|| श्रीः ||

अथ शब्दकौस्तुभः ।

|| श्रीगणेशाय नमः ||

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देऽहं योऽखिलं जगत् ॥
चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥
नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ॥
श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥
नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् ॥
फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥
परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योऽर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥ ४ ॥
समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ॥
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् अथ शब्दानुशासनमिति । अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् उपसर्गवत् । न च तेऽपि वाचका एवेति वाच्यम् । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्या-

दौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननूक्तयुक्त्या ऽस्तूपसर्गाणां द्योतकता निपातान्तरं तु वाचकमेवेति चेन्न । साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियतइत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधानसिद्ध्ये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च । सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्वादिप्रत्येकपर्यवसन्न तादिति पक्षेऽपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्या निरुक्तेः केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव । विजयतइत्यत्र धातोर्विशिष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात् । किं च चादीना वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात् । स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियोगेऽपि घटादेः षष्ठी । किं च समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादिभिरुपस्थिते स्यात् । द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः । अपि च शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादौ उस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यादिरर्थः । स च उस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकतापि भज्येत । इवशब्दात्तु तृतीया दुर्लभा । असत्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात् । एवमप्युस्रादिभ्यस्तृतीयाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च । नन्वेवं नञ्तत्पुरुषस्यो-

त्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्ता भज्येरन्निति चेन्न । पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्थात् । द्योत्यार्थेनाप्यर्थवत्तेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तु हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरकोशात् कमीमिद्विति पादपूरणार्था इति निरुक्ताच्च । तदर्थं निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम् । स्फुटश्चेदङ्कैयटादिग्रन्थेषु । अत एवाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् । चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।* क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥ तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकस्स विचार्यतइति ॥ यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौ धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं तदभ्युच्चयमात्रम् । सर्वस्यद्वे इतिसूत्रे कैयटादिग्रन्थोप्येवमेव । पूर्वोत्तरमीमासयोस्तत्रतत्र नञः पर्य्युदासे लक्षणेति ग्रन्था अप्येवमेव, उक्तयुक्तेः । अस्तु वा मतान्तर निपाता वाचका इति सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूपमर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक् । अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा । अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः । यथा वा । "संपूषन्विदुषानययोअञ्जसानुशासाति । य एवेदमिति ब्रवत् " । अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुरुणास्मान् शिक्षयेति पूषा प्रार्थ्यते तत्र अञ्जसेति शैघ्र्यमुक्तम् । अनुशासतीति विविच्य बोधकत्व बहुलञ्छन्दसीति शपो न लुक् । इदमित्थमेवेति यो ब्रूयादिति प्रमेयनिष्कर्ष उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोडाटावित्यट् । तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट् । ततश्शब्दानामिति कर्मणि ष-

ष्ठी तदन्तेन समास । न च कर्म्मणिचेति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः । तत्र चशब्दार्थतया कर्म्मणीति शब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यतइत्यर्थात् । इयं तु कर्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी न तूभयप्राप्ताविति । आचार्यस्य कर्तुर्वस्तुत सत्त्वेपीहानुपादानात् । चित्र गवां दोहो ऽगोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा, अतः कर्तृकर्मणोर्वैशिष्ट्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासन न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपर वाक्य न तु कर्तृविशेषानिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः । उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसभवात्, शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु । तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितम् । वेदे भवा वैदिका अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्त्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् । प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः । न वा व्याकरणान्तरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥

॥ इति विषयनिरूपणम् ॥

स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः । तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः । व्युत्पाद्यते तु डोप्रत्ययसुप्रत्ययवादेशादिकम्, न चैतद्गौरिति बोधे भासते तथा चार्थान्तरता । गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डोप्रभृतीना सम्बन्धविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न ।

शब्दान्तरव्यावृत्तस्य सम्बन्धस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् । द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः सम्बन्ध । अत एव शाब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसम्बन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते । चाक्षुषबोधेपि व्यक्त्या स्मारित शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगम । आह च, न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्व ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थितइति॥यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्डएव हि दृष्टः सन् सज्ञा स्मारयितुं क्षम, इति च ॥ युक्तं चैतत् । गृहीतशक्तिक प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् । अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात्संसर्गोपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिराशङ्क्य निराकृतः । तत्र निराकरणग्रन्थस्यायमाशयः । समसत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था न स्यात्, न स्याच्च भेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः । जातिव्यक्त्यादिसम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति । एवमेव शब्देनापि सहास्त्येव सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम् । अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोपि । अस्मिन्नर्थे ऽयं साधुरित्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अत एव वाजिनि दरिद्रे च क्रमेण अश्वशब्दो अस्वशब्दश्च साधुर्व्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः । ननु यथा वैशे-

षिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु क्वाचित्कः प्रासङ्गिकस्तथेहापि लोकप्रसिद्ध दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यतइति चेत् । अस्तु तावदेव,न्तथापि डोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृङ्गग्राहिकया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुम्बोद्धुं चाशक्याः । आनन्त्यात् । अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्रीयते लिपिवत् । आरोपित एव च तत्र संम्बन्धः । प्रसिद्धो हि स्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके पञ्चकोशावतरणन्याय श्चोत्तरमीमांसायाम् । तत्पार्यविषयाबाधाच्च प्रामाण्यम् । एषैव ह्यर्थवादेष्वपि गतिः । आत्मवपोत्खेदनप्रभृतीनां बाधेपि तात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशम्त्यस्याबाधितत्वात् । उक्त च हरिणा । उपायाः शिक्षमाणाना बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहतइति ॥ उपेयप्रतिपात्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति च ॥ अत एव हि के चित्सुप्रत्ययं विदधति, अपरे सि, तथा सूत्ररीत्या पाठितमित्यत्र इतप्रत्ययः भाष्यरीत्या तप्रत्ययः, सूत्ररीत्या तावानिति वतुप् डावतावर्थवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तरीत्या डावतुरिति दिक् । एतेन पचतीत्यादौ आदेशैः स्मार्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्ताः । तथा हि । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादम्, ततश्च प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति न त्वलौकिकाना लादीनाम्, एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादिप्रकृतयो क्विच्क्विबादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः किं तु अपाक्षीत् पपाच पापच्यते करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाक् पपाक् इत्या-

दंय एव । श्रूयमाणेन डुपचष्प्रभृतीनां स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न । लाघवाद्व्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसबन्धकल्पनात्, औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात्, अव्यवस्थापत्तेश्च । पचति देवदत्त पचन्तं त पश्येति तिप्शतृभ्या स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्यातार्थो यत्नो विशेषणमितरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धांतभङ्गापत्तेश्च । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्व कर्तुर्निरस्य जञ्जभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्व स्वीकुर्वन्तो मीमासका अपि परास्ता । यत्तु तैरुक्तं शानजशे कर्त्तरि कृदितिव्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति । तदप्यापाततः । कृद्वाक्यशेषोयमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकाक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । आकाक्षितविधानं ज्याय इति न्यायात् । अन्यथा क्रियमाण इति कर्म्मणि शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च । किं च कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहण तदेव लः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तं तत्कथं कृता तिडा च वैलक्षण्यम् । अन्यलभ्यत्वादुभयत्र साम्यात् । यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तम् । तत्तु पचतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधात्तिड्क्ष्वपि तुल्यम् । तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छत्रन्तात्तिडन्ते वैषम्यहेतुः । अस्मद्रीत्या तु भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिड्षु त्यज्यते । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादितिसूत्राच्च । शतृशानज्विधौ रूपविधौ च भाष्येपि स्फुटमेतत् पाचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीति प्रयोगोप्यत एव नोपपद्यते । पचतिभवतीत्यादि चोपपद्यते पचतीरूपं पचन्ति रूपमित्यादौ रूपबाद्यन्ते द्विवचनादि न भवति । तस्मात्तिड्षु

कृत्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति वक्ष्यते । यत्तु भट्टैरुक्तं । कर्त्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिबिति लादिविधेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति,तदप्यापाततः। द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यता। न च तत्र कर्त्तरीत्यस्ति यत् द्वित्वादिविशेषणतया कथं चिद्योज्येत।लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्,सत्यम्। वाक्यैकवाक्यता सा न तु पदैकवाक्यता । आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविधौ तु कर्तृग्रहणं स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव । अत एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानायादेशा एव शरणीकर्तव्या । एवं णलादौ तिबादिद्वारक लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवम्।न च परंपरासंबन्धेन णलेव बोधकः। वृत्तिशून्यत्वात् । अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तवापीति दिक् । तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यान सर्वसंमतं तथा शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र । वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाष्टौ पक्षाः ॥ वर्णस्फोट १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखण्डपदस्फोट ४ तादृग्वाक्यस्फोटः ५ इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटा । वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति । तथा हि । किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभङ्गस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केन चित्कचित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहाद्वृशभो वृषभो वृष इत्यादाविव कर् कार् कुर् चकर् इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः। करप्रभृतयो वाचका न वेति चेह विप्रति-

पत्तिशरीरम् ॥ १ ॥ रामं रामेण रामाय हरये हरौ हरीनित्यादौ परिनिष्ठिते रूपे कियानंशो द्रव्यादिवाचकः कियांश्च कर्मत्त्वादेरित्यस्य विनिगन्तुमशक्यतया रामामित्यादिपरिनिष्ठितं पदमेव वाचकं कर्मत्त्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥ २ ॥ दधींदं हरेव विष्णोवेत्यादावपि विनिगमनाविरहतौल्याद्वाक्यमेव विशिष्टार्थे शक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पट इति वदेकं पदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा अखण्डं वर्णव्यंग्यम् । एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् । पटेपि तथात्वापत्तेः । कः पदार्थोसाविति चेत् । भावः । भावविशेषेषु क्वान्तर्भवतीति चेत् । त्वत्परिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत् । नत्वेतावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते । अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेत् । व्यक्तीयत्ता तत्रापि नास्ति । उपाधीयत्ता तु सर्वैः सुवचा । भावत्वाभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा विभजनात् । भावविभाजकोपाधयस्तु घटविभाजकोपाधिवदेवानावश्यकाः । अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यकाः । नन्वनुभवसिद्धास्तइति चेत् । व्यञ्जकध्वनिविशेषोपहितस्फोट एव ककाराद्यात्मना व्यवह्रियतइत्यभ्युपगमात् । भाट्टमते तारो मन्दो गकार इतिवत् अद्वैतसिद्धान्ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्ग्ये स्वरूपसुखे वैचित्र्यवच्च । अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्वबिन्दौ वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्त्तेर्गकारस्याभावादिति स्फोटवादिमतमुपन्यास्थत् । यथा वा अखण्डेष्वपि ऋकारादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः तथात्र पक्षे वर्णावभासोपि भविष्यति । उक्तं च वोपदेवेन । शक्यत्वइव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां तारमन्दवत् इति । भर्तृहरिरप्याह । पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्व-

वयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति ॥ तस्माद्खण्डं पदं वाक्य वेति पञ्चापि व्याक्तिस्फोटावान्तरभेदाः ॥ ९ ॥ जातिस्फोटवादिनस्तु घोत्तरटत्वादिक शक्ततावच्छेदकतया आद्यपक्षत्रयेपि यथायथं वाच्यम्। अन्यथा सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्ते ।तच्च उपाधिरूपम् ।उपाधिश्च परपरासंबद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा च शक्यांशइव शक्तांशेपि न्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या ब्रह्मतत्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्याविद्यकधर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकास्त्वित्याहुः ॥ ८ ॥ अष्टावप्येते पक्षाः सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्रतत्रोपनिबद्धाः। तथा हि । स्थानिवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इतिभाष्यग्रन्थः । पद्यतेर्थो ऽनेनेति अर्थवदिह पद न तु सुप्तिङन्तमेव । तथाच एरुरित्यस्य तेस्तुरित्यर्थ इति टीकाग्रन्थश्च वर्णस्फोटेनुकूलः । तथा स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्त्वमिति स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव तस्थस्थमिपामित्यादिषु निर्वाहात्तदर्थं यथासख्यसूत्र नारब्धव्यमिति भाष्यमपि । पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके येनोच्चारितेनेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वर्णितौ । वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखण्डताप्युक्ता । नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्रतत्र भाष्ये सखण्डतोक्ता। मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियामित्यमरः । पस्पशायामेव प्रघट्टकान्तरे किंपुनरित्यादि भाष्यमुपादाय केचिद्वर्णस्फोटमपरे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेन अइउण्सूत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलं चिन्तयता प्रत्याहाराह्निकान्ते अक्षरं न क्षर विद्यादिति भाष्यव्याख्यावसरे व्यव-

हारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्व तु जातिस्फोटस्येति प्रतिपादयता अनुपदमेव ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव । यदा तु अविद्यैव जातिरिति पक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यतेति अक्षर न क्षर विद्यादित्यस्य कैयटीये पाठान्तरम् । आद्यन्तौटकितावितिसूत्रे च भाष्यएव वर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ । असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं तदर्थं चाश्रित्य रेखागवयन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैव कैयटः । अर्थवदधातु, स्वरूपशब्दस्य, तपरस्तत्कालस्येत्यादि सूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना । जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा । सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्या सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति ॥ जातेः स्फोटत्वमपि प्रघट्टकान्तरे स एवाह । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति ॥ यद्यपीहाष्टौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृताम् । तत्रापि जातिस्फोटइत्यवधेयम् । पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात् । तथा च प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादम् । स चावापोद्धापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्टम्भेन त्यज्यतइति दर्शनान्तराणां पन्थाः। एकादेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्पररूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः प-

न्थाः । उक्तं च हरिणा । तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति । ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च । एवंस्थिते निपाता द्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशायामेव । आह च । अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् । धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृश इति ॥ तादृशो ऽखण्ड इत्यर्थः । एव च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव । उक्तं च१ किंगर्भजन्ये किंगर्भं कीदृग्भातीति नो मते । विचारः फलितः सर्वं प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति । आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता न विरुद्धा । लिपिस्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्तानामर्थवादवाक्यपञ्चकोशावतरणादीनां तन्त्रान्तरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादीनां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात् । तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम् । आह च । शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यतइति । समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति च । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद् व्युदपादयत्, तत्तु तन्त्रान्तरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते ।

इति स्फोटस्वरूपव्युत्पादनम् ॥

स्यादेतत् । चं लिख चकारस्त्रुटित इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः । एवमिहा

पि प्रकृत्यादिविभागे परिमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्यतएव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः । अत एव हि भाष्यकारोपि शब्दो नित्यो ऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारम्भस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथास्त्वित्युदासिष्यतेति चेत् । सत्यं, व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता । पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धान्तग्रन्था व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते।स्वार्थद्रव्यादीनां पचना क्रमेण भानमित्यादिवक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्यतइति दिक् । नन्वस्तु साधुशब्दो विषय । अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् । नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण । श्रूयते हि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति । निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् । कार्यतेनुष्ठाप्यतेनेनेति कारणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः । तथा च साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपासनादिवदित्यर्थः । श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः । स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः । तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगम खल्वपीति भाष्येप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयम् । अङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवात् । उक्तं हि शिक्षायाम् । मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षतइति ॥ उपकारकतयाप्यङ्गत्वम् । व्याकरणं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते । ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव प-

रिशिष्टप्राय बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्राय-
शस्तत्र सङ्ग्रहात् । छन्दोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गा-
यत्र्या यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णो-
च्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य
न्यायलभ्यस्य शाखान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयो-
ग दर्शयन्ति । तस्मात्षडङ्गानि । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणम् ।
पदपदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्य त-
न्मूलकत्वात् । अत एव तस्य शिक्षायां मुखत्वेन निरूपणं कृ-
तम् । मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव ।
तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम् ।
तथा च सन्ध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायो ऽनुष्ठाने च पापक्षय इति
यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च
बोध्यम् । रक्षाप्रभृतीनि फलान्तराण्यपि सन्ति । तथा च भाष्यम् ।
कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजन-
मिति । अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते ऽनेनेति करणल्युडन्तः । प्रयोज-
यतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युडन्तो वा । उभयथापि प्र-
वर्त्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एक । फलपरः क्लीबो
ऽपरः । उभयोर्नपुसकमितिनपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिक-
तया प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं च बोध्यम् । तत्र आगमः
प्रवर्त्तकः । रक्षोहलाघवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र
प्रवर्त्तक आगमो व्याख्यात । फलानि व्याख्यायन्ते । तत्र रक्षा
वेदसरक्षणम् । तथाहि । भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराश्छ-
न्दसि दृश्यन्ते । ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येर-
न् । वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपो-
दाहरणम् । त्मना देवेषु त्रिविदे मितद्रुः । त्मना, आत्मनेत्यर्थः ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । आगमो यथा । देवासः ब्राह्मणासः । आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । लोपागमौ यथा । देवा अदुह्र । अदुहतेत्यर्थः । दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलंछन्दसीतिरुडागमः । एतेन नाशिर दुह्रेविश्वाइत्ते धेनवो दुह्र इत्यादिलङन्तमपि व्याख्यातम् । वर्णविकारो यथा । गृभ्णामितेसौभगत्वाय । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः । प्रत्ययोपि छान्दसोस्ति, यथा । उद्ग्राभ च निग्राभ चेति । उदिग्रह इतिसूत्रे उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् । तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्तश्छन्दस्येव । सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः । इह तु जुहूपभृतोरेव ग्रहणम् । उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति, निग्राभञ्चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात् । भकारादेशः प्राग्वत् । ऊहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । यत्राङ्गजात सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपादिष्टं सा विकृतिः । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः । तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते । वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात् । तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात् । तद्विशेषस्य चैकदेवतात्त्वादिना शक्यज्ञानत्वात् । तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितम् । तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसम्भवे निवृत्तिः । यथा प्रकृताववघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसंभवादवघातस्य निवृत्तिः । मन्त्रा अप्यङ्गम् । तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चे-

द्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा । अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते । यथा । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि निवर्त्तते । अकारान्तेतरप्रकृतिसन्नियानेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम् । अकारान्तात्तु यशब्दस्य। ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तम् अग्नयइत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यम्। सोयं प्रकृत्यूहः। लिङ्गस्य क्वचिदूहः। यथा। देवीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहः । देवाज्यशुद्धमसीति । प्रत्ययमात्रस्य क्व चिदूहः । यथा । माभेर्मासं विक्था इति पुरोडाशेवदानमन्त्रः तस्य धानासूहः । माभैष्टमासंविजिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः । याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः । युक्त चैतत् । प्रकृतावनिट्कतया विजिर् पृथग्भावइत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् । लाघवमपि प्रयोजनम् । तथाहि । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः । वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः । स च न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति । शब्दानामानन्त्यात् । तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवम् । अन्यथा तु गौरवम् । असन्देहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेति श्रूयते । तत्र सन्देहः कर्मधारयोयं बहुव्रीहिर्वेति । तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्वतीबिंदुमती गौरेवाभिधीयते स्थूलापि सैव बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्स्वे-

वेति । गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यत्रानादरः । तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धात्संशयानुत्पादः । स एवासन्देहः । अर्थाभावेऽव्ययीभावादसन्देहमिति स्यादिति चेन्न । पर्यायेणाऽव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्त्वात् । अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः । अद्भुतायामसंहितमिति, अथासंहितयेति च । एवं इन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम् । कृत्वाचिन्तान्यायेन वा नेयमिति दिक् । तदेवं रक्षोहलाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि । आगमस्तु प्रवर्त्तक इत्युक्तम् । भाष्ये तु सन्दर्भशुद्ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसन्दंशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचितम् । फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा । धर्मेण पापमपनुदति । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छतीत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक् । इमानि च भूयइत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचनान्तराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि । तद्यथा । ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणम् । अत्र न म्लेच्छितवा एतस्य विवरणं नापभाषितवै इति । उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः । धातूनामनेकार्थतया निन्दावचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ् । तेनापशब्दसामानाधिकरण्य न विरुध्यते । अत्र न म्लेच्छितव्यमितिनिषेधस्य ते सुरा इत्यर्थवादः । न चेह रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलमस्त्विव-

ति वाक्यम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात् । प्रकरणात्क्रत्वङ्गो ह्ययन्निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति नोपसहृतम् । किं तु म्लेच्छा मा भूमेत्येव । म्लेच्छा निन्द्याः । शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः । अत्र हैहेप्रयोगे हैहयोरिरितिप्लुते प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । ननु सर्वैः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैष दोष इति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्वाक्यद्विर्वचने म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातम् । सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्त्वादिति तेषा भावः । ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः । अतावृत्तिः शब्दादिनावृत्ति शब्दादिति वदिति चेत्, तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्तिः । यदि तु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयम् । इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्ध श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम् । अयं च पाठः क्व चिच्छाखायामन्वेषणीयः । माध्यन्दिनानां शतपथब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति वदन्त इति पठित्वा तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेदिति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव । तथा शिक्षासु पठ्यते । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । स्वरेण स्वरतः । हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थ । वागेव वज्रः हिंसकत्वात् । य-

जमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रशत्रुशब्दः पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान् । तत्र च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वेतिप्रतिपादितुं इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति प्रयुक्तम् । ण्यन्ताच्छदेरौणादिकः कुन्प्रत्ययः । प्रज्ञादिगणे निपाताद् ह्रस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देर्हि धातोरौणादिके ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदिहोदाहरणतयोक्तम् । स्यादेतत्, यज्ञकर्मण्येकश्रुत्येह भवितव्यम् । सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति । अत्राहुः । जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह । अनाम्नाता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति । अत एव मन्त्रो हीन इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धेत्त्वपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषोऽसङ्गतः स्यादतो मन्त्रशब्दः शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । ननु स्वाहे-

द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यतएवेति । सत्यम् । ऊहितं यद्मन्त्रभूतं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात् । नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्ति स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न । स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः । यच्छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया ऽऽश्रीयते । लोके त्वैच्छिको विकल्पः । अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्रतत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः । नन्वेवं उच्चैस्तरावेति सूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषाछन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नायं दोषः । यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात् । न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् । नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यं, ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात् । नह्यूहादीनां छन्दस्त्वमस्ति । मन्त्रब्राह्मणेतरत्त्वात् । तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्तुमुचित इति चेन्न । पर्युदासपक्षेपि मन्त्रे नित्य ब्राह्मणे वेति विषयविभागसम्भवेन यज्ञकर्मानिवृत्तये विभाषाग्रहणसम्भवात् । उक्तापरितोषादेव तु केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यांतदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः । श्रूयते च यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥ निगदेन, पाठमात्रेण । शुष्कैधइति सान्तेन क्लीबेन एधशब्देन अकारान्तेन वा पुंल्लिङ्गेन निर्वाह्यम् । न ज्वलति, न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्य-

र्थः । निरुक्ते तु । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्यु-
पक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजाना-
ति योर्थं योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे-
ति मन्त्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितम् । तत्रा
पि गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातं तु अर्थतः । प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गेन वेत्यादि शेषं प्राग्वत् । अन्यत्रापि श्रूयते । एकः शब्दः
सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति ।
एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । एतन्मूलक-
मेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते । यस्तु
प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोनन्त-
माप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति ॥ दुष्य-
ति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्त्ता सामर्थ्याद्बोध्यः ।
तथा । अविद्वांस प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदु ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ अयमहमित्यस्य
अनुकरणं चानिति परमिति गतिसंज्ञा । ततो गतिसमासेपि
अस्य त्वामीयमित्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्न । या-
ज्ञिका पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि
प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते । तथापि यदि
आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा संवत्स-
रमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं वि-
धाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति । तत्र केवल-
विभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते सा चाग्निश-
ब्दरूपा न तु या का चित् । निरुक्ते दैवताकाण्डे, अथ
किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मन्त्रवर्णा-
दीनुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात् । तस्मा-

दादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादिश्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् । तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति । पदंपदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वर उदात्तादिः । अक्षर व्यञ्जनसहितोच् । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमितिवार्त्तिकेन च खञ् । यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः । ऋग्वेदेपि बहवो मन्त्रवर्णाः । चत्वारिशृङ्गा, चत्वारिवाक्, उतत्व पश्यन्, सक्तुमिवेत्यादयः । तितउपरिपवनं भवतीति भाष्यम् । चालनी तितउ पुमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके । वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगोपि । तथा च पुंनपुंसकवर्गे, स्याद्वास्तु हिंगु तितउ इतित्रिकाण्डशेष । अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभियुक्तग्रन्था अपि संगच्छन्तइति दिक् । याज्ञिका पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । तथा । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननु कायति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । त्रिपुरुषेत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभाव । मूलविभुजादित्वात्कः । यत्तु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्गइति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति । तत्तु कर्मण्यणितिसूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसूत्रे ख्याख्याविति मूलविभुजा-

दित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणम् । अत एव गङ्गाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविवक्षायामनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबन्धेप्यदोष वार्त्तिकादिकं तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य, अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु का गतिः । अत एव शक्यं चक्षुरुपहन्तुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरङ्गस्त्रीत्वप्रतीत्या अन्तरङ्ग पदसंस्कारो न विहन्यतइति कैयटोपि वक्ष्यति । विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्याजेरित्यादावपि पूर्व धातुः साधनेन युज्यतइति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादि नापादनीयमिति दिक् । तथा च ऋग्वेदएव पठ्यते । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेति । अस्यार्थः । हे वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते काकुद तालु काकुर्जिव्हा सा उद्यते उत्क्षिप्यते ऽस्मिन्निति काकुदं वदेरुत्क्षेपणमर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः सम्प्रसारणं षष्ठीतत्पुरुषे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । नुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्नुशब्दस्य लोप इत्यन्ये । निरुक्तस्वरसोप्येवम् । सप्तसिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः । अनुक्षरन्ति तालु प्राप्य प्रकाशन्तेइत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्याग्नि प्रकाशते तथेति । अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शरीरं पापमपाकुर्वन्तीति भावः । सूर्मी स्थूणा ऽयःप्रतिमेत्यमरः । स्मर्यते च । सूर्मीं ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पग इति । अभिपूर्वे इत्यत्र वाछन्दसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः । सुषिरामित्यत्रार्शआद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः । वस्तुतस्तु ऊषसुषिमुष्कमधोर इति मत्वर्थीयो रप्रत्यय । रन्ध्र श्वभ्र वपा

सुषिरित्यमरः । सरन्ध्रे सुषिरं त्रिष्विति च सुष्ठु स्यतीति सुषिरिति क्षीरस्वामी । गर्ते गर्त्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः ॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥ इत्येव विषयप्रयोजनयोरुक्तयो सम्बन्धाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ । इह येन प्रयोजनं पृष्टन्ततोन्य एव तटस्थ इत्थम्प्रत्यवतिष्ठते । ननु यथा धीष्वेत्याचार्येणोक्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते । तद्वदङ्गभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यन्ते तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति । अत्रेदमुत्तरम् । प्रायेणेदानीन्तनानामल्पायुष्कत्वाद्भिन्नबहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पाठ्यते । तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्था शिष्या गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम् । ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्त्तन्ते । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिका । अनर्थकं व्याकरण, इति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनम् । पूर्वकल्पेषु व्याकरणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथम पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धापनपूर्वक लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयन्तः स्थिताः । तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति । यद्यपि, श्रावण्या प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोर्द्धपञ्चमान् ॥ ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियत पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यन्तराणां च पर्यालोचनया वेदवेदाङ्गाध्ययनसमकालता लभ्यते । तथापि ऋषिवचनत्त्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च व्रीहियववद्विकल्प एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्यु-

त्पादन कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु किमिदं साधुत्वम् । साधयति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्व तदिति चेन्न । गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति चेन्न । पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । डुपचष्लट्इत्यादीनां साधुतापत्तेश्च । लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च । तेषामपि लक्ष्येर्थे ऽशक्तेः । क्व चिच्छक्ततायास्तु अश्वास्वादिष्वतिप्रसक्तेः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् । न । द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत् । न । प्रोत्तराजित्वघोत्तरटत्वयोरविशेषेण त्रिनिगमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च अद्द्विर्वचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यम् । कत्वादिना सङ्करापत्तेरिति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता । व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुतेति । अस्यार्थः । शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता तद्विरहोऽनपभ्रष्टता ॥ सैव साधुता सा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव । तथाहि । यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितु वा यादृक्शब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोसाधुः । अन्यथा तु साधुरिति । येपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः सन्तस्तान्प्रयुञ्जते तेषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव । तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव । मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात् । यद्वा अनादिता साधुता । अनादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः । आदेरभावो ऽनादिरिति वा । असन्देह इतिवत्तत्पुरुषः । अभ्युदययोग्यता वा ऽस्तु साधुता । रत्नतत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति । यत्तु जातिसङ्कर इत्युक्तं, तन्न । गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् । तथाहि । यस्य देवदत्तादेरनो-

ष्ठ्या वर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुड्यादिव्यवहितस्य ओष्ठ्यवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणतदनुमापकजात्यंगीकारे सत्येव घटते न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वीकारे। ओष्ठ्यवर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्। वस्तुतस्तु उपाधिसङ्करवदेव जातिसङ्करोपि सर्वत्रास्तु। दूषकताबीजानिरुक्तेः । विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्त्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभङ्गापत्तेश्च । तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्व निर्दोष व्याकरणैकगम्य च । एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्धा । अपभ्रष्टता, सादिता, प्रत्यवाययोग्यता, तदवच्छेदकजातिविशेषो वेति । टिघुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव । तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि । भस्येत्यादिसौत्रनिर्देशात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः । एवं चानादित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति । किं तु पौरुषेयसङ्केतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम् । तदेतदुक्तम् । यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादय । कथ नु तासां साधुत्व नैव ता साधवो मताः । अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता । हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः । ततश्च, नासां प्रयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत् । लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलमिति । तदयं निर्गलितोर्थः। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्तइति पक्षे । अनिदम्प्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्त्तिताः । तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिता, इति च साध्वसाधुलक्षणे आश्रीयमाणे टिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव । तेषामप्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्त्येव । उ-

त्कश्च । व्यवहाराय नियम संज्ञायाः संज्ञिनि क चित् । नित्यएव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् । वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिञ्छक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति । पक्षद्वयेप्यनुशासनविषयता निर्विवादेति । नामकरणे त्वयं विशेषः । कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता । तद्विरोधिना तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कूचीमञ्चीत्यादिनामधेयानामसाधुतैव । तदेतदृलृक्सूत्रे वार्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते ॥ इति साधुत्वनिर्वचनम् ॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव । न तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन । शब्दानामानन्त्येन तदसम्भवादित्युक्तम् । स्यादेतत्, लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम् । आद्ये सकृद्गतौ यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न सिध्येत् । तथाहि । जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयो क्वचिदेकत्र प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तिरेव स्यात् सत्प्रतिपक्षवत् । तथा च वक्ष्यति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति । तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत् । यथा भिन्धकीत्यत्र भिनद् हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादकज्भवति । तदेवं जातिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभाव बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः । व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवाद्विकल्पप्रसङ्गे नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र

पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यन्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यतइति एतद्व्यक्ति विषयकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति । तथा च जुहुतात्त्वमित्यादे सिद्धावपि भि धकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति । तस्मादशक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत् । सत्यम् । अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते । क्वचित्कश्चित्पदार्थ इति । तत्र जातिवादिनामयं भाव । लाघवाज्जातिर्वाच्या । व्यक्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम् । वाहदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्ताविति । व्यक्तिवादिनस्त्वाहु । अनुपपत्तिं विनापि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या । त्वप्रत्ययादिकं विना जाते प्राधान्येनाप्रतीतेश्च । वाहाद्यन्वयोप्येवं समञ्जसं । यत्तूक्तं व्यक्तीनामानन्त्यमिति, नैतद्बाधकम् । शक्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात् । नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमायातमिति चेन्न । अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगम । तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु वाच्यमिति । यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते । नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ इत्यादि । तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवंरूपं मतान्तरम् । तथा चाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् । नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते । सम्बन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरेति । तत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वा वाच्येति इहत्यं मतद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धम् । चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः । यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्तथापीह शास्त्रे सज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम् । वस्तुतस्तु भट्टोक्तास्वप

क्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीय पक्षोत्र प्रक्रियादशायां स्थित । विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदेतत् । समुच्चयपक्ष चतुर्थमाश्रित्यापि क्व चित्कस्य चिद्विवक्षा अपर स्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाह सुकर इति दिक् । यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वात्रिकमभिमत स्यात्तर्हि जात्याख्या यामिति सूत्र नारभेत । यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्र नारभेतेति भाष्यम् । ननु यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्ष णया जातिपरत्वे इह आम्रा सन्तीति प्रयोग साधयितु जा त्याख्यायामिति सूत्रमस्तु । तथा जातिपक्षेपि नानार्थानुरोधा त्सरूपसूत्रमस्तु । वक्ष्यति हि वार्त्तिककृत् । व्यर्थेषु च मुक्तसश यमिति । सत्यम् । लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणम् । अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोष ।इदानीं वार्तिककार शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धेलोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु । लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः । अव्यु-त्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्ते ।अर्थवद्धातुरित्यादि हि व्या करणं शक्तिग्रहोपजीवकम् । तथा च समर्थसूत्रेपि वार्त्तिकम् । “अर्थानादेशनादिति” । अनेकमन्यपदार्थइत्यादिक हि लोकसि-द्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरम् । ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे तयोः सम्बन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शा स्त्रम् । नियमफल तु धर्मः । तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्त । प्राङ्मुखो न्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्लौकिकशब्देनोक्त । व्रीहीनवहन्तीत्यादि श्च वैदिकशब्देनोक्त । धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुष । अश्व-घासादिवत् । न तु चतुर्थीतत्पुरुष । प्रकृतिविकृतिभावविरहा-

त् । ननु यदि प्रयुक्तानामिदम् वाख्यान तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊष तर चक्र पेचेत्यादयो व्युत्पाद्य तइति चेन्न । आर्षज्ञान विना अप्रयुक्तताया दुरवधारणत्वात् । महान्हि प्रयोग विषयः । तथा च भाष्यम् । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदा सागा सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखा सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्य नवधाथर्वणो वेद वाको वाक्यमितिहास पुराण वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति । बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यम् । छ दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्यय । चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तत्वादाम्नाये । अथर्वणा प्रोक्तो वेदो अथर्वा उपचारात्प्रयोग इत्येके । वसन्तादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयो पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम् । अत एव भाष्य वक्ष्यते । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्य । वसिष्ठानुवाक । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तमधीते आथर्वणिक व सतादित्वाट्ठक् । दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभाव । आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वण आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण् तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च । प्रकृतमनुसराम । एताव त प्रयोगविषय पर्यालोचयितुमशक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोस्तीत्यनुमेयम् । अस्ति च त्वयोदाहृतानामपि वेदे प्रयोग । सप्तास्ये रेवती रेव ऊष । यस्मिं नर श्रुत्यं ब्रह्म चक्र । यत्रानश्चक्राजरस तनूनामिति । ननु यदि लक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हि वचन्त्यादानामपि स्यादिति चेत्, न । नहि वचिरन्तिपर प्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीत व्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात् । अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्या पतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुती-

नां सङ्कोच विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृते सङ्कोच श्च । तदुक्तम्,आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीत बलाबलमिति । यत्र तु अप्रयोग सन्दिग्ध शास्त्रानगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति । अप्रयुक्ते अनिश्चितप्रयागे इत्यर्थ । निश्चितप्रयोगे तु लक्षण न प्रवर्त्ततएवेति निष्कर्ष । न चैव ब्राह्मणोब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकाचारेण ब्रुवोवचिरित्यादीनां सङ्कोचापत्ति । त्रिशङ्क्वाद्येयाज्ययाजनेनापि स्मृतिसङ्कोचापत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्र धर्मबुद्ध्यानुष्ठान नास्तीति चेत् । इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरुपपत्तेश्च । अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि सन्तीति हरदत्त । नदीसञ्ज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् । के चित्तु आर्षग्र थेष्वपि छन्दसि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते । न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्ति । स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात् । वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे ऽविशेषायाधिक कार्यमिति । गौणमुख्य यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तते इत्यर्थ । उपपादयिष्यते चेदम् । अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्घोष सङ्गच्छतइति दिक् । यद्यपि अप्राप्तांश पूरणफलको नियमविधिः । इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयक परिसङ्ख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमासयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते । तेन पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः । न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चातिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसङ्ग

तत्वापत्ते । पञ्चानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च । अत एव त्रिदोषापि परिसङ्ख्यैव तत्राश्रितेति दिक् । अत्रेदमवधेयम् । नियमातिक्रमे कृते अपूर्वं परं न भवति । दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव । अवहननातिक्रमे कृतेपि वैतुष्यवत् दिगन्तराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च । न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोधइति वाच्यम् । शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात् । विशेषदर्शिनस्तु द्विविधा । तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तस्तद्विकलाश्च । तत्र आद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोध । द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोध । सर्वनामस्मृतेर्वा । तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतर्वा । अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेति यथायथ बोध्यम् । अपरे त्वाहुः । अपभ्रंशा अपि वाचका एव । तथाहि । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छाया' स'मात्रविषयकत्वादपभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वारा शक्तिः । पदार्था'तर तादिति मतेपि कल्पक साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव । असाधुस्मरणद्वारा साधुबोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च । स्वीकृत हि परेण तिबादिस्मारितानां लादीनामसाधूनामपि बोधकत्वम् । ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्ति कल्प्यतइति चेत् । न वयमपूर्वं किंचित्कल्पयामः । किं तु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्ति । सा च कारणत्वापरपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव । शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसाना

दिति चेत् । त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । सुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् । प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति गृहाण । ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदय स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिरापाद्यते वा क्यार्थबोधो वा । नाद्य । सम्बन्धग्रह विना तदयोगात् । नान्त्य । द्वाराभावात् । पदार्थस्मरण हि द्वारम् । एव च महदेव लाघवम् । साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति । साधुत्व तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव । समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् ॥

इति अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचार ।

प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककार प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति । युक्त चैतत् । एक शब्द सम्यग्ज्ञात सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेऽपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदेकस्मादपूर्व तदेतरत्तदथमितिप्रयोगात्फल ज्ञान तु तदङ्गमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलम्प्राति सान्निहितत्वाच्च । ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गताया दृष्टार्थतालाभाच्च । उक्त च भट्टै । सर्वत्रैव हि विज्ञान सस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्ग चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति । अत एव तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेव वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्त । तदुक्त वार्तिककृता । तत्तुल्य वेदशब्देनेति । वेद शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेद तुल्यमित्यर्थ । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टा तासङ्गतिरिति नाशङ्कनीयम् । ते सुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवाय बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्म गमयति । वाजसनेयिना ब्राह्मणे तस्मादेषाव्याकृता वा

गुह्यत इति श्रुतिरप्येवम् । भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्ष समार्थितः । नचैवमपशब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचन वाचनिकमित्यभ्युपगमात् । नम्लेच्छितवाइत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् । तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् । अत एवालौकिकप्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगम । अथ व्युत्पादनार्थं तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षति । अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् । नह्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ता येन गाव्यादिसाम्य भजेरन् । अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षति । शब्दस्वरूपपरत्वात् । अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नहि हेलयो हेलय इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः । शब्दस्वरूपमात्रपरा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यम् । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिश्रुतावाद्युदात्तस्य पाठेपि तत्प्रत्याय्यस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमन्त्रतया जपादिपर्युदासेन मन्त्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्तेति प्रागुक्तम् । अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेदइति दर्शन प्रवृत्तम् । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुता शङ्क्या । असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् । असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च । नह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइति ऋलृक्सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । डुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवाय भाष्ये कूपखानक याय उदाहृत । तथाहि । कू

प खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जले न त मल दूरीकरोति फलांतर च लभते तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नमत्यवायनिरास फलान्तर च लभतइति । सोय कूपखानकन्याय । कूप खनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वासरूप यायेन ण्वुल् । नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य खानक इति स्वपदाविग्रह । न च शिल्पिनिष्वुना सरूपेण ण्वुलो बाध स्यादिति वाच्यम् । इह खननकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात् । तस्मात्सर्वथापि गाव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितम् । तत्रेद भाष्ये सिद्धान्ततम् । याज्ञे कर्मण्येवायम् । न म्लेच्छितवायित्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात् । क्रतुप्रयोगाद्बहिस्तु अपशब्द प्रयुञ्जानो न दुष्यति । एव हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवु प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा इति । प्रत्यक्षधर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्मा । अत्राय श्रुतेराशयः । योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण यथा तथास्माक भवत्विति विवक्षवो यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचु । याज्ञे कर्मणि पुन साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तेन यर्वाणस्तर्वाणइत्येवरूपामेव सज्ञां मुनयो लेभिरइति । भट्टाश्चाहु । स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रिन । प्रतिषेध क्रतोरगमिष्ट प्रकरणाश्रयादिति । अपरे त्वाहु । क्रतोर्बहि प्रयोगेपि पुरुष. प्रत्यवैतीति । तेषामयमाशय । नानृत वदेदित्यनारभ्याधीत' पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम् । तत्र निषेध्यमनृत द्विधा । शब्दानृतमर्थानृत चेति । शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम् । एव च यथार्थानृत वदतः प्रत्यवायस्तथा शाब्दानृतमपीति तुल्यम् । क्रतुमध्ये पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति

धचनद्वयबलात्सिध्यतीतिदिक् । यथा च प्रयोगे साधूनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयम् । व्याकृता वागुद्यतइतिप्रागुक्तश्रुते । व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति हि तदर्थ । व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपर सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम् । तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्त समुदायवाचका हि शब्दा क्वचिदवयवेपि प्रयुज्य ते । यथा पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चाला इति । द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमितिप्रयोगो राहो शिर इतिवज्ज्ञेय ।अष्टाध्याय्या एकदेश सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु । अस्य वनस्याय वृक्ष इत्यादिवत् । नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्ति । पदच्छेदविग्रहयोजनादिभि सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । अत एव ह्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते । यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेव तु गृह्यते । तदुक्तम् । सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्त्तिकइति ।अत एव बहुलग्रहणादिक सार्थकमिति दिक् । न वेत्र किं वर्णोपदेशेन । न हि तद्बलेन कस्य चिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते ।न च कलम्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यम् । लोकत एवाविप्लुतवर्णप्रतीतेरवश्य वाच्यत्वात् । अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्ते । तदुक्तम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्य पाठ इत्युक्तम् । त्रैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात् । अत एव च लोके त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या सह विकल्प्यत इति ज्ञाप्यते । एतच्च विभाषा छन्दसीत्यत्र स्फुटीकरिष्याम । ननु निर्देशस्य जातिपरत्वा

त्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीतिचेन्न । संवृतकलप्रभृतीनामपि सं ग्रहापत्तेः । तदुक्तम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृता दीनां प्रतिषेध इति । तत्र ह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणक त्वेपि तदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात्कलः । स च स्वोचितस्थानभ्रष्टः । तथा श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो ध्मातः । एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनो च्यमानोर्धकः । एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षा प्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः । तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अत्वा दिजात्याक्रान्तत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षे तेष्वतिव्याप्तिरितिस्थि तम् । न च गर्गादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धि लाभः । अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः । स्यादेतत् । सर्वा अज्व्यक्तयो हल्व्यक्तयश्च शास्त्रान्ते शुद्धाः पठिष्यन्ते । अ अ इतिवत् । नचैवं गौरवम् । तद्बलेन सर्वेषामनुबन्धानां प्र त्याख्यानात् । इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात् । तथाहि । शीङ्धा तोर्ङकारं परित्यक्ष्यामः । ईकारं च कलं पठिष्यामः । ङित आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः । कल श्च प्रक्रियादशायामेव । यथा ङकारः । प्रयोगे तु शुद्ध एव । प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यं प्रत्यसिद्ध तालाभाय । एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेपि परि निष्ठितरूपे न कश्चिद्दोषः । यथा यथान्यासपक्षेपि अकारस्य वि वृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे क लादयोपाति न कश्चिद्विशेषः । धर्मिकल्पनात इति न्यायश्चेह बो ध्यः । ङकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः । मया तु उभय पठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति । न त्वस्मिन्पक्षे स्व रितञितइत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् । ध्मातात्कर्त्रभिप्राय इति ।

एवमाद्यन्तौ टकितावित्यत्र आद्यन्तौ कलध्मातावितिं। इडा-द्यागमाश्च निरनुबन्धाः कला पाठ्याः। आनुगादयो ध्माता। डुकृञित्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोष पाठ्यम्। आदिरन्त्येनेत्यत्रापि आदिकलौ सहेत्युक्त्वा अउइत्यादिका संज्ञा करिष्यन्ते। कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्तइव चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात्। दूलोपइत्यादौ अणइत्यपनीय अओरिति करिष्यते। स्वरसन्धिस्त्वसन्देहाय न करिष्यते। तस्मात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकङ्कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत्। सत्यम्। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवतीति चेत्। अत्रोच्यते। इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेश। एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादिसिद्धिमङ्गीकृत्य कलादिष्वतिप्रसङ्गइत्थं परिहार्यः। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादय इति। यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति। तन्न। त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथा शशइत्यत्र षषइत्यपि स्यात्। मञ्चके मञ्जक इति। पलाशे पलाष इति स्यादेतत्। स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि तत एवास्तु। उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानं विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चे,त्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रन्थेनास्तु। सत्यम्। आनुषङ्गिकी कलादिनिवृत्तिः। वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्रत्याहारनिष्पत्तिः। प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः। प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः। न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः। यागरूढ्यभ्युपगमात्। तस्मादादिरन्त्येनेत्यतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम्।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥ १ ॥

अइउण् । सञ्ज्ञासूत्रमिदम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । अइउणित्येषामादिरकार अन्त्येन णकारादिना सहित सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च सञ्ज्ञेति हि वाक्यार्थ । अत्र अकारादीनां स्वरूपेण अनुकार्येण वा सतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्व नेति गवित्ययमाहेत्यादाविव विभक्तेरनुत्पत्ति सुपां सुलुगिति लुग्वा । छन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेष्ट्या छन्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात् । यूस्त्र्याख्यावितिसूत्रे छन्द प्रदेशेषु गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्त्तते इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा । स्यादेतत् । स्वरसन्धिनेह भाव्यम् । तत्र अ इत्यत्र विभक्ते रुवयत्वलोपेषु वृक्षइहेत्यादाविव लोपासिद्ध्या सन्धिर्नेति समाधानेपि इकारस्य इकोसवर्णइति ऋकारस्य ऋत्यक इतिप्रकृतिभावसम्भवेपि एदैतोरयायौ दुर्वारौ । यत्तु वर्णोपदेशकाले अजादिसञ्ज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्नेति । तच्चिन्त्यम् । वर्णोपदेशे इत्सञ्ज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्यइत्यादौ तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथार्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्व प्रत्यय परश्चेत्यादौ सुप्रत्ययो ङ्याप्प्रातिपदिकात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्तद्विभक्ति ससजुषोरित्यत्र रु खरवसानयोरितिसूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लव स्यात् । स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च,तुल्य यणादाव

पि । न चेत्र ग्रहणकशास्त्रमपि अणोप्रगृह्यस्येत्यादौ तट स्थइव स्वस्मिन्नपि प्रवर्त्तेत । ततश्च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्ण ग्राहकत्व नास्तीतिसिद्धान्तोपि भज्येतेति चेन्न । वैषम्यात् । पदार्थससर्गो हि वाक्यार्थ । तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी। तथा च अण्शब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्व सूत्रार्थ । अण्शब्दश्च आदिरन्त्यनेतिसूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितषु सकेतितइति तानेवात्रोपस्थापयति । तथा च अष्टादशानामपि अकार सज्ञति पर्यवसन्ने सूत्रान्तरेष्वस्य च्वावित्यादिषु अ कारोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितम् । नतु ग्रहणकसूत्रेपि । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् । नहि सिचि वृद्धिरित्यादावादैचामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति सज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति । किन्तु स्वरूपमेव । सज्ञासूत्रे च सामानाधिकरण्यादादैचां वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सू त्रान्तरेषु सज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बाधेति दिक् । तस्मादइउणित्या दौ स्वरसधि प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । सहिताविरहान्न यणादय । अनित्या हि वाक्ये सहिता । उक्तञ्च । सहितै कपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो । नित्या समास वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्य पृथग्ग्रहण गोबलीवर्द न्यायेन । एकपदइत्यनेनैव तत्सङ्ग्रहसिद्धे । इय च प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा सहिताधिकारेणैव ज्ञापिता । अ सहितायां यणादिनिवृत्त्यर्थो हि सहिताधिकार । अत एव । हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एन निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वासगृह प्रविष्ट श्रोणीतट स्पृश ति किं कुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधुता । अत एव आलङ्कारिकैश्च्युतसस्कारितत्वापेक्षया पृथगे

व विसधितानामदोषा तरङ्गाणितम् । तच्चेहास्तीत्य यदेतत् । नन्वेवमप्यसहितायां कालव्यवायादेव यणादरमाप्तौ किं सहिताधिकारेणेति चेन्न । सहिताधिकारबहिर्भूताना कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितु तदारम्भात् । तेन अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादाववग्रहेप्यानङादय । अग्निमीळे इत्यत्र पदविभागेपि निघात । ते नो रासतामित्यादौ नसादयश्च सिद्ध्यन्ति । न वेव पुर हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरितत्व बह्वृचै पठ्यमानमसङ्गत स्यात् । तयोर्य्वावचीति सहिताधिकार आ शास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धा तात् । स्वरितविधेश्च तदन्तर्भूतत्वात् । अत एव तैत्तिरीया अवग्रहे हितशब्दमनुदात्त पठन्ति । अत एव बह्वृचा अप्यग्निमीळइत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति चेत् । सत्यम् । प्रातिशाख्ये विशेषविधानात्स्वरितसिद्धि । उक्त हि । यथा सधीयमानानामनेकीभवतां स्वर । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रह इति । तदेव मइउणित्यादौ सहिताविरहान्न सधिरिति स्थितम् । के चित्तु चादिषु पाठान्निपातसज्ञा । निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वम् । तत प्रकृतिभाव । यद्यपि अनिपातानामपीह ग्रहणमिष्ट दध्यश्वो दाक्षि प्लाक्षिरित्यादिसिद्धये तथापि न सर्वा व्यक्तय साक्षान्निर्देष्टव्या । आन त्यात् । किं तु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमाना स्वसदृशीरितरा अपि गृण्हातीति वक्ष्यते । तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतामुत तदितरेति सशये आद्यकोटिरेव युक्ता । संहिताकार्यविरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहु । कारप्रत्ययस्तु न भवति बहुलग्रहणात् । स हि रोगाख्याया ण्वुल् बहुलमित्यत्रोपसख्यात । अ ये तु इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इत्यतो निर्देशशब्द कारप्रत्ययविधावनुवर्तते । नि

द्देशश्च प्रतिपादनम् । तेन प्रयोगविशेषनिष्ठाना वर्णाना प्रतिपादने प्रत्यय इह तु आनुपूर्वीसपादनमात्रे तात्पर्य न तु कत्रिपुत्रइत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने, अत कारप्रत्ययाभाव इत्याहु । अनुकार्यानुकरणयोरभेदाविवक्षापक्ष तु अर्थवत्त्वस्याविवक्षिततया वर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्ययाभाव । अत्रेदमवधेयम् । अकार सवृत । विवृतकरणा स्वरा तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ विवृततरतरौ ताभ्यामप्याकार सवृतोकार इति शिक्षावाक्यात् । विवृतसवृतादय शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मे धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते तेन विवृत करण प्रयत्नो येषां ते तथाभूता स्वरा इकारादय इत्यर्थ । यत्तु छ दोगविशेषैरिवर्णोवर्णऋकाराणा सवृततामिच्छद्भिरुक्त प्लुत सवृता अन्यत्राभिवसाम्न इति । तत्तु तदीयशाखाविशेषमात्रपर न तु सार्वत्रिकम् । यथा सात्यमुग्रिराणायनीयानामेव सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभि सुतामित्यादावेकमात्र एकारओकारश्च न त्वनेकेषां, तद्वत् । इकारादौ वा यथा तथास्तु । अकारस्य सवृतत्व तु निर्विवादमेव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायामाकारेण दीर्घेण प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोस्मि सूत्रे निर्दिश्यते । विवृततरत्व च प्रयोगदशायां मा भूदित्येतदर्थ शास्त्राते अ अ इति सूत्र कृतम् । तेन हि विवृततरमनूद्य सवृतो विधीयते । न चानुवाद्यसमर्पकेणाकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रबलात्सङ्ग्रह स्यादिति वाच्यम् । अद् इति तपरनिर्देशस्य एकशेषेण ह्रस्वषट्कनिर्देशस्य वा सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः । सिद्ध तु तपरनिर्देशाद्, एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकभिन्नानां भगवत पाणिनेः सिद्धमिति । शास्त्रा ते च विधीयमान प्रत्यापत्तिवचनमेव ज्ञापक

मिह विवृततर उपदिष्ट इत्यस्यार्थस्य । यत्तु अत्रत्य वार्त्तिकम कारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति । तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपर उदाहृतशिक्षानुरोधात् । ननु शुक्लतरोपि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याकारस्य विवृतत्त्वानपायात्सावर्ण्य यथाश्रुतापि सेत्स्यतीति चेत् । न । सवर्णसञ्ज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवा तरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गा गाइत्यत्रेव नाव नाव ग्लाव ग्लाव इत्यादावपि औतोम् शसोरित्यात्व प्रवर्त्तेत । ईदूदेदित्येकारान्तस्य विगीयमाना प्रगृह्यसञ्ज्ञा करवावहै इत्यादावपि प्रवर्त्तेत । एङ पदा तादतीति पूर्वरूप कस्मै अदात् विष्णौ अस्तीत्यादावपि स्यात् । किंचैव हकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनाञ्च विवृतत्वात्सावर्ण्याप्रसक्तेर्नाज्झलाविति सूत्र न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत । एओङित्यादिसूत्रद्वये ङकारचकाररूपानुबन्धद्वयकरण चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् । किम्बहुना ऐकारौकारावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् । तस्मादत्रत्यभाष्यवार्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततर लक्षयतीत्येव तत्त्वम् । यद्वा । विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्य सेत्स्यतीत्यवधेयम् । एव च भाष्यान्ग्रिम्थो यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च न्यासकारहरदत्तयार्ग्रन्थमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टम्भेन व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु । आकारो विवृत इत्येव भाष्यवार्तिकस्वरससिद्ध न तु विवृततरइति । तथा च पाणिनीयशिक्षा । स्वराणामूष्मणा चैव विवृत करण स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्रागुक्त तु मतां

तर, न तु पाणिनीयम् । अत एव एओङसूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततराभ्यां सन्ध्यक्षरभागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् । एव च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृत भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् । अथ वा नाज्झलाविति पठत सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु । चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्ना सवर्णसज्ञायामाश्रीयत इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् । न चैवमेङैचोरतिप्रसग । वर्णसमाम्नाये पृथक् निर्देशसामर्थ्यात् अनुबन्धद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु दण्डाढकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेश सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु प्लुते न तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् । इह अ३ग्निदत्तेति गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकादेश फलमिति गृहाण । न च दीर्घे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्व शक्यम् । प्लुतप्रगृह्या अचीतिज्ञापकेन सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिष्वातिवक्ष्यमाणत्वात् । स्यादेतत् । आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेपि विवृतत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य सवृतत्त्वादच्त्व न स्यात् । आक्षरसमाम्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानाममीषामग्रहणात् । ततश्च शमामष्टानामितिदीर्घोलो न्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यान्न त्वकारस्य । अचश्चेतिपरिभाषाया बाधादनुपस्थिते । तथा दृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यान्तउदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्त्व न स्यात् । किं च । अस्य च्वावित्यादौ अकारस्य सवृतत्वेनानण्त्वादसति ग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवेत्व स्यान्न तु मालीभवतीत्यादौ । न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासा

मर्थ्यात्तत्सदृशेषु धात्वादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरितिवाच्यम् । खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसम्पादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञाया साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात् । तथाहि । अक सवर्ण इत्यत्र आदिरन्त्येनेतिवचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमितिनिर्णीतते न प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्याद्दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे खट्वाढकमित्यादि सिध्यति । असति तु विवृतत्वे अस्य च्वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि सवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यान्न तु दीर्घप्लुतयोरितिफलभेदस्य स्पष्टतया क्व विवृतत्वप्रतिज्ञाया सामर्थ्यम् । अथोच्येत । प्रत्यापत्त्या ऽऽक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्व ज्ञाप्यते इति न ब्रूम । किं तु सामान्यापेक्ष ज्ञापकम् इह शास्त्रे यावानकार स सर्वोपि प्रक्रियाया विवृतो बोद्धव्य इति । एवमपि प्रत्युच्चारण वर्णाना भेदेनास्य च्वावित्यादावुच्चारितस्यानण्त्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात् किं त्वक सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्राहकत्व स्यात् । एवमिकारादयोपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहका स्युर्न तु एरनेकाचो यस्येतिचेत्यादौ । ननु एक एवाकार तत्कस्यानण्त्वमाशङ्क्यते । नचैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्ति । तेषा व्यञ्जकध्वनिधर्मत्वात् । अनुबन्धव्यवस्थापि लोकवद्भविष्यति । लोके हीह मुण्डो भव इह जटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्यानेकधर्मोपदेशेपि तत्तद्देशभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते तथेहापि कर्मण्यणित्यत्रैव णित्व चरेष्ट इत्यत्र टित्त्व गापोष्टगित्यत्र टित्वकित्त्वे असाम्प्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबन्धकार्यमिति व्यवस्था।अत एव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणित्यादौ पुन पुनर्णित्करण सार्थकम् । कथ तर्हि घटेन तरतीति घटिक । तरतीत्यधिकारे नौद्व्यचष्ठन्निति ठन् । कथ च धनस्य निमित्त सयोग उत्पातो वा

ध॒य । तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्यधिकारे गोद्व्यचो स
ङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यदितिचेत् । आवृत्तिकृताद्व्यच्व्यपदेशाद्भ
विष्यति । न च बाहुक इत्यादौ मुख्यद्व्यचि चरितार्थत्वाद्गौणे
कार्यासम्भव इति वाच्यम् । अश्वादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि
मुख्यसमकक्षताया ज्ञापनात् । अत एव किरिणेत्यादौ सावे
काचइतिविभक्तेरुदात्तत्व न भवति । आवृत्तिकृतेन द्व्यच्व्यप-
देशन स्वाश्रयस्य एकाच्व्यपदेशस्य निवर्त्तितत्वात् । नहि त्रि
पुत्रो द्विपुत्रव्यपदेश लभते । तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावाल्ला
घवरूपसाधकबलाच्चाकारव्यक्तिरेकैवेति सर्व सुस्थमितिचेन्न ।
उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्त्यैक्यस्य बाधात् । ध्वनि
धर्मा एवैतइत्युक्तमितिचेत्तर्हि कत्त्वगत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति
अकारेकारादीनामप्यैक्यप्रसङ्ग । तदतदुच्यते । अखण्ड पद
वाक्य वा वाचकमिति । किं बहुना मास्त्वेव व्यङ्ग्यो वर्ण व्य
ञ्जकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् । उक्त च हरिणा ।
अनेकव्यक्त्याभिव्यङ्ग्या जाति स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय
एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति । तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव
निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव,नो चेत् कखयारिवोदात्तानुदात्तादी-
नामपि भेद एवेति यायत परिनिष्ठित सति'एव ध्वनिगतान् भे
दानुदात्तस्वरितादिकान् । वर्णा अनुपत त॰ स्युरर्थावगतिहेत
व, इतिमामांसकमतमर्द्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमितिस्थितम् । एव च
अनन्ता वर्णा इतिनैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या यद्यय जातिपरो नि
र्देशस्तर्हि अस्य च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रे-
ण । तदुक्तम् । सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति ।
तपरसूत्र तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय । त्यदा
दीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्य-

ते। विधेयविशेषणत्वात्। पश्वेकत्ववत्। अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता। ग्रहैकत्ववत्। किंतु अण्ग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतो नायं पक्षोभिप्रेतः। एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव। अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउणिति यदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरण्ग्रहणवैयर्थ्यम्। व्यक्तिनिर्देशे तूक्तरीत्या अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरिति महत्सङ्कटम्। तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत्। उच्यते। त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः। तथाहि। स एवायमकार इतिप्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथा क अण्कार्यं न भवति यथा चाप्रत्ययादित्विनिस्थले न दीर्घादिप्रवृत्तिः। तथास्य च्वावितिविधिरपि मालीभवतीत्यादौ न प्रवर्तेतेति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते। तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायते। तत्तु आक्षरसमाम्नायिकस्यैव चेत्पुनरपि न व्यवतिष्ठेतेति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा। एवमपि अस्य च्वावित्यादौ अनण्त्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत्। विवृतह्रस्वत्वादेरविशेषेण तस्याप्यण्त्वात्। नहि मुण्डत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदनानुपात्ता स्वरूपमात्रानुवादेन विहिता अपि श्यामो दीर्घश्चतुर्बाहुरित्यादयो व्यवतिष्ठ ते। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्ता न भेदका इति वृद्धिसूत्रे वक्ष्यते। अनन्ता एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादशअवर्णव्यक्तयइतिपक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यङ्ग्यतावच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्यह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति। तथा च। अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशस्तेन तज्जातीये एकत्र कृतं विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति। अत

एव सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवन्त्येवेति अस्यच्वावित्यादौ न क श्चिद्दोष । अवात्तामित्यादिष्वपि ह्येषैव गति । अन्यथा अवा त्त्स्ताामिति स्थिते सिच पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अ यतरस्यैव झ ल्त्व स्यान्न तूभयो । अक्षरसमाम्नाय उभयोरपाठात् । ततश्च झ लोझलीति न प्रवर्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्था इत्यादि स्या त् । एव च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्व नास्तीत्यपि सि द्धा त सगच्छते । अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देश स्वीकृत्य अण्ग्रहण त्यज्यतामिति चेत् । एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ ऌ वर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात् । न च ऋऌवर्णयो रिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रह । अक सवर्णइत्यादौ चारितार्थ्यात् । किञ्च । अस्य च्वावित्यादौ व्यापकजाति निर्देश त्यदादीनाम इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य नि यामकाभावे सङ्करोपि स्यात् । न चानुवाद्यविशेषण विधेयवि शेषण च ग्रहैकत्वपशुवेकत्ववद्विवक्षितमविवक्षित चेतिमीमासक मर्यादा वैयाकरणै स्वीकर्तुं शक्या । उपेयिवाननाश्वाननूचान श्चेत्यत्र उपे यविवक्षित नञ्प्रभृति तु विवक्षितमिति स्वीकारा त् । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहु शो विवक्षणाच्च । तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परि भाषैव सिद्धान्ते शरणम् । व्याख्यान तु लक्ष्यानुरोधीति यद्य प्यगत्या तत्र तत्राश्रियते तथापि नैतद्बलन ग्रहणकशास्त्रस्य प्र त्याख्यान चमत्कारमावहते । ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययो ऽविधीयमान सवर्णग्राहक इति स्फुटतर प्रतीयते । उल्लङ्घिता चेय मीमासकमर्यादा धर्मशास्त्रेपि बहुश श्रेयास न प्रबोधयेदि त्यादिषु । एक पूर्वपरयोरितिसूत्रे एकग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा द्गुण इत्येकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षासभवात्किं तेनाविं

दिक् । अथवार्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि इहोच्चारितो ऽकारादिः स्वसदृशी षड् व्यक्ती सादृश्याख्यसम्बन्धेनापस्थापयति । न चैवमपि वृत्या ऽनुपस्थितानां शाब्दबोधे ऽन्वयप्रतियोगितानुपपत्ति । अर्थाध्याहारवादे बाधकाभावात् । अतिप्रसङ्गभङ्गस्तु तात्पर्यग्राहकबलेनैव । अन्यथा तवापि लक्षणाध्याहारादेरतिप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् । स्पृहेरीप्सित इत्यनुशासनबलात्पुष्पेभ्य इत्यादौ पदाध्याहार क्लृप्त इति चेन्न । ल्यब्लोपे कर्मणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थाध्याहारस्यापि स्थलविशेषे क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गवित्ययमाहेत्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते ॥

ऋलृक् । ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन ऋकारादीनष्टादश यथा गृण्हाति तथा लृवर्णानपि द्वादश ग्रहीष्यति तत्किं पृथग्लृकारोपदेशेन । न च भिन्नस्थानतया सावर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यम् । ऋकारलृकारयो सवर्णविधिरिति वार्त्तिकबलेन वाचनिकस्य सावर्ण्यस्यावश्य वाच्यत्वात् । अन्यथा इहोपदिष्टेपि लृकारे प्राल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृति धातौ वासुप्यापिशलेरित्यस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ननु क्लृपिस्थस्य लृकारस्येदमनुकरणम् । तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वादृकार एवायमिति उपसर्गादृतीत्यादि सेत्स्यतीति चेन्न । कृपोरोल इति विहितस्यासिद्धत्त्वेपि तदनुकरणस्यास्यासिद्धत्वाविरहात् । स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादयमप्यसिद्ध एव । स चातिदेशोवश्याश्रयणीय । द्वि पचन्त्वित्याहेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्त्वित्याद्युदात्त पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शाखान्तरीये पचन्तुशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । नह्येतत्तिङन्तम् । तिङन्तपदार्थक

त्वात् । स्वाद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते । अग्नी इत्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव । अतिदेशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाणइति सौत्रनिर्देशः । नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । तथा च प्रयुज्यते, यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति । न वचनेनैवातिदेशेन अत्वस्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगोऽनुपपन्न एवेति चेत् । न । उदाहृतज्ञापकसूत्रएव त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषस्याकरणेन एतत्तदोः सुलोपः इत्यादिनिर्देशश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात् । अथवा प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति सूत्रे ऽपोयोनियमतुप्षु चेति वार्तिकेनेयं परिभाषा अस्या अनित्यता चेत्युभयमपि ज्ञाप्यते । तथाहि । कारीयमप्सुमन्तावाज्यभागाविति श्रुतम् । अप्सुमे सोम, अप्स्वग्ने सधिष्टवेति हि तत्र मन्त्रौ । तत्राप्सुशब्दादनुकरणभूतान्मतुप्यस्यवामीयमित्यादाविवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव लुको प्रसङ्गादलुग्विधानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति । मतुबुत्पत्तेश्च प्रथमा ततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकी सा च प्रत्ययान्तत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा । एतेन युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः । प्रकृतमनुसरामः । ऌकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात्प्राल्कारीयतीत्यादावुपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति चेन्न । तथा सति रेफपरत्वप्राप्तावपि लकारपरत्वासिद्ध्या प्रकृते ऽनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात् । ननु रेफपरत्वे सिद्धे ऽतिदेशाद्रेफस्य लकारो भविष्यतीति चेन्न । एवमपि गम्लृसृप्लृइत्यादिस्थस्य ऌकारस्यानुकरणे त्वदुक्ताति

देशादेरुक्तिसम्भवाभावात् । तस्मात्सवर्णत्वस्याावश्यके ऌकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत् । अत्रोच्यते । न तावद्वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृत प्रवृत्ति । आरब्धे ऽपि वार्त्तिके ऋकारऌकारयो सावर्ण्यस्यानित्यता ज्ञापयितु कर्त्तव्य एव ऌकारोपदेश । तेन क्लृ३प्तशिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुत सिध्यति । अन्यथा ऽनृत इति निषेध स्यात् । ऋकारेण ऌकारग्रहणात् । क्लृप्यमानश्वलीक्लृप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यौपसख्यानिकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सुवचा । अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ कृत्यच इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । इद त्ववधेयम् । वार्त्तिकमते सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमितिसिद्धाताद्दकारे ऌकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासभवाच्च माल्कारीयतीत्यत्र कार्यानिर्वाहस्तदवस्थ । सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णदीर्घे होतॄ ऌकार इत्यत्र इकोसवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन चरितार्थ । न च ऋत्यक इत्यस्य प्राप्ति । ग्रहणकशास्त्राभावादेव । एव च दीर्घ सपाद्य कृतार्थ ऌकारपाठ सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथ ज्ञापयेदिति । तस्मादण्ग्रहण प्रत्याचक्षाणस्य तत्स्थाने ऋग्रहणं कर्त्तव्यम्, अप्रत्ययग्रहण च न कार्यमित्याशय कल्प्य । यद्यप्येव पत्लृप्रभृतीनां ऌदितां नाग्लोपीत्यृदित्कार्यं प्राप्नोति, पृथगनुबन्धकरण तु ऌदित्वप्रयुक्तस्य अङादेशस्य ऋदित्त्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वादसङ्कर ज्ञापयितुमसमर्थ तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतयैवेदमपि समाधेयम् । यद्वा । स्वरसन्धिप्रकरणे ऌवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्य । सावर्ण्य च नोपसख्येय प्लुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्ति । उरण्रपरइतिपरिभाषा तु कार्यकालतया स्वरसन्धिप्रकरणस्थेति उरित्यनेन ऌवर्णग्रहणोपपत्ति । अस्मिन्नपि पक्षे ऌकारोपदेश इह कर्त्तव्य एव । क्लृ३

प्रशिख इत्यत्र प्लुतो यथा स्यात् । क्लृप्त इति च द्वित्वम् । प्रक्लृप्त इति च स्वरित । अत्र ह्य तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्त । तेन गतिरनन्तर इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वर । कर्मणि य क्तस्तदन्ते उत्तरपदे तद्विधानात् । तत शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित । न चात्र कृपोरोलइत्यस्यासिद्धत्वाशङ्कापि । पूर्वत्वात् । पर हि पूर्व प्रत्यसिद्ध न तु पर प्रति पूर्वम् । एवं च गम्लृप्रभृतीनां लृकारस्येत्संज्ञाप्यनायासेन सिध्यति । अन्यथा तु पुषादिद्युताद्य्लृदितइति लकारे परत कृतेन यणादेशेन इत्सञ्ज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथचित्साधनीया स्यात् । एवम् इदितोनुमित्याद्यनुवादानाम् ऋत्यक इत्यादिनिर्देशानां च साम्यादिकाराद्योपि न निर्दिश्येरन् । यथाश्रुतसूत्ररीत्या तु ब्रूम । ऋकारमुच्चारयितु प्रवृत्ता कुमारी करणापाटवाद्यदा लृकारमुच्चारयति तदनुकरणस्याप्यच्कार्यसिद्धि फलम् । अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । न चैव लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति व्याहन्येत । अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न । न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात् । इदञ्च न्याय्यभावात्कल्पन सञ्ज्ञादिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते । तथाहि । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन लृकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तम् । दध्य्लृतकाय देहीति यदृच्छाशब्दः । कुमारी लृ लु इत्याहेत्यशक्तिजानुकरणम् । प्लुतद्विर्वचनस्वरिताश्च प्लुत्यादयः । एतदर्थ लृकारोपदेश इति हि तस्यार्थ । तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेद वार्त्तिकम् । न्याय्यभावादिति । अस्यार्थ । ऋतिस्तावदृतेरीयङितिनिर्दिष्ट सौत्रो धातुस्तस्मादौणादिकः क्वुन् । तत्र ह्येव सूत्रितम् । क्वुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोरपूर्वस्यापीति । शिल्पिन्यभिधेये सञ्ज्ञायां च सोपपदान्निरुपपदाच्च धातो क्वुन् स्यादित्यर्थः ।

रजक तक्षक इत्यादि शिल्पिनि । चरक भषक कटक कनक मित्यादि सज्ञायामुदाहरणम् । तथा च ऋतकशब्दः शास्त्रानग तत्वान्न्याय्य । तत्सद्भावात्स एव सज्ञा तथा च कृत कुर्यान्न तद्धितमित्यादि गृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति । एव वदता शास्त्राननुगत देशभाषया यत्क्रूचीत्यादि नाम क्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतम् । आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोध दर्शयता ऌ वर्णस्य दीर्घा न सन्तीति शास्त्रमर्यादामुल्लङ्घ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता । तस्माट्टिघुभादिभ्य कू चीमञ्च्यादीनामिव गावीगाण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घऌवर्णानुक रणस्यापि न्यायतो न किं चिद्वैलक्षण्य किं तु वाचनिकमिति स्थितम् । मन्त्रशास्त्रे तु मातृकान्यासादौ दीर्घ ऌवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिशाख्यन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यतएवे त्यवधेयम् । एव वचत्यादीनामपि शिष्टैरनङ्गीकृतानां न्यायसा म्यादसाधुतोक्ता । तथा चाहु । नहि वाचिरन्तिपर प्रयुज्यत इति । एव च न्याय्यभावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्रयो जनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजन निराकृतम् । ऌतकस्यासाधुत्व । इद च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिर्न सति यदृच्छा शब्दा इति पक्षे प्योक्तम् । पक्षान्तरैरपि हि परिहारा भवतीति भाष्यकार । एत द्ग्रन्थपर्यालोचनया तु चतुष्टयीति पक्षे ऌतकादयोपि टिघुभादि वत्साध्वसाधुबहिर्भूता साधव एव न तु टिघुभादिविलक्षणा इति लभ्यते । अन्यथा हि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति । न च गृह्यस्मृतिविरोध । तावतापि कृत कुर्यान्न तद्धितमिति गृह्यमु ल्लङ्घ्य कृतस्याप्यौपगवादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभा वात् । पुरुषस्तु साधूनपि प्रयुञ्जानो देवब्राह्मणादिनिन्दकवद्धर्म शास्त्रोल्लङ्घनात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत् । यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराक

रणार्थं वार्त्तिकम् अनुकरण शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेष्विति । तस्या यमर्थ । शिष्टस्य साधोरनुकरण साध्वेव । अशिष्ट च तदप्रति षिद्ध च साध्वसाधुबहिर्भूत टिघुभादि तस्यानुकरणमपि तादृ गेवाऽर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति । इद तु भाष्ये दूषितमे व । हेलयो हेलय इत्यादीना शिष्टपरिगृहीतानामसाधुताया बीजाभावात् । नत्वपशब्दवाचकत्वमात्रेण तथात्वम् । अपश ब्द इत्यस्याप्यसाधुतापत्ते । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन साधुतातिदेश । अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक् । तस्मा द्वार्तिककृता दूषितमपि द्वितायप्रयाजन भाष्यरीत्या स्थितम् । यदपि तृतायप्रयोजननिराकरणपर वार्त्तिकम् । एकदेशविकृन स्यानन्यत्वात्प्लुत्यादय इति, तस्यायमर्थ । लुड्विधिलादेशवि नामेषु प्रतिविधानमितिवक्ष्यमाणत्वादृकारैकदेशस्य रेफस्य ल त्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति । न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्ति । अरवत इति न्यासात् । नह्येकदेशविकृत न्यायेन रेफवत्ताप्यायाति । लोकेपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्व प्रयुक्तकार्य नायात्येव । न चैव होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरवत इति प्लुतप्रतिषेधापत्ति, ह्रस्वस्य रवतो नेति न्यासात् । किं त्वे व सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभगाश्रयणे विप रीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकार । सेय महतो वश स्तम्बाल्लट्वानुकृष्यतइति । लट्वा पक्षिविशेष फलविशेषो वा । लठलौल्ये इति धातोरशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्य क्व न्नित्यौणादिक क्वन् । नेड्वशिकृतीतीडभाव । लट्वा करञ्ज भेदे स्यात्फले ऽवद्ये खगान्तरे इति विश्व । ननु कृपोरोलइति सूत्रम् अअइत्यस्मात्पूर्वमस्तु । एव च लत्वस्यासिद्धत्वादेव प्लु त्यादय सेत्स्यन्तीति चेन्न । एव हि सति ग्लोयडित्यस्याप्यु

त्कर्ष स्याच्चतश्च लत्वस्यासिद्धतया निजेगिल्यतइत्यत्र हलि चेति दीर्घ स्यात् । ननु बह्वृचप्रातिशाख्ये ऋकारऌकारावथ षष्ठोष्मा जिह्वामूलीया इति ऋऌवर्णयो स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्या ग्रहणकशास्त्रेणैव निर्वाहाद् ऌकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न । उक्तरीत्या ऋऌवर्णयो सावर्ण्योपसख्यान पर प्रत्याख्यायतां ऌकारोपदेशस्तूक्तरीत्या कॣप्तशिखे प्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितु कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥

एओङ् । ऐऔच् । यद्यपि छ दोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारम् अर्द्धमोकार चाधीयते सुजाते एअश्व सूनृते अ वर्यो ओअद्रिभि सुतमिति अन्त पादस्थस्याव्यपरस्य तदीयप्रातिशाख्ये ऽर्द्धमेकारमोकार च विदधति तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे ऽस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणम् । ज्ञापकाच्च । यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहण समत स्यात्तर्हीह लाघवार्थमेकमात्रावेव एङावुपदिशेत् । अकारादिवत् । न चैवमदेङ् गुण इत्यत्र तपरत्वान्मात्रिकयोरेव गुणसज्ञा स्यादिति वाच्यम् । तत्र एओइतिस्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे ऽनण्त्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्ते । एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् । तव हि वर्णोपदेशे एओइत्निदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयम् । गुणसज्ञायां तु एङितिसार्द्धद्वयम् । सकलनया सार्धा षण्मात्रा मम तु वर्णोपदेशे मात्राद्वयम् । गुणसज्ञाया तु चतस्र इति मिलिता षडेव मात्रा । तस्माद् द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्व निर्णीयते । न चैव एच इग्घ्रस्वादेशइति व्यर्थं स्यात् । तद्धि स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्राप्नुवतोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्निवृत्त्यर्थ क्रियतइतिचेन्न । वैकल्पिकप्राप्तिमतो ऽकारस्य व्यावृत्तये तदारम्भात् । एचां हि

पूर्वो भागो ऽकारसदृश उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृश तत्र उभयो तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेणाकार स्यात्। इकारोकारौ च स्यातां तस्मा मा कदाप्यवर्ण भूदिति सूत्रारम्भ । वस्तुतस्तु प्र त्याख्यास्यते सूत्रम्। तथा च तत्र वार्तिककारो वक्ष्यति । सिद्धमङ सस्थानत्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थ । शब्दपरविप्रतिषधन एङ उत्तरभागा तरतमौ इउवर्णाविशेति सि द्धम्। यद्वा। एकार शुद्धतालव्य औकारस्तु शुद्धौष्ठ्य इति मते सिद्धमित्यर्थ । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम्। तालव्यावे कारचवर्गाविकारैकारौ यकार शकार इति। शेष ओष्ठ्योपपाद्य इति च। पूर्वोक्तभ्य शेषो वर्णराशिराष्ठाभ्यामुपपादयितव्य । उवर्ण पवर्ग ओ औ उपध्मानीयश्च ओष्ठ्य इति सूत्रार्थ । इद च प्रातिशाख्यवृत्तिकृता व्याख्यातम्। तद्भाष्ये तु शेष ओष्ठ्यो पवाद्येति पाठ। तत्र अपवाद्येत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान् विहा- येत्यर्थ।न्यायसिद्धस्यैव बाध्यबाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेद सू त्रम्।तदेव शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमिति समाधानद्वय एङ्क्षु फलितम्। एतच्च यद्यप्यैक्ष्वपि तुल्य तथापि तत्र समाधानान्तरमप्यस्तीत्याह। ऐचोश्चेति। चकारो भिन्नक्रम । हेतोरनन्तर बोध्य । अर्द्धमात्रा ऽवर्णस्य। अध्यर्द्धमात्रा इव र्णोवर्णयोरितिपक्षे मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशादपि इकरोकारौ भविष्यत इत्यर्थ । समप्रविभागपक्षोप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते। तत्र तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमव शरणम् । तत्रापि शब्दपरविप्रति षेधपर प्रथमव्याख्यान यद्यपि विवरणे स्थितम् । तथापि त दभ्युपगमे ऽप्रतिपत्तिर्वोभयोरित्यादिविप्रतिषधे परमितिसूत्रे वा र्त्तिक भाष्य च विरुध्येत। नहि गोस्त्रियोरितिसूत्रेण गोशब्दे विधीयमानो ह्रस्वो यत्र चरितार्थ । येनाप्रतिपत्तिः स्यात्।

ननु प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदेन विकल्पे प्राप्ते परमेवेति नियमोस्त्विति चेन्न । एव हि सति अच परिस्मिन्निति सूत्रे नित्य परयणादेश परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीत्यादिभाष्यस दर्भो विरुध्येत । तद्बलेन हि लक्षणवाक्ययो पूर्वापरीभाव एव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयो ऽन्यस्तु अन्तरङ्गम्बलवदित्यस्येति लभ्यते । इद च तत्रैव स्फुटीकरिष्याम । द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धैकारादिवत्प्रातिशाख्योक्तस्य प्रायेणानादराद्दुर्बलम् । अथ छ दोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्त्यतोक्तेस्तद्वदिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयो सवर्णविधिरितिवार्त्तिकमपि प्रत्याख्यातु शक्यम् । अथ शिक्षा तरानुसारेण वार्त्तिकारम्भस्तर्हि एच इगितिसूत्रारम्भोपि तथैवास्त्विति दिक् । तस्मादेच इगितिसूत्रबलेनार्द्धैकारार्द्धौकारौ न लभ्येते इति स्थितम् । ननु प्रातिशाख्योक्तावपि ताविह गृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्येत येन तयोर ग्रहण यत्नतः प्रतिपादयसीति चेत् । न । एचो ह्रस्वविधौ अन्तरतमत्वेन तयारेव प्रसङ्गात् । एच इगिति सूत्र तु प्रत्याख्यातमेव । एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोष । स्यादेतत् । एत् ओत् इ् इत्यादिक्रमेण तपरानेव निर्देक्ष्याम । तथा च ऊकालसूत्रे अच्शब्देन तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्ध एकार ओकारो वा ह्रस्वसज्ञा न लभेत तेन ह्रस्वविधिविधेयोप्यसौ नेति । मैवम् । त्रिमात्राणामप्यनच्त्वापत्ते । ततश्च गो ३ त्रात इत्यत्र अनचिचेत्यच परस्य विधीयमान द्वित्व तकारस्य न स्यात् । प्रत्यङ्ङैतिकायन उदङ्ङौपगव इति ङमुट् न स्यात् । प्लुतसज्ञाविरहात् प्लुतविधिर्न प्रवर्त्तेत । न च ओमभ्यादानइत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धि ।

उवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तोरिति दिक् । तदेतदाह वार्त्तिककार । सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्, प्लुत्यादिष्वज्विधि । प्लुतसञ्ज्ञा च । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । अस्यार्थं । श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संधीयमानमक्षर सन्ध्यक्षरमित्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा एचां सञ्ज्ञा । तपर उपदिश्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते । तथा च एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारण तावत्कर्त्तव्यम् । प्लुतत्त्वे सत्यप्याज्विधिर्द्वित्वङमुडादिर्न सिद्ध्यति । तत्र प्लुतस्यैव ङमुडादि , तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुमादिशब्दः । प्लुते तदुत्तरवर्णेषु चेष्टकार्यं सिध्यतीत्यर्थं । अभ्युपत्यैवादो ऽयम् । वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसञ्ज्ञैव न सिध्यति । तस्माद्ध्रुस्तपरानिर्देश इति वार्त्तिकत्रयेणोक्तम् । यथान्यासपाठे त्वाह । अतपर इति । सूत्र कर्त्तव्य स्यादर्द्धैकारादिनिवृत्तये इत्यर्थ । वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्र कर्त्तव्यम् । उभाभ्यामपि वा न कर्त्तव्यमिति समनतरमेवोपपादितम् । तस्मान्नाय दोष उद्भावनार्हं पक्षद्वयसाधारण्यात् । स्यादेतत् । तपरत्वाभावपक्षे गङ्गोदक रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्यु । आन्तरतम्यात् । न चाक सवर्ण इति सूत्रे दीर्घ इति योग विभज्य एक पूर्वपरयोरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यम् । पशु विद्ध पचतीत्यत्र दोषप्रसगात् । ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु । प्रथमयोरिति सूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । एव सिद्धे पूर्वग्रहण यथाजातीयक पूर्वं स एव यथा स्यात् दीर्घो मा भूदिति । तेन पशुमिति तावत्सिद्धम् । सम्प्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वश

न्दोनुवर्त्तते । हल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा सम्प्रसारणाच्चेत्यने न दीर्घो न विधीयते । तेन विद्धमित्यपि सिद्धम् । अतो गुण इत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्याद्यादृश परस्तादृ श एवादेशो न तु तद्विलक्षण । तेन पचन्तीत्यपि सिद्धम् । त- स्माद्योगविभागेन एकान्तेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवे ति चेन्न । एव सति कृष्णर्द्धिस्तवल्कार इत्याद्यासिद्धिप्रसगात् । इह हि दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेदोतौ न । तस्माद्दी- र्घ इति योगविभागो दुष्ट एव । तेन गङ्गोदक रमेश इत्यत्र त्रि- मात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति । न च प्लुतश्च विषये स्मृत इति वाच्यम् । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे सत्येव तदिति वक्ष्यमाणत्वात् । न नु तथापि चतुर्मात्र कथमापद्यते तस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धेरिति चेन्न । छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहु । वस्तुतस्तु लोकेप्यस्ति प्रसिद्धि । तथा च प्लुतावैच इदुताविति सूत्रे भाष्यकारो व क्ष्यति । इष्यतएव चतुर्मात्र प्लुत इति । अत्रोच्यते । गुणस- ञ्ज्ञायां वृद्धिसञ्ज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोष । तदेतदुक्त वार्त्ति ककृता, एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । तस्यैव सञ्ज्ञित्वादिति भा व । न त्वेतद्वार्त्तिक दीर्घग्रहणांतरकर्त्तव्यतापर नापि योगावि भागपरम् । उक्तयुक्ते । स्यादेतत् । सञ्ज्ञासूत्रे अदातोस्तपरक रणेपि एडैचो कथ तत्कालग्राहकता । सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पञ्चमीसमासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् । एवमपि तात्पराभ्यामेडैच्छब्दाभ्यामस्तु दीर्घाणामेवोप स्थितिरुपस्थितैस्तु दीर्घै स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहण दुर्वारमे व । नहि तेपि तात्परा । अनुच्चारितत्वात् । ग्राहकत्व परमनु च्चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव । दीर्घाज्जसिचे ति ज्ञापकात् । ल्वादिभ्य प्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्च । तेन

चमूष्वित्यादिषु षत्वादिक सिध्यतीति वक्ष्यते । तात्पर स्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यम् । ङ मोह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति प्रत्याहारे कृत टित्व सञ्ज्ञायां व्यर्थ तत्सामर्थ्यात्सञ्ज्ञिषु ङादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृत तथेहापि तात्परत्त्व सञ्ज्ञायामनुपयुज्यमान तदुपस्थाप्येषु सञ्ज्ञिषु तत्काला वधारण सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोष । यद्वा । अणुदित्सू त्रे ऽशब्दसञ्ज्ञेत्यनुवर्त्तते । शब्दस्य सञ्ज्ञायां विधेयायामण् सव र्णान्न गृह्णातीति ऊकालोजित्यत्र भाष्ये स्फुटम् । उपपादयि ष्यामश्चेद तत्रैव । अतो गुणवृद्धिसञ्ज्ञाविधावपि न सवर्णग्रह णम् । तपरकरण तु स्पष्टार्थम्, ईदूदेदितिवत् । अन्यथा हि किमेचावेवेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपीत्यादिसन्देह स्यात्। तत्र च मालादीनांचेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेश स्यादिति दिक् । युक्ततरश्चायमेव पक्ष । आद्यपक्षे हि वृद्धिसञ्ज्ञायाम् आ इति दीर्घस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरकरणमैजर्थमिति स्थिते ङमुगीव सामर्थ्यमस्तु गुणसञ्ज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्यु पगमात्पूर्वत्र चरितार्थस्य क्व सामर्थ्यं येनेद सञ्ज्ञिनोरेदोतोरूप कुर्यादिति तत्र सवर्णग्रहण स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिक दीर्घस्यैव सञ्ज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्या ख्येयम् । स्यादेतत् । प्रथमपक्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहक त्वाद् ऋदोरप् यव स्तव इत्यादावेव स्यान्न तु लव पव इत्या दावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । नाय तकार किं तर्हि अस न्देहार्थ मुखसुखार्थो वा दकारोयमिति । न चेतद्भाष्य तिति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तित्स्वरितमित्यत्र त्यभाष्येण सह विरुध्येत । तथाहि । तत्र तिति प्रत्ययग्रहण कर्त्तव्यम् इह मा भूत् दिवङत् द्युभिर क्तुभिरिति पूर्वपक्षयित्वा

दित्त्वमाश्रित्य समाहितम् । ततो भाव्यमानस्याप्युकारस्यादसो सेर्दादित्यत्रेव सवर्णग्राहकता स्यादित्याशक्य तपरसूत्रे दकारस्यापि चर्त्वभूतस्य निर्देशाद्दपरोपि तत्कालग्राहक इति परिहृतम् । एव च उरृदित्यादावपि दपरत्वमेव । अन्यथा स्वरितप्रसङ्गात् । अयमेव च दपरनिर्देशो भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकता ज्ञापयतीति स्थितम् । इह तु ऋदोरिति दकारनिर्देशाल्लव पव इत्यादौ दीर्घेपीष्ट साध्यते । अत्र भाष्य । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र भाष्यकृतो विवक्षित अतो न पूर्वोत्तराविरोध इति । ऋजवस्तु वार्त्तिकमते स्थित्वेद भाष्यमतो न विरोध इत्याहु । वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात् । दिवउत् ऋतउदित्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धि । नन्वेव तित्स्वरितमित्यस्य प्रसङ्ग इति चेन्न । प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् । यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनादय यत्नो महानस्माभिरादृत इति । तत्रेद वक्तव्यम् । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवरूपो यत्नस्तावदेओङ्सूत्रे स्थित्वा पूर्वाचार्यैरवोक्त इत्यत्रत्यकैयटग्र थएव स्फुटम् । नन्वत एवास्माभिरादृत इति ब्रूमो नतून्नीत इतीति चेत् । सत्यमादृत । तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुरङ्गस्येति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्ये कण्ठरवेणैव एतत्परिभाषोपन्यासात् । निरुत दुरुतमित्यादिसिद्धये सूत्र कर्त्तव्यमिति स्थिते व्यर्थेय परिभाषेत्याशय इति चेत् । तथापि थकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थ इति व्याख्यानक्लेशो निष्फलतया मूलस्वरसविरुद्धतया चादरणानर्ह एव । दिव उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तरेव वि

रद्देण दकारप्रश्लेषादानर्बीजत्वात् । तथाहि । उदित्येषा उकारस्य सञ्ज्ञा तया प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते । तथा च सञ्ज्ञायास्तित्त्वेपि सञ्ज्ञिन किमायातम् । वस्तुतस्तु सञ्ज्ञापि तान्ता न तु तित् । तपरइति हि सूत्रित न तु तिदिति । यदि हि सञ्ज्ञावत् सञ्ज्यपि ता त एव तर्हि अतो भिस ऐस् भवद्भिरित्यादावेव स्यान्न तु वृक्षैरित्यादौ । तपरस्तत्कालस्येति सूत्र च व्यर्थमेव स्यात्स्वरूप शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च डमुडादाविव सञ्ज्ञायां कृत लिङ्ग सञ्ज्ञिनि लब्धु शक्यम् । तद्वदिह सामर्थ्यविरहात् । एवञ्च तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थ सर्वोप्यभ्युपेत्यवाद एव । स्थाघ्वोरिच्चेति सूत्रे इच्चकस्य तकारेत्वमित्यादि ग्रन्थाप्येवमेव तस्मान्नाय तकार किन्तर्हि दकार इति इहत्यभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहृदयैराकलनीयम् । अयमेव च ग्र थोभ्युपेत्यवादरूपतामुत्तरग्रन्थानां गमयति । एतेन औत्, इटोदित्यादिष्वपि विशेषस्य तपरत्वाभावो व्याख्यात । तित्त्व तु दूरापास्तमिति दिक् । इह अकारादयो वर्णा सांशा इष्यन्ते । यदाह तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्व, पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति । वार्त्तिककारोप्याह । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । तत्र सन्ति केचिदशा स्वतन्त्रवर्णान्तर सदृशा । यथा । आकारादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ । एषु पूर्व्वभागो ऽकार उत्तर इवर्णोवर्णयो । ऋकारे उभयतोऽज्भक्तेरर्द्धमात्रा मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमात्राभाग ऌकारेप्युभयतोज्भक्ति मध्ये स्वतन्त्रलकारसदृशो भाग तत्र स्वतन्त्रतत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमान कार्य तत्तत्सदृशेष्वशेषु न प्रवर्त्तते । तत्सदृशा हीमे न तु तएव नरसिंहवज्जात्यन्तराक्रान्तत्वात् । गोनौग्रहण चात्र ज्ञापकम् । यदि हि भागा अपि स्वतन्त्रवर्णप्रयुक्तं कार्य प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोश्चचोऽ

संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति नौद्व्यचष्ठन्निति च सूत्रद्वये द्व्यज्ग्र हणेनैव गतार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत । तेनाग्ने इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न । न चैचोयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यम् । अयादयो हि येननाप्राप्तिन्यायेन मध्येपवादन्यायेन वा यण एव बाधकतया अग्नआयाहीत्यादौ चरितार्था अग्ने इन्द्रमित्यादौ परेण दीर्घेण बाध्येरन् । अन्तरङ्गोपि दीर्घोवयवमात्रापेक्षत्वात् । तथाग्नएताति एङ पदा न्तादित्येतन्न । आलूय प्रमायेत्यत्र तुङ्न मालाभिरित्यत्र ऐस्न यातेत्यादावतोलोपो न वाचा तरति वाचो निमित्तमित्यत्र द्व्यज् लक्षणौ ठन्यतौ नेति दिक् । नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेय म् । तथाहि द्विहल्ग्रहणमपनीय तस्मान्नुडित्येव सूत्रं कर्त्तव्यम् । न चैवमानृधतुरित्यत्रेव आटतुरित्यादावपि नुट्प्रसङ्ग अश्नोते श्चेत्यस्य नियमार्थत्वात् । नियमश्च सामान्यापेक्ष । अका रोपधस्य यदि भवत्यश्नोतेरेव न तु अटत्यादेरिति । यदि त्वश्नोतिमात्रं निवर्त्यं स्यात्तर्हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् रोल इत्यत्र स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता । एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षायोगात्तद्द्वारा ऋकारस्यैव लृकारा देश फलति । स्वतन्त्रवर्णवृत्तिजातेर्नायं निर्देश किं तु अशां शिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृपस्तासि च क्लृ प ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति निर्देशा । यद्वा । कृप उ र ल इति छेद कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तच्च सत्रेणावृत्त्या वा योज्यम् । कृपेर्यो रेफस्तस्य ल कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफ रेफसदृश इति यावत्, तस्य च लकार इति तेन चलीक्लृ प्यतइत्यादि सिद्धम् । ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव कृपे रिति सूत्रपाठस्य प्रामादिकत्वं निर्णीयते । तदेव नुडविधिला

देशयो समाहितम् । विनामो नति', तल्लक्षण चोक्त प्रातिशा
ख्ये, नतिर्दन्त्यमूर्द्ध यभाव इति। प्रकृते तु नस्य णत्व नति , तत्रे,
द प्रतिविधानम् । छन्दस्यृदवग्रहादित्यत्र योगविभाग का
र्य , ऋत , ऋत परस्य नस्य ण स्यात् । गृणाति वृणोती-
त्यादि । तत छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव, पितृयाण द्युम
दित्यादि । नन्वेवमपि तपरकरणात् पितॄणामित्यादौ ण
त्व न स्यादिति चेत् । एव तर्हि लत्वविधाविवेहापि रषा
भ्यामिति रेफतत्सदृशभागसाधारणी जातिर्निर्दिश्यते क्षु-
भ्नादिषु तृप्नोतिशब्दपाठाज् ज्ञापकात् । न च परयाज्भक्त्या
व्यवधान, व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यवायपि णत्व
विधानात् । न चैव कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्ग । अट्कुप्वाङ्नुम्
भिरिति नियमात् । आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्य
वाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थ । यद्वा तृप्नो
तिशब्दपाठेन होतृपोतृप्रशास्तॄणामित्यादिनिर्देशेन च ऋवर्णा
न्नस्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात् । एव हि व्यवायेपीति
योगविभागोपि न कर्त्तव्यो भवतीति । भाष्ये तु वर्णैकदेशा
वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते इति द्वितीयोपि पक्ष समर्थित । स तु बहु
प्रतिविधयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते । ननु यदि वर्णैक
देशा वर्णग्रहणन्न न गृह्यन्ते तर्हि कुक्कुट पिप्पली पित्तमित्यादौ
सयोगसज्ञा न स्यात्। अखण्डस्य मात्राकालस्य क्लृप्तत्त् इत्यस्य
एकहल्त्वात्। तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेनाग्रहणात् । न ह्यखण्ड
स्यानुपदेशात् कथ हल्त्वमिति चेत् मा भूत्तर्हि तदपि। अवयवानां
हल्त्व तु कुत सॅय्यन्ता सॅवत्सरः यॅल्लोकमित्यादौ तु एकव
र्णानामपि हल्त्व भविष्यति । अणुसूपदिष्टैर्ग्रहणात् । तदवयव
योस्तु हल्त्व न स्यादेव । ततश्च सयोगसज्ञाविरहे तत' पूर्वस्य

गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति । अत्राहु । व्यञ्जनमर्धमात्र मेव । आशूच्चारणात्तु तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रम । इद च शिष्ट समाचारात् प्रक्रियादशायामवश्य स्वीकार्यम् । परमार्थदशायां तु,पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्य न्त प्रविवेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोट सिद्धा न्तयता क्वास्य पूर्वपक्षस्यावसर ॥

हयवरट् ॥ हकारोय द्विरुपदिश्यते । यदि तु परत्रैवोपदिश्येत अडशहशइणग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च अर्हेणेत्यत्राड्व्यवायेपीति णत्व न स्यात् । महान् हीति स्थिते महाँहीति न स्यात् । अत्र हि दीर्घादटि समानपादइति रु । आतोटिनित्यमित्यनुनासिक । भोभगोअ घोअपूर्वस्येति यत्वम् । हलिसर्वेषामिति यलोप । तत्राप्यशी त्यनुवर्त्ततइति वक्ष्यते । ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हशि चेत्युत्व न स्यात् । तथा लिलिहिद्वे लिलिहिध्वइत्यत्र विभाषेट इति मूर्द्ध न्यविकल्पो न स्यात् । तत्र हि इण षाध्वमितिसूत्रादिण इत्य नुवर्त्तते । तदेवमटि अशि हशि इणि चेति चतुर्षु ग्रहण प्रथमोपदे शस्य फलमिति स्थितम् । यदि तु परत्र नोपदिश्येत । वलूरल्-झल्शल्ग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च रुदिहि स्वपिहीत्यत्र रुदा दिभ्य सार्वधातुकइति वलादित्वप्रयुक्त इण्न स्यात् । ष्णिह प्रीतौ । स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्य त्र रलोव्युपधादिति कित्त्व न स्यात् । अदाग्धा अदाग्धमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद्धकाराद्झल पर सिजिति झलोझलीति न प्रवर्त्तेत । अधुक्षत् अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिट इति क्सो न स्यात् । तस्मात्प्रत्याहाराणा चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम् । स्यादेतत् । रेफस्य य रकार्याणि प्राप्नुवन्ति । तद्यथा मद्रहूदो भद्रहूद इत्यत्र अच, प

राद्धकारात् परस्य यर इति विधीयमान द्वित्व नह्यस्तीत्यादौ यकारस्येव प्राप्नोति । न च रोरीति लोप सुकर । लोप प्रति द्वित्वस्यासिद्धे । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात् । पक्षे रेफद्वय श्रूयेत । न च व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीत्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नाय दोष इति वाच्यम् । सूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थात् । ननु सर्वथा विशेषविरहो ऽभिप्रेत । शराचि हलो यमामित्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्ते । तथा चतुर्मुख इत्यादौ यरोनुनासिकेनुनासिको वेति पक्षे णकार प्रवर्त्तेत । स्थानसाम्यात् । कुण्ड रथेनेत्यादौ वा पदान्तस्येति पक्षे रेफ प्रवर्त्तेत । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्येत,द्विजातीय सवर्णो नास्तीत्येवपरम् । स्वस्य स्वय सवर्णो भवत्येव । तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । रोरीति लोपस्तु नास्ति । त प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । अथ द्वित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफोनुकृष्येत । हरयवडिति । तर्हि रलो व्युपधादित्येतद्वकारान्तेष्वपि प्रवर्त्तेत । ततश्च देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत । नन्वव्युपधादिति छित्वा अवकारांताद् व्युपधादिति व्याख्यास्यतइति चेत् । एवमपि गौधेर पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तेत । रेफस्य वल्यन तर्भावात् । रलीति वक्ष्यामीति चेत् । हयगतौ, हर्य्यादित्यादौ यकारेतिप्रसङ्ग । ननु यथाश्रुतएव सूत्रे वलीति सरेफं पद छित्वा रेफे वलि चेति व्याख्यानान्नोक्तदोष इति चेत् । एवमपीकोरणचि सयोगादेरातोधातोरण्वत उदात्तरणो हल्पूर्वादिग्रण. सम्प्रसारणमित्यादिक्रमेण यणग्रहणानि सर्वाणि रेफेण ग्राह्याणि स्यु । न चैतावतापीष्टनिर्वाह । इकोरणित्यत्र सख्यातानुदेशेनेकारस्य रेफ. उकारस्य यकार ऋका

रस्य वकार इति बहूपप्लवप्रसङ्गात् । ननु यथाश्रुतेपि यथास
ख्येन निर्वाहो दुरुपपाद । तथाहि । विधीयमानतया यवला॰
सवर्णान्न गृह्णन्तीति चत्वारस्तावद् यण । गुणानामभेद
कतयानुनासिकसग्रहेपि पृथग्गणनाविरहात् । इकस्तु सवर्णग्रह
णात् षट्षष्टि । न च षट्षष्टेरुपस्थापकानामिक्शब्दवाच्याना
मिकारादीनां चतुष्ट्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तृतीयचतुर्थाभ्यामृ
काराभ्यां प्रत्येक तस्या एव त्रिंशत उपस्थितौ सत्यामॢकारे
रेफादेशस्य ऋकारे च लकारादेशस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्स्था
ने तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्वाह । यथासख्यसूत्र तु नन्दिग्रहिप-
चादिभ्यइत्यादिषूपयोक्ष्यतइत्येव निष्कर्ष ।तथा चेकोरणिति न्या-
सेपि तेनैव निर्वाहोस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । यथाश्रुते ह्यविरो
धात्परिभाषाद्वयमपीकोयणित्यत्र प्रवर्त्तते । इको यथासख्यमन्त
रतमो यण् स्यादिति । रणिति न्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात्
परत्वेन यथासख्यमेव प्रवर्त्तेत । तस्मादनुचितो रेफस्य स्वस्था
नादपकर्ष , यथाश्रुते तु द्वित्वादिदोषत्रय दुर्वारमिति । अत्रोच्य
ते । रेफस्याविशेषत श्रुतेन द्वित्त्व प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः
श्रुत कार्यित्व बाध्यते । यथा ब्राह्मणा भोज्य तां माठरकौण्डि
न्यौ परिवेविषष्टामिति विशेषत श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डि
न्ययो सामान्यत प्राप्त भोजन बाध्यते तद्वत् । यद्यपीह लक्ष्य
व्यक्तिभेदेनोभय सम्भवति तथापि सत्यपि सम्भवे सामान्यत
प्राप्त विशेषप्राप्तेन बाध्यतइत्यभ्युपगमान्न दोष । एव चाचो
रहाभ्यामिति सूत्रे यर इति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अनचिच
त्यत्रापि तथैव । अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन हर्य्यनुभव इत्या-
दावपि रेफस्य न द्वित्वम् । नन्वेव दध्युदकादौ यण् न स्यात् ।
विशेषत श्रुतेन स्थानित्वेनेकां निमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न ।

तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षण प्रवर्त्तते । यद्वा । प्रतिलक्ष्य भिन्नानां सर्वेषा लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणमिकोयणचीति । ततश्चैकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वप्रतिपादनाददोष । नचैव श्रीश इत्यादावपि यण् प्रसग । व्यक्तिपक्ष विप्रतिषेधे परमेवेति नियमबलेन तद्व्यक्ति विषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनात् । एवमपवादविषयेपि सुश्रियावित्यादौ बोध्यम् । परिहृत्यापवादविषय तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थया ऽऽश्रीयेते इति पस्पशायामेवोक्तम् । तस्मादित्युत्तरस्य पत्युत्तरपदाण्ण्य इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् । भाष्ये तु नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमावित्युक्तम् । तत्र हकारग्रहण दृष्टान्तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा न द्वित्वे कार्यिता तथा यरन्तर्भूतस्यापि रेफस्येति । एवमनुनासिकपरसवर्णविधी अपि स्थाने तरतमपरिभाषासस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादौ क्वचिल्लब्धावकाशौ अनन्तरतमे प्रागुक्ते न प्रवर्त्तेते जातिपक्षाश्रयणादेवेति सक्षेप । अत्र वार्त्तिकम् । अयोगवाहानामट्सु णत्व शर्षु जश्भावषत्वे । अविशेषेण सयोगोपधसज्ञालोंत्यविधिद्विर्वचनस्थानिवत्वानिषेधा इति । अस्यार्थ । अविद्यमानो योग प्रत्याहारेषु सम्बन्धो येषा ते ऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहार सम्बन्धशून्या इत्यर्थ । वाहयाति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहा । अयोगाश्च ते वाहा श्चेति कर्मधारय । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थ । ते च विसर्जनीयजिव्हामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम् । एतच्च ऋति ऋ वा लृति लृ वेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणम् । तथा च तु

ल्यास्यसूत्रे भाष्यम् । तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति । तत्फल तु तत्रैव स्पष्टम् । तत्र यमाना लक्षणमनुनासिकसज्ञासूत्रे प्रपचयिष्याम । एषामट्सूपदेश कर्त्तव्य णत्व फलम् । उर केण उर पेण उ र‍ःकेण उर‍ःपेण अड्व्यवायइति णत्व विसर्जनीयजिव्हामूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपि सिध्यति । नायमज्ञाताद्यर्थे क । सो पदादाविति सत्वप्रसङ्गात् । किं तु उर कायति उर पातीति विग्रह । कै शब्दे । पा रक्षणे । आभ्यामातोनुपसर्गे क । कुप्वो‍ःक‍ःपौ चेति चकारात् पाक्षिको विसर्ग । न चैवमपि गति कारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्ते समासाभ्युपगमात् सोपदादावि ति प्रवर्त्तेतेति वाच्यम् । तस्य दाधिसेचौ धनक्रीतेत्यादिसिद्ध्यर्थम नित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् पाशकल्पेत्यादिपरिगणनाच्च । प्रोम्भणम्, अट्कुप्वाङितिसूत्रे नुम्ग्रहण न कर्त्तव्य भवति । अत्रेदमवधेयम् । अट्सु क्रियमाण उपदेशोऽकारान तरमिकारात् प्राक्कर्त्तव्य । तेनेण्सु अनन्तर्भावात्पय सुयश स्वित्यादौ इण् कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्व न भवति । अक्षु चान्त र्भावात्सस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादच परत्वमाश्रित्य सकारस्य द्वित्व कैयटेनाष्टमे वक्ष्यमाण सगच्छते । न चैव हरि करोतीत्यादाविको यणचीति यण्प्रसङ्गः । विसर्गस्यासिद्धत्वात् । एव हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्व बोध्यम् । शर्षु चोपदेश कर्त्तव्य । जश्भावस्तावत्प्रयोजनम् । तथा हि । वार्त्तिकमते उब्ज आर्जवइति धातुरुपध्मानीयो पध पठ्यते । तत्र झला जशझशीति जश्भावे आन्तरतम्या द्बकारादेश । उब्जिता उब्जितु । शर्षूपदेशाद्धि नांतरीयकत्वादेव झल्त्वमप्यायाति । भाष्यकारस्तु नैत मेने । तथाहि । ह्रपध्मानीयोपधत्वपक्षे उब्जिजिषतीति न सिध्यति । अभ्या

से बकारमात्रश्रवणप्रसङ्गात् । हलादि शेषेण जकारस्य निवृत्ते । यदि तु पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन इत्युक्ते सबकारस्य द्वित्व तदा स्पष्ट एव बकारस्य शेष । अथ उभौ साभ्यासस्येत्यनेनानित्यताज्ञापनाद् द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते । औजिढदित्यत्र यथा । तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य शेषे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन बकार एव श्रूयेत । इष्यते त्वभ्यासे जकार इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे श्रूयेत तच्चोच्चारयितुमप्यशक्यम् । जश्त्व तु दुर्लभम् । प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इत्यष्टमे सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । उपध्मानीये ऽच्त्वस्यापि सत्वेन ताव मात्रद्वित्वापत्त्याभ्यासे इकारदौर्लभ्याच्च । किं च । अत्र पक्षे अस्मात् घञि कृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्युब्जा समुब्जा इति स्यात् । इष्यते त्वभ्युद्र समुद्र इति । नन्वत एव कुप्वोरित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधीयते ततो जश्त्वेन दत्व विधीयते इति चेत्सत्यम् । उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारम्भ एव तु गौरवार्ह इति ब्रूम । बकारोपधोयमितिवृत्तिकारमते तु बकारस्य द्वित्वनिषेध समुद्र इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात् । तस्माद्दकारोपध एवायमभ्युद्र समुद्र इति यथा स्यात् । कथ तर्हि उब्जिता उब्जितुमित्यादि सिध्यतीति चेत् । शृणु । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणेनानुमीयते । उब्जेरकुत्व विषये दकारस्य भकारविधायक बकारविधायक वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमान वचनं भउद्जेरिति वा । बउद्जेरिति वा उभयथापि स्तोश्चुना श्चुरित्यस्यानन्तर कल्प्यते । उद्जः

स्तोर्दकारस्येति यावत्। श्चुना योगे भकारो बकारो वा भव-
तीति सूत्रार्थः। उद्जेरिति किम्। तज्ज। श्चुनेति किम्। अ
भ्युद्र समुद्र इह हि चजोः कुघिण्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुना यो-
गो नास्ति, स्तो श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोक्तस्थलएव क
ल्पनं युक्तम्। अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात्। एवमुब्जि
जिषतीत्यपि सिद्धम्। नन्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात्। न
च परत्वाद्भत्वबत्वे। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादु
त्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तरङ्गत्वाद्भत्वबत्वे इत्यपि न।
असिद्धत्वादेव। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्र
तिषेधः शक्यः। द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः। न तु द्वित्व
निषेधेपि। इह तु न द्रा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमे
वासिद्धत्वमिति दिक्। अथवा मास्तु वाक्यशेषानुमानं भुजन्यु
ब्जाविति निपातनादेव बकारो स्तु। न चैवमसिद्धताविरहाद्बकार
स्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्। दकारोपधनिर्देशसामर्थ्या
ज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य बकारप्रवृत्तेः।
न चास्मिन्पक्षे ऽभ्युद्र इत्यादावपि बकारप्रसङ्गः। अकुत्वविषये
एव बकारो निपात्यतइत्यभ्युपगमात्। नन्वेवं कुत्वविषये
चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम्। येन द्वित्वा
नन्तरमेव बकारः प्रवर्त्ततेति चेत्। अनभिधानादतो घञादि
मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु। अभ्युद्र समुद्र इत्येतन्नो
ब्जे रूपम्। किं तु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्द्रमेरन्येष्वपि दृश्यतइति
डप्रत्ययः। व्युत्पत्तिमात्रं चेदम्। रूढिशब्दत्वात्। समुद्गक
सम्पुटक इत्यमरः। तदेवमयोगवाहानां शर्षूपदेशस्य जश्त्वाभाव
रूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते ऽस्ति। भाष्यकारमते तु नास्तीति
स्थितम्। तथा षत्वमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुःषु। नुम्विसर्जनी

यशर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहण न कर्त्तव्य भवति । शर्व्य वायइत्येव सिद्धत्वात् । नुम्ग्रहण तूभयथापि कर्त्तव्यमेव नुम् स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् । इह मा भूत् । पुस्विति । नुम्ग्रहण हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य लक्षकम् । अन्यथा ऽसम्भवात् । नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तर सकारो नुमा व्यवहित' षत्वविधौ सम्भवति । अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वा दित्याहु । अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुम्त्वम् । तथापि स्वाश्र यस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्व्वेनैव सिद्धे नियमार्थता युक्ता । नियमश्च सजातीयापेक्ष इत्यनुस्वारेण व्यवाये चेद्भवति तर्हि नुमैव न त्वन्येनेति फलितम् । वस्तुतस्त्वतिदेश माति अनुस्वा रस्यासिद्धत्वादतिदेश एव दुर्लभ सुहि स्वत्यादौ विधायक त्वसम्भवे नियामकत्वानुपपत्तिश्च । तथापि लक्ष्यानुरोधाल्लक्ष णेत्येव शरणम् । यथाट्कुप्वाङ्सूत्रे । तत्र प्रेन्वनादौ णत्व मा भूत् प्रोम्भणादौ च स्यादित्येवमर्थ लक्षणेति चेत् । इहापि सु हिन्सु पुस्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यम् । णत्वविधावनुस्वारमा- त्रे लक्षणा षत्वे तु नुम्स्थानिकएवेत्यन्यदेतत् । अस्मिश्च पक्षे श र्षूपदेशेपि झल्त्वमिव हल्त्वयत्वे अपि ना तरीयकत्वादेव सिद्धे । तत्फल तूत्तरवार्त्तिकव्याख्यानात्समनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति । तथा खर्त्वमपि । तेन कुप्वो ≍क≍ पौचेति सूत्रान्तर्गतो विसर्ग सिद्धः । एव च सौत्रनिर्देशेनवोक्तवार्त्तिकस्यार्थो ज्ञाप्यतइति बो ध्यम् । अनेन सौत्रे विसर्गग्रहणमेवोपष्टभ्य शर्षूपदेश प्रत्याचक्षा णा यथाश्रुतमट्सूपदेशपर वृत्तिग्रन्थ व्याचक्षाणा परास्ता । अट्सूपदेशेनाल्त्वाच्त्वयोर्लाभेपि हल्त्वयत्वोर्लाभात् । तत्फल स्य च वक्ष्यमाणत्वात् । न चाट्स्वेव यकारोत्तरमुपदेशात्तल्लाभ इति वाच्यम् । तथा सति पय.स्वित्यादाविण परत्वेन षत्वा

पत्ते । अच्त्वासिद्धया समःसुटीत्यत्रत्यकैयटादिग्र थाविरो धापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादि वार्त्तिकस्यायमर्थ । यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजन दृश्यते तत्र तत्रोपदेश कर्त्तव्य प्रयो जनानि तु सयोगसज्ञादीनि पञ्चेति । तथाहि । वार्त्तिकमते उब्जेरुपध्मानीयोपधतया उपध्मानीयस्य हल्सज्ञां विना सयो गसज्ञा न सिद्ध्यति जश्त्व त्वासिद्ध ततश्च सयोगे गुर्विति गुरुसज्ञाया अपि विरहादुश्ब्जक इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यात् । तस्मात्प्लुतगुरुसज्ञासयोगसज्ञाहल्सज्ञानामुत्तरोत्तर सापेक्षतया प्लुतसिद्ध्यर्थ हल्सज्ञा एषितव्या । तदेतदभिप्रेत्यो क्त सयोगसज्ञा प्रयोजनमिति । तथोपधासज्ञापि प्रयोजनम् । नि ष्कृत दुष्कृतमिदुदुपधस्य चेति षत्व यथा स्यात् । भाष्यकार स्त्वाह । इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानान्नेद प्र योजनम् । उपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा । इदुद्भ्यां परस्य विस र्गस्येत्येवेष्टसिद्धिरिति । अलो त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्त रति विसर्जनीया तस्य पदस्य स इति पक्षे अन्त्यस्य सत्व यथा स्यात् । पदस्य यो विसर्जनीय इति व्याख्यानान्निर्दिश्यमान स्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनम् । द्विर्वचन च प्रयोजनम् । उर क उर प ,अनचि चेत्यच उत्तरस्य यरो विधीयमान द्वित्व सिद्ध भवति । तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनम् । यथा उर केणेत्यादौ अड्व्यवायेति णत्व सिद्ध भवति । एव व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावा त्सकारस्य तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो ऽल्त्वे सति सिध्यति । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यम् । न पदान्तसूत्रशेषभूतस्य तस्याच परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात् । स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायसिद्ध तदिति

पक्षे तु नेद प्रयोजनम् । उर केणेति णत्व सस्कर्त्तेत्यत्र सकारस्य द्वित्व चाधिक प्रयोजन बोध्यमिति दिक् । यद्यपि सर्वमिद मद्शरोरुपदेशेन सिद्ध्यत्येव तथापि वार्त्तिकाक्षररचनाया द्वेधापि सम्भव इति भाव ॥

लण् । अत्राकारोनुनासिक प्रतिज्ञायते । न तु हकारादिष्विवोच्चारणार्थ । तेनोरण् रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहण भवति । प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्तु ऋकारलृकारयो सवर्णविधिरिति वार्तिकनिर्देश । ननु अइउणित्यत्रानुबद्धो णकार स एवेहानुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च पूर्वेण परेण वेति सन्देहः प्राप्नोति । तस्मादसन्देहायेहानुबन्धा तरमेव कुतो न कृतमिति चेत् । न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबद्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ।

ञमङणनम् । झभञ् । अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यात । स हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते । अम् यम् ङमिति तच्च त्रय अकारेणैव निर्वहति । तथाहि । पुम खय्यञ्परे इत्येवास्तु । न च झकारभकारपर खयस्ति येनातिप्रसङ्ग स्यात् । तथा हलो यञां यञि लोप इत्येव पाठ्यम् । न च झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्त । हल उत्तरयोस्तयो सम्भवे तु झरोझरीति लोपेन भाव्यमेव । तथा ङञोह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति पाठ्यम् । न च झकारभकारौ पदान्तौ स्त । उज्झेर्लभेश्च क्विपि तौ स्त एवेति चेन्न । उज्झेर्दोपधतया सयोगा तलोपेसत्युदिति रूपाभ्युपगमात् । लभेस्तु जश्त्वविधानात् । नन्वेवमप्यागमिनस्त्रयो ङणनेभ्य परे अच आगमास्तु पञ्चेति सख्यातानुदेशो न स्यादिति चेन्न । यथासख्यामित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसख्यासाम्यमाश्रीयते । न तु लक्ष्यसस्कारवेला

यां प्रयोगगतम् । तस्मान्मास्तु मकारोनुबन्ध इति स्थितम् ।

घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ इति माहेश्वराण्यक्षरसमाम्नायसूत्राणि । अत्राय सग्रह । एकस्मा ङ्ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमा स्यु । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो र पञ्चभ्य शलौ शड्भ्य इति । अस्यार्थ । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्या स्यु । तथाहि । ङकार एकारादव परो ग्राह्य । एङि पररूपमिति यथा । ननु षिञ्चिदादिभ्योङ् अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न । आदिर न्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्ते । अत एव रो सुपीति न प्रत्याहारग्रहणम् । सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति । यञादाविति विशेषणात् । उत्तरत्र च बहुवचने झलीति विशेषणात् । सुप्तिङन्तपदमित्यत्र तिङ्साहचर्याच्छास इदङ्हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहण न भवति । अडादौ हलादौ चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् । द्विविधा एव हि क्ङित प्रत्यया अडादयो हलादयश्च । व्यतिशासै इत्यत्र तु क्ङित्त्वमेव नास्ति । अटा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावेनाडादित्वाच्च । ऋदृशोङीत्यपि न प्रत्याहार । ऋकारा न्तेषु ऋच्छत्यृतामिति गुणविधानाज्ज्ञापकात् । सनि च इङश्चेति न प्रत्याहार । इको झलिति कित्त्वविधानात् । अज्झनगमां सनाति दीर्घविधानाच्च । इङ तानां सानि गम्यादेशे हि सति उदात्तहलसूत्रद्वय निर्विषय स्यात् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इङश्चेत्यपि न प्रत्याहार । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि । इकारान्तेभ्य एरचा भाव्यम् । उकारा न्तेभ्य ऋदोरबित्यपा । ऌकारा तास्सन्त्येव न । एज न्तानामप्यनैमित्तिकेनात्वेन प्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव भाव्यम् ।

अत प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजन्ता न सन्त्येव । ऋदन्ता परमव शिष्यन्ते । तत्रोरित्येव लाघवाद् ब्रूयात् । वस्तुतस्तु सामान्य लक्षणेनैव ऋदन्तेषु घञः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेद न कुर्यात् । अथो च्येत । इवश्चेत्यारम्भसामर्थ्यादिवर्णोवर्णान्तेष्वेवाजब्भ्यां सह वैकल्पिको घञ् समाविशत्विति । तदपि न । एव हि सति अजपोर्विधावेव वाग्रहण कुर्यात् । क्ष्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्या हार । क्ष्रीङ्योः पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न चेकारान्तानां मध्ये एतयोरेवेति नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यम् । एव हीक इत्ये ब्रूयात् । एकन्तानां सामान्यलक्षणेनैवात्वस्य सिद्धत्वात् । इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः । धारिणा साहचर्यात् । तस्मा त्सिद्ध ङकार एकस्मादेवेति । तथा ञकारोप्येकस्मादेव । अतो दीर्घो यञीति । तथा अइउणित्येष णकारोप्येकस्मादेव । अणि ति यथा । अथेणः षीध्वमित्यादाविण्प्रत्याहारोप्यनेन कुतो नेति चेन्न । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्यत्रेकारोकारयोः स्व रूपेण निर्देशात् । अ यथा हि सहितायां मात्रालाघवात्पदच्छे देप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येव ब्रूयात् । व्याख्यानाच्च पूर्वेण न तु परेण ग्रहीष्यते । व्याख्यान च सिद्धान्तेपि शरणम् । य्वोरि त्यपि हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयोरुत यकारवकारयो रिति सन्देहः स्यादेव । एव चेच इग्घ्रस्वादेश इति सूत्रे इ णित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणमपीह लिङ्गम् । इण् ग्रहे हि तत्र यथासङ्ख्यमाशङ्क्येत नेति न तत्परिहाराय यतित व्यमिति दिक् । एव वकारोप्येकस्मादेव । नश्छव्यप्रशानिति । एचोयवायाव इति सूत्रे अविति न प्रत्याहार । अयादिसा हचर्यात् । एव टकारोप्येकस्मात् । अट् क्वुप्वाङिति । द्वाभ्यां च । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति यथा । ककार

त्रिभ्य । अकः सवर्णे । इको यण् । इसुसुक्तान्तात्क इति य था । लणित्यत्रत्यो णकारोपि त्रिभ्य । अणुदित्सवर्णस्य चेक एवाण् । इण षीध्वमित्यादय सर्वे इण इको यणित्यादौ यण् च । तत्र यण् तावत्पूर्वेण न सम्भवत्येव । इण्तु सम्भवन्नपि ज्ञापकात्त्यक्त । अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थित क्व पूर्वेण क्व वा परेणेति विवक्षायां ग्रहणकशास्त्रे परेणैवा यत्र तु पूर्वेणैवे ति सिद्धान्त । उक्त हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति । न हि परेश्चघाङ्कयोरित्यादौ व्याख्यानाद न्यन्नियामकमस्ति । किं च । अण् ग्रहणानि तावत्पञ्च । उरण् रपर अणुदित्सव र्णस्य ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण केण अणो ऽप्रगृह्यस्येति । तत्र उरण् रपर इति तावत्पूर्वेण । ऋत इद्धातोरिति धा तुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि मातॄणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रिय ते । परेण च ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्याव र्त्याप्रसिद्धि । ननु चिकीर्षतीत्यत्राज्झनगमामिति दीर्घे रपर त्वे च सति उपधायाश्चेतीत्वमेषितव्यम् । तद्वन्मातॄणामित्य त्रापि प्रसङ्गे तद्व्यावर्त्तकतयोत्तरार्थं धातुग्रहण भविष्यतीति चेत् । न । एव हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात् । इह करण ज्ञापकमे व । तथा च वक्ष्यति । नुड्वाच्यउत्तरार्थं तु इह किंचिन्नपो इतीति । किञ्च । अण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायम् । य दि हि परेण स्यादुरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् । कृत्ति कृत प्रकृत नॄ पाहि मातॄणामित्यादौ वाद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुना सिकदीर्घाणां रपरताया परेणाण्ग्रहेणोपपादयितव्यायास्ताव तापि लाभात् । कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृद्धिप्रसङ्गे एचा मवर्णस्य चाविशेषाद्रपरत्वस्य विकल्पेन प्रसङ्ग इत्यप्यज्ग्रहणेन सि ध्यत्येव । स्योदतत् । कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे रेफद्वय

श्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात् । नह्येतदञ्ग्रहणेन सिध्यति । हलो-यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । झयोहो यतरस्यामित्यतो य तरस्यांग्रहणानुवृत्ते । अत्र च ज्ञापके ग्रहणकशास्त्रे ऽण्ग्रहणम् । तद्धि सय्यॅन्ता सव्वॅत्सरः यल्लोकमित्यादौ परसवर्णस्य सान नासिकस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणादनचिचेति द्वित्वे कृते पक्षे यव लानां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते । हलोयमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् । यद्यपि गुणानामभेदकत्वेनैव सानुनासिक यवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे ऽज्ग्रहणमेवोचित न त्वण्ग्रह ण,तथापि गुणा भेदका इत्यपि पक्ष ज्ञापयितुमण्ग्रहणम् । भेदका भेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । अत एव चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यादि सङ्गच्छते । अत ए-व चाघ्न आ विभक्तावित्यादाविदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति वक्ष्याम । यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरवर्णनम् । अ-नुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्यय द्वित्व,नित्ये हि तस्य लो-पे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति । तत्तु भाष्ये दूषितम् । तथा-हि । लोपस्य नित्यत्वे ऽचो रहाभ्यामिति द्वित्वेनारम्भसाम-र्थ्यात्तद्बाध । द्विविधा एव हि यर यमो झरश्चेति । तत्र हलो-यमामिति झरोझरीति च लोपे कृते द्वित्व वृथा स्यात् । किं त र्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमिति चेत् । यत्रान्तरेण द्वित्व व्यञ्जन-त्रय लभ्यते । यथा ऽऽदित्यो देवतास्य आदित्य यत्त अवत्त-मिति । एव स्थिते चतुर्ष्वित्यत्रापि यदि द्वित्व स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव । ततश्च सार्थक शरोचीति निषेध कथ विभाषानुवृ-त्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्ते स्थित त्वात्पाक्षिकरेफद्वयश्रवणार्थमण्ग्रहणमस्त्विति । अत्रोच्यते । कर्त्रर्थमित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रेफद्वयश्रवण दुर्लभम् । रोरि-

ति लोपात् । न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यातु युक्त, जर्घृ धेर्लेड् अजर्घा पास्पर्द्धे र्लेड् अपास्पा इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गा त् । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यात्तद्बाध । पूर्वेणापि ग्रहणे ऽबाधेनैवो पपत्तेरिति दिक् । तस्माद्धातुग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्या द्वोरण् रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकम् । अण्ग्रहणस्य लाकृतिरित्यादौ लपरताफलमित्यपि वक्तु शक्यत्वात् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव । उऋदिति लिङ्गात् । तत्र हि कृतस शब्दन इत्यस्माच्चुरादिण्यन्ताल्लुङि चङ्यचाकृतादित्यत्र ऋका रस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थ तपरक मण कृत, ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्था नित्व न वादेशश्च प्रसक्तमिति व्यर्थ तपरत्व स्यात् । ननु स स्यापि परेण ग्रहणे उऋदित्यत्र तपरत्व वृथैव । भाव्यमानेन स वर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न । वक्ष्यति हि तत्र वृत्तिकार । न चायम्भाव्यमानोण् किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थ स्वरूपेणाभ्य नुज्ञायतइति । कृते तु तपरत्वे तद्बलादेव दीर्घस्थाने भाव्य मानतापि लभ्यतइत्यपदेतत् । तस्माद् ग्रहणकशास्त्रेण् परेणेति स्थितम् । तत्फल तूरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणा दृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धि । ढ्रलोपे पूर्वस्य दी र्घोण इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादेचा तु विशेषाभावादनर्थकमे वाण्ग्रहण स्यात् । ततश्चाचश्चेत्येव सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पू र्वेण । ननु वृहूद्यमने अस्मात्तृचि ऊदित्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्व ढलोपेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधा याश्चेतीत्वे पूर्ववन्‌ गुणे वर्ढेति यथा स्यादिति परेण ग्रहण स्यात् । एव तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव । परेण हि ग्रहणे हल

इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेस्त्वे सम्प्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् । तथा दृढादिषु वृढशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्य । वृहूउद्यमने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु वृढ इति रूपम् । दन्त्योष्ठ्यादिश्चायम् । उद्वृहरक्ष सह मूलमिन्द्रेति दर्शनात् । मूलमस्याबर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तुदादौ एतद्धातूत्तरत्वेन पठ्यमानयो तृहू स्तृहू हिंसायामिति धात्वोरपि निष्ठाया तृढ स्तृढ इति रूपं बोध्यम् । दृढ स्थूलबलयोरिति तु इडभावे नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते न त्वसिद्धकांडस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । तेन परिद्रढय्य पारिद्रढी कन्येत्यादौ लघुत्वप्रयुक्तो णेरयादेश ष्यङभावश्च सिध्यतीति दिक् । तेन ढ्रलोपसूत्रे परेणाण्ग्रहणपक्षेपि वृढतृढस्तृढेष्वेवातिप्रसङ्गो न तु वृढेपीति विवेक । केण इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोका नौका गौष्का उपानत्का चतुष्कामिति षत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्ग ,तथापाह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति । अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्य । अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति,कर्तृ । अग्ने । वायो । मत्यै । पपौ । मालामाचक्षाणो माल् । वृक्षवयतेरप्रत्यय वृक्षव् । अत्रापि प्राप्नोति । रेफवर्जिता अ तस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्तत्वात् । तस्मादिहाप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको बोध्य । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यान्निवयुक्तन्यायस्य बाध । तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात् । अत्र लण्सूत्रे स्थित्वा वृक्षव्शब्दमित्थं कैयटो व्युदपादयत् । वृक्ष वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्त न स्थानिवत् । क्वौ विधिं प्रति न

स्थानिवदित्युभयथापि स्थानिवद्भावनिषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गो लोपोव्योर्वलीति लोपम्बाधित्वा तदपवादस्योठ प्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो वलोपो न भवति । नन्वेव मपि वृक्षव्करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भाव । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्न । भो भगो इत्यतोशी त्यनुवर्त्त्याशि हलि तद्विधानादिति । न च विच्पक्षेपि णिचः प्राग्भाविन क्विपमेवाश्रित्योठ् प्रसञ्जनीय । अ तर्भूतक्विबाश्रयतया तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजपेक्षतया बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । इद त्विह वक्तव्यम् । विच्पक्षेप्येकदेशविकृतस्यान यत्वेन वृश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद् वृश्चेति षत्व दुर्वारम् । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । पदान्तविधौ नेति निषधात् । पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च । तस्मान्नाय वृश्चतिरपि तु वेतिर्वातिर्वा, वक्ष वेतीति वृक्षवी वृक्ष वातीति वृक्षवा । वृक्षव्य वृक्षवां वाचष्ट वक्षव्, विच्, न तु क्विप् । ऊठ्प्रसङ्गात् । क्वौ विधिं प्रति स्थानिवत्वनिषेधात् । तथा च देवयतेर्द्युरिति सिद्धान्तितम् । न चैवमपि लोपोव्योरित्यस्य प्रसङ्ग । स्थानिवत्वात् । न च पदान्तविधित्वम् । पदान्तश्चेद्विधीयतइत्यर्थात् । लोपस्य चानचयवत्वात् । विभावित चद भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक् । यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । वृक्षव् करोतीत्येव रूप प्रयोगो नास्त्यव । अनभिधानात् । लण्सूत्र न पदान्ता हलोण सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधान निश्चीयतइति, तच्चिन्त्यम् । लण्सूत्रभाष्ये न पदान्ता परेण सन्तीति पाठात् । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यभाजो न सन्तीत्येवपरतया कैयटेन तद्विवरणाच्च । ननु चायमस्ति कर्तृ इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च । त्वदुदाहृतपाठ

उत्तरभाष्यस्योक्तिसम्भवालाभाच्च । अत एव भोभगो इति सूत्र भाष्यकारवृत्तिकारादिभि सर्वैरपि वृक्षवित्युदाहृतम् । स्व यमपीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्र थविरोधो भाष्यवृत्तिकै यटादिसकलमहाग्र थविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति तिष्ठतु ताव त् । प्रकृतमनुसराम । मकारोपि त्रिभ्यो ग्राह्य । पुम खय्य म्परे । हलो यमा यमि लोप । ङमा ह्रस्वादचीति । चकार श्चतुर्भ्य । इकोयणचि । इच एकाचोम् । एचायवायाव । पूर्वौ तु ताभ्यामैजीति । यकारोपि चतुर्भ्य । अनुस्वारस्य ययि । मय उञ । झयो होन्यतरस्याम् । पुम खयीति । र पञ्चभ्य । यरोनुनासिके । झरो झरि सवर्णे । खरि च । अभ्यासे चर्च । वा शरि । शकार षड्भ्य । भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि । हशि च । नेड्वशि कृति । झला जश् झशि । एकाचो बशो भष् । लकारोपि षड्भ्य । अलोन्त्यस्य । हलि सर्वेषाम् । इड्वला दे । रलो व्युपधात् । झला जश् । शल इगुपधादिति । अय च चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभरिद्भि सपन्नानामष्टाध्याय्या व्यवहृ ताना प्रत्याहाराणा सग्रह । तेन सुप्तिङादेरप्रत्याहारस्य ञ मन्ताड्ड इत्युणादिष व्यवहृतस्य ञम्प्रत्याहारस्य यमिञम न्तेष्व निडेक इष्यतइति व्याघ्रभूतिना व्यवहृतस्य च चयो द्वितीया शरि पौष्करसादेरिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य चय्प्रत्याहार स्य चाधिक्येप्यदोष । सख्यानियमश्चायमुत्तरत्र एकचत्वारिं शद्भिर्व्यवहाराद्भ्यवसीयतइति बोध्यम् । अत्र श्लोकवार्त्ति कम् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धाना कथमज्ग्रहणेषु न । आचारादप्र धानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर । प्रत्याहारोक्षरसमाम्नाय । तत्र ये नुबन्धास्तेषा,मज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणम् । अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु । कथ नेति ग्रहणमिति शेष । आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अ

कारमारभ्याचकाराद्वर्णाना भवन्त्यच्सज्ञा मध्यस्थत्वाविशेषादि कारादानामिव णकारककारङकाराणामपि स्यात् । ततश्च दा णि णकार दधि ककार दधि ङकार इत्यादौ यण् स्यात् । एवम इग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्वुचीनामित्यादावड्व्यवायइति णत्व स्यात् । एवमिण्ग्रहणेन चकारग्रहणाद्वुचिध्वे इ यादौ विभाषेट इति ढ स्यादिति पूर्वपक्ष पूर्वार्द्धस्यार्थ । उत्तरमाह । आचा रादिति । आचारो ऽत्र सूत्रकृतो निर्देश । उणादयो बहुलम्, तृषिमृषिकृशे, ङसिङसोश्चेत्यादौ यणो ऽकृतत्वा मध्यस्थाना मप्यनुबन्धानां सज्ञित्व नेति ज्ञाप्यतइत्यर्थ । समाधाना तर माह । अप्रधानत्वादिति । अणित्यादिसज्ञा प्रणेतु तद्रूपप्रति पादनायानुब धा उच्चार्यन्त । ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषा मप्राधा यम् । इतरेषा तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात्प्राधा यम् । तेन ते षामेव सज्ञा नत्वनुब धानाम् । प्रधानाप्रधानयो प्रधाने कार्यसम्प्र त्ययइति यायात् । नन्वेवमकारस्याच्सज्ञा न स्यात् । सज्ञाप्रतिपा दने चकारस्येव तस्याप्यङ्गत्वाविशेषादिति चेन्न । स्व रूपमित्यनुव त्त्याऽऽदेरपि सज्ञित्वात् । स्व रूप चादेरेव गृह्यत ना त्यस्य । सर्व नाम्नां प्रधानपरामर्शकताया औत्सर्गिकत्वात् । इतेति तृतीय या इतो ऽप्राधान्यलाभात् । तदेव सज्ञाप्रवृत्तिकालेनुबन्धाना सनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितम् । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्या ह । लोपश्चेति । बलवानेव बलवत्तर स्वार्थे तरप् । अल्पाच् तरमिति यथा । हलन्त्यमितीत्सज्ञायां हि कृतायां णकारादी नामच्सज्ञा प्राप्नोति लोपश्च । तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्ग त्वाच्च लोपे कृते सज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्वादेव तेषा मजादिसज्ञा नेति भाव । यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योनुबन्धोपेक्षित स्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्ते प्राग् लोपाभाव । लुप्तपि वा

तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदि सञ्ज्ञा भविष्यति । अन्त पातिनां तु लुप्तानां न सञ्ज्ञा । श्रूयमाणेष्विकारादिषु सावकाशत्वादिति । ननु हल्प्रत्याहारे ऽकारस्य प्रवेशो दुर्वार । नहि तत्र लोपो लभ्यते । तत प्रागच्सञ्ज्ञाविरहेणोपदेशेऽजितीत्सञ्ज्ञाया अप्रवृत्ते । एव चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादम् । उदात्तस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । सोऽस्यादिरितिनिर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च समाधानस्य सूपपादत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसञ्ज्ञ स्यात् । सञ्ज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादय । तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरण बोध्यम् । इहाच्च एच्चेतरेतरयोगद्वन्द्व सुपां सुलुगिति सुलुग्वा । अथवा समाहारे द्वन्द्व । नचैव द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासांतविधेरनित्यत्वात् । अत्र ज्ञापक तु द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षविधानाम् । तद्धि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेपि क्रियते । षचश्चित्त्वसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदात्तत्त्व बहुव्रीहि प्रयुक्त पूर्वपदप्रकृतिस्वर यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पाद मूर्ध्नसु बहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्प मा बाधिष्टेत्येवमर्थम् । तच्च द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्व चिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते न त्वन्यथा । अवकाशश्च समासा तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते । त्रिमूर्द्धान सप्तरश्मि गृणीष इति यथा । तस्मात्षप्रत्ययावि धान ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहि ग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा पादन्मूर्द्धेष्वित्येव निर्दिशेत् । एव हि

सति कृतसमासा तपाइत्यक्रमोपि न विरोत्स्यते । बहुव्रीहिभिन्न च समासा तावेिरहादेव वारयिष्यत । ननु षष्ठीतत्पुरुषादि वारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु । तथाहि । द्वयोर्दे ता इति विग्रह द्विदत पश्येति प्रयोगे पद्दन्निति दतादेश, स एवेह निरनुबन्धकत्वाद्वा गृह्येत । न च पद्दन्निति सूत्रे तदन्तविधिर्दौर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् । [illegible] सम्प्रसारणमितिसूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवान यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा हास्तिशीर्ष्याउपैषीत्यादावगतेरिति वक्ष्यते । तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । न । पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणसम्भवात् दत्‌ इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च । स्फिगपूतवीणा जोऽध्वकुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे ऽपाच्चेत्यनुवृत्या ऽपस्फिगमित्यादावुत्तरपदा तोदात्तविधायके ऽध्वशब्दग्रहणमपीह लिङ्गम् । उपसर्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वादेव सिद्धं स्यात् । तथा प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषइति सूत्रे ऽश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपीह लिङ्गम् । अन्यथा राजाह सखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किं तेन । यत्तु ऋऽरूपूरब्धू पथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशेन प्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तन्करणं ज्ञापकमिति । तन्न । अतिदेशो ऽयमनित्य इति ऋलृक्सूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक् । कृतमनयो साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रन्थाश्चास्मिन्पक्षेनुकुला ।अनयो पदयोरिति स्वरसात् । अथ वा ऽऽदित्यसमस्तमेव । परपक्षायां शब्दाप्रतिपत्तिरिति वार्त्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धि आदैजिति पदविभागप्रदर्शनात् । अस्मिंश्च पक्षे अनया सूत्रखण्डयोरिति नेयम् । पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत् । वृद्धिशब्दस्तु तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीय । द्विर्वचनेचीग्यण

सम्प्रसारणमित्यादाविवोभयथाप्यदोषात् । आदिति तपरकरणमैजर्थं तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां संज्ञा न भवतीत्याद्येओङ् ऐऔच्सूत्रयो प्रपञ्चितम् । नचैव तकारस्योत्तरशेषतेव स्यादिति पदान्ततावरहाज्जश्त्व न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहार्थतया ऽऽकारशेषत्वस्यापि सम्भवात् । अस्तु वादैजिति पदम् । ऋत इद्धातोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोपि प्रश्लिष्यतइति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारवक्ष्यमाणत्वात् । दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षोभ्युच्चयमात्रम् । इह तु तपरकरण स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्त न विस्मर्त्तव्यम् । ननु चो कुरिति कुत्वमैच्शब्दे प्राप्नोति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे ऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात् । त्रयीपक्षेपि जातिशब्दत्वसम्भवात् । वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्त । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायका । तदुक्तम् । तस्या सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरण ऐच् वा शब्द । अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव । तत्रानुकार्यनिष्ठजाते प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम् । मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारम्भात् । तदुक्त कैयटेन, अनेकशक्ते शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञाना लौकिकत्वादिति । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रह । अवच्छेदकभेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव, औपाधिको भेद इति प्रवादस्तु उपाधि

भिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽद्य पक्ष । उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्वितीय कल्प । नकोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति । तद्धितवुग्रहण कर्त्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अवच्छेद सङ्कोच । स च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न सम्भवति तथापि तदितरस्मिंस्तात्पर्यविरहएव शक्तिसङ्कोचोत्राभिमत । सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमेपि तात्पर्य क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात् । शक्ति पर कारणतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारत्युक्तम् । न चैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्विषयता । पौरुषयसङ्केतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाण बहुषु न कल्पनामिति तदर्थात् । गौणमुख्याविभागोपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धन एव । गाव्यादीनामसाधुतापि सङ्केतविरहे सत्येव । अत एव प्रसिद्धेपि पक्षे गोण्यादीना गोण्या साधुत्वमस्त्येवेत्य यत्र विस्तर । उक्त च । व्यवहाराय नियम सञ्ज्ञाया सञ्ज्ञिनि क्वचित् । नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीना च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षण । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति ॥ वस्ततस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेप्येषामनुशासनाविषयतास्त्येवेति पस्पशाया साधुत्वान्निर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्वथापि कुत्व प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वोपयोगिनी पदसञ्ज्ञा प्रतिबध्यते । जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्ना तु पदसञ्ज्ञास्त्येव । ससुष्टुभासऋक्वतागणेनेत्यत्र तु विपरीतम् । कुत्व पदत्वमस्ति जस्त्वे तु नेति विषयभेदेन सञ्ज्ञाद्वयमस्तीत्यशे पर दृष्टांतता बोद्ध्या । तेनोपदेशेजनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाभावो जस्त्व च सिद्ध्यति ।

छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यम् । इष्टिरियं भाष्यकृत । यद्वा । छन्द शब्द स्वर्यते । स्वरितेनाधिकार , अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थ । तेन छन्दोऽन्येष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या । सज्ञाद्वयसमावेशस्तूभयसज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकवचनात् । षष्ठीयुक्त इति सूत्रे छन्दसि वेति विभज्य एका सज्ञेति नियमस्य छन्दसि विकल्पनाद्वा । यद्वा । अयस्मयादीनीत्यनेनोभयसज्ञाप्रयुक्तकार्यभाज समुदाया निपात्यन्ते । न तु प्रकृता भसज्ञैव विधीयते । अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति बोध्यम् । तस्मात्कुत्व नेति स्थितम् । कुशब्दस्याणुदिदित्यनेन सज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा । शब्दस्वरूप वा । तस्यापि ग्राह्यत्व ग्राहकत्व चेति परस्परीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानाभ्युपगमात् । तथाचोक्तत्रितयान्यतममिह त्वप्रत्ययार्थ । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्व प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा । प्रकृति शब्दस्वरूपपरा तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मता तरमपि वक्ष्यते । उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रय ककारो लक्ष्यते । तेन कुत्व नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थ । आह च । सामान्या यभिधीयन्त सत्ता वा तैर्विशेषिता । सज्ञाशब्दस्वरूप वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ॥ इत्थं पदविभाग पदसाधुत्व चोक्तम् । वाक्यार्थस्तु सज्ञासज्ञिभाव । तथाहि । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतयाऽऽकारादयो वृद्धिं प्रत्यभेदेन ससर्गेण विशेष्या । विरूपापस्थितिस्तु विशेषणीभूतशब्दस्वरूपमादाय बोध्या । एतेन द्वौ मरुत्वान्मघवेत्यादि व्या

ख्यातम्। न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणेति ग्रा ह्यम्। उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्ते। अत एवोद्भिदधिकरणे विशिष्टविधिपक्ष मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दूषयित्वा नामधेयत्व सिद्धान्तितम्। अन्यथा नामधेयत्वेपि लक्षणायास्तुल्यतया ऽधिकरणस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। किमादैज्मात्रस्य वृद्धिसञ्ज्ञा आहोस्विद् वृद्धिशब्दमावर्त्त्य वृद्धिरिति ये आदैचस्ते वृद्धिसञ्ज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्सञ्ज्ञावत्तद्भाविता नामेवेति। नाद्य। सर्वभास सर्वकाक इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। इष्यते तु समासस्येत्यन्तोदात्त। न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शक्या। सतिशिष्टेन समासस्वरेण बाधात्। सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासान्तोदात्तत्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव। इह तु कर्मधारयत्वात्समासान्तोदात्तत्वमेवेति बोध्यम्। किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावद्भार्यो न सिद्ध्येत्। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात्। न द्वितीय। शालीयो मालीय इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य च्छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसङ्गात्। किं चैवमाम्रमय शालमयमित्यादौ नित्य वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मयट् न स्यात्। किं चाम्रगुप्तायनि शालगुप्तायनि, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षण फिञ्न स्यात्। ननु प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति फिनाप्येतात्सिद्धम्। नह्यत्र फिञ्फिनो स्वरे रूपे वा विशेषोस्ति। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात्। न चाम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारइति पुवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्त्तव्य इति वाच्यम्। जातेश्चेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धे। न चाम्रगुप्तायनेश्छा

त्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विक ल्पेनाम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यमिष्टं तच्च फिञं विना न सिध्यतीति वाच्यम् । फक्फिञोरित्यत्र यूनीत्यनुवृत्त्या त्वदुदाहृतरूपद्वयस्य सिद्धा तेप्यसम्मतत्वात् । अत एव तत्र यू न्येवोदाहृतम् । यस्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योण् । यास्क त स्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् यास्कायनि तस्य छात्रा यास्कीया यास्कायनीया इति तस्मात्फिनापि सिद्धौ किमर्थं फिञेवेष्यतइति चेत् । उच्यते । उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचा मुदीचां वाचार्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावद्दोष । सिद्धान्ते ह्यु दीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचा त्वनिष्टः । उक्तरीत्या तूदीचां न सिद्ध्येत् । प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्र च्यव । तथा च ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे जहर्थेत्यादौ गुणे रपरत्वे च कृते ऽनज त्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमानु पपत्तेर्ऋतो भारद्वाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पेचिथेत्यादा विण्न स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भार द्वाजस्य । उपदेशे त्वत । भारद्वाजस्येत्येव । तत, ऋत । भारद्वा जस्येति निवृत्तम् । एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति । सिध्यत्येवम् । अयं तु भारद्वाज स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीति । अत एवाचस्तास्वदित्यत्रो पदेशेत्वत इत्येतदुपदशग्रहणमपकृष्य सिद्धान्तं भिष्यतीति दिक् । किं च फिनि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीर गोत्रे ‘ फेश्छच ’ ति छठकौ न स्याताम् । तत्र फिञेव गृह्यते न तु फिन् वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितम् । ततश्चाम्रगुप्तायनी य आम्रगुप्तायनिक इति न स्यात् । न च यमुन्दश्च सुयामा चवार्ष्यायणि फिञः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनाद

न्येभ्यश्छठकौ न भवतएवेति वाच्यम् । भाष्यकृता परिगणन स्यानाश्रयणात् । अन्यथा ऽत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं, तैकायतिरितिप्रत्युदाहरणय न सङ्गच्छेत । तैकायनि शब्दस्य तत्रापाठात् । अत एव यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते । तिकस्यापत्य तिकादिभ्य फिञ् तैकायनि तस्यापत्य युवा 'फेश्छच' तैकायनीयस्तस्य छात्रा युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धाच्छ तैकायनीया इति । न हि सति परिगणने तैकायनेश्छ सम्भवति न वा तल्लोप । अत एव यूनि लुक्सूत्रे स्थित्वा परिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहु । अपि च फिञ सत्याम्रगुप्तायनेरपत्य युवा प्राग्दीव्यतोण् । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' रिति लुक्याम्रगुप्तायनिरित्येव रूप पितरि पुत्रे चेष्यते । फिनि तु सति तन्न स्यात् । ञित परत्वाभावात् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसरयानमिति तत्सिद्धि । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्ते । किं च तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारम्भणीय स्यात् । प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तत्वसिद्धे । अपि च वृद्धिशब्दे तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणाद्गौरवम् । मृजेर्वृद्धिरित्यादिविधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भाविसञ्ज्ञा विज्ञेया स्यादिति चापर गौरवमिति । अत्रोच्यते । आदैज्मात्रस्य वृद्धिसञ्ज्ञा नचैव सर्वभासादावुक्तदोष स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्व चेत्यत्र ह्युत्तरपदग्रहण स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते । तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते । यथा सर्वपाञ्चाल सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धि । इद च तद्भावितग्रहणेप्यवश्य वक्तव्यमेव । अन्यथा सर्व कारक सर्वकारक इत्यादावतिप्रसक्ते । एव तावद्भार्येप्यदोष । तन्त्रावृत्त्या

द्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्त तत्रैव पुंवद्भाव प्रतिषेधात् । वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धि प्रतीयतइत्या शयेनैवोक्त भाष्ये । यत्कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तमिति । न च वै याकरणभार्ये तथा सौवश्वभार्ये ऽतिप्रसङ्ग । फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् । ऐचौ प्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न । तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात् । केचित्तु यावद्वृद्धिजनन योग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्य ते । वैयाकरणे तु ऐच प्रति तद्धितो न निमित्त निषेधसन्नियो- गशिष्टतामात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात् । तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्ग । परिषदोप्य पारिषद्या भार्येत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेपि स्व रूपयोग्यता सकलवृद्धिं प्रत्यस्तीत्याहुः । तस्मात् आवृत्तौ गौरवाप त्ते. शालीयादेरसिद्धित ।मालादीनां चेति लिङ्गाच्च्याप्ति न्यायाच्चथै व च ।। भाविसज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितम् । आदैज्मात्र स्याविशेषाद्वृद्धिसज्ञा विधीयते ।। अनर्थक साध्वनुशासन प्रयो गनियमार्थमादेशार्थमागमार्थ विशेषणविशेष्यभावार्थ चेद सूत्र मिति षट्पक्षी तु भाष्यएव निराकृतत्वादसम्भवदुक्तिकत्वाच्च नेह त यते। सज्ञासज्ञिभावे सत्यपि का सज्ञा क सज्ञीत्यत्र ता त्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्याया । तथाहि । यच्छब्दयोग प्राथ म्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षण मित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यन्तावत्साज्ञित्वे लिङ्ग त थादेङ्गुण इत्यादौ स्पष्टमेव । वृद्धिसज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थ वृद्धिश ब्दस्यादौ प्रयोगेपि वक्ष्यमाणै र्न्याया न्तरैरादैचां सज्ञित्वे नि र्णीते सत्यादैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपूर्वीज्ञानान तरमेव वा क्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथ म्यान्न व्यभिचार । पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते ।

इद च शाब्दबोधे हतुरिति यैर्नेष्यते तेषामासन्नानासन्नकथो-च्छेद स्यात् । पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात् । आवृत्तिश्च सज्ञात्वे लिङ्गम् । व्यवहारार्थमेव सज्ञाकरणात् । भेदाभेदाभ्यामपि सज्ञित्व सज्ञात्वे क चिन्निर्णीयेते । बहूनां त्वेका सज्ञोचिता । लाघवात् । न त्वेकस्य बह्व्य सज्ञा गौरवात् । न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्व्य सज्ञा इष्य न्तएव । तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात् । कृत्कृत्यप्रत्ययसज्ञावत् । तद्धिततद्राजप्रत्ययसज्ञावच्च । लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ सज्ञालिङ्ग यथायथ बोध्यम् । इह त्वावृत्त्या ऽभेदेन च वृद्धिशब्द सज्ञेति स्थिते तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभङ्गादादैचां प्राथम्यमपि योजनीयम् । यद्वा । स्वेच्छया सज्ञा क्रिय ते इति पक्ष विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम् । आद्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक् । एतेनार्द्धधातुक शेष॰ कृदतिङ् अपृक्तएकाल्प्रत्यय स्वरूपशब्दस्य अणुदित् तपर आदिरन्त्येन येनविधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यभिचार उद्धृत॰ तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात् । कल्पकत्वस्य च प्रागवोक्तत्वात् । पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च। अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्करणङ्किमर्थमित्याशङ्क्य स्थान्यादेशस्य सज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नम् । यत्त्वपृक्त एकालिति परिभाषा न तु सज्ञेत्युक्तम्। तद् वृद्ध्यादावपि सुवचम्। अपृक्तसज्ञायां हल्ग्रहण स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रातिकूल्यम् । तस्मादुक्तैव गति समीचीनेति दिक् । ननु मृजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रय सज्ञया हि विधिर्विहिताना च सज्ञेति । न च मालादौ सज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसज्ञाविज्ञान सम्भवति । तस्माद् वृद्धिशब्द एवादेश स्यात् । अन्य

त्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः । मार्ष्टीत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न त्वपूर्व आकारो भाव्यते । येनान्योन्याश्रयं स्यात् । उक्तं च वार्तिककृता । सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । अथ लक्षणैकचक्षुष्कः कश्चिद्व्याकरणबलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः । शालामालादावाकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या मार्ष्टीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात् । सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्यनुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वे नैवातिप्रसङ्गभङ्गाभ्युपगमाद्वा । अन्यथा गेहे घटोस्तीति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक् । अत एव नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति । साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्वेरित्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिः । तस्मात्सम्प्रसारणाद्येव विकल्प्यत इति । एषैव लडादिविधौ गतिः । न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्गः । साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति क्रम्मेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात् । केवलविधानेपि यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति श्रुतार्थापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च । इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । मालादीनां चेत्यादिलिङ्गात् । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ तथा दर्शनाच्च । यद्यपि गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनेप्सिततमकर्मतया प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात् । तथापीह शास्त्रे यत्न

विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते। अत एव उभे अभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति । भाष्यकारस्तूभेग्रहणमवैतदर्थमिति वक्ष्यति । अ यथैकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धे किमुभेग्रहणेन । सयोगसञ्ज्ञायां समाससञ्ज्ञायां च महासञ्ज्ञाकरणमेवान्वर्थताविज्ञानार्थमिति यत्न । अत एव सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तादिसमासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते । इह तपरकरणमैजर्थमीन्द्रेदितिवदुच्चारणार्थमसन्देहार्थं चेति प्रपञ्चितमेओडै औजितिसूत्रयो । यत्त्विहोक्तं वार्त्तिककृता । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति, तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानणि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम् । गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्तइत्यर्थं । अनडुदात्तो ऽडुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकम् । अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेल्लाघवात् । ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकार ह यादेशस्य वधे स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । तथा चैकाच उपदेशइति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तदेतद्विरुध्येत । अविवक्षाप्रसङ्गात् । अथोच्येत । तत्रापि स्थानेऽन्तरतम इति वचनादादेशस्य य स्वर प्राप्तस्तस्मिन्ननुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायतइति । एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुर शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्विरुध्येत । चतुश्शब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे न सख्याया इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्त चतेरुरानिति व्युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव । तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानिस्व

रेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वा योगात् । अपि च अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादन्ता देशस्यानङोपि स्थान्यनुरूपेनुदात्तएवोच्चारणीय उदात्तो च्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहण निष्फलमेव, प्रत्युत क्रियमाण तद्यत्नाधिक्येप्यविवक्षा ज्ञापयेत् । यद प्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्व चिदुदात्तोच्चारण विवक्षार्थमिति, तदपि चिन्त्यम् । एव सत्यनङोप्युदात्तोच्चारणनैव सिद्धावुदात्तग्रह णवैयर्थ्यापत्ते । उक्तज्ञापनासम्भवाच्च । तथाहि । किं ज्ञा प्यम् । स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यतइति । आहोस्वि दसति यत्नाविशेष न विवक्ष्यतइति । आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत । अन्त्ये तूदात्तोच्चारणएव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे स्थिते कथ ज्ञापकोत्थान मूलशैथिल्यात् । तस्माद् गुणानाम- भेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्य भाष्यमुत्तरग्रन्थविरुद्धमेवेति चेत् । उच्यते । विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकमैकश्रुत्यमङ्गीकृत्य पक्षा न्तरैरपि परिहारा भव तीति न्यायेन तत्र तत्राद्युदात्तनिपातन करिष्यतइत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणा पाठमाश्रित्य स्वरू पेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसम्भवादुदात्त ग्रहण ज्ञापकमित्युक्तमतो न विरोध । यद्वा । अणुदित्स- वर्णस्येत्यत्राज्ग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां सग्रहाय क्रियमाणमण्ग्रहण गुणाना भेदकतामपि ज्ञापयति । भेदका भेदकत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्यु- क्त हल्सूत्रे । तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातन करि ष्यतइत्यादि भाष्य बोध्यम् । अत एव चेदमस्त्यदाद्यत्वे अघ्न आ विभक्तावित्यादौ चानुनासिको न प्रवर्त्तते । नन्वण्ग्रहण हलो यमामिति लोपे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्यु

क्तमिति चेत्। न । उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात् । नह्येकेनै कमेव ज्ञाप्यमिति नियम । यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात्। अत एवाऽऽत्वविकल्प कृतात्वस्य षट्सञ्ज्ञा चेत्यु भयमप्यष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। अत एव च संहितायामित्यधिकारेण संहिताया अनित्यत्व कालव्यवायेप्या नडादिप्रवृत्तिश्चेत्युभय ज्ञाप्यतइति दिक्। एव चाकारस्य तप रकरण सवर्णार्थमितीहत्य वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्वेव। भाष्ये तु पक्षा तराभिप्रायेण ऐजर्थ वमुक्तम्, तदपि यथोद्देश पक्षे बो यम्। आदैचा सञ्ज्ञाविधावनुवाद्यत्वेन सवर्णग्राहकत्व प्रसक्ते। कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसञ्ज्ञा विशिष्टाना मादैचा भाव्यमानतया सवर्णग्रहण न प्राप्नोत्येव । यथा च ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्या न्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्या तरेण तथास्मि पक्षे वृद्ध्यादीना मपि, वृद्धिरादैजिति सूत्र त्विकोगुणवृद्धीतिवत्पदोपस्थाप कम्। उपस्थाप्यस्य सञ्ज्ञितया पर सञ्ज्ञासूत्रव्यवहार । आद्य पक्षे तु यन्न दु खेनेत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादि शब्दार्थावगम इति विशेष । तदय निर्गलित सूत्रार्थ। कृताना मकृतानां चादैचा प्रत्येक वृद्धिसञ्ज्ञा स्यात्। आश्वलायन.। ऐ तिकायन । अश्वलैतिकशब्दाभ्यां नडादित्वात्फक्यादवृद्धि । उपगोरपत्यमौपगव ॥

अदेङ्गुण ॥ अदेङा गुणसञ्ज्ञा स्यात्। तपरकरणमिह स वर्णार्थम्। तेन तरतीत्यत्राकार एव न तु कदा चिदाकार । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धि । रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमा त्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्। पचन्ति चेता स्तोता ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र ब्रूयाद्गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रे

क इति षष्ठ्यन्तमुपस्थितं बोध्यम् । चेता स्तोता । अहार्षीदित्यादि । इक इत्युक्तेर्नेह । याता ग्लायति उम्भितेति । तथा च वार्त्तिकम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति । ननु नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ज्ञापकेनानिको व्यावृत्तिसिद्धे । तथाहि । अकारस्य पचतीत्यादौ शपं तपञ्चाश्रित्य यथाक्रम पुगन्तेति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च सूत्रेण सत्यपि गुणे रूपे विशेषो नास्ति । अचिकीर्षीदित्यादौ त्वतोलोपेन वृद्धिर्बाध्यते ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रारम्भपक्षेऽपि ह्येषैव चिकीर्षक इत्यादौ गतिः ।अचाञ्णितीत्यत्र निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेक्परिभाषाया अप्रवृत्ते । अयासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिड्भ्या बाध्यते । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यतइति तु निष्कर्षः । न च याता वातेत्यादावातो गुणप्रसङ्ग । गापोष्टगिति टक किंत्त्वेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तद्धि कित्त्व सामग इत्यादावाल्लोपार्थं क्रियते । यदि त्वाकारस्य गुण स्यात्तर्हि द्वयोरकारयो पररूपेण सामग इत्यादिरूपसिद्धौ ।किं कित्त्वेन । न चेह चिकीर्षक इत्यादावित्र परत्वादागत्वाच्चातो लोप एवोदाहर्त्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यम् । तावतापि ज्ञापकत्वे बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम् । तत्र ह्यनुदात्तोपदेशेत्यतोनुवृत्तेनोपदशग्रहणेनार्द्धधातुकस्य विशेषणादार्द्धधातुकोपदेशे यदकारा त तस्याता लोपो विधीयते । अन्यथा गतो गतवानित्यादावतिप्रसङ्गात् । न चासिद्धवत्सूत्रेण निर्वाह । तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । किं चाय पय गतौ, आभ्या क्विप्यत् पदिति रूप माधवादिभिरुदाहृत तदपि यथाश्रुते न सिद्ध्येत् । तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम् ।

कथं तर्हि चिनुत कृणुत इत्यादावतो लोप इति चेत् । सन्नियोगशिष्ट तया उप्रत्ययोपदेशवेलायामेवाकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित् । अन्ये तु धिन्विकृण्व्योरचेति सौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारादेशस्तदनन्तरं चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः । न चैवं सामगायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादातोधातोरित्यालोपः स्यादिति चेत् । अत्र कैयटः । अकारमाश्रित्य कृतो यशब्दः सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति । दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवतीत्येओङ्सूत्रे स्थित्वा समाहितवान् । तस्यायमाशयः । यादेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकम् । तद्विधावत इत्यनुवृत्तेः । तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यत्वमात्रमादेशेप्यनुवर्त्तते । तदपि चेल्लोपेन निवर्त्त्येत तर्हि परिभाषाविरोधः । दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते । न चैवं मतान्तरेपि तद्बाधोस्त्विति वाच्यम् । तदबाधेप्युपपत्तेः । प्रकृतसूत्रे एओङ्सूत्रे च गापोष्टक् कित्त्वस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्यकारश्चात्र प्रमाणम् । एतेन शुभयाशब्दस्य नपुंसके ह्रस्वत्वे ङेयादेशे दीर्घे च सत्यातोधातोरित्यालोपे च शुभय्य इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । अत एव नपुंसके श्रीपं ज्ञानवदिति ग्रन्थः श्रीपायेतिरूपपरतया यथाश्रुतमेव समञ्जसं भङ्क्त्वा माधवानुरोधेन प्रायेण ज्ञानवदिति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ताः । तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत् । मात्रालाघवविरहेपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात् । न चैवमायादेशोपि न स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात् । गुणं प्रति ह्यैकारोपदेशोऽनर्थकः । ग्ले इत्यस्यापि सुपठत्वात् ।

आयादेशस्य तु निमित्तमेव । न च ग्लायइत्येव पठ्यतामिति वाच्यम् । तथा सति हि त्वया ग्लायतइति रूप न स्यात् । यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् । जग्लावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । य त्तु एकाजज तत्वाभावादिट्प्रसङ्गेन ग्लातेत्यादि न स्यादिति । तन्न । अनुदात्तोपदेशेष्वेषा सुपठत्वात् । न चैवमग्लासि ष्टामित्याद्यसिद्धि, रनादन्तत्वेन सगिटोरसम्भवादिति वा च्यम् । लापो व्योरिति यलोपे कृते सगिटो सुलभत्वात् । सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति क्रातितुग्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । तेन वल्सन्निपातेन कृतो यलोपो वल्सन्निपातविघातकमपीट प्रव र्त्तयिष्यत्येव । अनित्यताश्रयणेनैव हि दाक्षि गोद इत्यादा वदातोर्लोप । अन्यथा इञ्कप्रत्ययौ प्रति तयोरुपजी व्यत्वाल्लोपो न स्यात् । अस्तु वा सन्निपातपरिभाषाश्रयणा दग्लासिष्टामित्यादि न सिध्येदित्यपि यान्तोपदशे दोषान्तरम् । सर्वथापि सध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद् गुणो न । आयादयस्तु भवन्त्येवेति सिद्धम्।स्यादेतत्।आदे च इत्यात्वमपि तर्हि बाध्यता, नह्यैजुपदेश आत्वस्य निमित्तम्। ग्ले इत्युपदेशेपि तस्य सुकरत्वा त्। शिति गुणेनाशित्यात्वेनैचोपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्येन गु णात्वयोर्मध्ये कतरद्बाध्य कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभय बाधध्रौव्यात् । न चैवमात्वविधे कोवकाश इति वाच्यम् । धेट् पाने शो तनूकरणे इ यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् । न वेवमादे ङ् इत्येव ब्रूयात् । तथा चैज्ग्रहण निरवकाशमेवेति चेत् । न । उत्तरार्थत्वात् । मीनातिमिनोतीत्यत्र ह्येच इत्यनुवृत्त्या आ कारा तानामेज ता प्रकृतय एज तानामपीकारान्ता इति णुसज्ञासूत्रे वार्तिककार स्फुटीकरिष्यति । अत्राहु । अन्य तरबाधेनैव सभवे उभयबाधकल्पन तावदन्याय्यम् । तत्र यद्य

णुरपि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभय बाध । अस्ति चेह विनिगमकम् । न ध्याख्येति सूत्रे ध्याय ते कृतात्वस्य निर्देशेनात्वाबाधज्ञापनात् । किञ्च एज्ग्रहण सामर्थ्यादप्यात्व भवति । यत्तूक्तमुत्तरार्थं तदिति । तन्न । मीनातीति सूत्रेण हि नैच स्थाने आत्व विधीयते किं त्वेज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवा त्यमात्रस्यात्व विधीयते । अन्यथा दाय इत्यादौ भावे घञ बाधित्वा एरच् स्यात् । ईषद वदान स्ववदान इत्यातो युच न स्यात् । अवदाय इति श्याद्व्यधेति णो न स्यात् । स्पष्टीकरिष्यते चेद षष्ठएव भाष्यकृता । एव चैङ्निमित्ते प्रत्यय इत्युच्यमानेपि दापयति मापयतीत्यादि सिध्यत्येव णिचो गुण प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वृद्ध्या गुण बाधेपि योग्यतानपायात् । न चेह फलोपधान विवक्षितम् । आत्वस्यैज्विषये प्रागेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । अन्यथा घञ् युच्णप्रत्यया न स्युरिति समनन्तरमेवोक्तम् । तस्मादात्व भव त्येव । गुणस्त्वैकारोपदेशसामर्थ्यान्न बाध्यतइति स्थितम् । व्य जनानां गुण स्यादिति परमवाशिष्यते । ततश्च ईहितेत्यत्र हकारस्य कण्ठ्यत्वादकारः स्यात् उम्भितेत्यत्र भकारस्यौष्ठ्य त्वादोकार ततश्च येता उनवितेति स्यात् । ईकार स्य यणि कृते ऽकारस्येटा सहाद्गुण । न त्वल्लोप । आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्त तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात् । उम्भेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वादिति, नैष दोष । सप्तम्या जनेर्ड इत्यत्र डप्रत्ययस्य डित्करण ज्ञापकम् न व्यजनस्य गुणो भवतीति । यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्यार्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणइति पररूपे च सिद्ध रूपमुपसरजो मन्दुरज इति तत्किं

टिलापार्थेन ङित्करणेन । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । प्रजने सर्त्तेरित्यप्प्रत्ययो घञोपवादः । प्रजनः स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे ऽमरः । प्रजायतेऽस्मिन् प्रजनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी । उपसरे जात उपसरजः, मन्दुरायां जाता मन्दुरजः ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः । न च डकारः श्रवणार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रावृट्शरत्कालदिवां ज इति कृतटिलोपनिर्देशाल्लिङ्गात् । ननु नेदं लिङ्गं जै क्षये इत्यस्य कप्रत्ययान्तस्य ज इति निर्देशोपपत्तेः । कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहित आनः कः प्राद्वृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत् । द्विपः पादप इत्यादिसिद्धये सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात् । सत्यम् । डकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत । न च प्रयोजनाभावः । टिलोपार्थत्वात् । न च गुणेनान्यथासिद्धिः । तदभावस्यापि ज्ञाप्यत्वात् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । डकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात्सिद्धमिति वृद्धिसूत्रस्थवार्त्तिकविरोधाच्च । नन्वसति ङित्त्वे रूपं न सिध्यति । नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात् । न च निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यम् । पररूपविधानेऽपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति । मैवम् । एङि परः इतीयता सिद्धे रूपग्रहणादाधिक्याद्यत्नान् गुणविवक्षोपपत्तेः । तस्य ह्येतदेव फलम् । यादृशं परस्य रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति । तस्माज्जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । एवं चेग्ग्रहणमासन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति वा

र्त्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं सिद्धान्तमाह। उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवान्त्याक्षराणां निरासेपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव। यत्तूक्तं जनेर्डवचनं ज्ञापकमिति। तन्न। गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्य। गमेश्च गुणे क्रियमाणे आन्तर्यत ओकारः स्यात्। ततश्च नग अग अभ्यग्र समुद्र इत्यादि न सिध्येत्। ततश्च तत्र चरितार्थं डित्त्वं कथं व्यञ्जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति। ननु जनेर्ड इत्येव डप्रत्ययो गमेर्न विधीयते किं तु गमश्च अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति प्रकरणे पठितेनान्यत्रापि दृश्यतइति वार्तिकेन डप्रत्ययान्तरमेव। तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययं ड इति। सत्यम्। सप्तम्यां जनेर्ड इति प्रकरणे तावद् येष्वपि दृश्यतइति सूत्रेण डो विधीयतइति निर्विवादम्। तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डो दृश्यतइत्यक्षरार्थ। तेनाजो द्विजोनुज इत्यादि सिद्धम्। एवमपि धात्वन्तराद्विधायकाभावात्परितः खाता परिखेत्यादि न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्र वार्त्तिककृतोक्तम् येभ्योपि दृश्यतइति। अयं च सौत्रस्यापिग्रहणसूचित एवार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वः संगृहीतः। तथा च तत्र वृत्तिकार आह। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि भवति। परितः खाता परिखेति। दृशिग्रहणात्कारकान्तरे कालान्तरे चेत्यादि तत्रैव स्पष्टम्। एवं स्थिते सौत्रेणैवानेन परिखेत्यादेरिव नगोगइत्यादेरपि सिद्धावन्तात्यन्तेति प्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमेव। क्रियमाणं वा एतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तम्। गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्य इति। नन्वेवमपि डित्त्वं व्यर्थमेव। गमोर्नित्रैव सिद्धे गमेर्डोरिति डो प्रत्ययविधानेन मकारस्य गुण ओका

रो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तस्माङ्ङप्रत्ययस्य ङित्त्व पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव । किंच । डोप्रत्ययविधानमेव व्यञ्जनस्य गुण इति ज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ किं तेनोति चेत् । न । विचि हि सति गुण क्रियमाण सानुनासिक ओकार स्यादिति निरनुनासिकसिद्धये डोप्रत्ययविधानादिति दिक् । अत्र वदन्ति । तनातेर्डउ सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यजनस्य गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्रातिदशेय कार्यातिदेशो वा, ऽऽधे ऊर्णुनविषतीत्यत्रैव द्विर्वचने ऽचाति स्थानिवद्भावेन तॅतॅ अउइति स्थिते सन्यत इतीकार सानुनासिक स्यात् । द्वितीयेत्वभ्या सकार्य दुर्लभमिति । तन्न । आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमौ इमे इतिवदुपपत्ते । द्वितीयेपि बभ्रूर्जुहूरित्याद्यर्थं धात्वधिकारीयद्वित्वे ऽभ्याससञ्ज्ञास्वीकारात् । अत एव लिङ्धातोरिति सूत्रे धातुग्रहण तिष्ठतु तावत्सान्यासिकमिति भाष्यम् । आदेच इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेरापाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वेपि व्यङ्ग्विधिभाष्ये ऽननुवृत्तरेव सिद्धान्तितया भाष्याशयस्येत्थमेव वर्णनीयत्वादिति दिक् । किञ्च । यथा स्थानेन्तरतमपरिभाषा सस्कृतावनुनासिकपरसवर्णविधी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतम एतन्मुगारिस्त्व करोषीत्यादिक विषय लब्ध्वा चरितार्थौ चतुर्मुख कुण्ड रथे नेत्यादौ न प्रवर्त्तेते इति हयवरट्सूत्रे सिद्धान्तितम् । तथेहापि सार्वधातुके जुसि गुण सिचि वृद्ध्यादय नेता अबिभयु अनैषीदित्यादौ चरितार्था, उम्भिता अनेनिजुरभैत्सीदित्यादिष न भविष्यन्ति । न चैव नेता अनैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरा तर्यलाभाच्चेता अचैषीदित्यान्नौ प्रमाणान्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम् । स्वरस्यद क्म रजिति क्मरच कनाश्च कित्करणेन प्रमाणतआन्तर्यस्याविव क्षा

या ज्ञापनात् । न चैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेवादेतौ स्यातामिति वाच्यम् । नाज्झलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृतताया सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैव विवृतकरणा स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरावित्यादि शिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्यादावपि गुणाप्रवृत्ति स्याद्विवृतविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति वाच्यम् । तथासति विधार्निर्विषयतापत्ते, जय करणामित्यादिनिर्देशै क्नुस क्मरच्प्रभृतीनां कित्त्वेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेषु तु गुणाद्यप्रवृत्तिरेवोचिता । तथा च निर्देशा यातित्रातिद्रातिप्साति,ध्यायते सम्प्रसारण च, वहतिचिनोतिदेग्धिषु चेत्यादि । अथ क्नो कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविधाव तरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न । सत्यामपीक्परिभाषायामीकारस्याकारादिनिवृत्तये ऽन्तरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति । तदेव डओर्डित्त्वाद नान्तयोर्न्निर्देशाच्च निराकृत व्यञ्जन भाष्यएवैच आकारश्च निराकृत । तस्माद्व्यर्थ सूत्रमिदम् । अथ यद्युत्तरार्थता,विभज्य योग किमिति परिभाषात्वमिष्यते । अत्रोच्यते । क्ङिति चेति सूत्रे चकारस्य इतिशब्दपर्यायतामाश्रित्येक इति ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इति तावद्वक्ष्यते । अन्यथा लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणोऽपि निषिध्येत । औपगवादिस्तु तस्यावकाश । तथा पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् । एव स्थिते यदीय परिभाषा प्रत्याख्यायते तदा कथञ्चित्तत्रतत्र गुणवृद्धिविधाविकामेव स्थानित्वपर्यवसानेपीक इति पदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वाविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तेत । ततश्च कृत कृतवान् कुरुत छिन्न छिन्नवानित्यादि न सिध्येत् । निषेधसूत्र च निर्विषय स्यात् । परिभाषाप

रित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात् । तदेतत्स्फुटीकृत भाष्यकृता । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति । तस्य त्वयमाशय । यद्यपि सिचि वृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्व लभ्यते । तथापीग्लक्षणत्व विना निषेधो न प्रवर्त्तेत। तस्मादुत्तरार्थ निषधप्रवृत्त्यर्थ च वृद्धिग्रहणमिति। एव च वदता न्यायसाम्याद् गुणग्रहणस्याप्यतदेव प्रयोजन सूचितम् । कथ पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणेक स्थानित्वपर्यवसान येन निषधार्थता वर्ण्यतइति चेत् । शृणु । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसिचेतिगुणौ तावदलोन्त्यपरिभाषयाङ्गान्त्ये ऽलि प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तिताविक्ष्वेव विश्राम्यत । मिदि पुगन्त लघूपधादिगुणेषु तु स्थाना निर्दिष्ट एव । तथाहि । मिदेर्गुण इत्यत्र मिद इमिदिस्तस्य मिदेरित्यर्थ , पुक्यन्त पुगन्त लघ्वीउपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधाचेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठा । नचैव यापयतीत्यादावतिप्रसङ्ग ।सन्निपातलक्षणपरिभाषयादन्तलक्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात् । ऋच्छत्यॄतामित्यत्रापि द्वयोर्ऋतोर्दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देश । तद्यथा । आ च ऋच ऋत , ऋच्छतेरा ऋच्छत्या स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वोभयगर्भो द्वन्द्व ।ऋच्छत्त्या च आ च ऋतश्चेति त्रिपदद्वन्द्वो वा । तेन ऋच्छत्यृकारस्य स्थानित्व लभ्यते । वस्तुतस्तु चतुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्य तेनारिवान् सर्वभ्रूणान्यारुषीत्यादावर्त्ते क्सौ गुण, सिद्ध पुनर्विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा क्सो किल्करणसामर्थ्याच्चितीर्वोनित्यत्रेव गुणा निषिध्येत । एतच्च क्सुश्चेति सूत्रे स्फुटीकरिष्याम । तथा ऋदृशोऽङीत्यत्राप्युरङि गुण इति योगा विभज्यते । ततो दृश, उरित्याद्यनुवर्त्त

ते। स्थूलदूरेति सूत्रेपि योगविभाग कर्त्तव्य स्थूलदूरयुवह्रस्वा नां यणादिपरमित्येको योग, क्षिप्रक्षुद्रयो पूर्वस्य च गुण इ ति योगान्तरम्। तत्र स्थवीयानित्यादावोर्गुणेन सिद्धम्। आ भीयस्यासिद्धत्वस्य श्नसोरल्लोप इति तपरकरणनानित्यताज्ञाप नात् भाष्यकृता प्रत्याख्यानाच्च। यण आदिर्यणादि तत परमिति समास। तथा च क्षिप्रक्षुद्रयार्यण आदी पकारदकारौ तत परस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य च गुण इत्यर्थ। तदित्थ गुणा सर्वे इकि विश्रा ता। मृजेर्वृद्धा वप्यच इत्यपकृष्यते। मृजर्वृद्धिरच, ततो ञ्णिति, अच इत्येव। न चैवममार्ट् इत्यत्राटोपि वृद्धि स्यादिति वाच्यम्। लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यामट्। तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति। सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्। यदा त्वासिद्धवत्सूत्रप्र त्याख्यानाय ल्लुङिति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्योपदेशे आर्द्धधा तुकइत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्त्य वा लावस्थायामेवाट् क्रियते। एर नेकाच इति विभज्येणो यणित्यनुवर्त्त्यानेकाचश्चेत्तर्हीण एवे ति नियममाश्रित्याध्यैयातामित्यादौ यण् वार्यते। तदा ला वस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति। लकाराणां ङित्त्वेन मृष्ट इत्या दाविव तन्निषेधात्। ततश्चान्तरङ्गत्वादडागम एव। तथाप्य-न्त्याभावेन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्याटो वृद्धिर्निवर्तनी या। परिभाषाप्र याख्यानपक्षे त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाङ्गविशेष्यते येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धममार्ट्इत्यादि रूपम्। सिचि वृद्धावपि विधेयाया नास्तीकपरिभाषाया उपयोग व्यावर्त्या भावात्। न चाचिकीर्षीदित्यकारो व्यावर्त्य। ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा चिकार्षक इति न स्याच्चिकर्षायक इति

च प्रसज्येत । आकारस्य तु नास्ति विशेष सगिड्भ्यां बाध श्चेत्युक्तम् । एज तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात् । उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धता । रैनौग्लौशब्दा नामाचारक्विबन्तानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न क श्चिद्विशेष । गोशब्दात्क्विप्यगवीदित्यत्रापि नातिप्रसङ्ग । ऋ त इद्धातोरित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोर्विशे षणे सति धातुरेव यो धातुर्न तु कथ चित्प्रातिपदिकमिति व्या- ख्यानादिति कैयटादय । न वेव कवे अकवायीत्, विधो अविधावीत्, पितु अपितारीत् । अ तरङ्गमपि गुण सिचि वृद्धि र्बाधतइति वद माधवो विरुध्येत । सत्यम् । यद्यविरोध सम्पा दनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्थ वर्णनीयम् । धातोरितिवदोत इत्यप्य नुवर्त्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यमान नियमार्थं सम्पद्यते । ओदन्तस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरि ति । यद्वा । नेटीत्यत्र नेति योग विभज्य मण्डूकप्लुत्या सम्ब न्धानुवृत्त्या वा गोत इत्यनुवर्त्त्यौकारा तस्य धातो र्वृद्धिर्निषि ध्यते । अथवा बहुल छ दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्त्य सिचि वृद्धिर्नामधाताविग तस्य भवति न त्वोद न्तस्येति कथ चित्स माधेयम् । व्यञ्जनेष्व तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्ण योरिवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव । अभ्युपेत्य तु ब्रूम । नामाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हल तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्य ति । नेटीति निषेधस्तु हल तस्य यावती वृद्धि प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्या सर्वस्या , न तु सूत्रविशे षप्रापितत्वे आग्रह । तेनाकोषीदमोषीदित्यादौ द्विविधापि वृद्धि- र्निषिध्यतइति सुस्थम् । तस्मान्निषेधसिद्ध्यर्थमिग्लक्षणतां सम्पा दयितु सूत्रमिति स्थितम् । स्यादेतत् । कृत' कृतव न् छिन्नश्छि

न्वानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु । वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम् । न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलम् । योगविभागेन सिद्धत्वात् । तथाहि । मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङिति वेत्येव रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम् । मृजन्ति मार्जन्तीत्यादिसिद्ध्यर्थम् । एवं स्थिते अजादौ क्ङितीति योगो विभज्यते । नियमार्थं चेदम् । क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेति तेन मृष्टो मृष्टवानित्यादि सिद्धम् । ततोऽजादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं वेति द्वितीयो योग इति । तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति । अत्राहुः । णू स्तुतौ धू विधूनने कुटादिषु पठ्येते । ताभ्यां लुङि अनुवीदधुवीदितीष्यते तत्र सिचि वृद्धेः क्ङितीति निषेधायेग्लक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति । नन्विहान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गे उवङि कृते हलन्तत्वान्नेटीति निषेधसिद्ध इति चेत् । न । सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति सिद्धान्तादुवङः प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अन्तरङ्गं बलीय इति तावदचः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते । तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु । न चैवमचैषीदहैषीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम् । तस्यैव वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः । नहीदानीं विधाविग्ग्रहणमस्ति । येनैकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत । न चैवमप्यस्तौषीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्ध्यसम्भवः, बहुलग्रहणादनिगन्तानां नेति पक्षे त्वचैषीदित्यादावपि दोष एवेति वाच्यम् । ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात् । अकार्षीदित्यादौ हलन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु । अतारीदित्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वाऽतो ल्रान्तस्येति नित्या वृद्धिः । अलावीदित्यादावप्यन्तरङ्गत्वा

द्गुणायादेशयो कृतयोरतोल्लान्तस्येत्यत्र लोपोव्योरिति लोपेन वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति । मा भवान वीत् । अमवीदित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धि स्यादिति चेन्न । णिश्विग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविमव्यो प्रश्लेषेण वृद्धिनिषेधात् । न त्वस्मिन्पक्षे णिश्विग्रहणमुपयुज्यते । औनयीदश्वयीदित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयो कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधसिद्धे । नन्वेवमवेरिव मवेरपि नित्य निषेध एव स्यात् । इष्यते तु विकल्प । नैष दोष । अतो ल्लान्तस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेण या नित्या वृद्धि प्राप्ता सैवेहाविमव्योर्नेत्यनेन मवेर्निषिध्यते न त्वतोहलादेरित्येषापि । मध्येपवादा पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायात् । न चैवं जागर्त्तेरपि तथा प्रसङ्ग । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइति स्वीकारात् । यद्वा । अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति जागर्त्तावाश्रयणीय मवतौ तु प्रवर्त्ततइति बाध्यसामान्यविशेषचिन्तयोर्बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्यप्रवृत्योश्च लक्ष्यानुरोधन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धि स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वाच्यम् । सिचि वृद्धेरिवास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् । तस्मात्सिच्यन्तरङ्गाश्रयणेनैवानुवीदध्रुवीदित्यादे सिद्धौ क्ङिति चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहण व्यर्थमेवेति । अत्रोच्यते । वकारप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकारएवैनमार्या भाषन्तइति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शव्धातोरपि नित्यवृद्धिप्रसङ्ग, तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्विभ्यां निमानम् । गौरवप्रसङ्गात् । किञ्च । न वयं व्यसनितया सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति ब्रूम । किं तु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च ।

तथाहि । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् । अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत । श्नमकृजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येरन् । देशभेदेनोभयसम्भवात् । न च मध्येपवादन्यायेनोवङेव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् । बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेव स्यात् । बाध्यस्य सामान्यचिन्तायां तु स्वविषये प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा ऽचिरइत्येतेन गुणदीर्घोत्वानि । अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणम् । तस्य परत्वात् । बाध्यस्य च क्वचिद्भेदेन चिन्ता क्वचित्सामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्राश्रीयते । णिश्विग्रहणं चात्र लिङ्गम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति निषेधादेवौनयीदश्वयीदित्यादेः सिद्धौ किं णिश्विग्रहणेन । ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति । अस्यायमाशयः । अतो हलादेरिति सूत्रे ऽद्ग्रहणस्य न तावत्सन्ध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम् । लघुग्रहणेनैव व्युदासात् । इदुदृतं परमवशिष्यन्ते अचेनीदकोषीदनर्तीदिति । तेप्यन्तरङ्गेण गुणेनापहृताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात् । न चाकुटीदपुटीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्त्वान्निषिद्धेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् । अत एव नान्तः पादमिति पाठे पूर्वरूपनिषेधे सत्ययादयोपि न प्रवर्त्तन्ते । तेन सुजाते अश्वसूनृते इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये । न चैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्याद् वृक्षावित्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तेतेति वाच्यम् । भिद्योद्ध्यौ

नदे, तौ सदित्यादि लिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रव र्त्ततइत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतत्रोच्यते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति । तथा च पक्षभेदाश्र येणातो हलादेरित्यद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्य स्ति । यदि हि सिच्य तरग स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लग तेभ्य चिरिणोतिजिरिणोतिभ्या च लुडि सिचि अचेचार्यीदनेना यीदचिरायीदजिरायादिति न स्यात् । गुणायादेशयो कृतयोर्या- तानां नेति प्रतिषेधप्रसगात् । यदि तु बाध्यविशेषचिन्ताया म- ध्येपवादन्यायमाश्रित्य उवडेव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव । तस्मात्सिचि सर्वमप्यतरग नास्त्येवे ति सिद्धा त साधयितु बाध्यसामा यचिंतैवाश्रयणीया । एतद र्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यास' कृत । अन्यथा न्यायेनैव सि द्धेन्तरगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन । एव स्थिते न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र क्ङितिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षण त्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । एव च स त्यसम्भवादपि वृद्ध्या सिच्य तरङ्ग सर्व बाध्यत । यदि हि स्या- त्तर्हि क्वापि सिचीग तमङ्ग न लभ्येतेत्यवधेयम् । तथा चे ग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्रतत्रात्सन्ध्य क्षरव्यञ्जनादिव्यावृत्तिरपींक्परिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकव- र्णनादिक्लेशोपि नाश्रयणीय । न चैव द्यौ पथा इममित्यादा वपीक्पदोपस्थितिवशादिकामेवौत्वमात्वमत्व च स्यादिति वा च्यम् । गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धि शब्दव्यापारोप्याश्रीयते । गुणवृद्धा ये गुणवृद्धी न तु शब्दान्त रेण विहिते इत्यनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा । न वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वा दिग्रहणानुवृत्या सज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थास्यति त

त्सामर्थ्यादिव औत्पथिमथ्यृभुक्षामात्स्यदादीनाम इत्यत्रेकृपदो पस्थान न भविष्यति । यदि हि स्यात्तर्ह्यचश्चेत्यत्र सञ्ज्ञया विधा नेतियत्नाश्रयण व्यर्थ स्यादिति चेत् । न । दिवउदित्यादि ष्वगुणवृद्धिसञ्ज्ञकेष्वच्पारिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात् । अ ष्टन आ विभक्तावित्यादाविको ऽसभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च । तस्मात् द्यौ पन्था इममित्यादिसिद्ध्यइहापि सञ्ज्ञाविधाने नि यम सपादयितु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राञ्च । ननु पन्था इत्य नुदाहरणम् इतोदिति सिद्धे आद्विधिसामर्थ्यादेवेक्पदस्या नुपास्थितेरिति चेन्न । ऋभुक्षिऋकारोकारयोरर्थे आद्विधिसम्भ वात् । न चेक साश्रान्तर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यम् । तथापि सम्बुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमित आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमि त्यस्यासिद्ध्यापत्ते । आद्विधौ हि वा षपूर्वस्येति तत्सिद्धिरिति दिक् । यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृत,तत्र स इम म त्रमपश्यदि ति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रम् । उदाहरण त्विममित्येव न तु स इत्यपि । तच्छब्दइकोसम्भवेनेक इति नियमस्याप्रवृ त्तेरित्याहु । वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरण साध्वेव । त्यदादीना म इति विधिवाक्यम् । तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्वीदमोरेवा त्व स्यान्न त्व येषाम् । गणेन निर्देशस्तु सञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थ मुत्तरार्थ च स्यात् । तदो स साविति सत्व हि त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते । अत्रेदमवधेयम् । शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहण मास्तु । इकस्तावित्येतावतैव सिद्धे । वस्तुतस्तु तावित्यपि व्यर्थम् । इक इत्येव सूत्र्यताम् । सम्पूर्ण पूर्वसूत्रद्वय मनुवर्त्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति चादेङौ तत्रे क इत्युपतिष्ठतइति व्याख्यानात् । व्याख्याने लिङ्गन्त्वितोदिती

द्ग्रहणम् । अन्यथा तत्रापीक्पदोपस्थितावुक्तरीत्या येन नाव्यव धानन्यायेनेहकारोकारव्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति । तदेतादि ग्ग्रहण किमर्थमिति भाष्येणेग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरेत्यादिवार्तिकेन च सूच्यते । अन्यथा हि सूत्र किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात् । यत्तू त्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहण कर्त्तव्यमवेत्याशयेनेग्ग्रहणमित्युक्तमिति भा ष्याभिप्रायवर्णनम् । तन्न । पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्व स्यापि दुरुपपादत्वात् । समुदायापेक्षायां मण्डूकप्लुते सम्बन्धा नुवृत्तेर्वा त्वयापि वाच्यत्वात् । इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदशे पि शङ्कानुत्थानाच्च । इक इति योग किमर्थ विभज्यतइति प्रश्नबीजमिति चेत्तर्हि गुणवृद्ध्यशेपि तस्याविशिष्टतया सूत्र किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक् । यत्तु प्रधानावयवद्वारा समुदाया क्षेपोयमिति,तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणम् । तस्मादुक्त एवाश य साधु । न चैवङ्गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्या दित्युत्तरग्रन्थासङ्गति । तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । ग्रहणपदस्यानुवत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवत्तिपरतया सम्पू र्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्वेति दिक् । एव चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षासिद्धान्ताभ्यां समर्थ्यतइतीह पर्यव सितोर्थ । ततश्चानेनैकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मृजेर्वृद्धिरच, उरण्ड गुण, इत्यादि बहुतरयोगविभागाद्याश्र यणेना यथासिद्धिवर्णन नादर्त्तव्यमिति स्थितम् । इय च परिभाषालो त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा पूर्ववि प्रतिषेधात्तद्बाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तपक्षा सम्भाव्य न्ते यद्यपि, तथाप्याद्यानां षण्णां दुष्टत्वात्सप्तम एव सिद्धान्ति त । तथाहि । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्त

वशात्परिभाषाद्वय सन्निहितम् । तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमे वा त्यमल नीता अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकाऽन्त्यो विशे ष्यते तदेक्परिभाषा शेषभूता । यदि तु पूर्वमिकाङ्गस्य विशेष णात्तदन्तविधिरिगन्तस्याङ्गस्येति,तत स च भवन्नलोन्त्यस्येति, तदा द्वितीय, पक्ष । तदिद पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुष बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेषपक्षइति भाष्ये व्यवहृतम् । इह पक्षद्वयेपि मि देर्गुण इत्यादौ दोष । यो हि मिदेरन्त्य नासाविक् यश्चेक् ना साव त्य तथा चावश्यम्परिभाषाया त्यक्तायां सत्यां विनि गमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुण स्यात् । तदुक्त वार्त्तिक कृता । वृद्धिगुणावलो त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुग तलघूपधर्च्छि दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहण सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिग न्तस्येति । च कारो हेत्वर्थ । ततश्च सर्वादेशप्रसङ्गो हाति फलितम् । अथ मिद इर्मिदि तस्य मिदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्या कथ चिदिह सर्वत्रेक एव स्थानित्व लभ्येत तथापि भिन्नमित्यादावानिग्लक्ष णत्वाद् गुणनिषेधो न स्यात् । अथ क्नो कित्त्वाज्ज्ञापकादनि ग्लक्षणत्वेपि निषेधस्तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रस ङ्ग । अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयक ज्ञापक तर्हि पदो पस्थितिपक्षएव लक्ष्यासिद्धये समाश्रीयताम् । एव हि ज्ञापका श्रयणक्लेशोपि न भवति । कित्त्वेनापि पदोस्थितिरेव ज्ञाप्यताम् । एव हि ज्ञापकमूलक वाक्यान्तर न कल्प्यमिति लाघवम् । अस्तु तर्हि तृतीय पक्ष मिदेरन्त्यस्येकश्च द्वयोरपि गुण इति । मै वम् । स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यार्थद्वयस्य युगपदुच्चारित या षष्ठ्या दुर्लभत्वात् । स्थानेयोग च विनालो त्यविध्यला- भात् । स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिङ्गमिति वक्ष्यते । इक इत्य नेन सहान्वयवैषष्ठीं विनान्वयायोगात् । आवृत्त्यादौ प्रमाणाभा

वाच्च । एतेन मिदेरन्त्यस्य वेको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्त । विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । अस्तु तर्हि तदपवाद इति पञ्चम पक्ष । तथाहि । गुणविधावङ्गस्येति न स्थानषष्ठी । किं तु इगपेक्षयावयवषष्ठी । ततश्च लिङ्गाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थिति । अयमेव च बाधपदार्थ । यदीक्परिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्व त मूलकालो न्त्यपरिभाषोपस्थितिश्च स्यात् । सत्या न्त्विक्परिभाषायां तदुभय नेत्येतावतैवापवादत्वव्यवहार । न हि वस्तुता वचनेन प्रापितस्य बाध सम्भवति । शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचो बाध इत्याहु । एतेन द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम् । नत्व नुत्पन्नायां विभक्तौ द्वन्द्वस्य प्रसङ्ग । किं तु यद्येकशेषो न भवेत्त र्हि प्रत्येक विभक्तिर्द्वन्द्वश्च स्यात्साति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वम् । अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो अजुहवुरित्यत्रेवानेनिजु पर्यवेविषुरि त्यादावपि स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो भवती त्यादाविवोहितेत्यत्रापि स्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । इङ्मा त्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रति षेध इति । अत्र ह्रस्वादीति ह्रस्वस्य गुण जुसि च ऋतोङि सर्वनामस्थानयोर्घेर्ङितीति गुणचतुष्टय गृह्यते । ततश्च हे अ ग्ने अग्नय कर्त्तरि अग्नये । बाभ्रव्य इत्यत्र यथा ओर्गुणान्त गुणपञ्चक भवति । एव हे अग्निचित् अग्निचित सन्ति सुकृति अग्निचिते सौश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिका र्थ । यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा । अग्निचि च्छब्दस्य घिसञ्ज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वा र्त्तिकस्योक्तिसम्भवमित्थ वर्णयन्ति । ह्रस्वस्य गुणो जसिचेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वेनेग्विशेष्यते । दीर्घव्यावृत्तिश्च फलम् । अ

थानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठताम् । न हि ह्रस्वस्य स्थानित्वे ऽतिप्रसङ्गोस्ति । अकारस्य त्वकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात् । तत्रेदं वक्तव्यम् । ह्रस्वा तस्याङ्गस्येको गुण इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च हे इ द्र हे उपगो इत्यादावन त्यस्यापि स्यात् । अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेद्य स्यात् । तथा च ह्रस्वस्येक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभाव । किंत्वनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्यमिति । यद्वा । ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य स्थानषष्ठीत्वं बाधितुमनन्त्यस्यापि गुणं सम्पादयितुमिक्परिभाषोपतिष्ठेत । एवमृत ओरित्युभयत्राप्यनन्त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव । घिसञ्ज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदन्तस्येति पक्षं गृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचित इत्यादावतिप्रसङ्गो योज्य । नत्वस्मिन्पक्षे ऋत ओरित्याभ्यां घेः किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति दिक् । न त्वस्मिन् पक्षे पुगन्तेति सूत्रस्य नियमार्थत्वादीहितेत्यादौ न दोष इति चेन्न । यदि हि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थ । यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथापीहितेत्यादौ दोष एव । अथावृत्त्या द्विविधोपि नियमस्तर्ह्येनेनिजुरित्यत्र दोष । न ह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यम् । लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च । हे बुद्धे बुद्धय पिचवे हित पिचव्य उगवादिभ्यो यत् । बुद्धये वृद्धयइत्यादावनुपधाभूतेष्वतिप्रसङ्गस्तु दुर्वार एवेति तावद्वार्त्तिकत्हृदयम् । वस्तुतस्त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेन च जुसादिना इको विशेषणात्सकलदोषनिरासे सति तदपवादपक्षोपि समर्थयितुं शक्यतएव । अङ्गमेव प्रत्ययेन विशेष्यतइति गृहीत्वा परं भा

ष्यवा॑त्तैकग्र थमवृत्तिरित्यवधेयम् । अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्रोष्ट्रीयसम्मत षष्ठ पक्ष इति चेन्न । इक्परिभाषाया निरवकाशत्वात् । नहि परस्परपरिहारेणावकाशलाभे ऽसति विप्रतिषेध । तस्माद्यदि सत्यपि सम्भवे बाधन भवतीत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव । यदि त्वसम्भवे बाध्यबाधकभावो, ऽस्ति चेह सम्भवो यदुभय स्यादित्याश्रीयते तर्हि तच्छषादिष्व यतमपर्यवसान न तु क्रोष्ट्रीयमतस्याव काश इति स्थितम् । तस्मात्पदोपस्थापनमिति सप्तम पक्ष सिद्धान्तसम्मत । तथाहि । इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । न तु सञ्ज्ञिपरम् । स्वरूपमिति वचनात् । न चाशब्दसञ्ज्ञेति निषेध ,षष्ठ्यन्तस्यासञ्ज्ञात्वात् । तदयमर्थ । यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठतइति । तस्य च पदैकवाक्यतया त्वयोन्तरङ्गोलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थ बुद्ध्वा तदेकवाक्यतया सम्बध्यतइति तदन्वयो बहिरङ्ग । ततश्च जुसिचेत्यादाविकाङ्गस्येति सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाङ्गे विशेषिते स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थिति । मिदेर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासम्भवा मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत । न च मिदेरङ्गस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपीक इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवेति वाच्यम् । न ह्येषा ऽलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते । अल्समुदायात्मकस्थानिन परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् । इकश्चाल्रूपत्वात् । तथा चालोन्त्यपरिभाषा इक्परिभाषान्तरोपस्थितिका न तु तया सह युगपदुपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोर्निवृत्ति स्यादि

ति सकलेष्टसिद्धिः । तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्त्तुं शक्यमित्युक्तमेव । तदिह सप्तपक्षीमध्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव । पक्षचतुष्टयन्तु साध्विति स्थितम् । नन्वेतत्सूत्रमगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेव किं न स्यादिति चेन्न । एवं हि सतीको गुणवृद्धी नेति नञा सयज्यैव पठेत् । सर्वस्य द्वे पूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत् । न ह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किं चित्सयुज्य किं चित्तु विभज्य पठितमुचितम् । वैरूप्ये हेत्वभावात् । प्रत्यय परश्चेत्यादौ तु पारार्थ्याविशेषेप्यसयुज्य निर्देशो विधेयभेदान्न विरुध्यते । नापीदं विधिसूत्रम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धी इको न स्तः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोचि चेति यङ्लुकि लुङ्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । यद्यपि कृत्स्नस्य धातोरपि क चिल्लोपोस्ति । तद्यथा, दुरीणो लोपश्च । दु शब्दे उपपदइणो धातो रक् प्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः । दुःखेन ईयते प्राप्यते दूरमिति । तथाप्येवंविधे विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यम् । अतोत्र धातुशब्देन तदेकदेशो लक्ष्यते । धातुलोप इति च यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्ध्योर्विशेषणं वा तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः । तत्राद्ये पक्षे आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति य

र्किंचिन्निमित्तिके गुणवृद्धी न भवतइति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्तके नलोपे च सति प्रेद्ध इत्यत्र प्राप्नुवन्नाद्गुणोपि निषिध्येत । यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमितीक्स्थानिकत्व स्यापि सत्त्वात्। न चैवमपाग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधः लैगवा यन ओर्गुणस्येवेति वाच्यम्। नह्यस्मिन् सूत्रे इक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्त्युत्तरसूत्र त चकारः इतिशब्दार्थक प्रमाणमित्याहुः । अस्तु वार्थाधिकाराश्रयणबलेनेहापीक इति स्वरूपपरतथापि भेद्यतइत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेप्यस्त्येवेति बोध्यम्। ननु उपेद्धः प्रेद्ध इत्युदाहरणस्येहोक्तिसम्भव एव नास्ति। तथाहि। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति मते इद्धमित्यत्र नलोपोन्तरङ्गः प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वात्। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शने तु गुणोन्तरङ्गः उभयथापि गुणो भविष्यति । बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगात्। बहिरङ्गस्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च। सत्यम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधात्। यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः । किं त्वस्मिन् पक्षएत ऐ इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते। तथा च बहिरङ्गस्यासिद्धताबलेन प्रेद्धमित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिहत्य भाष्यमपि विरुध्येत। तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्यं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न स्यादिति कैयटसम्मत एव नाजानन्तर्ये इत्यस्यार्थः साधुः पचावेदमित्यादौ

हि पूर्वं गुणप्रवृत्ति । तत्र चाजानन्तर्याश्रयणेपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एत ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरङ्गतयोद्धार । उपेद्ध प्रेद्ध इत्यादौ तु गुण प्रापय्य निषेध कार्य इत्युत्तरकालप्रवृत्तिको निषेध । तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धमेवैतत् । अतोत्रत्य भाष्यमपि सङ्गच्छते । ननु षत्वतुकोर सिद्ध इति सूत्रएषा परिभाषा ज्ञापयिष्यते । तत्र च कोसिचत्को स्येत्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङ पदान्तादित्यास्मिन्नजानन्तर्यं न तूत्तरकालप्रवृत्ते षत्वेपीति कथ कैयटमत समर्थनीयम् । तस्माद्यत्रा न्तरङ्गे बहिरगे वा अचोरानतर्यमिति हरदत्तोक्तरीतिरेव शरणी कर्त्तव्येति चेन्न । कैयटमते अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षया सर्वसा मञ्जसयात् । असिन्द्युत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अच आनन्तर्या श्रयणम् । इण परस्य सस्येत्युक्ते । एव च प्रथमपक्षे प्रेद्ध इत्या दौ दोषाभावेपि भेद्यतइत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति दिक् । द्वि तीयपक्षे तु यत्किञ्चिन्निमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थ स्यात् । ततश्च क्नूयी शब्दे इत्यस्मा ण्णिचि पुकि यलोपे कृते पुग तल्लक्षणो गुणो निषिध्येत । तथा च क्नोपयतीति न सि येत् । यदि तु चेलेक्नोपेरिति निर्देशाद् गुण स्तर्हीहापि भेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेव दोष । तृतीयपक्षे त्वार्द्ध धातुकनिमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थ स्यात् । तत्र त त्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्त गौरव ता वत्स्पष्टमेव । लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्त्व च न लभ्येत । ततश्च भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इ य इति स्थिते नित्यत्वाण्णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिजमाश्रित्य क्रि यमाणोपि गुणो निषिध्येत । न च णिलोपस्यासिद्धत्वा द् गुणोस्त्विति वाच्यम् । विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवात् ।

उपसजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइति न्यायाच्च । अन्यथा दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वात् झोन्त इत्यन्तादेश प्रवर्त्तेत । न च श्लौ द्वित्वे चैवकृते अन्तादेशस्य स्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । अल्विधौ स्थानिवद्भावासम्भवात् । किञ्च । समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे ऽकृतव्यूहा पाणिनीयाः कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति ज्ञापयितु समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते । द्वे एते परिभाषे समानफले इति च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तथा चेहापि पूर्वं गुणो न क्रियेत कृतोपि वा निवर्त्तेत जग्मुष इत्यादाविडादिवत् । तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधु । एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वं लभ्यतइति न कश्चित्पूर्वोक्तदोषः । स्यादेतत् । आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वार । तथाहि । इह सूत्रे क्ङिति चेति सूत्रे च निषध्य किमित्याकाङ्क्षायां पूर्वत्र निर्णीता इक्पदोपस्थितिरेव सम्बध्येत । धात्वशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इक्पदं नापतिष्ठते । ततश्च बेभिद मरीमृजो भिन्नो मृष्ट इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणवृद्धिप्राप्ति परमेतस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् । लोलुवादौ तु स्यादेव गुण । न च परिभाषां प्रति शेषिभूततयार्थतः प्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेव निषेधोस्त्विति वाच्यम् । शाब्दबोधे शाब्दप्राधान्यस्यैवान्वयनियामकताया उचितत्वात् । नहि राजपुरुषमानयेत्यादावर्थत प्रधानभूतोपि राजा आनयनेनान्वेति अपि तु पुरुषएव । प्रकृते च शाब्द प्राधान्य वाक्यार्थभूताया पदोपस्थितेरेव । कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात् । आह च । साकाङ्क्षावयव भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधान गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यतइति । किं च सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रिययैव सह नञोऽन्वयो नतु नामार्थेन । तदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधो

य क्रियया सह यत्र नान्वेति । अत एव पुरुषवचनयोरसंकर । अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्यात् । घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीतिवत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्ते । न हि परमते त्वं नासि त्वदभावोस्तीत्यनयोरर्थे कश्चिद्विशेष । नञर्थं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपगमेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात् । एवं वायौ रूपाणामभावो ऽस्तीतिवद्रूपाणि न सतीत्यत्राप्यस्तीत्येकवचन स्यादित्यन्यत्र विस्तर । एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारकइति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयि । तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वय । नञो द्योतकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरुद्धपरतेति सिद्धान्त । उभयथापीह गुणवृद्ध्यो प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति । अत्राहु । क्रिययैव सह विधेरिव निषेधस्यान्वयः शाब्द इति सत्यमेव किंतु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहितापीक्पदोपस्थितिरिह न सम्बध्यते । तथाहि सति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्ते । न हि तत्रेक्परिभाषालोत्यपरिभाषयो फले विशेषोस्ति । एवं स्थिते ऽस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्य निषेधान्वये सति गुणवृद्ध्योरभावं फलितो भवतीत्येतावता गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्युच्यते । यथा ऽऽघाराग्निहोत्राधिकरणे प्रतीतित सर्वोपि विशिष्टविधिरेव तात्पर्यतस्तु कश्चिद् गुणविधिरिति सिद्धान्तितं तद्वन्निषेधेपि बोध्यम् । न्यायसाम्यात् । अत

एव हि विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्याभियुक्ता । तस्माल्लोलुव पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरण सिद्धम् । प्रत्युदाहरण तूच्यते । धातुलोप इति किम् । आर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडाशिग्रह णाग्रहणयोरिव गुणवृद्ध्योर्विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति किम् । तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायां मुर्छा मोहसमुच्छ्राययो एभ्यो यङ्लुग तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके पिति परे तोतोर्त्ति मोमो र्त्तीत्यादौ निषेधो मा भूत् । राल्लोप इति च्छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तकत्वात् । इद च राल्लोपे क्ङिद्ग्रहणाननुवृत्तिपक्ष माश्रित्योक्तम् । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचन उदाहरण बोध्यम् । अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन तत्र राल्लोप प्रवृत्ते । ननु तोतोर्तीत्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु । राल्लोपस्या प्रवृत्तावपि लोपो व्योरिति लोपादिति चेन्न । तस्य वर्णमात्र निमित्तकतया गुणेन सहैकनिमित्तकत्वाभावात् । न हि तत्र प्रत्ययग्रहण तदाक्षेपक वा किञ्चिदस्ति । अत एव गौधेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि यलोप इति दिक् । इक इति किम् । अभा जि राग, भञ्जेश्च चिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथ तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् । शृणु । पापच्यतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्राहर्यादिम व्यादित्यादिवारणाय यस्येति सघातग्रहणेऽप्यादे परस्येति ह ल्मात्रलोपे कृते ऽतो लोप इति पृथगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावे न पापचकादौ न वृद्धि । न त्विह नधातुलोप इति सूत्रस्य क श्चिदपि व्यापार । यङ्लुगन्ताण्ण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृ द्धिर्नोनाव्रतिवत् । एतेन न धातुलोप इत्यत्रेक इत्यननुवृत्ते पापाच क इतिवन्नधातुसूत्रे बेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरञ्च कौमुदी कारः परास्त । पृथगल्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसम्मतत्वे

च सति वृद्धेरसम्भवात्। अत एव वृत्तिकारादयोऽप्यत्र सूत्रे ऽच् प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादी युदाजन्हु । भिदिमृज्योस्तु यदि य ङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्तिकत्वाद् गुणवृद्धी स्त एव। बेभेदिता मरीमार्जितेति यथा । यदि तु यस्य हल इत्यवयवलोपस्तर्हि स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि नैतत्सूत्रोदाहरण त्वमित्यवधेयम् । भाष्यकारस्तु यस्येति लोपइवाचिलुक्यपि पृथगल्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्र प्रत्याचख्यौ । न च येन नाप्राप्ति न्यायेनाचि यङो लुगतोलोप बाधेतेति वाच्यम् । यस्य हल इत्यत्र यस्येति योग विभज्यातो लोप इति चानुवर्त्त्य यशब्द स्यातो लोपविधानेन लुग्बाधनात् । अवशिष्ट व्यञ्जनमात्र लु कोवकाश । ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव बेभिन्तिता मरीमृ जिता पापचक इत्यादिवल्लोलुवादयोपि सिध्य तीति किं सूत्रे ण। न चैव नोनावेत्यादावपि पृथगल्लोपापत्ति । चकारानुकृष्टब हुलग्रहणाज्जायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोन्तरङ्गतया लकारो त्पत्ते प्रागेव समुदाये प्रवृत्ते । नन्वेव चेक्रिय लोलुव तोष्टुव इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यथा गुणो न, ए वमियङुवङावपि न स्यातामिति चेत् । सत्यम्। अचमाश्रित्य न भवत एव । उक्तयुक्त । किन्तु स्थानिवद्भावलब्धमकारमा श्रित्य भविष्यत । स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसञ्ज्ञक । स्यादेतत्। लोलुवादिष्वकारे लुप्ते यलुगिति क्रम । तत्र यकारावस्थानका ले अकारेण प्रत्ययत्व न लब्धमेव। लुप्तेपि तस्मिन्नकारो ना स्त्येव। तत प्रागेव लोपात्। सोयमसत्कथ प्रत्ययतां लभेत। तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत्। स्थानिनि दृष्ट हि कार्य तद्वदतिदेशेन लभ्यते। न तु तत्रादृष्टमपि । अत्राहु । तत्र सम्भावितमात्रमतिदिश्यते। यदि हि लोपस्य स्थानिभूतो

ऽकार इह लुप्तेपि यकारे तिष्ठत्तर्हि स ययतां लभेतोवङादिक च प्रवर्त्तयेदिति कथ नातिदेश । वरेनिषेधश्चह लिङ्गम् । स हि यातेर्यङ ताद्धरच्यल्लोपयलोपयो कृतयो स्थानिवद्भावे नातो लोप इटि चेत्यालोपो मा भूदित्येतदर्थं क्रियते । स्थानिनि दृष्टस्यैवातिदेशो तु किं तेन । न हि या या य इत्यस्यामवस्थायामातो लोपस्य प्राप्ति । अनजादित्वादिति दिक् । नन्वत्र चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेनाकृतएवाकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे यङो लुक् । ततोल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षिअअ तोष्टुअअ इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गमच्प्रत्ययपर जातमिति लघूपधगुण स्यादेव । सत्यम् । अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यत । यथाह वार्त्तिककार । शच ङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । तथा च रि पि गतौ धि धारणइत्येषा तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीति भवति । अशिश्रियत् प्रादुद्रुवत्प्रासुस्रुवदिति च णिश्रीति चङी यङुवङौ भवत । तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान्न धातुलोप इति सूत्रन्नारम्भणीयम् । न चैव मरीमृज इत्यत्र मृजेरजादौ सङ्क्रम इति पाक्षिकवृद्धिप्रसङ्ग । हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्ते, निष्कर्षे तु यथोत्तर मुनीनाम्प्रामाण्यादिष्टापत्ते । व्यवस्थितविभाषा वास्तु । अत्र वदन्ति । गुणोपधालोपयुटां न लोपाल्लोपयोरपि प्रसङ्गात्पृथगल्लोपो लुकि वक्तु न शक्यते ॥ तथाहि । सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङो कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुण प्राप्नोति । न चेह स्थानिवद्भाव । आदिष्टादच पूर्वत्वात् । किञ्च जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोप स्यात् । अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोङीति गुणः स्यात् । अपि च देध्य इत्यत्र दीङोयुडचीति युट् स्यात् । किञ्च स

नीस्रसो दनीध्वस, अनिदितामित्युपधालोप स्यात् । अपि च यायावावा इत्यादिष्वाकारलोप स्यात् । तस्मात्समुदायलुगवैष्टव्यो लोलुवादिसिद्धये च सूत्रमारम्भणीयमिति । अत्राच्यते । लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति । स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादच पूर्वत्वस्य सत्वन स्थानिवद्भावात् । अत एव हि न पदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्ढीत्यादावनुस्वारस्य स्थानिद्वारकमनादिष्टादच पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदिति । न वनादिष्टादच पूर्वत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेश इति चेत् । अनादिष्टादच पूर्वत्वापेक्षेऽच परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्थमेवोपपादितत्वाच्च । ननु योत्रादेश उवङ् सोनादिष्टादच पूर्वतां स्थानिद्वारा कथञ्चिल्लभतां न तु तस्येह किञ्चित्कार्यं विधीयते येनाल्लोप स्थानिवत्स्यात् । यस्य च कार्यं विधीयते उकारस्य नासावादेश येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां लभेत । सत्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थायादशिभावस्तावदर्थवति विश्राम्यति । अत एव एरुरित्यस्य तस्तुरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्धव्यमिति वक्ष्यते । अत एव च स्थानिवदित्युक्तौ सम्बन्धिशब्दत्वादेवादेश इत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणमानुमानिकस्याप्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते । एवञ्चेहापि लोलू इत्यस्य लोलुव्इत्यादेश, स चानादिष्टादच पूर्व स्थानिवद्भावात् । तस्य च लोलाव् इत्यादेशे कार्ये ऽल्लोप स्थानिवदिति युक्तमेव । किञ्च । भ्राजनोर्जेति रीङ् ऋत इति च सूत्रे दीर्घोच्चारणेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषा ज्ञाप

यिष्यते । तेनोवाडि कृते गुणो न भविष्यति । दरीदृश इत्यत्र गुणो न भवति । प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात् । अदर्शादिति यथा। यङस्त्वकार उपदेशवेलायां न प्रत्यय । किं तु तदवयव, यकारे लुप्ते तु नासौ ङकारविशिष्टो न वा श्रूयते । किन्तु तकैकगोचरत्वाल्लाक्षणिकवद्विलम्बितोपस्थितिक । नन्वेवमनङीति पर्युदासेऽप्यस्याग्रहणाज्जङ्गम इत्यत्राल्लोप स्यादिति चेन्न। अनङीति पर्युदासेनाङ्सदृशे औपदेशिकेऽजादौ श्रूयमाणाजादौ वोपधालोपविधानात्। अर्थवानेवाङ् गुणविधौ गृह्यतइति तु न सम्यक्। विकरणानामनर्थकत्वात्। यत्तु देद्य इत्यत्र युट् स्यादिति । तन्न। अनुबन्धनिर्देशात् । तदुक्तम् । श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति । दीङो युड चीति सूत्रे दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति न्यायेनोक्तत्वाच्च । अत्र च ज्ञापकमेकाच उपदेशइति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाज्ग्रहणम्। न हि तस्मिन् कृतेऽप्युक्तपरिभाषां विना बेभेदितेत्यादि सिद्ध्यति। बिभेत्सतीत्यादिसिद्धये तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्योभयविशेषणताया सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैवमपि श्तिपाशपेत्याद्यंशान्तरे कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् । न चैवमेकाच इति विधीयमाने द्वित्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यम् । गुणो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्ते । यङ्लुकि बेभेदितेत्यादाविडागमे तूदाहृतपरिभाषैव शरणम्।द्वि प्रयोगो द्विवचन षाष्ठमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्,बेभेदितेति यङन्ते तु पृथगल्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावा नेण्निषेध । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किञ्च । य

स्येति लोपस्य त्वयाप्यवयवलोपत्व स्वीकृतम् । तत्र यद्यपि देद्यक इ यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हम् । हल परत्वाभावेनेह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात् ।सनीसृसक इत्यादौ नलोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव नापाद्य । यायायको वावायक इत्यादावाल्लोपोप्यनापाद्य ।यलोपविरहेणाजादिक्ङिदार्द्धधातुकपरत्वाभावात् । तथापि गमेर्यङन्ताण्ण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभाव इवोपधालोप स्यात् । अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोङीति गुण स्यात् । अथ यदीहाङ्गवृत्तपरिभाषया सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रस इत्यत्र नलोपो याया वावा इत्यल्लोपश्च न शक्य । समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् ॥

क्ङिति च ॥ इक इतिशब्दमुच्चार्य विहिते गुणवृद्धी गित क्ति ङितञ्च निमित्ततयाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्त ।गित्, जिष्णु । ग्लाजिस्थश्चक्स्नु । न चाय किदेवास्त्विति वाच्यम् । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गात् । न चैव भूष्णुरित्यत्रेट् प्रसङ्ग । श्रुयक कितीत्यत्रापि चर्त्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् । न चैव चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्रोरुत्वञ्च प्रवर्त्तेतेति वाच्यम् । न सुनइत्यत्र नेति योगविभागात्सौत्रत्वाद्वा । तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकम् । क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकार क्ङितोरीत्वशासनात् ।गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य श्रुयको ऽनिट्त्व कगारितोरिति । जयादित्योप्येवम् । वामनस्तु ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याकार माश्लिष्य क्स्नुप्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव न त्वीत्वमिति व्याख्यानादेव स्थास्नो सिद्धौ न क्वापि गकारप्रश्लेष कार्य इत्याह । नन्वे

तेन तन्मते दशेच्छ दस्युपसर्यानमिति क्स्नौ दक्ष्णव पशव इ त्यत्रानिदितामिति नलोप स्यात् । सत्यम् । छान्दसत्वात्समा धेय ।क्ति । चित स्तुत मृष्टम् । ङित् । चिनुत सुनुत मृष्टात् । निमित्तसप्तम्याश्रयण किम् । व्यवहितेपि यथा स्यात् । छिन्न भि न्नम् । इक इति किम् । काम्यते । शब्दव्यापाराश्रयण किम् । लैगवायनः । ओर्गुणो ह्यक एव प्रवर्त्तते न तत्रेक्पदोपस्थिति । ओरितिनिर्दिष्टस्थानिकत्वात् । तदुक्तम् । तद्धितकाम्यारिक् प्रकरणादिति । ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत तत्र नि शब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वाद्दि शेष्योच्चारणक्रियत्वादव्यवहितोच्चारितस्य निषेधः स्यान्न तु छिन्न भिन्नमित्यादेरपीति चेत् भवेदेव यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्य या क्रियया साक्षात्सबध्येत । इह तु गुणवृद्धिभ्यां सम्बध्य ते । यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियान्तराश्रयणादौत्सर्गिकसत्त्वा क्षेप ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्ब धे कृते सिद्ध साध्यसमभिव्याहार्यायेनोपलक्षणाभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्त त्वमुत्सर्गत फलति नत्विह विशिष्यनिमित्ततायां सप्तमीवि धानमस्ति । न चात्र निर्दिष्टपरिभाषा सम्भवति । विध्यङ्गभूता ना परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्यक्रियान्वयि येव प्रवृत्ते । इद तु क्रिया वयिनो विशेषण न तु क्रियाया ।अतोत्र न परि भाषाप्रवृत्ति । अ यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेक्परिभाषोप स्थाने शालीयादिर्न सिध्येत् । न ह्यत्रेक स्थाने वृद्धि । अत एवोदीचामात स्थानइति सूत्रे स्थानेग्रहण कृतम् । आत स्थाने यो ऽकार इत्यनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन्षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषाया अप्रवृत्ते । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्ब न्ध समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसन्धेय । ननु तर्ह्यनेनैव

यायेन क्ङितीत्येतत्प्रधानभूतक्रियया सम्बध्यता न तु तच्छेष भूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां, प्रधानान्वयस्य सम्भवतस्त्यागायोगादि ति चेन्न । यत्र हि गुण कृतात्मसस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि सस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्ब यते । यथा पानीयमेलादिसस्कृत पुरुषेण । उक्तञ्च । गुण कृतात्मसस्का र प्रधान प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तेत इति ॥ इह गुणवृद्ध्यो क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयो प्रधानस्य महा नुपकारो भवति । व्यवहितस्यापि प्रतिषेधेसिद्धे क्ङो किःक रणञ्चात्र ज्ञापकम् । अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषा याश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहिते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्ङो क्त्विं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । ननु न यदीय पर सप्तमी तर्हि शचङन्ते दोष लघूपधलक्षणगुणप्राप्तेरिति चेन्न । अ तरङ्गत्वादियङुवङ्प्रवृत्ते । धि धारणे, रि पि गतौ, तुदा द्य धियति रियति पियति । णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्त्तरि चङ् । अशिश्रियत्, अदुद्रुवत्, असुस्रुवत्, इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरङ्ग शचङाश्रयावियङुवङावन्तरङ्गौ । तदुक्तम् । शच ङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । मृजेरजादौ सक्रमे वृद्धिर्वेष्यतइति काशिकायाम् । इदञ्चेक्गो गुणवृद्धीइति सूत्रप्रसङ्गाद्वैयाकरणान्त रमतत्वेनोक्त भाष्ये । अस्यार्थ । सक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादि ति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूत क्ङित्प्रत्ययोत्र सक्रम शब्देनोच्यते, योगरूढेस्तेन मरीमृज इत्यत्र धात्वशलोपनिमित्त तया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यच्प्रत्यये नासौ विकल्प प्रवर्त्ततइत्यव धेयम् । अत एव क्ङित्यचि वेति वचन तत्र भाष्ये कृतम् । मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्त । अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्वि धिस्तदादावल्ग्रहणइति सिद्धे आदिग्रहण मुख्याजादिग्रहणार्थम् ।

व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयममृज, त्वया ममृजइत्यादौ न भवतीति । तच्चिन्त्यम् । मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् । न हि भाष्ये आदिग्रहणं कृतं येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत, किन्तु क्ङिति रुचि वेति वचनं पठितम् । यत्तु तत्र प्रागुक्तं भाष्ये "इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति । तत्तु तदादिपरिभाषाबललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं ज्ञापयेत् । अत एवात्रेयो मृजेति भिदादिपाठादङ् गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इत्याह । अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इत्युभयं दर्शितम् । दुर्घटवृत्तौ तु तुन्दपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तम् । अत एव धातुवृत्तिषु यूयं ममृज ममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतम् । यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मतेऽत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव । तथाहि । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानोऽकारादेशोऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति । न चैवं विधिवैयर्थ्यम् । णलादीनां यथासंख्यसम्पादनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य भाष्यएव द्वेधा समाधास्यति । अकारद्वयात्मकोयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र पक्षद्वयेप्यतो गुण इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्मुख्याजादित्वमप्यस्त्येवेति कौश्रीद्धरदत्तमिश्रमते दूषणमुक्तम् । तन्न । आद्यन्तवदित्यतिदेशइव स्थानिवद्भावेपि मुख्यत्वाभावस्य सुवचत्वादिति दिक् । स्यादेतत् । अचिनोदमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो ङित्त्वात् क्ङितिचेति गुणवृद्धिनिषेधः स्यात् । न चाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावासम्भवः । अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथाऽचिनवममार्जमि

त्यादानर्पित्त्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वापत्ते । इह च ज्ञापक ल्यपीति सूत्रम् । अ यथा ल्यप किस्वाभावादेवेत्त्वाप्राप्तौ कि तन्निषेधार्थेन सूत्रेण । यत्तु सेर्ह्यपिच्चेत्यापिद्वचन ज्ञापकमिति । तन्न । शृणीहि विश्वत प्रतीत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभाषया पित्त्वादनुदात्तस्य सिप स्थाने ऽनुदात्तस्यैव हे प्राप्तावुदात्तसम्पादनेन चरितार्थत्वात् । अपित्त्वसामर्थ्याद्धि तत्रान्तरतमपरिभाषा बाध्यते । प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये ऽपिद्वचन ज्ञापकमिति वास्तु । न्यायसिद्धोप्ययमर्थ । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्ते । अनुबन्धा एकान्ता इति मतेपि स्थानित्वप्रतीते प्रागेवान्तरङ्गेण लोपेन तेषामपहारात् । तस्माल्लडाद्यादेशानां तिबादाना स्थानिवद्भावेन ङित्त्व दुर्वारमिति । अत्राहु । यासुट् परस्मैपदेष्विति सूत्रे ङिद्वचन ज्ञापक लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वन्न भवतीति । तथाच वार्त्तिकम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धमिति । ननु स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्य प्रतिषेधार्थञ्च यासुटो ङित्त्वमस्तु । उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यत्र ल्युत इति निर्दिष्टस्थानिकतयेक्परिभाषा नोपतिष्ठते । जुसिचेति तु क्ङितिचेत्यस्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भावलब्ध ङित्त्व स्तुयाच्चिनुयुरित्यत्र वृद्धिगुणौ निषेद्धु नालम् । पुनर्ङित्त्वसामर्थ्यात्तु तदुभयनिषेधो भविष्यति, तथा च वृद्धिगुणानिषेधे चरितार्थं यासुटो ङित्त्वङ्कथ लादेशेषु लाश्रयङित्त्वस्य विरह ज्ञापयेदिति चेत् । उच्यते । उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहण सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्तुयादित्यत्र

न वृद्धि । तथा चिनुयुरित्यत्र न गुण क्सस्याचीत्यतोचीत्य नुवर्त्याजादौ जुसि गुणविधानात् । मिदेर्गुणो जुसि चेत्यकार प्रश्लिष्याच्चासावुस् चेति कर्मधारयाश्रयणनाजादावुसि गुणवि धानाश्रयणे तु चक्रुर्जन्हुरित्यादावतिप्रसङ्ग । गुणेति लुप्तविभ क्तिकमु जुसीति च छेद । उकारादौ जुसीति चार्थ । जुसि गु णे यासुट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकमप्युक्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमि ति तावद्वार्त्तिककारस्य त्हृदयम् । भाष्यकारमते तु सार्वधातुक मपिदितिसूत्रे ऽपिदिति योग विभज्य ङिदिति चानुवर्त्यावृत्ति ञ्चाश्रित्य ङिच्च पिन्न भवतीति पिच्च ङिन्न भवतीति वा क्यार्थद्वय वर्ण्यते । इदञ्च हल श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन ब्रूतादित्यत्र ब्रुव ईण्न तातङ औपदेशिकङित्वेनान्तरङ्गेणा तिदेशिकस्य बहिरङ्गस्य पित्वस्य बाधात् । अतिदिष्टादुपदिष्ट बलीय इति न्यायात । अचिनोदित्यादौ त्वौपदेशिकेन तिबा दीना पित्वेन लाश्रयमातिदेशिक ङित्वम्बाध्यते । तेन गुणादि सिद्धि । अस्मिश्च पक्ष यासुटो ङित्ववचन न ज्ञापक किन्तु मज्यादित्यादावप्राप्तङित्वविधायकम् । तेन च पित्वस्य चिनातीत्यादौ सावकाशस्य बाधो ऽत स्तुया दित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते । चिनुयुरिति तु प्राग्वदेव समर्थनीयम् । पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु ब्रूतादित्यत्रेट् प्राप्नोति । आगमशासनमनित्यमिति तु कथ चि त्समाधेय । वस्तुतस्तु हल श्न शानज्झाविति शानच शित्करणे न क्व चिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेध प्रवर्त्ततइति ज्ञाप्य- ते । तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति । अत एव भाष्यमते भविषीष्टेत्यत्र ङित्वन्न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणटिल्लक्षणश्च ङीन्नेति दिक् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्त । आ दीध्यनम् आधाध्यक । आवेव्यनम् आवेव्यक । अकणिषम् अरणिषम् । कणिता श्वो रणिता श्व । इहाम प्रति सिजन्तमङ्गम् । तिपो डादेश प्रति तु कणिद्रणिदिति ताच्तमग तस्याम डादेश च सा र्वधातुक निमित्तीकृत्य लघूपधगुण प्राप्तोनेन निषिध्यते । वृद्धिस्त्वि टो न सम्भवत्येव । लुड ततां स्फाटयितु श्व इत्यस्य प्रयाग । न हि तृज ते तृन्न ते वेटो गुणप्राप्ति प्रत्ययावयवत्वात्तस्य । अथ दीङ् क्षये, धीङ् अनादरे, वेञ् तन्तुमन्ताने, वी गत्यादिष्वेते षामिह ग्रहण कुतो नेति चत् । न । अवयवप्रसिद्ध्यपेक्षया समु दायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् । किञ्च चतुर्णां ग्रहणेभिप्रेतेऽसन्देहार्थं दी वेधीवीटामित्येव ब्रूयात् । इट् चात्रागम एव गृह्यते न इट् ग ताविति धातु । ननु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यताम् । मैवम् । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् । अ यथा द्वित्रिश्चतुरिति कृ त्वोर्थइति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहण न कुर्यात् । द्वित्रिरिति सुजन्ताभ्यां साहचर्येण चतुरित्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसम्भवात् । अतएवा गमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीङ पूर्वनिपात सूत्रे कृत इ टोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेप्यल्पाच्तरत्वात्तस्यैव पूर्वनिपा त स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । दीध्यको वेव्यक इति यदुदाहृत तद्दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलि रूप न तु ण्यन्ताभ्यामपि । यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् , वर्णशब्दो वर्णवि स्तार इतिधातो पचाद्यजन्त श्रूयमाण एव । वर्णे यथा स्याल्लु प्ते मा भूदित्येवमर्थं तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्ववि धौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे यणि कृते दी ध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेन समानाकार रूप भवतीति । तदे तन्नाग्लोपिशास्वृदितामित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेव ण्यन्तस्य

दीधक इति रूप शुद्धस्य तु दीध्यक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धा न्तविरोधादुपेक्ष्यम् । तत्र हि वर्णग्रहण लुप्तेपि वर्णे यथा स्यादित्ये वमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरगत्वाण्णिलोपात्प्रा ग्यीवर्णयोरिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहण प्रत्याख्यातम् । ननु व र्णग्रहण कुर्वत सूत्रकारस्याशय भाष्यकारोक्ताद्न्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत् सत्यम् । तथापि यथोत्तर मुनीना प्रामाण्याद्रूपाशु द्धिस्तदवस्थैवेति दिक् । स्यादेतत् । दीधीवेव्योर्ङित्वात्क्ङिति चेति सूत्रेणैव निषेधोस्तु किमिह दीधीवेवीग्रहणेन । मैवम् । इग्लक्षणयोर्हि स निषेध इत्युक्तम् । न चाचो ञ्णितीति वृद्धि रिग्लक्षणा । किञ्च कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धि सम्भवे दपि । न च कार्यी निमित्ततयाश्रीयते । च्यवते प्लवते इत्या दावपि गुणनिषेधापत्ते । अत्र च लिङ्ग कुटादिमध्ये कूङ् शब्द इत्यस्य पाठ स्थडिलाच्छयितरीति निर्देशश्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे दाधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति । तन्न । अनिग्लक्षण वृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् । भाष्यमतएतत्सूत्रस्य प्रत्याख्या स्यमानतयोक्तपरिभाषायां लिङ्गान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि कार्यी निमित्तत्वेन नाश्रीयते कथ तर्हि ऊर्णु नविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्य द्वित्व, इषइत्यस्य अ जादित्वेपि द्वित्व प्रति कार्यिमध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासम्भवा त् । सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् । अ न्यथा प्रतीषिषतीति सनो द्वित्व न स्यात् । यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्याश्रयणेपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वित्व भविष्य तीति । तन्न । दित्सधित्सादिभ्यो यङुत्पत्तिप्रतिबन्धेनाचो यदिति यत्प्रत्ययोत्पादनेन चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा अरिरिषतीत्याद्यसिद्धेश्च । यदि हि तत्रापि स्थानिव

स्स्यादिसोर्द्विर्वचने कृते ऽरीषतीति स्यात् । अत्रोच्यते । कार्यमनुभवन्नेव कार्यी निमित्ततया नाश्रीयतइति परिभाषार्थ । अरिरिषतीत्यत्र ह्यजादेर्द्वितीयस्येति रिस्शब्दे द्वित्वप्रवृत्ति । तदन्तर्गतश्चेस्शब्द इति नासौ द्वित्व प्रति निमित्त कार्यभाक्त्वात् । ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नव्शब्दस्य द्वित्व प्राप्त तदन्तर्गतश्चेस्शब्द इति भवत्येव निमित्त तद्भावभाविता मात्रेणेह निमित्ततेति सन्यडोरिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात् । तथा च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव । यत्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे ऽचि किं जेघ्रीयतेदेध्मीयतइति प्राचा प्रत्युदाहरण तदापातत । घ्रीय् ध्माय् इत्यस्य द्वित्वभाक्त्वयेघ्राध्मोरितीत्व प्रति निमित्तभूतस्य यङो द्वित्वम्प्रत्यनिमित्तत्वात् । तस्मात्तत्राचीत्यस्याधिजगइत्येतदेव व्यावर्त्य बोध्यम् । गाङ्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानात् । अज्ग्रहण तु ज्ञापक रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्रत्यवार्त्तिकमप्यधिजगइत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे ऽज्ग्रहणवैयर्थ्य स्यादित्येव योज्यमिति दिक् । यत्त्वसिद्धवत्सूत्रे वक्ष्यते ऽत्रग्रहण समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति । तन्न । आश्रयत्व स्थानितया निमित्ततया वा कथञ्चिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्ततयैवेत्याग्रह । तेन शाहाविति शाभावो हेर्धित्वे कर्त्तव्ये ऽसिद्धो भवति । अ यथा धित्वे हे कार्यितया निमित्तत्वाभावादसिद्धत्व न स्यात् । अत एव समानाश्रयमाभीयमाभीये ऽसिद्धमित्येवाहुर्न तु समाननिमित्तमिति । इदञ्च सूत्र भाष्य वार्तिकयो प्रत्याख्यातम् । तथाहि । दाधीवव्यौ छान्दसौ धातू न तु लोके प्रयोगार्हौ । छन्दसि चानयोर्गुणो दृश्यते । होत्राय वृत कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतास इत्या

दौ । न चायम्ब्राहुलकेन समाधेय । तथा सति निषेधसूत्राना रम्भस्यैव लाघवेनोचितत्वात् । तथेटोपि ग्रहण व्यर्थम् । आर्द्धधातुकस्येडित्यत्र हि नेड् वशि कृतीति सूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्तते । तच्चेटो विकाराभावार्थम् । इट् इडेव न तु विकृत इति व्याख्यानात् । ततो लघूपधगुणाभावात्सिद्ध कणिता श्वो रणिता श्व इत्यादि । न चैवं पिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियम प्रत्यसिद्धत्वात् । अपाठीदित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न वार्यते । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात् । यद्वाङ्गाधिकारे क्रियमाणो नियम आङ्गमेव विकार व्यावर्त्तयति । तेन वोरित्यक सवर्णइति च दीर्घो भवत्येव । ग्रहीतेत्यत्र तु ग्रहो लिटीत्यारम्भसामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव । इद त्ववशिष्यते । पिपठीषि ब्राह्मणकुलानात्यत्र सान्तमहत सयोगस्येति दीर्घत्व न स्यात् । सिद्धत्वादाङ्गत्वात्तेजासीत्यादौ चरितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीत् ग्रहीतेत्यादिपूर्वोदाहृतेभ्योस्य वैलक्षण्यादिति । अत्राहु । पिपठीषीति प्रयोगोऽसाधुरेव । न ह्यत्र नुमागमो लभ्यते । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाझल तत्वात् । न चैवमजन्तत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य सकारादुत्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्ते । सान्तसयोगाभावात् । वस्तुतस्त्वजन्तत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव । स्थानिवद्भावासभवात् । अनादिष्टादच पूर्वस्य विधौ हि स । न चाजन्तमनादिष्टादच॰ पूर्व येन तस्य नुमि कर्त्तव्ये ऽल्लोप॰ स्थानिवत्स्यात् । ननु झल तत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्वार । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवद्भाव शक्य । क्वौ लुप्त न स्थानिवदिति निषेधात् । अ यथा सखीयते क्विपि सखी सुतीयते सुतीरित्यादि न स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसङ्गात् । अत्रो

च्यते । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमितिताव द्वार्त्तिकशरीरम् । तत्र क्वौत्यंशो यद्यपि द्वेधा व्याख्यास्यते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति च । देवयते क्विपि दयूरित्यादेरन्यतरव्याख्यानाश्रयणेन सिद्धावपि सखीयते सखीरित्यस्याद्यव्याख्यानं विना असिद्धे लवमाचक्षाणो लौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना ऽसिद्धेश्च । तथापि क्वौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । ख्यत्यादित्यत्र मपर्यन्तस्यत्यत्र च भाष्यादावाश्रितं न तु सार्वत्रिकम् । अत्र चेड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरमतत्यभाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथा पिपठीषीत्यादौ दीर्घस्येष्टत्वे सूत्ररीत्या च तल्लाभे इड्ग्रहणं प्रत्याचक्षीत । तस्मात्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्येव रूपं भवतीति स्थितम् ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्ये त्येवमादयः । इह्यन्तरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निश्छिद्रा इत्यर्थलाभादवग्रहे संज्ञया न भाव्यम् । आधेयप्रधानेनान्तरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ त्वाधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाव्यमेव संज्ञया । न हि तत्रान्तरा मध्ये किञ्चिदस्ति किं तु मध्यमात्रं वर्त्तते । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति प्रातिशाख्यबलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् । यत्तु प्रातिशाख्यान्तरं "मर्द्धमात्रोवग्रह" इति, तत्तु सर्वत्र संहितायामर्द्धमात्राकालस्य सत्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालोवग्रहेस्तीत्येवपरमतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः । तदिह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत् । उभयथाप्यदोष इति भाष्यकाराः । नन्वप्स्वित्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद् गुरोरनृत इति प्लुतेन भा

ब्य नत्वन्यथेति महा फले विशेष । तत्कथ पक्षद्वयाभ्युप गम इति चेत् । न । अप्स्वित्यस्याधिकरणवृत्तेर्दूराद्धूतसम्ब धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते न तु गुरोरनृत इति । न वप्सु भवोप्सव्य ,दिगादिषु पाठाद्यत् । अपो योनिय मतुषु चेति सप्तम्या अलुक् तत सम्बुद्धौ हे अ प्सव्येत्यत्र स्यादेव फलभेद इति चेत् । अत्राहु । नैवविधे विषये ऽवग्रह पदकारा कुर्व तीति । अत्र च सम्प्रदाय एव शरणमिति बोध्यम् । उक्तञ्चैतत् । गोभ्यो गातु गोभिर्मदाय चित्रइद्राजा राजका इद यके इत्यादौ गोभ्यो गोभि राजका इत्यादीनां सत्यपि पदत्वे ऽवग्रहाकरणात् । ईयिवांसमतिस्रिध इत्यादावीयिवासमिति विनापि पदसज्ञां कसो पूर्वमिडागमा ते ऽवग्रहकरणाच्च । एतेन सिसासन उक्थशस रिरिष इ त्यादौ पदकाले सत्त्वह्रस्वत्वादयोपि व्याख्याता । यत्तु मानो महा तमिति म त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । छा दस पदकालीनो ह्रस्व इति,तदपि सम्प्रदायमात्रपरतया कथ चिन्नेयम् । न लक्षणेन प दकारा इति भाष्ये पदविभाग पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्त त्वादिति दिक् । कथ तर्हि तत्रतत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यतइति चेत् । अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रह क्रियतइत्युत्सर्गमभिप्रेत्योति गृहाण । अप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्व नास्त्यव ग्रह । अवा तरपदसज्ञानेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयावग्रह इति वैदिकसम्प्रदायात् । अत एव मयूररोमभिरित्यत्र भिस पूर्वम वग्रह । नमउक्तिभिरित्यत्राप्येवम् । इन्द्रप्राण पुरएतेवेत्यत्र चेवशब्दात्प्रागिति दिक् । महासज्ञाकरणम वर्थसज्ञाविज्ञानार्थम् । सयुज्य ते ऽस्मि समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरि समाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसज्ञावत्प्रत्येकम् । तथा हि सति नि

र्यायादित्यादौ यकार संयोग इति वा न्यस्यसंयोगादेरित्येत्वं स्यात् । सिद्धान्ते त्वचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धतया निर्यायादित्यादावेत्वं न भवति । किञ्च प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे सत्द्दषाष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात् । साट्रियतइत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुण स्यात् । द्दषत्करोतीत्यत्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोप स्यात् । शक्तावस्तेत्यत्र झलि तकारे परत स्कोरिति लोप स्यात् । निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् । जातौ चेद्बहुवचनं हल इति । जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति । अत शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्यय सिध्यति । यत्र तु बहवो हल सश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां वा विशेषेणसंज्ञा । न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । तथाहि । द्विर्वचन समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्त्तुमशक्यम् । संज्ञा तु शक्या । तथा समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति वृक्ष प्रचल सहावयवै प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धि । अतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितम् । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि सस्वर्यतइत्यत्र गुणोर्त्तीति गुणो न स्यात् । गोमान्करोतीत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात् । निग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् । ननु यदि द्वयोरपि संज्ञा तर्हीन्द्रीयते सनीन्दिद्रिषिषतीति न स्यात् । इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दरौ च । तत्र नकारस्येव दकारस्यापि न न्द्राइति द्वित्वनिषेध प्राप्नोति । नैष दोष । तत्र ह्यजादेरित्यनुवर्त्तते । सा च कर्म्मधारयात्पञ्चमी । तेनादेरच परे नदरा संयोगादयो

न द्विरुच्यन्तइति सूत्रार्थः । एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते । हल किम् । तितउभ्याम् । अत्र तनोतेर्डउ सन्वच्चेति डउप्रत्ययः स वद्भावाद् द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च । व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः । यदि ह्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हीह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् । अनन्तराइति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्य्यमाणोनुनासिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः आङोनुनासिकश्छन्दसीत्यादयः । अभ्र आँ अपो वृणाना । गभीर आँ उग्रपुत्रे । इहोच्यत इति वचनं कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । राजभोजनाः शालय इतिवदिति वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यकैयटयोस्तु उच्यतेनेनेति वचनम् । करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । शक्यं च श्वमांसेन क्षुदपहन्तुमितिवत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् संस्कृतं भक्षा इतिवच्च । इदञ्च विशेषणानाञ्चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादि वाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते, तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ततो मुखनासिकावचनं यस्येति बहुव्रीहिः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । तत्र वर्ग्गेष्वादितश्चतुर्णां पञ्चमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्येष्वागमत्वेन विहितन्तद्यमसंज्ञम् । यम इव यमः, यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः । यथा पलिक्क्नीः चख्ख्नतुः अग्ग्निः अघ्घ्नन्नित्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्तत्सदृशो यमागमः । यदुक्तं विवरणे । वर्गपञ्चमयु

द्केन हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात् । केवलनासिक्यत्व परेण यमानुस्वराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च । यथेद भाष्य न केवलनासिक्यत्वपर किं तु आँ इत्यादीना भागमात्र नासिक्य यमानुस्वाराणा तु मुखनासिक्यत्वपि भ्रासाद वासिन्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदाय भागमात्र त थेत्येवपर तथाप्यादितश्चतुर्णा तदसम्भव एव। किञ्चैव नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रन्थविरोध । यद घ्न तीत्या दौ यरोनुनासिक इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्योद्भटत्वा दत एव प्रातिशाख्ये स्पर्शा यमाननुनासिका स्वा परपु स्प र्शेष्वननुनासिकेष्वित्युपक्रम्य प्रदोधुवच्चक्षमश्रुष्वित्यत्र यम निषे द्धुमारब्धेन स्पर्शस्योष्मप्रकृते परस्ताद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छब्द प्रयुक्तो यम प्रकृत्यैव सदृक्श्रुतिर्वा येमन मुख्यास्ति । समानकालेत्यादिसूत्रान्तरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वम् । तथा नारदीयाशिक्षायामपि—अन त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्तश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमास्तिष्ठेत्सवर्ण पूर्ववर्णयोरि ति । सवर्ण सदृश , अत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । यज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्वेपि ज्मया अत्रवसवोरन्तदेवाइत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातार । तथा ऋक्तन्त्रव्याकरणा ख्यस्य छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेता औदव्राजिरप्यसूत्रयत् । अन न्त्यान्त्यसयोगे मध्ये यम पूर्वस्य गुण इति । पूर्वस्य गुण इत्य स्य पूर्वभक्त इत्यर्थ । एतेनागमत्व स्फुटीकरोति, तथा सयोगशृङ्ख लाख्यायां गौतमशिक्षायामपि । अथ चतुरक्षराणामुदाहरण सयमायमाभ्या, सयमास्तावद्यथा ऽग्निरिति द्वौ गकारौ यम नकारौ यज्ञ इति द्वौ जकारौ यमञकारावित्यादि । तथा त्रैव ग्रन्थारम्भे, अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डश्चाति त्रेधा

सयोग विभज्य यमसहितमयस्पिण्डमित्युक्त्वा,अन्तस्थयमसयोगे विशेषो नोपलभ्यते। अशरीर यम माहुरन्तस्थ पिण्डनायक इत्युक्तम्। अन्तस्थोत्र वर्गपञ्चम । अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिवद्व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थ ।लक्षणवशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसभवाल्लिपिसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैं स्वरभक्तेरिव यमस्यापि व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेत्यर्थ । रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्ध शिक्षादौ । यत्र तु नैवविधेन लक्षणेन स्थलावधारण कर्तु शक्यते । तत्रागत्या लिप्यन्तर प्रवर्त्तितम् । यथा विसर्गादौ । पाणिनीयशिक्षायामपि । त्रिषष्टिश्चतु षष्टिर्वा वर्णा सम्भवतो मता । प्राकृते सस्कृते चापि स्वय प्रोक्ता स्वयभुवा । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पचविंशति । यादयश्च स्मता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृता । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ । दु स्पृष्टश्चेति विज्ञेया ऌकार प्लुत एव चेति । अत्र हि यमानां पृथग्गणनात्स्पष्टमेव वर्णांतरत्वम् । गणना त्वित्थम् । अइउऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्त्रैविध्ये द्वादश ऌकार एक एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ । इत्थ स्वरा एकविंशति । स्पर्शा पञ्चविंशति । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वार प्रथमयमाद्द्वितीययमादिभेदेन विभजनात् । अत एव कु खु गु घु इति यमचतुष्टय न्यासादावुदाहृतम् । कचटतपा कु खछठथफा खरित्यादि परिभाषामाश्रित्य तत्तदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथञ्चित्प्रदर्शनतात्पर्यक चेदमिति ध्येयम् । अनुस्वारविसर्ग≍क≍पाश्चत्वार , दुस्पृष्टश्च बह्वृचाना प्रसिद्ध , ईळेवोळ्हेति,इत्थ त्रिषष्टि । ऌकारस्य प्लुतसम्भवात्तेन सह चतु षष्टि , तदेतदुक्त सम्भवत इति । हयवरट्सूत्रे क्षीरोदकारोप्याह। वर्गान्त्येनन्त्यात्परे तयोर्मध्य

वर्त्ती नासिकास्थानो यम इति । यत्तु कश्चिदाह । यमा आ
देशा , न च तेषामानुनासिक्यपक्षे तज्ज्ञस्तद्घ्नं तात्यादौ यरोनु
नासिक इत्यनुनासिकादेशापत्त्या नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति
भाष्य विरुध्येतेति वाच्यम् । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति ।
तत्तुच्छम् । प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयशिक्षादिसकलग्र न्थविरो
धेन आदेशपक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात् । व्यवस्थितविभा
षाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च । एतेन एतदीयलेखनप्रामाण्यभ्रमेण
अनुपसर्गात्ज्ञ इत्यादौ चवर्गाभाव दृढीकृत्य श्चुत्वाभाव साध
य तस्तदनुगामिनोपि परास्ता । नारदेन यज्ञ इत्यत्र जकार
द्वयस्य स्फुटमभिधानात् । तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नामज्ज्ञां पर्वणा
मितीत्यारण्यकप्रयोग इव सजातीयसमभिव्याहारान्न स्पष्टो भेद
इति तु प्रसिद्ध शास्त्रे । अत एव न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य
वा विशेषोस्तीति भाष्यम् । व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जन पर य
स्येत्येवभूतस्य च दुर्लक्षो भेदाभेदविभाग इत्येवपरतया तत्रतत्र
कैयटेन व्याख्यातम् । अत एव च बहुषु पुस्तकेषु तज्ज्ञापयत्या
चार्य इति भाष्यग्रन्थ । अनुपसर्गादितिसूत्रेपि केषाञ्चित्
श्चुत्वपाठ सम्मत एव । पाठान्तर तु अल्पाच्तर, आलुच्
तदसहने इति वत्सौत्रत्वादसहितया वा समाधयमिति दिक् ।
तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम् । तज्ज्ञान
मित्यादौ तु श्चुत्वं भवत्येव । यमश्च मुखनासिक्य केवलना
सिकास्थानो वेति मतद्वयम् । नासिक्या नासिकास्थाना मुख
नासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् । अनुनासिकाविषये तु
दर्शनत्रयम् । कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यतइत्येकम्,
पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकयेति द्वितीय, तद्वैपरीत्यात्तृतीय,
द्वितीयतृतीययोर्भागमात्रस्य नासिक्यत्वेपि तदुपरागाद्भागा तर

मपि तद्वदवभासते । तथा च नासिकाऽवयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिक्योर्वर्णौ न गृह्येत । किं तु मतविशषे केवलनासिकास्थानतया यमादय एव गृह्येरन् । ततश्च विधिप्रदेशे आङानुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादे अप्रातिपत्तिरेव स्यादित्युदाहृतभाष्याशय । तस्माद्दर्शनद्वये मुखपदोपादान सार्थकमिति स्थितम् । प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणेनोभयवचनानामपि सिद्धा सज्ञा । आन्तरतम्याच्च विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्ति । तथा च मुखशब्दोपादान न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । मुखवचनइत्येवोक्ते तु कचटतपादीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोप स्यात् । पक्क इत्यत्र चकारलोप स्यात् । तप्तमित्यत्र पलोप स्यात् । ओदनपगित्यादावननुनासिकस्य क्किझलोरिति दीर्घ स्यात् । अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्नासिकाया पश्चा मुख व्याप्रियते यस्मिन्निति वा ऽ वर्थसज्ञेय तेन नासिकाव्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयोयमिति ध्वनितम् । एतच्च सूत्र प्रत्याख्यातु शक्यम् । प्रदेशवाक्येष्वेव प्रागुक्तस्य नासिकामनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धिरिति दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम् ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्य तरप्रयत्नश्चेत्युभय यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समान स तस्य सवर्णो बोध्य । सज्ञाप्रदेशा, अक सवर्णेदीर्घ इत्यादय । यद्यपि तुलया सम्मित तुल्यमित्यवयवार्थ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेष्विति सूत्रेण तुलाशब्दात्सम्मिते यद्विधानात् । तथाप्यय सदृशमात्रे रूढ

शब्द । अस्यन्ति उच्चारयन्ति अनेन वर्णानित्यास्य असुक्षेपणे, बाहुलकात्करणे ण्यत् । यद्वा । आस्यन्दते अन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम् । अन्येष्वपीति डप्रत्ययः । अथ वा अन्नेन द्रवीक्रियतइत्यास्य अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि ड परित खाता परिखेतिवत् । तत्र भवमास्यम् । ताल्वादिस्थानम् । शरीरावयवाद्यत् । यस्येतिलोपे हलोयमामिति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भाव शङ्क्य । यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात् । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वम् । प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्ना हि वर्णप्रारम्भकालएव व्याप्रियन्ते । तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । यद्वा । तुल्य आस्ये प्रयत्ना येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः आस्ये इति विशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः । आस्यइत्येकत्वं विवक्षितम् । तद्धिता तास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात् । तेन भिन्नस्थानानामर्थाद्व्युदासः । यद्वा । तुल्य आस्ये तुल्यास्य मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः तुल्यास्य प्रयत्नो यस्येति विग्रहः । यद्वा । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति । एकत्वविवक्षादिकं प्राग्वत् । तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितम् । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, त्रिपदो वा । पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भ उत्तरभागे वेति । तुल्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते । नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते किं तु पूजकस्यैव मातेति दिक् । तुल्यस्थानमिति किम् । तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां मा भूत् । तेन तर्सेत्यत्र झरोझरीतिपकारलोपो न भवति । यत्नग्रहणं किं, चकारशकारयोर्मा भूत् । सति हि सावर्ण्ये वाक्श्च्योततीत्यत्र शकारलोपः स्यात् । आभ्यन्तरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव । अस्ति हि श्वासाघोषविवारा

स्व्यबाह्यप्रयत्नसाम्य चशयोरपि । ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राण त्वकृतो भेदोस्तीति चत् । किं तत । नहि सर्वप्रयत्नसाम्य वि वक्षितु शक्यम् । अङ्कित इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । कङयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् । सवप्रयत्नसाम्य हि स्वस्य स्वेनैवायाति न तु परेण । तथा च सवर्णसञ्ज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थ स्यात् । अणु दित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यात् । झरोझरीत्युक्ते हलोयमांयमीत्यत्रेव यथासङ्ख्यप्रवृत्त्या माहात्म्यामित्यादौ मकार स्येव शिण्ढीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सि द्धा ते सवर्णग्रहण कृतम् । स चाव्याप्तिदोषो यावत्प्रयत्नसाम्य विवक्षाया तदवस्थ एव स्यात् । अथ यावद्बाह्यसाम्य यावदाभ्य न्तरसाम्य वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति सलोप स्यात् । सकारथकारयो श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्व रूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् । अथ स्थानप्रयत्नविवेक । अकुहविसर्जनीया कठ्या । इचुयशास्तालव्या । ऋटुरषा मूर्द्ध या । लृतुलसा द त्या । उपूपध्मानीया ओष्ठ्या । एऐ कण्ठ्यतालव्यौ । ओऔ कण्ठयोष्ठ्यौ । वकारो द त्योष्ठ्य । जिव्हामूलीयो जिव्हामूलस्थान । अनुस्वारो नासिक्य । यत्नो द्विधा । आभ्य तरो बाह्यश्च । तत्राभ्य तरश्चतुर्द्धा । स्पृष्ट ता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवतता चेति । तत्र स्पृष्टता स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टता अ तस्थानाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे सवृतता । शास्त्रीये कार्ये तु विवृतता । प्रतिज्ञायतइति अइउण्सूत्रे प्रतिपा दितम् । य्वृत सवृता इति तु प्रातिशाख्योक्तत्वान्न सर्वसाधा रणम् । ऊष्मणां स्वराणाञ्च विवृतता । एषां चतुर्णामप्याभ्य न्तरत्व वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथा हि । नाभिप्रदेशात्प्रयत्न प्रेरितो वायु प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुर प्रभृतीनि स्थाना या

इति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्ति तत्रोत्पत्ते प्राग्य
दा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थान तात्वादि सम्यक
स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता। ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता । समी
पावस्थानमात्रे सवृतता । दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशा
नां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीना चव
र्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्श यकारे ईषत् स्पर्श शकारेकार
योस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभव शिक्षाकारोक्ति चानुसृत्य वि
वेचनीयम् । भाष्यकारास्तु नाज्झलावित्यस्य प्रत्याख्यानावसरे
ऊष्मणा स्वराणां च ईषद्विवृतत्व विवृतत्व चेति वैलक्षण्य वक्ष्य
न्ति । तदप्यनुभवानुसार्येवति सहृदयैराकलनीयम् । बाह्या प्रय
त्ना पुनरेकादश । विवार सवार श्वासो नादो घोषो ऽघोषो
ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्त स्वरितश्चेति । एते च व
र्णोत्पत्ते पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्प
द्य न्ते । अत एव बाह्या इत्युच्य न्ते । गलबिलस्य सङ्कोचात्सवा
र । तस्यैव विकासाद्विवार । एतौ च सवृतविवृतत्वरूपाभ्या
आभ्यन्तराभ्या भिन्नावेव । तयो समीपदूरावस्थानात्मकत्वादि
त्यवधेयम् । तत्र वर्गाणा प्रथमद्वितीया शषसाविसर्जनीयाजि
ह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठा श्वा
सानुप्रदाना अघोषा वर्गयमाना प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महा
प्राणा वर्गाणां तृतीयचतुर्था अतस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृ
तीयचतुर्थौ सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवतो वर्गाणा तृतीया
अतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्य
मेषामपरो गुण इति शिक्षासु स्थितम् । सग्रहश्च । खया यमा
खयः ᳵकᳵपौ विसर्ग शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषा
श्च विवृण्वते ॥ कण्ठम ये तु घोषा स्य सवृता नादभागिन ।

अयुग्मा वगयमगा यणश्चाल्पासव स्मृता ॥यद्यप्येत बाह्या प्रयत्ना सवर्णसज्ञायामनपयुक्तास्तथाप्य तरतमत्वपरीक्षायामुपयोक्ष्य तइ तीह आभ्य तरत्वविशषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिता । नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहण व्यर्थम् । तद्धिता तास्यशब्दबलादेव ताल्वादि स्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न । प्रत्येक यापारनिरासा र्थमुभयोरुपादानात् । तन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव स ज्ञा न त्व यतरसाम्येपि । एवस्थिते यत्फलित तत्स्पष्टत्वार्थमुपन्य स्यते । अष्टादश अवर्णा परस्पर सवर्णा , एवमिवर्णोवर्णौ । ऋकारा अष्टादश । लवर्णास्तु द्वादशाति त्रिंशा मिथ सवर्णा ल वर्णस्य दीर्घा न सतात्युक्तत्वात् । ऋलवर्णयोर्मिथ सावर्ण्य स्योपसख्यानाच्च । एचस्तु द्वादश मिथ सवर्णा न तु एकारै कारौ ओकारौकारौ वा मिथ सवर्णौ । यथा चैतत्तथा अइउणि त्यत्रैव प्रतिपादितम् । अकारणाप्यचा न सावर्ण्यम् । प्रयत्नभे दादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव एदैतोरपि शकारे ण न सावर्ण्यमिति तेषा नाज्झलाविति सूत्रे उदाहरणत्व ना स्ति । न चात्र स्थानभेदेन विर्वाह एचामकारेण सह कण्ठस्था नसाम्यात् । एदैतो शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात् । नहि यावत्स्थानसाम्य विवक्षितम् । अमङणनानां स्ववर्ग्यै सह असावर्ण्यापत्ते यवलाना साननासिकनिरनुनासिकानामसाव र्ण्यापत्तेश्च । नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम् । येन सर्वसाम्य स्यात् । ननु ताद्धता तास्यशब्दबलात्ताल्वादिसाम्य मात्र लभ्यत । ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद्धि आस्यम् । काक लक च ग्रीवाया उन्नतप्रदेश य कण्ठमणिरित्याचक्षते । तत्कथ नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइति चेत् । नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम् । तत्र जिव्हाग्राग्न्यिापारविरहात्

किं तु अन्तरास्ये विततं चर्मास्ति पणवचर्मवत् । तत्सबद्धो रेखाविशेषो नासिका । सैव वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धान्तात् । तस्याश्च ओष्ठादिभ्योऽविशेषात् वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । रेफस्य रेफ एव सवर्ण एवमूष्मणामपि ऊष्माण एव सवर्णा नत्वन्ये । तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् । शषसहाना यथाक्रम इकारऋकारऌकाराकारा सूत्रकारमते यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णा नाज्झलाविति निषेधात् । भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते । इह स्थानभेदादप्राप्ता सवर्णसज्ञां विधातु वार्त्तिकमारभ्यते । ऋकारऌकारयो सवर्णविधिरिति । होतृऌकार होतॄकार । उभयान्तरतमऌकारान्तरतमश्च दीर्घो न सम्भवतीति परिशेषादृकार ।स्यादेतत् । अक सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋतिऋवावचन ऌतिऌवावचनमिति वक्ष्यति । तस्यायमर्थ । अक सवर्णे ऋतिपरे पूर्वपरयो स्थाने वा ऋ अयमादेशो भवति । द्विमात्रोयम् । मध्ये द्वौ रेफौ । तयोरेका मात्रा । अभितोज्भक्तेरपरा । ईषत्स्पृष्टश्चायम् । तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणादनच्त्वाद्दीर्घसज्ञाया अभावादप्राप्तोय विधीयते । ऌतिऌवेति । अयमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च । मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभितोज्भक्तेरपरा । पूर्ववदप्राप्तो विधीयते । तत्र वावचनमिति वाशब्दो दीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इत्यभिधानात् । तेनाप्राप्तएव दीर्घो भविष्यति । तत्किं सवर्णसज्ञया । ननु ऌतिऌवेत्यत्र सवर्णइत्यनुवर्त्तते न वा । आद्ये होतृऌकार इत्यत्र ऋऌवर्णयो सवर्णसज्ञाविधान विना नेष्टसिद्धि । अन्त्ये दध्ऌकारो मध्लकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । प्रथमवार्त्तिके ऋतीत्यपनीय ऋतइति पचम्यन्तपाठेनैव सर्वसामञ्जस्यात् ।

सवर्णइति च पूर्ववार्तिकेनुवर्त्तते । तेन धा-त्रश इत्यादौ नातिप्रसङ्ग । द्वितीयवार्त्तिके तु सवर्णइति निवृत्तम्। ऋत इत्यनुवर्त्तते । तस्मादक सवर्ण इत्यत्रावश्यकर्त्तव्येन वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहादृकारऌकारयो सवर्णविधिरितीहत्य वार्त्तिक व्यर्थमिति । मैवम् । इह-यमेक वार्त्तिकमाश्रित्य षाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । तथाहि । तद्वचनद्वय कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरच्त्व तावदेष्टव्यम् । तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ । अ-यथा हि विधानमात्रमनयो स्यान्न त्वच्कार्यं प्लुत ।तद्विधाने ह्यचश्चेति परिभाषयाच इत्युपातिष्ठते । ननु ईषत्स्पृष्टस्यानच्त्वा मा भूत्प्लुत विवृतस्य तु ऋकारस्याच्त्वेन प्लुत सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । विवृत प्लुत सिद्ध ईषत्स्पृष्टौ तु प्लुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यत । अत एवाच्सञ्ज्ञामात्रेणापि न निस्तार । ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्ताव-मात्रेणानिर्वाहात् किं त्वण्सु पाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तम् । सति त्वण्सु पाठे ताभ्या त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसञ्ज्ञाया सत्या पक्षे ईषत्स्पृष्टौ प्लुतौ भवत एवस्थिते षाष्ठ वचनद्वय मास्तु । तद्विधेययोरपि दीर्घतयाक सवर्ण इत्यनेनैव सिद्धे । ननु स्थाने-तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत् । न । रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेश सुसदृश इत्यपि हि सम्भवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्त्तव्य, किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात् । ऌकारेपि कदा चिदृकारा-तरतमो विवृतदीर्घ कदाचिद्ऌकारा तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धे ।तदेव षाष्ठ वचनद्वय न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु तदेवा

स्तु सञ्ज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत् । न । वचनद्वयारम्भे गौर वस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च सञ्ज्ञाभावे ऋत्यक उपसर्गादृति उरण् रपरइत्यादिषु ऋकारेण लृकारग्रहणं न स्यात् । न चैवं सिद्धा न्तेपि तवल्कार इत्यादौ रपरत्वप्रसङ्गः । रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः । ऋदिताम्लृदितां च धातूनाम नुबन्धकार्येषु सङ्करस्तु न भवति । धातूपदेशे पृथगनुबन्धकरण सामर्थ्यात् । विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् । अन्यथा हि सर्वान् ऋदित एव लृदित एव वा पठित्वा विधावपि तेनैव रूपेणानुवदेत् । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात् ॥

नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः । अकारहका रयोरिकारशकारयो ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्चेति स्थल चतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते । तेनानडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशकारयोर्लोपो न । अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् । तथा दण्डहस्तः दधिशीतं कर्तृषट्कमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात् । दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इहाज्झलौ क स्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः । सञ्ज्ञारम्भ वैयर्थ्यापत्तेः । विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तु लाघवात्तुल्यास्यप्र यत्नं वेत्येव सूत्रयेत् । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं नि षिध्यते । नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य झयो ह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् । ननु झलेवात्र निर्दिष्टो न तु हल् । तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत्तर्हि दीर्घानिर्देश एव ज्ञापकोस्तु । तेन ह्यचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झ लोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति । झरो झरि सवर्णइति ज्ञापका च्च । यत्तु नाणशलावित्येव कुतो न सूत्रितमिति । तन्न । क

तृषट्क दधिसा द्रामित्याद्यसिद्ध्यापत्ते । ऋलृकारयोरनण् वा त् । ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्व एवाणित्युक्तत्वात् । अस्तु वा प रेण्, तथाप्यजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव स्यादित्यज्ग्रहणमपनीया ण्ग्रहण क्रियतामिति शङ्काया गर्भस्रावेतौव गतत्वात् । शलशे तु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरम् । वस्तुतस्तु नाक्शलावित्येव सूत्रयितुमुचितम् । स्यादेतत् । शरां शर्भिरपि सावर्ण्य निषिद्ध्येत । ते ह्रीकारादिभिर्गृहीतत्वाद च्सञ्ज्ञका हल्षूपदेशाद्धलश्च । न चास्मादेव निषेधादिकाराद यो न सवर्णा इति वाच्यम् । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् पदार्थोप स्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभि शरामुपस्था पनस्य दुर्वारत्वात् । ततश्च परश्शता रामष्षष्ठ यशस्सारामि त्यादौ झरोझरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्चैकैकत्र शर्न्य श्रूयेत । इष्यते तु द्वयम् । तथा च पूर्वपक्षवार्त्तिकम् । अज्झलो प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादिति । अत्र शकारग्रहण श रामुपलक्षणम् । किञ्चावर्णस्याष्टादशधा भिन्नस्य परस्पर साव र्ण्य न स्यात् । ततश्च दण्डाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात् । तथा हि । हकारेण ग्रहणादकारो हल् अक्षु पाठाच्चाच् । न चास्मि न्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्ति । येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्यान्न प्रवर्त्ते तेति । अत्र सिद्धान्त वार्त्तिककार एवाह । सिद्धमनच्त्वाद्वा- क्यापरिसमाप्तेर्वेति । तत्र सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तर प्रथमवार्त्तिके भिप्रेतम् । तथाहि । शिक्षावाक्ये विवृतमूष्मणामिति योगो वि भज्यते । तत्र चेषदित्यनुवर्त्तते । स्वराणाञ्चेति विवृतमित्यनु वर्त्तते । ईषादिति निवृत्तम् । तथा च प्रयत्नभेदादूष्मस्वरयो सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण । तथा च शरामनच्त्वादेव सिद्धमि त्यर्थ । उपलक्षणञ्चेदमकारस्याहल्त्वादित्यपि बोध्यम् । सूत्रा

रम्भमभ्युपेत्येदम्। वस्तुतस्तूक्तरीत्या सूत्रमेव नारम्भणीयमित्यर्थः।
ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नताञ्च स्वीकृत्य सूत्रारम्भप-
क्षेप्याह। वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अयमाशयः। इह पूर्वं वर्णा
नामुपदेशः तत इत्संज्ञा। ततः आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहा
रसिद्धिः ततो नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः। ततोपवादविषये
परिहारेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः। न त्वे
तत्सूत्रनिष्पत्तिसमये। अन्यथा तत्सूत्रेणैवेकारशकारादीनां
सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणे सत्यज्झल्त्वादिति हेतोर
सिद्ध्या त्वदीयः पूर्वपक्षोऽसम्भवदुक्तिक एव स्यात्। अथ
पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतयैतद्वाक्यस्थपदार्थबोधकाले एत
द्वाक्यार्थग्रहाभावादिह सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेवेत
पूर्वं सावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषे तर्हीतः पूर्वं ग्रहणकशास्त्रमेव
न निष्पन्नमिति कथं न पर्यालोचयेः। नन्वेवं तुल्यास्यप्रयत्न
नाज्झलावित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोपि न प्रवर्त्तेतेति
चेन्न। सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दण्डा
ढकादाविवेहाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात्। उद्देश्यतावच्छेदकरू
पाक्रान्तत्वाविशेषात्। न च सवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थ
बोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसम्प
त्तौ सत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानाविलम्बेन शाब्दबोधे वि
लम्बादर्शनात्। अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकलानां
क्वापि शाब्दबोधो न स्यात्। तथा वैयाकरणानामपि व्याकर
णसूत्रघटकशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च
वाक्यार्थावगतावात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादि
ति दिक्। साधुत्वज्ञानं तु न शाब्दबोधे हेतुः। अस्तु वाभियु
क्तवाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः, ततः शाब्दबोधे जाते लक्ष्या

न्तरेष्विव लक्षणवाक्यान्तर्गतेष्वपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दिक् । वस्तुतस्तु शरां परस्परं सावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः । परःशतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्तेपीष्यते । शतात्पराणीति विग्रहे कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात्सुटि सकारस्य श्चुत्वम् । ततो ऽनचि चेति द्विर्वचनम् । ननु शरोचीत्यनचीति वा द्वित्वनिषेधोस्त्विति चेन्न । तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकाराग्रहणात् । ततो झरोझरीति लोपविकल्पाद् द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति सावर्ण्यनिषेधेपि सिद्धत्येवेदं रूपद्वयम् । अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् । तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं यरोनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा । लोपस्य वैकल्पिकत्वं तु झयो होन्यतरस्यामित्यतो यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयम् । तस्मात्सावर्ण्ये सत्यसति वा परश्शता इति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः । परश्शताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकादित्यमरः । एवं रामषष्ठोयशस्सारमित्यादावपि । अत एव भाष्ये, अपर आहेत्युपक्रम्य वार्त्तिकद्वयमप्येकहेतुतया व्याख्याय, अस्तु वा ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इति व्याख्यातम् । तत्र अपर आहेत्यपरितोषोद्भावनम् । तद्बीजन्तूक्तरीत्या शर्षु सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्या दण्डाग्रमित्यादि न सिद्ध्येत् । तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्यानस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य वाश्रयणे आवश्यके शरां शर्भिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवेति । स्यादेतत् । अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति तावत्स्थितम् । तथा चेकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्या

निषेधात्कुमारी शेतइत्यादौ सवर्णदीर्घ स्यादित्याशङ्क्याची त्यनुवृत्त्या समाहितम् । एव स्थिते मालास्वित्यादौ षत्व स्यात् । हकारेणाकारग्रहणे सति गौरीष्वित्यादिवादिण पर त्वानपायात् । किञ्च । विश्वपाभिरित्यत्र होढइति ढत्व स्यात् । वागाशारित्यत्र झयो हो यतरस्यामित्याकारस्य घकार स्यात् । गासीध्वमित्यत्र इण षीध्वमिति मूर्द्धन्यादेश स्यात् । दासाष्टे त्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्व स्यात् । राम आयातीत्यादौ ह शि चेत्युत्व स्यात् । देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोप स्यात् । चाखायितेत्यादौ यस्य हल इति यलो प स्यात् श्येनायितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोप स्यात् । निचाय्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपश्च स्यादिति बहूपप्लवप्र- सङ्ग । अत्रोच्यते । आकारो न हकारस्य सवर्ण । ततोप्या कार इति । अइउण्सूत्रोदाहृतशिक्षारीत्या भिन्नप्रयत्नत्वा त् । सवर्णेणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु हकाराकारयोरेकजात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसङ्ग । यद्वा ऽऽकारसहितोच् आच् स च हल् च आज्झलाविति सूत्रे आका रप्रश्लेषो व्याख्येय ।तेनाकारस्याचा च हल्भि सह साव र्ण्य निषिध्यते । आकारप्रश्लेषे लिङ्गन्तु कालसमयवेलासु तुमुनि त्यादिनिर्देशा ।अत्र पक्षे आश्च आश्चेति द्वन्द्वेन सवर्णदीर्घेण च नाज्झ लाविति सूत्रे दीर्घात्पर प्लुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयम् । तेन यियासो इत्यादौ गुरोरनृतइति प्लुतादाकारात्परस्य सन सस्य षत्व नेत्यवधेयम् । भाष्यमतेतूष्मणामीषद्विवृतता भ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सक लमनाविलम् ॥

इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेचतुर्थमान्हिकम ४

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिकाराः । अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाकुर्वह्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तम् । इदञ्चेदिति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयम् । तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः । तात्पर इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य त्वणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकतासिद्धेः । ईदूतोः परमनण्त्वाद् गुणान्तरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः । तस्माद्भाष्यमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव गुणानामभेदकत्वे त्वीदित्यपि तथेत्यभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम् । इह तपर इति सूत्रे पञ्चमीसमासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा ऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचम् । स्यादेतत् । असन्देहायापि क्रियमाणं तपरत्वं प्लुतं व्यावर्त्तयेदेव । घटायो मीलिते चक्षुः पटं न हि न पश्यतीति न्यायात् । अथाय दकारः ऋदोरबितिवदिति चेत् । एवमप्येकारो गृह्णातु प्लुतम् । अण्त्वात् । न त्वीदूतौ । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानण्त्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि ह्रस्वेप्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः । न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । अग्नी ३ इतीत्यत्राप्लुतवदुपस्थितइति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात् । अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतात्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शक्यम् । तथा च षाष्ठे वार्त्तिकम् । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गो येन विहितत्वादिति । अ-

त्राह भाष्यकार । यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसञ्ज्ञां प्रति प्लुतोसिद्ध । तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा सञ्ज्ञा कार्यकालपक्षे पर प्रगृह्यसञ्ज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशत या तां प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेनानुनासिक प्रवर्त्ततैवेति स्यादेव दोष । एतेनाग्नी ३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यात । प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्स्वरसंधिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेपि सञ्ज्ञा प्रत्यसिद्धत्वानपायात् । यथोद्देशपक्ष एवहाश्रीयतइत्युक्त त्वात् । वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणम् । प्रकृतिभावस्तु कार्य्यकालपक्षेपि सूपपाद । न च प्रगृह्य प्रकृ त्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नां सञ्ज्ञां प्रति प्लुतस्य सिद्धतया त्रिमात्र स्य सञ्ज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । प्लुतस्य सिद्धताया बीजाभावा त् । यत्तूक्त प्लुत प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति । तन्न । प्लुतश ब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया सर्वसामञ्जस्यात् । न चैव लक्ष णैव दोष इति वाच्यम् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पना पेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्ष ज्ञापकम् । सिद्ध प्लुत प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावइति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मात्कार्य्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितु शक्यत्वेप्यनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षा श्रयणमिति स्थितम् । अत्र हरदत्त । यद्यपि सञ्ज्ञायामसिद्ध प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव, ततश्च यस्यानेन स ञ्ज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकविधौ स्थानी किं तु त्रिमा त्र । न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधित्वात् । किञ्चावश्य सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिष्वित्याश्रयणीयम् । दण्ड आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव सुश्लोका ३ इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तय

ति न तु स्थानिनम् । अन्यथा त्वादेशरूपे प्लुत श्रूयेत तदि ह यथाद्देशेपि सञ्ज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धि , कथ वा ग्रन्थेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चित प्रष्टव्या इति । अत्राहु । यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्त्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसञ्ज्ञा क्रियते । अत एवामुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दएव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहाराय त त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम् । क्रमेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । न त्विह द्विमात्रे कृतां सञ्ज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयाम , येनानल्विधाविति निषेध शङ्क्येत । न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्ति शुक्ति न गोचरयतीति युक्तम् । एतावानेव परे विशेष रजतभ्रमोऽनाहार्य्य प्रवर्त्तक इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्त्यावप्रवृत्तौ च नियामक इति । तदेतत्कैय्यटेनैव स्फुटीकृतम् । यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धि प्रवर्त्तते । तथा च वक्ष्यति, असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थ वार्त्तिकमिदम् । उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्ग स्थानी स लक्षण निमित्त यस्य कार्यस्य तु गादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थ । तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भाव । एतेन यस्यानेन सञ्ज्ञा कृता न सोनुनासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम् । यदपि दण्डाढक सुश्लोकेतीत्यादावादेश प्लुत श्रूयेतेति । तदपि न । उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्ते । प्लुतो मया पाठ्यतइति

बुद्धि पर तस्य नास्तीत्य यदेतत् । यत्तु षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्य ति, सिद्ध प्लत स्वरसा धष्वाति तत्विहानुनासिकपर्युदा सानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरस धिसा मा यापेक्षज्ञापकाश्रयणपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामा या पेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीजमस्तीति दिक् । ननूदाहरणेष्वी दादिकमेव द्विवचन न तु तदन्तमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तद तत्वात् । न वीदूद न द्विवचना तामित्येव कथ न व्याख्या तम् । एव हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्योरगार कुमार्यगार व ध्वोरगार व ध्वगारमित्यत्र प्रत्यय लक्षणेन द्विवचनान्तोतिव्याप्ते । सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तद त ग्रहण नास्तीति सुप्तिङ त पदमित्यत्रा तग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च । एतेनेदाद्य त य द्विवचन तद तत्प्रगृह्य,कुमार्यगारादौ तु सका रा त द्विवचन नत्वीदाद्यन्तमिति परास्तम् । सज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणे तद ताग्रहणात् । यत्त्वस्मि पक्षे दूषणा तरमुक्तम् । अशु क्ले शुक्ले समपद्येता शुक्लयास्ता वस्त्रेइत्यत्र शब्दा तरप्राप्त्या ऽनित्य लुक बाधित्वा परत्वाच्छीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्यय लक्षणन शुक्लीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति । तन्न । अ तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति परिभाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाद्य तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदा न्विशेष्य तथा च द्विवचनसज्ञ ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । गङ्गे इत्यादे सिद्धा वपि दृश्यते इत्याद्यसिद्धे । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विव चनम् । किञ्च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वात् द्विवचनमेव सज्ञि न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथाव्याख्यानमव मनोरम म् । अत्र वृत्तिकारा । मणीवादीना प्रतिषेधो वक्तव्य इति प ठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव जम्पतावेत्युदाजह्रु । मुनित्र

थानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादय । एव वदद्भि समान न्यायतयाऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्ताना तुरीय स्येष्टि शसिदुहिगुहिभ्या वा क्रमेक छन्दसि, भाषाया च अङ्गगा त्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यतइत्यादानामनादर्त्तव्यतोक्ता। मणीवोष्ट्रस्य ल म्बेते इति तु इवार्थकन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहु । न्यासका रस्तु सम्बुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलो कितन्यायेनेह सम्बन्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्चेद लभ्यतइ त्याह । केचित्त्विवार्थेय वशब्द प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत्। कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानीत्यादिवच्चेत्याहु । वस्तुतस्तुव द्वा यथा तथैवैव साम्यइत्यमरग्रन्थे ववेति पाठमाश्रित्य शात्र व व वपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहर णात्सर्वं सुस्थम् । युक्तश्चायमेव पाठ । प्रातिपदिकप्रक्रमे तद्धि तस्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया । निपत्य बिन्दू हृदि कज्जला विलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुरिति श्रीहर्षप्रयोगोपि गतार्थ ॥

अदसोमात् ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्त । अमी ईशा । रामकृष्णावमू आसाते । न चामू इत्युदाहरण पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम् । तस्मिन् कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्र प्रति तु नासिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । आश्रयात्सिद्धत्व च यथा रोरुत्वे इति । पुवद्वचनमेवोदाहरण स्त्रीनपुसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वे प्येकारान्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा सज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोनुनासि कपर्य्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृ ह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण सज्ञायां क्रियमाणाया मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदास पूर्वेणैव सिद्ध ।

एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थं पुसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चे ति । तच्चिन्त्यम् । प्लुतसग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात् । तस्मात् पुसि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासोप्येतत्सू त्रस्य फल न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यव सेयम् । अथापि कथञ्चि द्धरदत्तोक्तिस्समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थ समर्थनीया । पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैव प्लुतस्यानुनासिकपर्य्युदासो न स्यादिति वाच्यम् । ईई ३ त् ऊऊ ३ दिति दीर्घात्परभागे प्लुत स्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात् । एकारस्त्वण्वादेव प्लुत ग्रही ष्यति । न च तादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्ति । ऋदोरबितिवद्दकार एवायमित्याशयात् । युक्तञ्चैतत् । यथोद्देश पक्षे प्लुतात् प्रागेव सज्ञाप्रवृत्तौ सत्या तत प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि सज्ञाया पुन प्रवृत्तौ बीजाभावा त् । नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो मुत्वनिमित्तक ना भावमाश्रित्य मुभावे दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घ प्र तिविधीयतइत्युचितम् । नत्वसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसज्ञाव न्मुभावात् प्रागेव प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तेत । एतेन पूर्वसूत्रस्थ हरदत्तग्रन्थोप्युज्जीवित इति यावद्बाध साधु । भाष्यकैयटयो स्त्वय भाव । प्लुतात् प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसज्ञा फलाभावान्न क्रियते । न च प्लुतेनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्य म् । सज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात् । प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्य्युदा सस्यैव विधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति । सुश्लोकेती त्यादावप्यमन्तरङ्गत्वात्प्लुत अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् । प्रकृतमनुसराम । नन्वारभ्यमाणेप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थ यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय । तथा च रुत्वस्योत्व प्रतीव प्रगृह्य- सज्ञा प्रत्येत्र मुत्वमीत्वयो सिद्धत्व स्यात् । नत्वयादीन् प्र

त्यपि । ततश्चामी आसतइत्यत्रायादेशप्रसङ्ग । अमू आसात इत्यत्र पुस्यावादेश । अमी अत्रेत्यड पदा तादतीत्येकादेश प्रसङ्गश्च । न च सञ्ज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्य स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । यद्यनुनासिकपर्य्युदासमात्र प्रयोजन स्यात्तर्हि सञ्ज्ञासूत्र न प्रणयेत् । अणोप्रगृह्यस्यानुनासिक , अदसो नेत्येव ब्रूयात् । असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धा नेपि न भवत्यनुनासिक । अनण्त्वादनवसानत्वाच्च । अतस्तत्र माद्ग्रहणमीद्ग्रहण वा न कर्त्तयम् । न चैव हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्ति । त्यदादीना सम्बोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात् । अत सञ्ज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्बलाच्चायादिविरहोपि सिद्ध्यति । प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयोपसञ्जातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपजानिष्यमाणनिमितनाप्यपवादेन बाध्यतइति परिभाषावताराच्च । यत्तु सञ्ज्ञारम्भसामर्थ्यादयादी सञ्ज्ञा च प्रति मुत्वमीत्वयो सिद्धत्वज्ञापनादयादान् बाधित्वा परत्वा मुत्वमीत्वेइति तन्न । अयाद्यभावस्य ज्ञापने लाघवात् । अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयतौत्सर्गिका । किञ्च मुत्वमात्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बलीयस्त्वम् । अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् । तत्कथ विप्रतिषेधोपन्यास । नाजान तर्यइति निषेधस्त्वसिद्ध बहिरङ्गमित्यस्यैव न तूदाहृतपरिभाषाया । यद्यप्यसिद्ध बहिरङ्गम तरङ्गइत्यनयैव गतार्थत्वाद तरङ्गम्बलवद्इति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति विप्रतिषेधे परमितिसूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तथाप्यभ्युच्चयमात्र तत् सापवादनिरपवादत्वा ह्रस्येत्यत्राविशेषात् । वक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणसिद्धत्वाल्लिङ्गवर्णदीर्घत्व तु बहिरङ्गम् । न चेहासिद्धपरिभाष

या गुणो लभ्यते । नाजानन्तर्यइति निषेधात् । अत एवा च परस्मिन्निति सूत्र भाष्यकृद्वक्ष्यति । आरभ्यमाणे नि त्योसौ परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिर ङ्गेण सिद्ध्यतीति ॥ एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । अत एवोक्त वार्त्तिककृता, शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । धियति अट्टु द्रुवदित्यादि च तत्रोदाहृतम् । ज्ञापक चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्र हणम् । तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधि त्वा धातूपसर्गयो कार्यम तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वात् गुणे कृते वृद्धि प्राप्तौ सत्या पररूप यथा स्यादिति क्रियते । एतच्च सम्प्र सारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कथ तर्हि वार्तिककृताक्त वि प्रतिषेधाद्वेति । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणाथ वेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक् । मात्किम् । अमुकेत्र । न न्विह सूत्र ईदूतावेवानुवर्त्तितौ नत्वेकार । सत्यम् । सति माद्ग्र हणे एकारो नानुवर्त्तते । अदसो मात् परस्य तस्यासम्भवा त् । अन्यथा त्वनुवर्त्तेत । एकदशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादे कारानन्नुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलक माद्ग्रहणमिति स्थितम् । अ त्रेद चिन्त्यम् । ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ, अदस , एच्च द्विवचन मित्येव कुतो न सूत्रितम् । एव हि पूर्वसूत्रस्थमीद्ग्रहण प्रकृतसूत्रे मात्ग्रहण च न कर्त्तव्यमिति महल्लाघवम् । एकदेशा नुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥

शे ॥ अय प्रगृह्य स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । चतुर्थीब हुवचनस्य स्थाने सुपा सुलुगिति सूत्रेण शेआदेश । शित्वा त्सर्वादेश शेष लोप । न युष्मे वाजब धव । युष्मास्वित्यर्थ । अत्र पदपाठकाले युष्मे इत्युदाहरण बोध्यम् । संहितायान्त्वच्प रत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात् । एव त्वे

सय सुदुघास्त्वे अश्वा इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहर णत्व बोध्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न । काशे कुशे वशे हरिशे बभ्रुशे । हरिबभ्रुआभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्यय । तत सप्तम्येकवचनम् ॥

निपातएकाजनाङ् ॥ एकोऽज्निपात आङ्भिन्न प्र गृह्य स्यात् अनिषेधाधिक्षेपयो । अ अवद्य, इ विस्मये, इ इ न्द्र , उ जुगुप्सासतापा वर्थाप्यर्थेषु । उ उमेश । एकाजिति क र्मधारय वर्तिपदार्थप्राधान्यनान्तरगत्वात् । व्याहरति मृग इ त्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेद ब्रह्मवृत्रतूर्येष्वाविथ । प्रेद्ध इत्यादि । स्यादेतत् । यद्यय कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहण व्यर्थम् । निपातो योच् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धे । न च विपरीतविशेषण विशेष्यभावेनाजतो यो निपात इत्यर्थ स्याद्विशेषणन तद तवि धेरिति वाच्यम् । तथासति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्या पत्ते । न च हल त व्यावर्त्यम् । तस्य सज्ञायां सत्यामपि बाधका भावात् । न च पुरोस्तीत्यादौ हल तस्य सज्ञायां सत्यां प्रकृति भावाद्रारुत्व न स्यादिति वाच्यम् । प्रगृह्यसज्ञां प्रति रुत्वस्या सिद्धतया दोषाभावात् । न च सा तस्य कृता प्रगृह्यसज्ञा एकदे शविकृतस्यान यतया रेफा तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्ग स्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । प्रगृह्यसज्ञां प्रतीव प्रकृतिभाव प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारा तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाडस्थ प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । तस्मादचा निपातस्य विशे षणेअजग्रहण व्यर्थमेव स्यान्निति सुष्ठूक्तम् । न वज तस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थ विशेषण किन्न स्यादिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यज तत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्या द्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्ततइति चेन्न । तद तविधिपरित्यागे

नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात्। तथाप्यन्यतरपरित्यागे आवश्य
के विनिगमक किमिति चेदाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि। तद्धि व्यपदेशिव
द्भावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो विशेषणत्वेनाङ्ग्रहणा
ज्ज्ञापकात्तदन्तविधिर्न । अचो विशेष्यत्वे तु सुतरान्तदन्तवि
धिरिति । उभयथाप्येकग्रहण व्यर्थमेवेति स्थितम्। नन्वच्समुदाय
निवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु । अइउअपेहीतिसमुदायस्यैव सञ्ज्ञा स्या
न्नावयवानामेकाज्द्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभाव
स्यान्न तु पूर्वयोरिति । मैवम् । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समु
दायनिरासस्सम्भवात्। अत्राह भाष्यकार । अच्समुदायग्रहणश
ङ्कानिरासार्थमेकग्रहण कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसङ्ख्या
न विवक्ष्यत किन्तु जातिरेव निर्दिश्यतइति। तेन दम्भेर्हल्ग्रह
णस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाण सूत्रेणैव
ज्ञापित भवति दम्भे सिद्धमित्यन्वय । अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य जा
तिवाचकत्वादिति । तेन दम्भे सनि कृते सनीवन्तेति विक
ल्पादिडभावे दम्भइच्चेतीदीतो कृतयोरत्र लोपोऽभ्यासस्येत्य
भ्यासलोपे हलन्ताच्चेति सन किंत्वान्नलोपे भष्भावे च कृते
धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वय सिद्ध्यति। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपर
त्वे तु योऽत्रेक समीपो हल्नकारो न तत परः सन् यस्माच्च
पर सन् भकारान्नासाविक समीप इति किंत्व न स्यात्। त
था तृहू हिंसायां तुदादि ऊदित्वादिड्वा तितृहिषति तिं
तृक्षतीति स्यादिति दिक्। स्यादेतत्। अइउअपेहीत्यत्र ए
काज्द्विर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्त समुदायसञ्ज्ञयावयवानामन
नुग्रहात्। अत एव हि निर्ग्लीयान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्नि
पाते द्वयो सञ्ज्ञा स्वीकृता । नापि निपातग्रहणेन ग्रहणमेकैक
स्मिन्निपाते सञ्ज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाज्समुदायग्रह

णशङ्कामात्र तु स्यादेव । तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रा गुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थे ज्ञापक मित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् । निपात इति किम् । चकारात्र । तथा अततेर्ड अ हे अ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आङनाङोर्व्यवस्थामाह भा ष्यकार । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य । एतमात ङित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादतमित्यस्यैनादेशो न कृत इति कश्चित् । त न्न । अ वादेशश्च कथितानुकथनमात्र न त्विदमेव कथित स्येदमा ऽनुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मान्न तत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेश । इ ह तु ईषदर्थादौ यो वर्त्तत इति वृत्तिर्न विधेया किं तु प रिचायकतामात्रेणोपात्ता अतो नैनादेश । एतेन नक्त भी रुरय त्वमेव तदिम राधे गृह प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरु त्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात् सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् । ईषदर्थे आ उष्ण ओष्णम् । आङीषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङिद्व्यवहृत । क्रियायोगे आ इत एत प्रादि षु ङित्पठित । मर्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासन स्यानित्यत्वान्नुमभाव । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्य मपदलोपी वा समास । मर्यादाया, आ उदकान्तात् ओद कान्तात् । अभिविधौ आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् । विना तेनेति मर्यादासहतेनेत्यभिविधि आङ् मर्यादाभिविध्योरिति च ङिन्निर्दिष्ट । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकार प्रयुज्यते । आ एव नु मन्यसे नैव पूर्वममस्था सम्प्र त्येव मन्यसइत्यर्थ । वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे ।

तथा स्मृते सूचक आकार प्रयुज्यते । तत स्मृतोर्थो निर्दि श्यते। आ एवाङ्किलतदिति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्य त्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्याम यत्रेषदर्थाद्यभावेपि ङित्व बोध्यम् । तेनामे यस्य रजसो यदभ्रआँ अपो वृणाने त्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेनाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्त्ततइति षष्ठे हरदत्तादय । युक्तञ्चैतत् । ङिदङिदोर्न्यत रलक्षणमात्रेणाथाद्भयाविवेकलाभे तत्रापि लाघवादङिल्लक्षणे तात्पर्य्यमाश्रित्य भागा तरस्यावयुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् ॥ ओदन्तो निपात प्रगृह्यसज्ञ स्यात्। आहो इति उताहो इति ।निपात इति किम् । देवासि, वषट्तेविष्णवासआ। वायवा याहि । विष्णोव । यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति । तन्न । प्रगृह्यसज्ञायां सत्यामपि क्ष यभावात् । न चैव प्रकृतिभावापत्ति । प्रकृतिभावविधौ पदा ताधिकारात् । न चाय पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् । अनुकार्यानु करणयोरभेदाविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्प त्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् । अ यथा विभाक्तिश्रवणापत्ते । न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। अपदन्न प्रयुञ्जी तेत्युद्घोषस्य अपरिनिष्ठित न प्रयुञ्जीतेत्येवपरत्वात् । त स्य च सुप्तिङादिविषयकतत्ताद्विधिशास्त्रमूलकत्वात् । इह तू क्तरीत्या सुब्विभक्तेरप्यप्राप्त्या गोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठि तत्वात्। अत एवेह लोप शाकल्यस्येत्यादि न प्रवर्त्तते । कथ तर्हि पूर्वसूत्रे शेर्थवद्ग्रहणादिति वार्त्तिके एङ पदान्तादिति पूर्वरूप कृतमिति चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेद विवक्षित्वा विभक्तिं च कृत्वा शेष्वर्थवान् शेर्थवानिति समासेन सुपो लुक कृत्वा व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे सम्बुद्धाविति किं गावि

दत्त, मद्भवसि त्व, त्वद्भवाम्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था नुरोधेन च्विप्रत्ययस्थल सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धा तस्थिति । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानाद्विक्रातिवाचका च्छब्दाच्च्वेरुत्पत्तौ च्विप्रत्यय प्रति प्रकृतिभूतस्य वाहीकादिवृत्ते र्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवामहान् महान् भूतो महद्भू तश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत इत्यात्व न प्रवर्त्तत इति चन्न । दृ ष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि । विशिष्टरूपोपादाने गौ णमुख्यन्याय । तस्यार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलक त्वात् । अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चा म हत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्व गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदितिवर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसञ्ज्ञा कथ गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् । निपातसञ्ज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव सञ्ज्ञाश्वशुरस्यापत्य श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यन्न प्रवर्त्तते । अत इञ् तु प्रवर्त्तत एव । अ यथा इञो यतश्च तुल्य योगक्षेमतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गा वाहीक पा ठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव । तयोरपि वर्णाश्रयत्वात् । गोत इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चौ तोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निरवका शेनात्वेन बाध्यत इति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति, ओत इति सूत्र पाठ्यम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोत इत्येतद्व्याख्ये यमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । यत्तु वदन्ति । मुख्य एव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते ततो वाही कादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणताप्रतीति । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात् पद कार्येष्वय न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चि

न्त्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थाव गते । यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतः सम्बन्धस्ततः एकक्रियावशी कृतानामरुणैकहायनीन्यायेन पार्ष्ठिकः परस्परावच्छेदः । तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किन्तु वाहीकेन सह पार्ष्ठि कावच्छेदवेलायां, न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरङ्ग गौणत्वप्रतीतावपि निवर्त्ततइति, तदपि न। तावतापि ब्रूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात् ।कटोपि कर्म भीष्मा दयोपीति पक्षे कथञ्चिदुक्तिसम्भवपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादे र्द्वितीयेत्येव रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवताराच्च। श्वा शुरिरित्यत्रेञोप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयाक्रा वाहीकनिष्ठस्यैव क र्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च । तस्माद्वर्णाश्रयत्वाद्वृद्ध्यात्वे इत्येव त त्त्वं न तु प्रातिपदिककार्य्यत्वादिति । अत एव चैकाच्च प्राचा मित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मायादाय । विशिष्टरूपपुर स्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । अभिव्यक्तपदार्थायइत्यपि गौणमुख्यन्यायासिद्धार्थकथनपरं प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्य त्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपस र्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह। संज्ञा प्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । अभिव्यक्तपदार्थायइत्येव सिद्धत्वा दिति । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्स भवन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः । पदकार्येष्वयं न तु प्राति पदिककार्येष्वित्योत्सूत्रे उक्तत्वादिति । तदभ्युच्चयमात्रम् । युष्म दस्मादौ स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञा या प्रवृत्त्यापत्ते । युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तदापत्ते श्चेति दिक् । तदेवमदो भवद्रोभवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसं ज्ञाऽव्ययत्वादिवद्दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्य्यवसन्नः । अत्रोच्यते ।

पूर्वसूत्रे ऽनाडिति पर्युदासादाङ्सदृशा प्रतिपदघटिता एव निपाता गृह्यन्ते । इहाप्यथाधिकारणानाङ्ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं सुस्थम् । तथा च सर्वादिसूत्रे अकारात्कारौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवत इति प्रघट्टके तदो स साविति सत्व तद्विशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशक्य त्यदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधत्त कैयट ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ ऋषिर्वेद । तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो ऽवैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति विष्णाविति । सम्बुद्धाविति किं गावित्ययमाहेति वृत्तिकार । एतान्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव । अनार्षे किम् । ब्रह्मबधवित्यब्रवीत् । इताविति किम् । पट्वेत्र ॥

उञ ॥ उञ इतौ प्रगृह्यसञ्ज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ उञ इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च । प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात् दीर्घोनुनासिकश्च ऊँ इति । इह यद्येको योग स्यात् उञ ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात् । ऊँ इति, उ इति । अतो योग विभज्य प्रगृह्यसञ्ज्ञापि विकल्पिता । एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहण शाकल्यग्रहण चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेत तदा उञ्मात्रस्य नित्यमूँभावविधानात्प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेश स्यात् । तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँइतीति रूप सिद्धम् । न चानल्विधाविति प्रतिषेध । उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात् । तथा चेटईटाति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज्लोप सिद्ध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । अप्रगृह्यस्य त्वादे

शे ऽनुनासिको यण् स्यात् । तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येक मेव सिद्ध न त्वपर द्वयमित्यव्याप्ति । अतिव्याप्तिश्च सानुना सिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् । अथ प्रगृह्यग्रहणमात्र- मनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेश स्यात्ततश्च विति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उइतीति तृतीयम् । अथ शाकल्य ग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तत उञ्मात्रस्यादेशविकल्पनादूँ इति उइती ति द्वय प्रगृह्यस्य । विँ ति वितीति द्वयमप्रगृह्यस्येति सकलनया रू पचतुष्टय स्यात् । तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तम निष्टमापतति । तस्माच्छाकल्यग्रहण प्रगृह्यग्रहण चत्युभयमनुवर्त्तेत इत्युक्तम् । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्या तम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य ऊँ इत्यतदादेशो भवती- ति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्ह, परिनिष्ठितत्व च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छे दकानाक्रान्तत्वम् । निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणायाप्र- वृत्तेति, वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धेत्या दावव्याप्तिवारणायोक्त, नित्येति । अत एव पच् लट् इत्या दीनामलौकिकतेति सिद्धान्त । तथा च उ इतीत्येतद्रू प न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऊँआदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवदेव यदि शा कल्यग्रहण यथाश्रुत स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । त था च भाष्यम् । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊ वा शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैय्यट । शाकल्यश्रुतेरेव फल वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यन्तरानुसधानद्वारेण विभाषा सम्पद्यतइति च । यद्वा । अस्तु शाकल्यग्रहण यथाश्रुतम् । त थापि निपातएकाजित्यनेनैव सिद्धे उञ इति तावन्नियमार्थम् ।

तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थ । उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुन शाकल्यानुवृत्त्येतरेषामपि मते पाक्षिक प्रगृह्योस्तीत्यनुमीयते । तेन उ इति रूप सिद्धम् । अथ वोत्तरसूत्रे पुन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शकलस्यैव ऋषरपत्या तर गृह्यते । अस्मिश्च पक्ष प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते यथा ढकि लोप इत्यनुवादसामर्थ्याड्ढागिति दिक् । आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम् । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यमुकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो पृक्ता द्राघित शाकलनेति । रक्तसञ्ज्ञोनुनासिक इति च । अत एव यदेतनूँ इति पदकारा पठन्तीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधि प्रवर्त्तते ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्त च शब्दरूप सप्तम्यर्थे वर्त्तमान प्रगृह्य स्यात् । अध्यस्या मामकीतनू, मामक्यां त वामिति प्राप्त सुपांसुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ । मामकी इति तनू इतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति सहितायामप्युदाहरणम् । ईदूताविति किम् । प्रिय सूर्य्ये प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्परस्या सप्तम्या डाआदेश पदकारै प्रगृह्येष्वितिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वनेहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसग इति प्रत्युदाहरणमिदम् । सप्तमीग्रहण किम् । धीता मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकार ततो ऽक सवर्णे दीर्घ इत्येकादेश । न [विह सुपो लुक् ह्रस्वश्रवणापत्ते । अर्थग्रहण किम् । वाप्यामश्वो वाप्यंश्व । नद्यामातिर्नद्याति , सञ्ज्ञायामिति सप्तमीसमास. । ननु सप्तम्यर्थोपीहा

स्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेपीष्टसिद्धिरिति चेत् । इत्थञ्जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्वृत्तौ वर्त्तिपदानामानर्थक्यादीद् तामिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति कि न्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः स प्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मा त्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टेन भविष्यति । यद्यपि वाक्यव त्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थ तया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते । तथापि सिद्धान्ते ताव त्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एकार्थी भावएव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने विशेष णान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वादिति द्वितीये वक्ष्यते । मी मांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमाद्युक्तैवार्थग्रहणेन वाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः । आतिर्बलाका । शरारिरातिराटिश्च बलाका बिसकण्टिकेत्यमरः । आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिङ्गा बलाकासाहचर्यादिति केचित् । वस्तु तस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचका न तु बलाकापर्यायाः । अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करं स्त्रीत्वम्परमस्त्येव । रत्नकोशे स्त्रीलिङ्गकाण्डे, आटिः शरारिर्वरटास्त्युक्ते । आतेरपि तत्साहच र्यात् । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः । अत्र वार्त्तिकम् । ईदूतौ स प्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाम्भा वः प्रसज्यते ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञा पकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ अस्यार्थः । ईदूतौ स प्तमीत्येवास्तु नार्थोर्थग्रहणेन । अत्रोत्तरमाह । लुप्तइति । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेरभावात् । सप्तम्या एव सञ्ज्ञा स्यात् लुप्तेपि

सुपि प्रकृतिभागस्य सञ्ज्ञासिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थ ।ननु सामो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्येत किन्तु धीती मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते ऽकः सवर्णइति दीर्घएकादेशे तस्यादिवद्भावात्स प्तमीग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशङ्क्याह । पूर्वस्येति । आङाम्भा वइति । एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽङामौ स्या तामित्यर्थं । तस्माल्लुगेवेति स्थितेर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भाव । न वर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्याच्च सञ्ज्ञाविधावपि तद तविधि र्भविष्यतीत्याशङ्क्याह। वचनादिति । यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचना त्स्यात् इति न शुष्कं सरसी शयानामिति यथा । अत्र हि सर शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्येयाडियाजाकाराणामुपसङ्ख्या नमितीकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च सोमो गौरीत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थं । एतद्दूषयति। तत्रापीति । तत्रापि सप्तम्या लुगे व न त्वीकार । यदि सरसीशब्दोऽपि वर्त्तते । असंदिग्धे स न्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा। अस्ति हि सरसीशब्दो दाक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्य ते इति भगवदुक्ते कासार सरसी सर इत्यमरकोशाच्च । तथा च सरसी परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते। एवञ्च सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् । ननूक्करीत्यास्तु सरसीशब्द , सरशब्दोपि सा तो निर्विवाद एव । तथा च सा तादेवेकारादेशोयमस्तु । एवं हि सति सञ्ज्ञाविधौ ज्ञापकात्त्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतीकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया सर शब्दस्य च सृधातोरसुनि व्युत्पादितस्य नित्स्वरेण सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत। गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्पिप्प ल्याद्य त पातिनं सर शब्दान्ङीषान्तोदात्तमिष्यते ।तथैव वेदे

पाठात्। एव तर्हि प्रगृह्यसज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षण नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदूदेद्द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेद्‍न्त द्विवचनान्तमिति पक्षईदूदेदन्त यद् द्विवचन तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति। तत्र हि कुमार्य्योरगार कुमार्य्यगारम् । अशुक्ले शुक्ले सम्पद्यता शुक्ल्यास्ता वस्त्रेइत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोष । स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह। ज्ञापकमिति । प्रगृह्यसज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेष । क्वेद ज्ञापनमुपयुज्यते, तदाह। तदन्तत्वइति। तदन्तगर्भे पक्षद्वयेपीत्यर्थ । ननु सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह। मावेति। वाप्यश्व इत्यादौ मा भूदित्यर्थ । अत्रेदमवधेयम्। अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमाने यापो किद्द्वे च वातप्रमीरिति सूत्राभ्या शब्दत्रय व्युत्पादितम्। यान्त्यनेनेति ययीर्मुक्तिमार्ग । पिबति रसा पाति वा लोकामिति पपी सूर्य्य । वात प्रमिमीते सम्मुखधावनादिति वातप्रमी नि शृङ्गो मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुविशेष । एभ्यस्त्रिभ्योपि ङौ सवर्णदीर्घात् पपी ययी वातप्रमीति रूप निर्विवादम्। तथा चेह श्रूयमाणस्येकारस्य सप्तमीत्वात्तत्रापि सरसी यदीत्यसङ्गतम्। ईकारस्य श्रूयमाणस्यासम्भवान् । सामर्थ्यात्तद तविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थ । तस्मादूकारांशे सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लब्धे सोमो गौरीत्यादावपि भविष्यतीत्याशय । ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन । न चाय योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणाना दत्तत्वादिति वाच्यम्। मुनित्रयोक्तिं विनास्मादिच्छया छान्दसत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात्। लोके प्रगृह्यत्व न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलम्भाच्च। अप्रतिषिद्धमनुमत भवतीति यायेन लोक ययी पपी वातप्रमीत्ये

तेषा प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे दृक्षे चेति वार्त्तिकमुपादाय क्सप्रत्यय सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति केचिदिति व्याचक्षाणा हरदत्ताद यच्छान्दसत्व वदता मते स्वस्यापरितोषमाविश्चक्रुरिति दिक् ॥

दाधाघ्वदाप् ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसज्ञा स्युर्दाप्दैपौ वर्जयित्वा । तत्र दारूपाश्चत्वार डुदाञ्, प्रणिददाति । दाण्, प्रणियच्छाति दो, प्रणिद्याति देङ्, प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयाति वत्सो मातरम् । अदाबिति किम् । दाप् लवने, दात बर्हि । लूनमित्यर्थ । घुत्वाभावाद्दोदद्घोरिति न प्रवर्त्तते । दैप् शोधने अवदात मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न । घुप्रदेशा नेर्गदनदेत्यादय । इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्व क्रियते । अनैमित्तिकमात्व शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धा तात् । न चैव विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति प्रातिपदिकसज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अधातुरिति पर्य्युदासोय न तु प्रसज्यप्रतिषेध । अस्ति चेह स्वाश्रयमधातुत्वम् । यद्वा । यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ता भविष्यत । ततश्चतुर्णा दारूपाणा द्वयाश्च धारूपयोरेकशेष कृत्वा द्वद्व कर्त्तव्य । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वाना दोदेङ्धेटा तु स्थानिवद्भावात्सिद्ध घुत्व लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबधकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्ति , सर्वेषा स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । अत एव दाप्यतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्ग । तयोरनुकरणे आत्वासभवेनेह दृष्टइत्यनयोरनुपात्तत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिद्याति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथ घुत्वमिति चे

त्। भ्रान्तोसि। न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात्। अपि तु देदोधेइत्येडन्तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशान्निष्पन्नमात्वमित्युक्तम्। न च लक्षणेन स्वरूपापत्त्वेप्यनुकरणता हीयते। सख्युरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीते, गावित्यथ माहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च। दीङस्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वासम्भवात्। वार्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधानात्। भाष्यमते त्वेज्निमित्ते परतस्तद्विधानात्। तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव। तथोपादास्तास्य स्वरं शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतम्। न वस्मिन् पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा,आद्ये ऽनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात्। अन्त्ये अदाबिति व्यर्थं स्यात्। अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न। अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं संभाव्येत न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किं चिदनुभूयते यद्बलाद् ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते। किं त्वगतिकगतिरेषा ऽनभिधानवत्। न च तद्बलेन सिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते। वार्त्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम्। न चैवं प्रणिद्यति प्रणिदयतइत्यादौ शिति न स्यात्। आत्वाभावात्। तथा देङ् रक्षणे, अदित। धेट्, व्यत्यधित। प्रणिदाता प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यम्। वचनबलेनैव तत्समाधानात्। तथा च कात्यायनवार्तिकम्। घुसंज्ञायां

प्रकृतिग्रहण शिदर्थमिति । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । शिद्वि कृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्व कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्त्तिक प्रत्याचख्यु । तथाहि । नेर्गदेतिसूत्रे तावदवश्य प्रकृतिग्रहण कर्त्तव्य प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्यत्रापि णत्व यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिमा इति पठिष्याम । घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्व । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयो प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैव मानातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्ति । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्य पठनीयत्वात् । अन्यथा मामानइत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्माद् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति प्रणिदयतइत्यादे सिद्धत्वाच्छिदर्थ तावद् घुसञ्ज्ञायां प्रकृतिग्रहण न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसञ्ज्ञासिद्धे । अस्यां च परिभाषायां दैप पित्व लिङ्गम् । तद्धयदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसञ्ज्ञायां दैप्ग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन । न चैवमपि धेटो घुसञ्ज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दद्घोरित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोपि घुसञ्ज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि गामादाग्रहणष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाध स्यात् । तथा च प्रनिदारयति प्रनि-

धारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्गस्ततस्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्यपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरनर्थकत्वान्न त प्रत्युपसर्गत्वम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैव प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात् । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्ते । नन्वनार्थमेवैतयोरान्तर्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धरथवदिति स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्थभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत् । सत्यम् । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादित्युरण्रपरसूत्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्त्तव्यः । न हि दृधृइत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीषतइत्यत्र सनिमीमेतीस्भावः स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्रकृता दीङोननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वं प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञायास्तद्विरहादिति चेत् । सत्यम् । वार्त्तिकमतेपि नेयं दाप्रकृतिः । एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययासिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधि

रिति वचनेनैव तत्सिद्धे । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्ववशिष्यते । भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपि उपादास्तास्यस्वरं शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उप दी स् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्त्तमानमात्वं मिचाकित्त्वमुपजीवति । यदि चात्र घुसञ्ज्ञा स्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिच कित्वं स्यादतोकित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्त्तिकां घुसञ्ज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्त्तिककृता तु दाङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति वचनमेव कृतम् । उभयमतेपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति । अत एव वार्त्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किन्तु स्थाघ्वोरित्त्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्त्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेने दन्तस्याप्रकृतित्वात् । अ यथोपादिदीषतइत्यत्रेस्भावापत्ते । तदेव प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमितिस्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदाबिति प्रतिषेधे दाप्लवनइत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैपः । पकारे श्रूयमाणे

आत्वायोगादिति चेन्न। अनुब धा अनेका ता इति पक्षे श्रूयमाण स्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेज तत्वानपाये आत्वप्रवृत्ते । एका ता अनुब धा इति पक्षेपि भवत्येवात्वम् । नानुब धकृतमनेज तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां माङो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापक । न च माङ् मानइत्यस्यैवाय निर्देशो व्यतिमिमीतइत्यादौ तस्यापि कदा चि द्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम्। अपूर्वकालार्थस्य क्त्वा प्रत्ययस्य माङ्मानइत्यस्मादनभिधानात्। अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहु । एव च मेङ इत्येव पठनीय माङो व्यती हारइति गुरुकरण नानुब धकृतमनेज तत्त्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नाय दैप् कि तु दिवादिषु दाप्शोधनइत्येव प ठिष्यतइत्याहु । न च स्वरे भेद । दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्यु दात्तत्वात्। ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेद । श्यनि धातोराद्युदात्तत्व शपि तु चानशो तोदात्तत्वमि ति चेन्न। उभयथाप्य तोदात्तत्वानपायात्। न च श्य स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम्। अ यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात् । आत्ममानेखश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटबलेन खशीव चानश्यप्य तोदात्ततया निर्णयात्। स्थानिवत्सूत्रीय कैयटग्र थ स्तु खश्सूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्ष्य ते। ध्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवाद तत्वेन न पठिता गण कार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम्। तेन न विश्वसेदविश्वस्त पथिक वनिता प्रत्ययादाश्वस त्य इ यादि सिद्धम् । यत्तु भाष्य ए का तत्वपक्षेपि न दाष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति, दाप्त्व तु भूतपूर्वमनुब धमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धा ति तम् । तत्रेत्थ प्रत्यवतिष्ठन्ते। सत्यप्येजन्तत्ने उपदेशे एज तत्व

त्थमिति । अत्रोच्यते । पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजन्तत्वा
णावेप्यात्वप्रवृत्ति । वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते ।
था च तत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यद्युपदेश
ग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राप्याचार्यप्र
वृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्वं भवतीति । यदय क्रीङ्
जीनां णावेच आत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्
स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां
यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्य
दाबिति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । यथोद्देशपक्षे तरङ्गत्वाद्दात्व
स्थायामेव घुसञ्ज्ञाया निर्वृत्तत्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसञ्ज्ञाया
णत्वसमानदेशतया पुकं प्राति णत्वघुसञ्ज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव
पुक् ततो घुसञ्ज्ञा न स्यादिति दोषः प्रसजत्येव । अत एव
भाष्ये द्वेधा समाहितम् । दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा बा
न्तावेतौ धातू सूत्रमपि बा तम् । चर्त्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः ।
अतो दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्यापित्त्वादबान्तत्वा
च्चेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ असहाये आदाविवान्तइव कार्याणि
स्युः । औपगवः । यथा तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते ।
एवमिहाणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति
दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इङ् गतो दित्वादि । एयम् । अचोयदि
ति अजन्ताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेयञ्जेयमि
त्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु एतिस्तिवति क्यपीत्यमित्येव
रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः
साभासन्नयनः । अत्र ह्याकारस्यादित्त्वे सति तमेवाश्रित्य सभा
सन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । ततश्चाणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति

छ प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्या पीदमेव व्यावर्त्यम् । तत्सामर्थ्यादेव समासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा। ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्ध्येत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च स सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्समासन्नयनेपि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे कृते त्वनुत्यमभ्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्यासकृतोक्तम् । अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्न तु समासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्चतुरोऽचोऽपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थस्याप्यादित्वाविरहात् । इयानेव हि विशेषः । असहाये सत्यं तद्विशेषणविरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवादपूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य न तु सत्यं यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यन्तयोः सम्भव इति मन्वान सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ । आह च । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यं यस्मिन्निति विशेषणम

क्षपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। लोके ह्ययमादिरन्तोवेत्यु क्तेऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति। पदान्नियतोप स्थितिश्च शक्तिसाध्या । अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भार्यात्वमात्र पितृत्वमात्र तद्घ टकपुस्त्वमात्र वा शक्यतावच्छेदक स्यादिति विशिष्टविषयकश क्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोप स्यादिति । न त्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचन कर्त्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ धात्वन्नयवत्व प्रा थम्यमकाच्त्व चाश्रित्य द्वित्व यथा स्यात् । एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते।न चेणो वृद्ध्यायादेशयोरर्त्तेश्च वृद्धौ रपरत्वे च कृते आय् आर् इत्यनयोरेकाच्त्व पचादेरिव मुख्यमेवास्ती ति वाच्यम् । द्विर्वचनेचीति रूपातिदशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरु क्ते । किञ्च यजे पञ्चमलकारे स देवान् यक्षदिषितो यजीयानी त्यादौ सिब्बहुल लेटीति सिप् । तस्य षत्व व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्य, प्रत्ययस्य य सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धा तात् । त स्माद्व्यपदेशिवदेकास्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण । व्यप देशो नाम विशिष्टो मुख्यो ऽपदेशो व्यवहार एकाच् इत्यादि सोस्यास्तीति व्यपदेशी पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपि कार्य्य स्यादित्यर्थ । अत्राह भाष्यकार । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सि द्धमिति। वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेरा द्य न्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थ । अस्ति हि लोके निरूढोय व्यवहारो ऽयमेव मे ज्येष्ठ पुत्रोयमेव मध्य मोऽयमेव कनिष्ठ इति। तथा असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भे ण हतेति व्यवहरन्ति। तथा पूर्वमनागतोऽग्रेऽनाजिगमिषुश्चाह इद मे प्रथममागमनमिति। ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथ मुख्ये च सम्भवत्यर्थे शास्त्र गौणे प्रवर्त्ततेति चेन्न । निरूढतरतया गौणस्यापि

स्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदयमिट ईटीति सिचो-लोप शास्ति तज्ज्ञापयति । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेद् लभ्यते । वल्रूपत्वेपि वलादित्वविरहात् । तथा दार्घ इणः किलीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भाव विना इणो भ्यासो लभ्यतइति दिक् । यत्तूक्त कैयटेन । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्करुतइत्यादौ तशब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र टिसज्ञा सिद्धयआदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेद वक्तव्यम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेय परिभाषा तस्याः विध्यगत्वात् । व्यपदशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तप्रत्ययगत्वाः योगात् । कि तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमदायमाश्रित्य तस्यैकदेश शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति पर तस्याशय । अत एव षष्ठे निजौ चत्वार एकाच इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतो लोक इव शास्त्रे ऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्र सूत्रप्रत्याख्यान तु सम्यगेवेति दिक् ॥

तरप्तमपौ घ ॥ एतौ घसज्ञौ स्त । कुमारितरा । कुमारितमा । घरूपेति ह्रस्व । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरविति रूप सज्ञाप्रवृत्तावाश्रित तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिक गृह्यते । तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति । अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्ग । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्व विधीयते । अ यथा महिषीव रूप महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुप् सुपेति समास । रूपमाकृति, महिषीवेयमाकृतिरि

स्वर्थः । सामानाधिकरण्यक्लीत्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनि कस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोष । न ह्यातिशायनि कप्रकरणएव तान्नी घ इति पितौ घ इति वा क्रियतां लाघवा दिति चन्न । प्रकरणोत्कर्षेणेह सञ्ज्ञाप्रकरणस्यान्योपि तरबस्तीति ज्ञापनार्थत्वात् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति । तेना श्वाचूतर लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धम् । केचित्तु सा मान्यापेक्ष ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकतामाहु । तेना ह्रोमहायस्तत्र साहसिक्यमित्यादि प्रयोगा समर्थिता भवति ॥

बहुगणवतुडति सङ्ख्या ॥ एते सङ्ख्यासञ्ज्ञा स्यु । बहुकृत्व, सङ्ख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ब हुधा, सङ्ख्याया विधार्थे धा । बहुभि क्रीतो बहुक, सङ्ख्याया अतिशदन्ताया कन् । बहुश । बह्वल्पा र्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्त्तमान सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामि ति शस् । गणकृत्व गणधा गणक गणश । तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्क तावच्छ । यत्तदेतेभ्य परिमाण वतुप् । आ सर्वनाम्न ,शेषप्राग्वत् । कतिकृत्व कतिक कतिधा कतिश । किम सङ्ख्यापरिमाणे डति च । शेषप्राग्वत् । स्यादेतत् । वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुर्हिमवानिति, सङ्घे च गणशब्द, भिक्षु काणां गण इति । समवायश्च यो गण इत्यमर । तथा च स ङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयो सङ्ख्या सञ्ज्ञा स्यादिति चेन्न । स ङ्ख्यायत ऽनयेत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानात् । तस्मात्सङ्ख्यावाचिनो रेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहण तच्च नियमार्थम् । अनियतब हुत्ववाचिना मध्ये ऽनयोरेव सङ्ख्या सञ्ज्ञा न तु भूर्यादीनामि ति । तेन बहुविषययोर्द्व्येकयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्ति । ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्न

यमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिद्ध्येत् । नियमार्थत्वमेव तु दुरुप पादम् । विध्यर्थताया एवौचित्यात् । तथाहि । आस्त ताव त्कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । सज्ञासूत्रेण साज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि सज्ञाशब्द कथ तादितर बोधयेत् । एव स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे सख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मा त्स्वसङ्ग्रहार्थमव बहुगणग्रहण न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति । अत्राहु । सज्ञिविशषे त्रियमाण सज्ञानियमो यदि सामा न्यापेक्षस्तदा युक्ताऽकृत्रिमस्य व्यावृत्ति ।विशषपरत्वे तु सजातीय कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्त्येत न त्वकृत्रिममपि । तदेतदु च्यते । उभयगतिरिह शास्त्र भवतीति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभ योरपि ग्रहणमित्यर्थ । अस्ति च सख्याप्रदेशेषूभयग्रहणे लि ङ्ग सख्याया अतिशदन्ताया' कन्निति सूत्र शदन्तपर्युदास । न हि कृत्रिमा सख्या शदन्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्च कृ व इत्यादि सिद्ध भवति । यद्यपि सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे त दन्तग्रहण नास्ति तथापि वतुडत्यो केवलयो सज्ञाया प्रयोज नाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । तद्धितविधौ हि ङ्याप् प्रातिपदिकादित्यधिकृत न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिक त्वमस्तीति बोध्यम् । एतच्च सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ब हुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । वतोरिथुक् । षट्कतिकतिपयचतुरा थुगिति सूत्रैर्डटि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहक सख्यात्व ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपूग गणसङ्घेत्यादौ विशेषाश्रयणात्सघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगण शब्दयो सख्याकार्य स्यादिति चेन्न । अनियतसख्यावाचिनो रप्येतयो' सख्याकार्य भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चारितार्थ-

वे सति सर्वथा सख्यामप्रतिपादयतोरपि सख्याकार्य कल्पनस्य गौरवपरास्तत्वात् । भूयादीनां त्वनियतसख्यावाचनां ग्रहण न भवति नियतसख्यावाचिनां पञ्चादीनामेव लोके सख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धाप्रसिद्धयो प्रसिद्धग्रहणस्य याय्यत्वात् । नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसघादीनामपि धा शस् कृत्वसुजादिसख्याकार्यप्रसङ्ग । न च बहुगणयो सामान्यापेक्ष ज्ञापक पूगादीनां तु डद्विषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्त । समानत्वेन एकसूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत् । मैवम् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामा यापेक्ष क्वचिद्विशेषापेक्ष ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरोधेन वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक् । इमां कुसृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिद प्रणीतमिति तु परमार्थ । अत्र वार्तिकानि । अभ्यर्द्धग्रहण च समासकन्विध्यर्थम् । अर्द्धेनाधिकमभ्यर्धम् । एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्द । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थ प्रतीयते न सख्येति वार्त्तिकारभोऽभ्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्द्धशूर्प्प दिक्सख्यइत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समास तत शूर्पादञ यतरस्यामित्यञष्ठञो वा अभ्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमभ्यर्द्धकम् । सख्याया अतिशद ताया कनिति कन् । इह समासविध्यर्थमिति सबधसामा ये षष्ठी । समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मि कार्ये विधीयमान इत्यर्थ । तेन द्विगुनिमितो लुगपि लभ्यते । तथाचाभ्यर्द्धपूर्वेत सूत्रेऽभ्यर्द्धग्रहण न कर्त्तव्य भवति । तदुक्त,लुकि चाग्रहणामिति । अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्त । सख्येत्यनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्यया तोत्तरपद इत्यर्थ । समासकन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्ध पञ्चम येषामिति बहुव्रीहि । अर्द्ध

पञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भि शूर्पै क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पं, पूर्ववदञ्छ ञो वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहण चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । धिकया षष्ठ्या क्रीतोऽधिकषाष्ठिक । अधिकसाप्ततिक । तद्धितार्थेति समास । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये स ख्यासञ्ज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुङ् न । तत सख्याया सवत्सरसख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धि । नन्व लुकीति व्यर्थम् । उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव लुगभावस्या क्षेप्तु शक्यत्वादिति चेन्न । अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषा लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धे सावकाशत्वात् ॥

ष्णान्ता षट् ॥ षान्ता नान्ता च सख्या षट्सञ्ज्ञा स्यात् । षट् तिष्ठति षट् पश्य, पञ्च सप्तेत्यादि । सख्येति किम् । विप्रुष पामान । ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्व भक्ततया नान्ता सख्येति षट्सञ्ज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैव षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामस्थानस न्निपातेन कृतस्य नुम तदविघातकत्वात् । न चैवमप्यष्टानामिति न सिद्ध्यति । तथाहि । अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चाष्टन आ विभक्तावित्यात्व कृते ऽनान्तत्वात्सञ्ज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुण्न प्राप्नोतीति चेन्न । यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्सञ्ज्ञा अन्तरङ्गत्वात् । तत कृतेप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्सञ्ज्ञकत्वेन नुट सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तदुक्तदोषस्तदवस्थ एव । किञ्च यथोद्देशेप्यलन्त्रिन्त्वादातिदेशो दुर्लभ । अत एव ववृश्चेत्यच परस्मिन्नित्यस्य फलमिति कैयट इति चेन्न । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्सञ्ज्ञाज्ञापनात् । तथाहि । नृ सख्याया इत्याद्युदात्त

त्व बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तोऽष्टन्शब्दः साधितः। तस्माद्धि स्यष्टभिरष्टाभिरिति रूपद्वयं तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्वपक्षे त्व न्तोदात्तमिति सिद्धान्तः। तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रे ण षण्णां षड्भिरित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा झल्युपोत्तममिति प्राप्तं षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः। तद्बाधनायाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते। दीर्घान्तादष्टनः परा ऽसर्वनामस्थानविभ क्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः। तत्र यद्यात्वपक्षे षट्सञ्ज्ञा न स्या त्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्त ममिति षट्स्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन। कृतात्वस्या पि षट्सञ्ज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः सम्पद्य ते। न चाष्टनः स्वरः शासि सावकाश इति वाच्यम्। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तइति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। अष्टनशब्दो ऽन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात्। तेन दीर्घपक्षइव तदभावपक्षेपि विभक्ते रुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमे व। तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्सञ्ज्ञा ज्ञाप्यतइति स्थितम्। न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। उभयज्ञापकत्वसम्भवात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यतइति नियमः। यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तच्चैकमनेकं वेत्य न्यदेतत्। प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक्। यदि तु ष्णाः षकारनकाराकारा अन्ते यस्य स ष्णा न्तेति प्रकृतसूत्रएवाकारोपि प्रश्लिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र ष ट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। आद्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहीत्यादावाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते त स्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किन्तूक्तप्रकार एवादर्त्तव्य इ

ति स्थितम् । तथा सप्तमे योगविभाग कृत्वा तद्बलेनापि द्वेधा भाष्ये समाहितम् । तथाहि । षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते । तेन षड्भ्यो यट्टक कृताकारादष्टनोपि तत्स्यादिति सूत्रार्थ । न चैव जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्ते । अथ वाष्टन आ विभक्तावित्यस्मादन तर राय इति योग विभज्य हलीत्युभयोर्योगयो शेषो व्याख्येय । तनाष्टानामित्यत्र नुट पश्चादेवात्व न तु तत प्राक् । न चैव जश्शसोरात्व न स्यादिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्ये ऽष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्व तत्रैवौश्त्व यथा स्यादित्येतदर्थ हि तत्र दीर्घोच्चारण कृतमिति । स्यादेतत् । हलीति यद्युभयो शेषस्तर्हि मियाष्टन्शब्दे औजसमौट्शस्टाङ्ङसिङसोसाम्ङ्योस्सु वैकल्पिकतयेष्यमाण मात्व न सिद्ध्येत् । न च तत्रात्व नेष्यतएवेति वाच्यम् । इत प्राचीनपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्व प्राप्यतएव विभक्तिमात्रे तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्या विधीयमानौ लुग्नुटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुग्नुटोर्विधौ हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ प्रवर्त्तेते । आत्वविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणेपि प्रियाष्टाभ्यामित्यात्व प्रवर्त्ततएव । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमायमानमात्व केवले प्राधा ये चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येव गौणत्वेपि भविष्यतीति तदशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औश्त्व हि लुग्नुटाविव गाणत्वे न भव

ति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अ यथा हि कृतात्वानु करणेप्येकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति अष्ट इति वा । स्पष्ट चैतदिहैव सूत्र भाष्यकैयटयो । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यएव स्यान्न तु गौणतायामिति तदशेप्यनुपपत्तिसाम्यात् । तस्माद्,हलीत्यु भयशेषश्चेन्न स्यादात्व प्रियाष्टन । टाङेङसिङसोसाम्सु तथैवौ जसमौट्छसि । प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि । फल भेदे महत्येव कथ पक्षविकल्पनम् । अत्रोच्यते । प्रियाष्टन् शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव । हलीत्युभयो शेषस्य भाष्यएव सिद्धा ततत्वात् । तथा सत्यौजसो क्रमेण प्रियाष्टानौ प्रि याष्टान इत्येव रूप स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपीत्याशक्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटोऽव्याख्यत्। एव स्थिते प्राचीना पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभा षया गौणतायामजादिष्वात्व न भवतीत्याशयेन वा योज्या । उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् । तस्मात्प्रियाष्टन सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारण रूप हलादौ तु हाहाशब्दसा धारणमपर रूपम् । औश्त्वटोस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणि णिक प था । अत एव सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्ते न गौणत्वेऔश्त्व भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवा ष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्तग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्व भवतीति काशिका सगच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिश्चात्रेष्यते । प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रन्थो पि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टा

भ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्व न भवति तथा तद्विधावेत्र वक्ष्यतइति प्रतिज्ञायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्र एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहण नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टानि भवति तत्रापि विकल्पितत्वात् । प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानइत्यापि भवति । तत्राप्यात्वपक्षे भसज्ञाविषये आतो लोपमिच्छति प्रियाष्ट पश्येत्याद्यात्वाभावपक्षेप्यल्लोपे ष्टुत्व प्रियाष्ण इति भवतीत्यतेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीत भाष्यवृत्त्यादिविरुद्ध च कथमभिहितवानिति तस्याशय स एव प्रष्टव्य । अल्लोपे ष्टुत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वायोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानवदिति निषेध । तस्य दोष सयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । ननु रषाभ्यां नो ण इति प्रतिपदोक्त णत्व तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमपि विलबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति सूत्र सपूर्ण रषाभ्यामिति सूत्रे ऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदान्तस्येतिनिषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यात् । न च मूर्द्ध यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति सूत्रकाररीत्या कथचित्सभवन्नपि यायोत्र भाष्यानुरोधात्त्याज्य एव । तथा च शर्पूर्वा खय इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहण कर्त्तव्यमिति वार्त्तिक प्रत्याचक्षाणो भगवानाह । अभ्यासजश्त्वचर्त्व सिद्धमित्येव एत्वतुग्ग्रहण न कर्त्तव्यमिति । तथा च हलादि शेषे कर्त्तव्ये तुकश्चुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धतयोचिच्छिषतीति रूप सिद्धमिति तदाशय कैयटेन वर्णित । तदेक प्रियाष्ट्न इत्याद्येव रूपमुचितम् । न चेव पूष्ण

इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम्। तत्राट्कुप्वाङिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

डति च ॥ डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति, कत्यद्राक्षीः । षट्त्वाज्जश्शसोर्लुक् । संख्येतिकिम् । पातेर्डति पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहुगणवतुसंख्या । डति । संख्येत्यनुवर्त्तते । ततः ष्णान्ता षट् संख्या डतीत्युभयमप्यनुवर्त्तते । पूर्वसूत्रेष्वन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतग्रहणं न त्वौणादिकस्येति ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः । कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा । संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये, निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति । स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु श्रवणार्थं,तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्रक्वानुबन्धकार्य्यं भवतु क्व वा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिवदुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते तद्बलाच्चोड्डीनेपि काके व्यवहारो न सङ्कीर्य्यते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतन्प्रत्यययोः काकादिकल्पौ हि ककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते तइत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्य्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लून शालिरिति केन चित्प्रयुक्ते

लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालबलात्क्तप्रत्ययो ऽयमिति निर्णीयते । लोतमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्त प्रयुक्त इति निर्णीयते । हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्नित्युणादिसूत्रात् । लोत स्यादश्वमेषयोरिति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थितम् । तथा प्राभित्तघट देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रैक वाद्यवगमाल्लङ तस्याय प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते । स्यादेतत् । अञ्जिघृसिभ्य क्त इति क्तप्रत्यये अक्त घृत सितमिति व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा सज्ञा स्यात् । ततश्च निष्ठा च द्व्यजनादिति स्वर स्यात् । निष्ठान्त द्व्यच्क सज्ञायामाद्युदात्त स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थ । न चेष्टापत्ति । घृत मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहु । अत क्रकमीतिसूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कसग्रहणेन ज्ञापितमुणादय क्व चिद्व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइति।अतो नात्र निष्ठा सज्ञेति । यद्वा घृतादीनां चेति फिट्सूत्रेण सिद्धम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ एतानि सर्वनामसज्ञानि स्यु । तद्गुणसविज्ञानोय बहुव्रीहि । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाना वर्तिपदार्थरूपाणा विशेषणाना कार्यान्वयितया सविज्ञान यत्र स तद्गुणसविज्ञान । तत्र सर्व आदिर्येषा तानीति विग्रह । तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्य लभ्यते । एव चित्रा गावो यस्य स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्य स्यात् । न चैवविधेर्थे बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यैक्यसम्पत्तये चित्राणा गवामयमित्यादि विग्रहवर्णन मीमासावार्तिके कृतम् । तत्तु न मुनिवचसामनुकूलम् ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात् । भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकत शेषमाश्रित्य सूत्राक्षररेवाक्तस्यार्थस्य साधितत्त्वात् । द्वितीया श्रितातीतादिभिस्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि षण्णां त्रिकाणा समास उक्तस्तदपेक्षया शेष प्रथमारूप त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसञ्ज्ञेति वृष्टे देवे गत इत्यादेरिव चित्राणा गवामित्यस्यापि दूरापास्त बहुव्रीहित्वम् । किञ्च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथ चित्राणा गवामित्यत्र तत्प्रसक्ति । ननु दण्डीत्यादावपि दण्डस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मदीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरा मुनिवचनविरोध । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात्सबन्धिनि मतुब्विधानात् । समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च । नन्वेतान्यपि सूत्रवार्त्तिकभाष्यवचासि कथ चिद्भक्त्वा नेष्याम इति चेत् । समर्थ पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्य च भाष्यादिसम्मताद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरकुश किंकिं न कुर्यात् । किन्तु व्याकरणाधिकरण सिद्धान्तित व्याकरणप्रामाण्य कथ स्वेच्छया व्याकुलयसीति परम्पर्यनुयोगे समाधान विभावय । तस्माच्चित्रा गावो यस्येत्येव विग्रह सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेद समुदाय समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सञ्ज्ञा ऽविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्त्ततइति युक्त तद्गुणसविज्ञानत्वम् । हलि सर्वेषामित्यादि निर्देशाश्चेह लिङ्गम् । जक्षित्याद्य षडिति सूत्रे तु जक्षिति योग विभज्य जक्षे सञ्ज्ञाविधानसा

मर्थ्यादेव इत्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन कृतन्तेभ्य कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते । तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वराभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यतइति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सह विवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति । तत्सामर्थ्याच्च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरजुषां च पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्य्यं चेत्युभयमपि न भवति । गणकार्यं यथा त्यदादीनाम । तद् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तमतितत् । तथा ऽडुतरादिभ्य । अयमतिक्रान्तमत्यन्यम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्त यथा, सर्वनाम्नस्मै । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्त वार्तिककृता, संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध पाठात्पर्युदास पठितानां संज्ञाकरणमिति। तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्त इतर प्रत्यन्नुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत्तु स्वरूपमात्राश्रय कार्य्यं न तु गणपाठ संज्ञां वापेक्षते । यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैव युष्मद्युपपदइत्यादावपि त्वमादिप्रसङ्ग । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्ते । अभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । द्वन्द्वेचेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्त

सिल् त्रल् अकच्च सिद्ध्यति। न च तसिलादिविधौ प्रातिप दिकादित्यनुवृत्ते सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्य तीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधा त्। न चैवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्ग। उपसर्जनपर्युदासस्या क्तत्वात्। अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्ये व। स्यादेतत्। अस अतस्मिन् अनेष इत्यादावप्यत्वसत्वस्मिन्ना दीनि न स्यु। अतिसर्वइत्यत्रेवोपसर्जनत्वात्। तथा चाब्राह्मणइ त्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरण कुर्व न्ति। सत्यम्। वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव। नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात्। तथाहि। आरो पितत्व नञर्थ। तथा च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपट ब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोय ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरण न तु शाब्दोयमर्थ। अत एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्समास इति सार्थकम्। अत एव चौत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थ प्रधानतापि निर्वहतीति दिक्। ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोध। तत्र हि सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारक विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसग उद्धृत। सर्वनामार्थसमवेतसङ्ख्याकारकाद्यभिधायिनो ङे स्मै स्यादित्यादिनोक्तरीत्या तदन्तविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समु दायस्य सर्वनामतयार्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेपि स्मायादिप्रस गस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत्। सत्यम्। अत एवापरितोषाद्भा ष्ये अथवा महतीय सञ्ज्ञा क्रियतइति पक्षान्तरमुपन्यस्तामिति गृ हाण। ननु यदीयमन्वर्थसञ्ज्ञा तर्हि पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति णत्व स्यादिति चेत्। सत्यम्। अत एव निपातनाण्णत्वाभा

च । सणत्व तु रूपमसाध्वेव । निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात् । अत एव शाश्वत्क इत्याद्यप्यसाध्वेव । येषां च विरोधं शाश्वतिक इति निपातनेनेसुसुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्परा क्रियासातत्यइति निपातनेन सन्ततशब्दो बाध्येतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा लुम्पेदवश्यम कृत्य इति पूर्वाचार्य्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् । न चैवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाध प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्धव्य । आगमशास्त्रस्याव्ययाटिलोपस्य चानित्यतामात्र पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेव बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितम् । यद्वा । नेद सज्ञासूत्रम्, किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योग विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्यैतयोरर्थयोर्यानि वर्त्तन्ते तान्येव गोत्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते तेन चनचिदिव गोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगते कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहण तथेहापि । ननूक्तरीत्या त्यदादीनाम इत्याद्यन्तर्गणकार्यं सिद्ध्यतु सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिक तु कृत्स्नसकलादिशब्देष्वतिव्याप्त स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेद । यत्पूर्वोक्ते पक्षे सज्ञा विधेया गणशुद्धिस्त्वार्थिकी आरम्भस्तु पक्षे गणशुद्धि शाब्दी कृत्स्नादिव्यावृत्तिस्त्वर्थादिति। अथवोभयमनेन क्रियते पाठशुद्धि सज्ञा च । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षां विनापि वाचनिक एकशेष । आकृतिप

क्षे हि प्रत्याख्यात सरूपसूत्रामिको गुणवृद्धीत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रिया र्थं सत्सद्दविवक्षां विनाप्येकशेष विधत्ते । तदित्थं पक्षापि प क्षा स्थिता । सञ्ज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेवेति वाच्यम् । विशिष्टरूपो पादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे । वार्त्तिकरीत्या त्वेकसञ्ज्ञाधिकारे सर्वनामसञ्ज्ञान्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञासंज्ञया सर्वनामसञ्ज्ञा बाध्यतइत्यपि समाधानान्तर बो द्धव्यम् । यद्वा । पूर्वपरावरेति गणसूत्रेऽसञ्ज्ञायामिति योग वि भज्य पूर्वोत्तरयो शेषो व्याख्येय । उक्ता सर्वादयो वक्ष्यमा णा स्वादयश्चासञ्ज्ञायामिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवा व र्थसञ्ज्ञाश्रयणस्य मुख्य फलम् । न बनुपसर्जनादिति योग प्र कारान्तरेण व्याख्याय तद्बलनैवान्तर्गणकार्य वारित भाष्ये । तद्यथा । अनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीक पदम् । अ आदिति च च्छेद । अश्च अच्च तयो समाहार आत् । अकारात्परौ अ अत् इत्यादेशौ यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परि भाषार्थ । तेन त्यदाद्यत्वमड्डतरादिभ्य इत्यदड्भावश्च गौणता यां न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणत्व किम् । पञ्चम्या अत् युष्मानतिक्रान्तेभ्योतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मान तिक्रान्तादातियुष्मत् । न ह्ययमकारात्परो विधीयतइति । त था चोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासञ्ज्ञयेति चेन्न । अतिसर्वायेत्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुप सर्जनादित्यनेन साधयितु शक्यते । एतदपरितोषादेव हि भा ष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एव चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनापि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेव भवतीत्य वधेयम् । स्यादेतत् । कौम्भकारेयासिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् ।

तत्र हि कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पादयितव्य । अन्यथा कुम्भे त्युकारस्य वृद्धिर्न स्यात् । तथा च विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्त ताप्येष्टव्या सा च तदैव निर्वहति । यदि टिड्ढाणञिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणित्यनेनाणन्तग्रहणे तेन च प्रातिप दिकविशेषणादण्णन्तान्त प्रकृति स्यात् । तच्च समासप्रत्यय विधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद् तविधिर्नेति च प्रतिषेधाद्दुर्लभम् । अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्या त्तु प्रधानेन तद् तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारय सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव । न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययास्त्विति वाच्यम् । अणिति हि त द्धितोपि गृह्यते । औपगवीति यथा । कृद्ग्रहणइति परिभाषा तु कृन्मात्रग्रहणे प्रवर्त्तते न तु कृदकृद्ग्रहणे, प्येवमर्थमेवेद सूत्र मिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थापयिष्यते । तत्कथमिहोक्तमनुप सर्जनादित्यय योग प्रत्याख्यायतइति । अत्रोच्यते । चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्र करिष्यते । निष्कर्षे तु क्रियमाण सू त्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्त प्रत्याख्यायतइति । तथाहि । कारशब्दान्ङीबुत्पत्तावपि कौम्भकारेय सिध्यत्येव ष्यङ सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणया वाचनि क्या स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषयानुपसर्जने स्त्रीप्रत्य ये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाड्ढगुत्पत्ते । अत एव हि परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ष्यङन्तस्योच्यमान सम्प्रसा रण परमकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव । न चैवमतिका रीषगन्ध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग । अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोप- सर्जने तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवमर्धपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्या दिलोपो न स्यादिति वाच्यम् । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहण

सामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कौशाम्ब्यादौ समुदायस्याङ्याब न्तत्वेप्य वयवस्य ङ्याब ततया तत परस्य सार्लोपप्राप्तेनैतज्ज्ञापकम् । अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङ्य न्ततयैव निर्वाह । न च विहितविशेषणता वक्तु शक्या। या सेत्यादावव्याप्ते । न च तत्र हल न्ताद्विहितत्वेन निर्वाह । कर्त्री हर्त्रेत्यादावलोपापत्ते ॥ य स इत्यादौ लोपापत्तेश्च । यद्वा । सुतिसीतिप्रत्ययै प्रकृतिराक्षिप्यते हलत्यसूत्रे कैयटग्र थनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णानात् । एव च ज्ञापक सुस्थमेकदेशस्याप्रकृतित्वात् । अत एव पचमसमाप्तौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्यति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्व पक्ष एवोक्त । ननूभयथापि माला दृष्टेत्यादौ समुदायादाब न्तत्वप्रयुक्त सु स्यात्ततश्चैकपद्यैकस्वर्ययोरापत्ति । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि पचतिकल्पमित्यादिसिद्धयएकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्नाङ्याब्ग्रहणस्या यार्थतया यथा कथचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङ्याबन्तत्वात्सुबुत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहण नियमार्थमिति हि स्थास्यति। न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दाड्ढक् स्यादेवेति वाच्यम् । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्ते । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्यषैव गाति । औपगवीत्यादाविव केवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्ङीप्प्रसगेन कौंभकारेये पाक्षिकदोषस्य त्वत्पक्षेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत् । अक्रियमाणेस्मि सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य, न तद-

ण्यन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधि रुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्य । स च यथा पूर्वत्रापसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्रादिभ्य , प्रियपञ्चा द्रौपदी, वनोरच, अतिधीव रीति तथा टिदादावपि स्यात । ततश्च बहुकुरुचरेत्यादावतिप्र सङ्ग । अतो निषेधसूत्रमिद सार्थकम् । ननु पूर्वत्रोपात्त तदन्त च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ तूपात्त टिदादिक मेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न ङाप् । कुम्भकारी त्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्विषयविभागस्य दुरूहतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्यो चितत्वात् । नैतदेवम् । आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव श रणीयत्वात् । अन्यथा पचाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या टाप्प्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभाव प्रति कामचारादजाद्यतष्टाबित्यत्र टिड्ढाणञित्यादौ चापात्त स्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरचेत्यादौ तूपात्त तदन्त चेति सकलेष्टसिद्धे सूत्र व्यर्थमेव । स्यादेतत् । तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेद सूत्रमारम्भणी यम् । न चामहत्पूर्वेत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य ज्ञा पकत्वायोगात् । पचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थमजादिभि स्त्रीत्व वि शेष्यतइति हि वक्ष्यते । तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रि यां वृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेन सत्यपि तदन्तविधौ टाप् न प्राप्नो तीति कथ तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेध पर्यवस्येत् । मैवम् । इतरैरजादिभि स्त्रीत्वविशेषणेपि शूद्रशब्देनाविशेषणात् । एव च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम् । न चैव पचशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्ग । जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात् । स्यादेतत । पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीतइतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथा हि । अप्रधानमुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यव

इति । अत्र आपिशलिना प्रोक्तमिति इञश्चेत्यण् । ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । आपिशली ब्राह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्तान्न ङीप् । अण् य अ अनुपसर्जनमप्रधानमिति विशेषणात् । न चैवमध्येत्र्यामुत्पन्नस्याणोनुपसर्जनतया तदाश्रया ङीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं शक्यम् । वर्णाश्रये तन्निषेधात् । टिड्ढाणञित्यत्र ह्रत इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशेष्यते । अण्योऽकार इति न तु विपरीतो विशेषणविशेष्यभाव । वर्णस्याप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेडित्यत्र तृणह इम्वत् । ननु स्त्रियामित्यनेनाणो विशेषणान्नोक्तदोष इति चेन्न । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अत्र द्वितीयेणि प्रोक्ताल्लुगिति लुप्ते प्रथमोऽण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ताद्ब्राह्मण्यां वर्तमानान् ङाप् स्यात् । तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारम्भणीयं सूत्रमिति । अत्रोच्यते । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चेहाध्येत्र्यामणुत्पन्न स लुप्त एव । यश्च श्रूयते । तस्मादीकार उत्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगं प्रत्याख्यातइति भगवदुक्तिर्निर्बाधैवेति दिक् । सर्वादयश्च पचत्रिंशत् । सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरबहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगाद्दीटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेंतोदात्तत्वं गणे निपात्यते तेन सर्वेषां वि

कार इत्यत्रानुदात्तादेरञ् सिद्ध स ह्यनुदात्तादिमकृतिकाद्वि धीयतइति इयाप्सूत्रे भाष्ये स्थित, प्रयोगे तु सर्वस्य सुरीत्या ह्युदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचक । अत एव नित्य द्विवचनान्त । यद्येव तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते । न ह्यत्र स्मायादय सम्भवन्ति । काकचोस्तु नास्ति रूपे स्वरे वा विशेष । अवग्रहस्तु कमत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते, चित्र इद्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात् । न चोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पाक्षिक तृतीयासिद्ध्यर्थ इह पाठ इति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पाठतत्वादिद वार्त्तिकमपि सर्वनामसञ्ज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवान्नेन कारणेन वसत्यन्नस्य कारणस्येत्युदाहृत हरदत्तेन। अत्रोच्यते । उभशब्दस्तावद् द्विवचनमात्रविषय । वृत्तौ तु द्विवचनलोपान्नासौ प्रयुज्यते। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । कथ तर्हि उभस्थाने उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् । इत्थम् । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादिति योगो विभज्यते । अवयववृत्ते सङ्ख्यावाचिन उभशब्दादवयवि यर्थे अयच् स्यात् उभयोमणि । ततो नित्यम् । उभशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् । अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे । तदेतदुक्त वार्त्तिककृता उभयोन्यत्रेति । एव स्थिते उभयत उभयत्रेत्यादाविव कमत्ययेप्युभय एव प्राप्त । अकचि तूभकावित्यादि सिद्ध्यति । न चेहाप्युभयइति स्यादेवेति वाच्यम् । अकजर्थ सर्वादिषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । स्वाङ्गशिटामद तानामित्याद्युदात्तार्थ पाठ इति तु न

युक्तम् । गणएवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् । अन्यथोभे भद्रे जाषयेते,उभाउ नूनम् । उभाभ्या दव सवित सपत्यतउभयोर्नृम्णमयो,रित्यादावाद्युदात्तप्रसङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धे ऽवयविनि वर्त्तते उभयो मणिरिति यथा, श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्ध इत्यर्थ । तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् । उभयमेव वदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायद्वयघटित समुदायोर्थ । तिरोहितावयवभेदत्व तु तुल्यमेव । यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्त्तत तदा वर्ग्यभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदविवक्षयाद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचना त एव,उभये देवमनुष्या । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा । यदा तु प्रागक्तरीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशमेव मणिद्वय सह विवक्ष्यते । तदैकशेषेण द्विवचन प्राप्नोति । अनभिधानात्त न भवति । तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहण च पाठइति भाष्यमवतारय कैयट आह । उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दाद् द्विवचनमगीकृत्य पाठाश्रयण तु पचतिकल्प पचतिरूपमित्यादावतिप्रसग वारयितुमित्याह । इहायजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नित्यमेव जसि सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गया नित्यसज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्यतइति तु सिद्धान्त । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह । अयच् प्रत्ययान्तरमेव न त्वसौ तयस्यादेश उभादुदात्त इति सूत्रे तयपो ऽननुवृत्ते । न चैवमुभयीत्यत्र टिड्ढाणञिति सूत्रेण तयबन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् न स्यादिति वाच्य

म् । तत्र मात्रजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्यथचश्चकारेण प्रत्याहार ग्रहणात् । एव च तयब्ग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यद्वा द्वयसजिति प्रत्याहार । तथा च दघ्नज्मात्रचोरपि ग्रहण न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु प्रमाणे मात्रच्द्वयस च्दघ्नच इति पाठ्यमिति भाष्याशय । तथा च ततोपि लाघवम् । न चैव कति स्त्रिय इत्यत्रातिप्रसङ्ग । अत इत्यनुवृत्ते, न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधाद्वा । न चैव तैलमात्रे त्यादावतिप्रसङ्ग । सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारे ऽसन्निविष्टत्वादिति । अत्र कश्चित् । उभयेत्यर्थपरो निर्देश । तेन व्यर्था द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोग समर्थितो भवतीत्याह । तन्न । अर्थपरतया वृत्तिकाराद्यभियुक्तवचनानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यतइति चेत् । न । महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य बहुश प्रयोगात् । तथा च माघ । गुरुद्वयाय गुरुणोरिति । कालिदासोपि । अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न इति । श्रीहर्षश्च । अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेपि तस्मिन्न नातिप्रयोजन इति । तस्माद् द्वय द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति द्वयेषस्तेषां द्वयषामितीषे क्विब तस्य रूप बोध्यम् । यत्तु कश्चिदाह । चान्द्रवर्मणव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्तद्रीत्याय प्रयोग इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधुविभागस्तस्यैवेदानींतनशिष्टैर्वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् । दृश्य ते हि नियतकाला स्मृतय । यथा कलौ पाराशरस्मृतिरित्यादीति शताच्च ठन्यतावशतइति सूत्रे सर्वैकवाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण नास्ति तथापीह प्रयोजन सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधि, केवलयो सञ्ज्ञाया

प्रयोजनाभावाद्वा । अन्यो भिन्न । अन्यतरान्यतमशब्दाव व्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इति पस्पशायां कैयट । । तत्रा यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न सर्वनाम कार्यम् । नाप्यड्डतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्य्यम् । तथा च प्रयुज्यते न तावत्सामान्यादिष्वन्यतम तम इति । शाकटायन स्त्वन्यतरान्यतमौ डतरडतमान्तौ व्युत्पादितवान् । तन्मतेप्य न्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोन्तर्गणकार्यं सर्व नामसञ्ज्ञाकार्यं च न लभ्यतइति तद्व्याख्यातार । इत रस्त्व यनीचयोरित्यमर । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तान्न यपर्यां यौ, तत्रैक उदात्त परो ऽनुदात्त । एत त्व मन्ये दश पुत्रमुत्स मित्युदात्तस्य प्रयोग । उत त्व पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति विवेक । के चित्तु त्वदिति तान्तमेक पठन्ति । तथा च जयदेव प्रायुक्त । त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तो यस्या अधर इति षष्ठीतत्पुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति । पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहान्व यापत्ते ।अनुदात्तश्चायम्।त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात्। तथा च प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूत उत्वादिति । त्वदिति सर्वनामसु पठितोनुदात्तोयम यपर्याय इति तद्व्याख्यायां वेदभाष्यकारा । इह प्रागुक्तरीत्योदात्तानुदात्तयोरकारान्त योरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्व निर्विवादमेव। गणपाठे परं विप्रतिपत्ति । तत्राप्यनुदात्तस्याकारान्तस्य ग णपाठे न सशय । उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु सशयोदाहृतप्र योगाणां तत्रौदासीन्यात् । तस्मात्तान्तस्याकजादिकमुदात्तस्य वा स्मायादिक क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभा

न्य तत्त्व निर्णय बहुश्रुतैरिति दिक् । वस्तुतस्त्वान्यस्य तान्त च्छेद एव युक्त । अ यथा ऐक्ष्वाकशब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसङ्ग्रहसम्भवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यादिति ध्येयम् । त्वे वसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेप्रत्ययान्तस्य युष्मद प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य। पदकारै प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थित वेदभाष्ये।नम इत्यर्द्धेप्रयागश्च, प्रनेमस्मि ददृशे साम इति । सम सर्वपर्याय । नभन्तामन्यके समे । मानाहृकायवक्येसमस्मै । उरुष्याणो अघायत समस्मात् । उतोसमास्मिन् । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । यथासख्यमनुदेश सम नामिति ज्ञापकात् । क्रमेजन्त इति सूत्रे एते दोषा समा भूयासा वेति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन समे यजेतात प्रयोगो व्याख्यात । सिम कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाबबद्धयोरिति निघण्टु । आद्रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै । उच्छुक्रमत्क्रमजते सिमस्मात् । यद्यपीह त्वत्वसमसिमेत्यनच्चानीति प्राप्त तथापि सिमस्याथर्वणे त उदात्त इत्युदात्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेपीत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यव गेयम्।पूर्वपरावरोत्तरापरा पच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च । पूर्वस्या दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्याम् पूर्वस्मिन्गुरावित्यादि । दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च । अर्थनियमश्चाय व्यवस्थायामित्युक्तेर्गम्यत । स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन क चिदवधिमपेक्षते । स्थागापापचो भावइति क्तिनि प्राप्ते ऽत एव निपातनादङ् । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथका । प्रवीणा इत्यर्थ । अधरे ताम्बूलराग उत्तरे मन्युत्तरे वा शक्त । कथ तर्हि तथा परेषा युधि चाति कालिदास ।

अपरे प्रत्यवातिष्ठन्ते इत्यादि च । अत्राहु । देशवाचित या व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रति वादिनि च प्रयोग । न चैवमुपसर्जनता । न हि ला क्षणिकत्वमुपसर्जनत्व किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसङ्क्रम । स तु न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रधानस्य न वा लाक्षणिकस्यापि वृ त्तिमप्रविष्टस्य । अत एव तस्माद्बुद्धिमानित्यादौ ज्ञानलक्षणाप क्षपि सर्वनामकार्य,तद्योऽइसोसौ योसौसाहमित्यत्र भागत्यागलक्ष णायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्रएतान्यपीत्येतत्प्र तिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुतस्त्वत्र शत्रुत्वादिप्रका रको बोधोऽनश्वादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादरिवार्थिक । शब्दात्तु देशा न्तरानिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असञ्ज्ञायाङ्किम् । उत्तरा कुरव । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्त्ततइत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात्तु नावधे प्रयोग , मेघो वर्षतीत्यत्र ज लस्य यथा । एवन्दिश सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्य सम्भवत्येव । न च स ञ्ज्ञात्वान्निषध । आधुनिकसङ्केतो हि सञ्ज्ञा, न च दिक्षु सा स्तीति पञ्चमे ऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादय । अत्र दिक्षु चिरन्तन कुरुषु त्वाधुनिक सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोर्था । आत्मा आत्मीयो ज्ञा तिर्धन चेति । स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रि या धनइत्यमर । यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्यइति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्य पि स्वशब्द स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिच्प्रत्ययमात्र विषयो न तु केवल प्रयोगार्ह । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मा त्मीययोरेव सञ्ज्ञा । आख्याग्रहण किम् । आत्मीयत्व पुर स्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आ

स्मात्मीययोरित्यव तु वक्तुमिहोचितम् । स्वस्मै इत्यादि । जसि विभाषाविधायके ऽष्टाध्यायीस्थे सूत्रेप्येवम् । यत्तु तत्र स्वमात्मीयइत्येव वक्तुमुचितमात्मवाचिनो नपुंसकतया जसि विभाषायामुपयोगाभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवामरकोशेप्यात्मनीति पूर्वान्वयि स्वमिति तूत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्र । द्यौ स्वर्गनभसो स्वो ज्ञात्यात्मनो स्व निजे धने इति । मेदिनीकारोपि । स्व स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धनइति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देश पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्य्युदास । तथा च विभाषा जसीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवेत्येव लाघवात्कर्त्तव्यम् । त्रिसूत्री तु न पठनीयैवेति निष्कर्ष । अथवा गणपाठ एव पूर्वादिनवकपाठानन्तर विभाषाजसीति कर्त्तव्य पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्ति शङ्क्या । नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा । जसूङसिङीनां शिस्मात्स्मिन ,पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आप शी, नपुंसकाच्चाति, स प्तमे यास कर्त्तव्य । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवास्तु । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जस शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्भन्त्स्यते वाछन्दसीत्येतदमिपूर्व इत्यत्र यथा, तथा चेय त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति स्थितम् । असञ्ज्ञायामिति तु न कार्यमन्वर्थसञ्ज्ञयाभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायेन वा॰ सञ्ज्ञाया व्युदस्तत्वात् । अन्तरशब्दस्तु नानार्थ । तथा चामर । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्ये ऽन्तरात्मनि चेति । तत्र बहिर्योगोपसव्यानयोरेवार्थयो सञ्ज्ञा । बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्य चोच्यते । तत्राद्ये अन्त

र अन्तरा वा गृहा । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा इत्यर्थः । द्वितीये नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः । उभयथापि बहिर्योगेण गतार्थत्वात् । उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य वा, तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदन्तो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशयः आदिशब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्यते तेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः । सत्यपि बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता, अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् । तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायां पुरि, प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्त्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या । त्यद् तद् एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ, तत्राद्यश्छान्दसः । एषस्यभानारिति गणरत्नकारस्तन्न । तथा सति स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यदुद्देश्यसमर्पकः । एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस् व्यवहिते । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने च संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टेऽलिङ्गः । संबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । अस्मच्छब्दस्तूच्चारयित्रर्थः । सलिङ्गः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितोयम् । यद्यप्यस्मात्स्मायादयो न सम्भवन्ति सर्वनाम्नस्तृतीया चेति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैव गतार्थ, त

थापि, फिञ्द्रिमयट पूर्वनिपातष्ठक्छसौ तथा । आत्वैकशेषष्य ञ्विरहा अकच्च भवत फलम् । फिञ् । भावतायनि, त्यदादित्वेन वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादिति फिञ् । भवन्तमञ्चतीति भवद्य्रङ् विष्वग्देवयोश्चेति चकारेण सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्य्रादेश । भवन्मय, नित्य वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । भवन्मित्र, सर्वनामसख्ययोरिति प्राङ्निपात । भावत्क, भवदीय, भवतष्ठक्छसावित्यत्र हि शत्र तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । आत्वम् । भवादृक् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् । देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ यदादीनि सर्वैरित्येकशेष । भवतो भावो भवत्तेत्यत्र सर्वनामसञ्ज्ञया गुणवचनसञ्ज्ञाबाधात् ष्यञ्विरहोपि फलम् । अ यथा हि भावत्यमिति स्यात् । अकच्च, भवकान् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुवद्भावोपि फलम् । भवत्या पुत्रो भवत्पुत्र । किंशब्द प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक् । वृत्, सर्वादिगणो वृत्त समाप्त इत्यर्थ । यदिंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुतस्थे इत्यत्र त्ववमम ध्यमपरमशब्देषु छ दसि सकलविधिव्यत्ययात् स्यादागम । न त्वेतदनुरोधेन सर्वादेराकृतिगणत्वमिति मतव्यम् । अत एव छ दस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतम् । ये मध्यमा पितर, विष्णो पदे परमे इत्यादौ तदभावात् । व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्, अन्यो न्येषां पुष्करैरामृशन्त इत्यादि तु द्वि प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तद तविधिना सिद्धम् । स्थाने द्विर्वचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम् । ननु वस्नसादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य समोहात्स्थानिवद्भावेनापि पदत्वमात्रं स्यात् । न तु सर्वनामता सुब्विशिष्टे स्थानिनि तद्विरहादिति चेन्न । सन्नियोगशिष्टत्वेना तरङ्गमपि द्वित्व बाधित्वा समासवच्च बहुलमिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुक प्रथम प्रवृत्ते । अतरगानपि विधी

न् बहिरंगो लुग् बाधतइति वक्ष्यमाणत्वात् । तत प्रत्ययलक्षणे न पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्ते । एतेन तत्तत्तामसभूतभीतय इत्यादि व्याख्यातम् । नन्वस्तूक्तरीत्येतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धि । अन्योन्येषामिति तु कथम् । न ह्यत्र समासवद्भावोस्तीति चेत् । तत्र प्रथमैकवचनान्तत्व पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद इति वचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् । वन्येतरा जानपदोपदाभिरिति तु वन्या इतरे येभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्न पूर्वनिपातोऽनित्य । पुत्रादेकात्पराजय इति तु प्राधा यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्यातणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र सर्वनामसज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामा यन्तरालइति प्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते । तेनेह न । या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वोत्तराय । एव च बहुव्रीहिग्रहण न कर्त्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वद्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । ननूत्तरार्थं तत् । तथाहि । एक बहुव्रीहिवत्, आबाधेचेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि । दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादीष्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधा मा भूत् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥

न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसज्ञा न स्यात् । त्वक पिता यस्य त्वत्कपितृक । अहक पिता यस्य मत्कपितृक । द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्र । इह हि समासप्रवृत्ते

प्रागन्तरङ्गतयाऽकच् प्रवर्त्तेत स च समासे सत्यपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । न हि वृत्ते प्रागप्युपसर्जनतास्ति । ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्त्तितस्तर्हि त्वकम्पितेत्यादि कथं विगृह्यते त्वत्क पितेत्यादि कप्रत्ययदर्शनौचित्यादिति चेत् । भ्रान्तोसि । न हि यस्मिन्प्रक्रियावाक्ये उत्प्रेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते । अपरिनिष्ठितत्वात् । किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्यान्तरमेव । यदाह कैयट । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राय निषेधो न तु लौकिके । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावादिति । अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वा इति । राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेपि ह्येषैव गतिः । अलौकिके वाक्ये ऽल्लोपोन इत्यादेरप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गानपि विधीनिति सिद्धान्तात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्याादिलोपः । तेन नुम्दीर्घादयो न प्रवर्त्तन्ते । भाष्ये त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । यदाह, अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयाविति । अङ्गम्प्रतीति प्रत्यङ्गम् । अनकारान्तेषु त्वकत्पितृको द्वकिपुत्र इत्यादिष्वकच् । विश्वप्रिय इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्ततेति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । भाष्योक्त्यैव व्यवस्थेत्यवधेयम् ॥

तृतीयासमासे ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वसदृशेति समासो गृह्यते न तु कर्तृकरणे कृतेत्यादिरपि तेन त्वयका कृत त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न । समासइत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थं

स्यापि सङ्ग्रहार्थम् । तेन समासार्थवाक्येपि निषेध । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु नबहुव्रीहाविति वदलौकिके । अकारान्ते काकचोरविशेषणानकारान्तानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्ते ॥

द्वन्द्वे च ॥ इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वापराधराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाहि । त्यदादीनां तावद् द्वन्द्व एव नास्ति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधितत्त्वात् । न च द्वन्द्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् । एकवद्भावस्वरसमासान्तप्रसङ्गेन द्वन्द्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा तेषामित्यादावपि द्वन्द्वे चेति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्य प्राचीनास्त्वदन्ता । तत्र काकचोरविशेष । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्त्विष्यत एव । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौ दुर्वार । तत्र हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टाना सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भाव । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्हि संज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसङ्ग । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न । अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यामो ङेर्ङसिङ्योरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो नावयवानामिति स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसद्भावे द्वन्द्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तम् ॥

विभाषा जसि ॥ जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी ।

जसाधार यत्कार्य्यं शीभावाख्य तत्र कर्त्त ये द्वद्वे उक्ता सञ्ज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमतरे। वर्णाश्रमेतरा।शीभाव प्रत्येवे न विभाषेति व्याख्यातम्। तेनाकच् न भवति। तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वद्वे चेति नित्य निषेधात्। अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति। वर्णाश्रमे तरका । केन व्यवधानान्नेह शीभाव । अकचि कृते तु तन्म ध्यपातितन्यायेन शीभाव स्यादेव ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ एते जस कार्य प्रति सर्वनामसञ्ज्ञा वा स्यु । प्रथमे प्रथमा इत्यादि। शेष रामव त्। नेमे नेमा । शेष सर्ववत्। इहापि प्राग्वच्छीभाव प्रत्येव सञ्ज्ञाविकल्प । तेन प्रथमका इत्यादावकज् न। अन्यथा प्रथ मके इति स्यात्। उभयशब्दस्य तु नेय विभाषा किन्तु नित्या सञ्ज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥

अन्तरम्बहिर्योगोपसव्यानयो ॥ एषा त्रिसूत्री गणम ध्येमि पठ्यते। सा च व्याख्याता।तया यस्मिन्नेवोपाधौ नित्या सञ्ज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते । पूर्वे पूवा इत्यादि। स्वे स्वा, आत्मीया इत्यर्थ । आत्मान इति वा। इह त्रिसूत्र्या यद्वक्तव्य तत्सर्व गणव्याख्यावसरएवोक्तम् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसख्यानम्। द्वितीयस्मै द्विती यायेत्यादि। एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरि भाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम्। एव च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्र न कर्त्तव्य भवति। अ र्थवत्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च। द्वेस्तीयस्त्रे सम्प्रसारण चेत्य यमेव गृह्यते। तेनेह न। प्रकारवचने जातीयर्, पटुजातीयाय

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि, ब्राह्मणजातीयाय । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या गहादिभ्यश्चेति छः, मुखतीयाय । पार्श्वतीयाय । तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । पूरणाद्भागे तीयादनित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक् ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञा स्युः । प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्याधिरीश्वरइत्येतत्पर्यन्त, ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः । नन्वेव चादिष्वेव स्वरादयोपि पठ्यतां प्रकृतसूत्र च त्यज्यताम् । अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न । चादीनां ह्यसत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । यथा लोध नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनाम् । यथा पशूस्तांश्चक्रे वायव्यानित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञष्यते । स्वस्ति वाचयति । स्व पश्येति यथा । अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः, स्वरादीनि, चादयोऽसत्वे,इति कुतो न सूत्रितमिति चेन्न । एवं हि सति निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । स्तोहि स्वरादिषु क्मिोत् दक्षिणा दाजित्येकाचौ तद्धितौ । केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाच । यदि तु चादिरेकाजनाङिति क्रियेत, तदा चादीनामसत्ववचनत्व विशेषण न लभ्येत । ततश्चास्यापत्यमिमिदनस्तस्य सबोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्व स्यात् । ननु चादयोऽसत्वे इत्यत्रासत्वइति पाठविशेषणम् । तथा हि । चादय इति योगो विभज्यते । चादयो निपातसंज्ञा स्युः । ततोऽसत्वे । इह शास्त्रे चादयोऽसत्वे ज्ञेयाः । ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां पाठात्पर्युदासस्तेन ए अवेत्यादौ न दोषः । एवं चोभे संज्ञे कर्तव्ये

अव्यय निपाता इति । किन्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा अव्य यानीति वा सूत्र्यताम् । तत स्वरादीनि । तद्धितश्चासर्वविभ क्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चत्यन्त सू यताम् । ततश्चादयो ऽसत्त्वइत्यार भ्य यावदधिरीश्वरे विभाषा कृञीति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपात ग्रहण तत्र चादिग्रहणमस्तु । अव्ययप्रदेशे ऽव्ययग्रहण वेति । उच्यते । अव्ययसज्ञाविरहे ऽन्वर्थसज्ञाबललभ्य वक्ष्यमाण प्र योजन न सिद्ध्येत् । निपातसज्ञाविरहे तु शा तनवाचार्यप्रणी तस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिट्नचादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्य न्यत एवार्थाध्यवसाय तर्ह्यव्ययसज्ञामात्रेण निर्वाह सुकर एवेत्यवधेयम् । महासज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञानार्थ न व्येति वि विध विकार न गच्छति । सत्वधर्मान् लिंगसख्याकारकादीन्न गृण्हातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेध सिद्ध । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहान्नेहा व्ययसज्ञा । ननु स्वरादिषूच्चै शब्द पठ्यते तत्र कथ तदन्त स्य सज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवत्यर्थायास्तस्या वैयर्थ्यापत्ते । तेन परमस्व , परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये ऽव्ययत्व सिद्धम् । अव्ययसज्ञाया अन्वर्थत्वमाथर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति । सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्ति षु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु य न्न व्येति किन्तु सदृशमेकप्रकार तदव्ययमिति योजना । यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिंगेषु सदृश लिङ्गवि शेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भाव । विभक्तिष कारकेषु वचनेषु चैकत्वादिसख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकार

कसम्यायोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम्॥ अथ स्वरादय ॥ स्वरिति स्वर्गपरलोकयो । स्वर्गे, छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु । परलोके, स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति । अन्तरिति मध्ये, अन्तर्बा ष्पश्चिरमनुचर । प्रातरिति प्रत्यूषे, प्रात सध्यामुपासीत । एते त्रयोंतोदात्ता इति काशिका । तच्चिन्त्य, स्व शब्दस्य स्व रितत्वात् । तथा च फिट्सूत्रम् । यद्स्वरौ स्वरिताविति । प्रयोगश्च, अ तरिक्षमथोस्व । यत्तु प्रात शब्द आद्युदात्त इति कश्चित् । तन्न । प्रातरग्निं प्रातरिन्द्र हवामहे इत्यादाव तोदात्त स्यैव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याद्युदात्तो ऽप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे पुनरुक्तम् । विशषे, किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या । सनुतरित्य तर्द्धाने । सनुतश्चोरो गच्छति । उच्चैरिति महति । नीचै रित्यल्पे । शनैरिति क्रियामान्द्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामी प्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आ राद् दूरसमीपयो । पृथगिति भिन्ने । एते सनुतप्रभृतयो नवा न्तोदात्ता इति काशिका । शनैश्चिद्य तो अद्रिव ऋधगित्था समर्त्यं, इत्यत्र तु शनैर्ऋधक्शब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येते । ह्य सिति अतीतेह्नि । श्वोनागतेह्नि । दिवेति दिवसे । रात्रा विति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मना गिति ईषदर्थे । ईषदित्यल्पे । जोषमिति सुखमौनयो । तूष्णी मिति मौने । बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये । समयेति समीपे म ध्ये च, ग्राम समया । निकषेत्यान्तिके । विलङ्घ्य लङ्कां निक षा हनिष्यति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वय कृतम् । वृथेति व्य र्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । इद्धे ति प्राकाश्ये । अद्धेति स्फुटावधारणयो । तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीप्यर्द्धजुगुप्सितयो॥ एते ह्यस्प्रभृतय साम्यन्ता द्वाविंशतिर

न्तोदात्ता इति काशिका। दिवा चित्तम कृण्वन्ति,वृथा सृजत्यर्थि भि । नक्त ददृशे कुह चिद्देवेष्वित्यादौ तु आद्युदात्ता प्रयुज्यन्ते । वत् ॥ वत्प्रत्ययांतमव्ययसज्ञ स्यात् । ब्राह्मणवत् । तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्धात्व र्थइति विहित सत्वार्थकत्वात् । यद्वृतो निवना यासि व प्सत् । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्र , सनातन । सनत् । इदमपि नित्ये । सनत्कुमार । तिरसित्य तर्द्धौ तिर्यगर्थे च। ति रोहित । तिर काष्ठ कुरु । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतो रिरिति यथा । सनेत्यादयस्तिरो ता आद्युदात्ता इति काशिका । सनाच्च होता नव्यश्चसत्सि, तिर पुरूचिदश्विनेत्यादौ त्व तो दात्त प्रयुज्यते। अन्तरेत्य तोदात्तो मध्य विनार्थे च। त्वां मा चांतरा कमण्डलु । त्वामतरा तामरसायताक्षि । अ तरेणोति वर्जने । अ तरेण हरिं न सुखम् । ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु । वा रिणि,कञ्ज पद्मम्। मूर्द्धनि,कञ्जा कचा ।निंदायां,कदर्प ।सुख कयु । शमिति सुखे शकर ।सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयो । दि व प्रसून सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम् । स्व धेति पितृदाने । अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । भूषणे अलङ्कार । पर्याप्तौ अलमस्य धन, बह्वित्यर्थ । शक्तौ, अल मल्लो मल्लाय, शक्त इत्यर्थ । वारणे अलमतिप्रसङ्गेन, नि षधे आलप्याल्लमिद बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् । न वक्तव्यमि त्यर्थ । वषडिति हविर्दाने । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकवि नार्थयो ॥ नाना भत देहभृता समाजम् । नाना रीतिर्निष्फ ला लोकयात्रा । स्वस्तीति मगले । अन्यादित्य यार्थे । देवदत्त आरयातोन्यच्च यज्ञदत्त इति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति

परलोक इति मतिरस्यास्तिक । उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणर हस्ययो ।क्षमेति क्षान्तौ । क्षमा करोतु भवान् । विहायसेति वियदर्थे । विहायसा रम्यमिनो विभाति । दोषेति रात्रौ । मृषामिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । क्त्वातोसुन्कसुन, कृन्मकारसध्यक्षरांता, अव्ययीभावश्च । इद गणसूत्रत्रयम् । अ ष्टाध्यायीस्थात्रिसूत्र्या समानार्थम् । वैयर्थ्य तूद्धारिष्यते । पुरेति अ विरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । पुराधीते, अविरतमपा ठीदित्यर्थ । पुरिलुङ्चेति लट् । चिरातीते । पुरापि नव पुराणम् । पुरेदमूर्द्ध्वं भवतीति वेधसा । समनतर भविष्यती त्यर्थ । स्यात्प्रब धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमर । मिथो इति रह सहार्थयो । म त्रय ते मिथो । मिथसित्यपि पूर्ववत् । प्रायसिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । प्रवाहुक मिति समकाले उर्ध्वार्थे च । के चित्तु प्रवाहिकेति पठ ित । आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्येति प्रतिब न्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति । अभीक्ष्णमिति पौन पु ये । साक सार्द्धमित्येतौ सहार्थे । नमसिति नतौ । हिरुगिति वर्जने । धिगिति नि दाभर्त्सनयो । तसिलादिस्तद्धित एधाच्प र्यन्त । शस्तसी, कृत्वसुच्,सच्,आस्थालौ,च्व्यर्थाश्चेति । त सिलादिरित्यादेरयमर्थ । पचम्यास्तसिलित्यारभ्यैधाच्चेत्येतद तैः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तद ता स्वरादिषु बोद्धव्या । तथा च बव्हल्पार्थाच्छस् । प्रतियोगे पचम्यास्तसि । क्रियाभ्यावृत्तिगण ने कृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्भ्य सुच् । इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहित । अया इत्युदाहरणम् । प्रत्नपूर्वविश्वेमा त्थाल् छन्दसि । सपद्यकर्त्तरि च्वि । विभाषा सातिकात्स्न्र्ये । देये त्रा च । एतद ता अपि ग्राह्या । अमू इति, अमु च छन्दसीति

वेहित ।आमित्यगीकारे । आम् कुर्मे , किमेत्तिकच्ययघादाम् ।
ासुप्रत्ययादाममन्त्रे लिटीत्यपीति केचित् । प्रतामिति ग्लानौ ।
शानीति समानार्थे । प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन।प्रतानीति वि
तारे । मा इति निषेधे । मा भवतु मा भविष्यति । माङिति
निषेधाशकयो । मा कार्षीत् । अस्य पाप मा भूदिति । आकृ
तिगणश्चायम् । तेना येपि ग्राह्या । तद्यथा । अमिति शैघ्र्ये
ाल्पे च । काममिति स्वाछन्द्ये । प्रकाममित्यातिशये । भूय इति पुन
र्थे । सांप्रतमिति न्याय्ये । परमिति ।किंत्वर्थे, गुणवानसि परमह
ारी । साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यामित्यर्द्धांगीका
। मङ्क्षिवति शैघ्र्ये । आश्विति च । सवादिति वर्षे । अवश्यमि
ति निश्चये । सपदि शैघ्र्ये । बलवदित्यतिशये । बलवदपि शिक्षिता
ाम् । प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे । अनिश नित्ये । नित्यदा,सदा,
ाजस्र, सन्तत,मेते सातत्ये । उषेति रात्रौ । उपातनो वायु ।
ोदसी द्यावापृथिव्यर्थे । ओमिति ब्रह्मवाची । भूर्भुवरिति पृ
थिव्यतरिक्षलोकयो । भूर्लोक । भुवर्लोक । झटिति झगिति तर
ा शैघ्र्ये । द्राक् द्रुत शैघ्र्ये, क्षिप्रमिति च । अतीवेत्याति
शये । सुष्ठु इति प्रशसायाम् । कु इति कुत्सितेषदर्थयो । काप
कवोष्णम् । अजसेति तत्वशीघ्रार्थयो । अ इति बाहिरर्थे ।
मथु इति द्वावित्यर्थे । मिथुमन्त्रयेते । विश्वगिति समता
भावे। भाजगिति शैघ्र्ये । भाजक्पचति । अन्वगित्यानुकूल्ये ।
चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका । आद्यशब्दाच्चिर
चिरेण चिरादिति गृह्यन्ते । अस्तमिति विनाशे । आनुषगित्या
पूर्व्ये । आनुषक प्रविशतीह बन्धुता । अनुमाने ऽनुषगितिशाक
ायन । आनुषादिति दान्त केचित् । अम्नस् इति शीघ्रसा
मतिकयो । अम्न एव गच्छति । अम्नरेवेति रेफो वा । स्थाने

इति सुक्तार्थे । वरमिति हि ईषदुत्कर्षे । दुष्ठु निष्कृष्टार्थे । बलादिति हठार्थे । शु इति पूजायाम् । शुनाशार । क्षमेति क्षान्तौ । अर्वागिति प्राचीने । शुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । इति स्वरादि ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्ति ॥ तद्धिता त शब्दोऽव्यय स्यात् । यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं वेकवचनम् । तत तत्र । तद्धित इति किम् । एक द्वौ बहव । असर्वविभक्तिरिति किम् । औपगव । ननु गोदौ वरणा इत्यादावतिव्याप्ति । न च लुब्योगाप्रख्यानात्, योगप्रमाणे च तदभावे दर्शन स्यादिति पठत सूत्रकृतो मते नैते ताद्धितान्ता इति वाच्यम् । एवमपि पञ्चैव पञ्चका शकुनय, उभयो मणि, पचातिकल्प,पचतिरूप,मित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् । अत्राह वार्त्तिककार, सिद्ध तु पाठात् । तसिलादय प्राक्पाशप । शस्प्रभृतय प्राक् समासान्तेभ्य । मान्त कृत्वोर्थे । तसिवती, नानाञाविति । न च इवेप्रतिकृताविस्यधिकारे प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि इति विधानात्तद तस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् । प्रकारवचने थालिति प्रकरणएव प्रत्नादिभ्य इवे थाल्छन्दसि । प्रकारवचने इदमस्थमुरिति पठितु शक्यत्वात् स्वरादिगणे आस्थालाविति पाठेन सिद्धत्वाच्च । मान्तइति । आम् अम्चेत्यर्थ । तसि, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि । तेनैकदिक्, तसिश्चेति द्वावपि गृह्येते । स्यादेतत् । सूत्रमते कथमुक्तिसम्भव यावता कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वादिवाक्येनैकवाक्यतापक्षे ऽव्ययेभ्य स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः उच्यन्ते । अव्ययेभ्य समानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि । तथा समानामप्येकवचनान्येव । अथवा प्रथमाया एव

वचनत्रयम् । यद्वा प्रथमाया एकवचनमेवेति पक्षचतुष्टय यद्य
पि ग्रन्थेषूपलभ्यते । तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष
एव क्षोदक्षम । तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भव स्पष्ट ।
इतरत्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्त्वि
कम् । तथाहि । यदि कर्मणि द्वितीयैव अभिहिते प्रथमैव । ए
कत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियम । यदि वा द्वितीया कर्म
ण्येवेत्यादि प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियम । यदि वा एकवा
क्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेऽपि वा अव्ययादाप्सुप
इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदा अविशेषात् स
प्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षो लभ्यते । यदा
तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमित्येव पृथक् सू
त्र्यते । तद यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ
द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वइत्यादिक्रमेण स
जातीयापेक्षो नियम । ततश्चाव्ययेभ्य सकलविभक्तिप्राप्ता
वेकवचनमित्यनेन नियम क्रियते । यत्रैकवचन चान्यच्च प्राप्नो
ति तत्रैकवचनमेवेति । यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्य-
यादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्र क्रियते तस्य च ङ्याप्प्रातिप-
दिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा च ङ्याबादिभ्य कर्मादिष्वेक
वचन सिद्धमेवेति । एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्य एव भवति तिङ-
न्तात्तु न भवति । एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेऽपि ङ्या-
प्सूत्रेणैकवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरे पाठसामर्थ्याच्च । स्वातन्त्र्येय
णापि ङ्याप्सूत्र विधायकमिति द्वित्वे द्विवचनमित्यादेर्नियाम-
कत्व सङ्गच्छते । तदाव्ययेभ्य सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीय
पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादि सामान्यापेक्ष
प्रत्ययनियमो ऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव । प्रथमा प्रातिपदिकार्थएवेति

नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्थलएव सा निवार्य्यते । द्व्येकयोरिति तु यथान्यासमेव तत्र चैकत्वएवैकवचनं न संख्यान्तरे इति सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः प्रथमाया वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते । त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादौ दोषः । तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रये ऽप्यधिकं प्राप्नोति । तस्माद् द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेव कर्त्तव्यं सूत्रं तु न कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥

कृन्मेजन्तः ॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । वक्षेराय, । तुमर्थेसे इति वचे सेप्रत्ययरूपम् । नन्वत्र कारयांचकारेत्यामन्तस्य न प्राप्नोति । अत्रातिङ्भावितया लिटः कृत्त्वेपि मान्तत्वाभावात् । सत्यम् । स्वरादिष्वामिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदन्तत्वादुत्पन्नानामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति । तत्रहि लेरिति नानुवर्त्तते । न चैवं तरबादेरपि लुगापत्तिः । अपरिसमाप्तार्थतया तरबाद्युत्पत्तेरेवाभावात् । अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते । आमन्तार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरबादिना भविष्यति । अत एव सूत्रितं कृञ्चानुप्रयुज्यतइति, अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगनिवृत्तयइति वक्ष्यते । यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्याब्भ्यो लोपो भविष्यति । अस्तु वा कृन्दन्तं यन्मेजन्तमिति वाक्यार्थः ।

ामत हि प्रत्ययलक्षणेन कृत्व, श्रूयते च मान्तम् । न चैव प्र
ामौ प्रतामो, लवमाचक्षणो लौरित्यादावतिप्रसग इति वाच्य
् । स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातो प्रत्ययलक्षणेन कृ
तत्वमुपजीव्याव्ययसज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च मो
ोधातोरिति नत्वे कृत नैतन्मान्तमिति कथ ज्ञापकतेति वाच्यम् । न
स्यासिद्धत्वात् । न च शानतेजन इत्यस्यार्थान्तरवृत्ति
त्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थ चुरादित्वस्वीकारेण नित्य
ान्न तत्वाभावात्तस्यैवाय स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम् । अन
भिधानात् । तस्मात्क्विपोनुत्पत्ते । अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपर
ाष्यमेव प्रमाणम् । अव्ययमित्यन्वर्थसज्ञाबलादसत्वार्थ-
य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र ग्रहण
। तु शान्तिमद्वाचकस्य । तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरण न वि
ध्यते । स्वस्त्यादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्यादव्यय
त्वमिति विशेष । अन्तग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्री
यते । तेनौपदेशिक एज् गृह्यते । नेह, आधये चिकीर्षवे कुम्भ
कारेभ्य । वस्तुतस्त्वतग्रहण व्यर्थम् । लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषयैवातिप्रसगभगात् । ननु वर्णग्रहणे इय परिभाषा न प्रव
र्तते । अन्यथैचोयवायाव इत्यादावतिप्रसगादिति चेन्न । एवम
पि बहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघा
तस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धे । अयमत्रार्थ । सन्निपात
संश्लेष तन्निमित्तो यो विधि स तद्विघातस्यानिमित्तम् । त स
न्निपात यो विहति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः । एव च सुप्सन्निपा
तलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य बहुवचने झल्येदित्येत्वस्य चा
व्ययसज्ञां प्रति निमित्तत्व नेत्यवधेयम् । तथा परिभाषाया प्र
योजनान्तराण्यपि सन्ति दिङ्मात्र तूच्यते । श्रीप कुल तस्मै श्रीपाये

त्यत्रातोलोपो न भवति । तथा अगव्यीत् । अनाव्यीत् । यस्य हल इति लोपो न । तथातिजर कुलम् । अतिजरेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन एस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्यकृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि । अनित्या चेय परिभाषा कष्टाय क्रमणे न यासयोरित्यादि ज्ञापकात् । तेनाग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यन्तोदात्ताद्ध्रस्वा तात् परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्व भवत्येवेति दिक् । गौग्लौनौरित्यत्र नेद सूत्र प्रवर्त्तते । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि च्विरव्ययमित्युणादिसूत्रेण डौडो प्रत्यया ताश्चव्य ता एवाव्ययामिति नियमस्य कृतत्वात् ॥

क्त्वातोसुन्कसुन ॥ एतदन्तमव्यय स्यात् । कृत्वा पुरा सूर्य्यस्योदेतो । पुरावत्सानामपाकर्त्तो । भावलक्षणेस्थेण् कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । पुरा क्रुरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृद० । सृपितृदो कसुन्निति कसुन् ॥

अव्ययाभावश्च ॥ अयमव्ययसञ्ज्ञ स्यात् । विषयपरिगणन कर्त्तव्यम् । लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति । उपाग्नि प्रत्यग्नि,अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि मुख प्रत्यग्नि मुख' । मुख स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेध । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपद च समासस्वरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां सञ्ज्ञा । तन्निवृत्तौ यथा । उपपय कारःउपपय' काम । इहात कृकमीति प्राप्त सत्वमनव्ययस्येति पर्य्युदस्यते । इह मुखस्वरनिवृत्तिरे

व मुख्य प्रयोजनम् । लुक् तु नाव्ययीभावादत इति विशेषप्रति षेधात् सिद्धः । उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् । अत कृकमी त्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धे । परिगणन किम् । उ पाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्व यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययाना प्रतिषेध उपसर्ग्यात उच्चैरधी यानेत्यादौ मा भूदिति । तथोपाग्निकामित्यादौ अव्ययसर्वनाम्ना मित्यकच् न । उपकुभमन्य , खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने ऽरु र्द्विषेति मुम्प्रतिषेधो न । उपकुभीभूत । अस्य च्वावित्यस्यौपस र्ग्यानिक प्रतिषेधो न भवति । वस्तुतस्त्विद सूत्र न कर्त्तव्यम् । लुक उपचारनिवृत्तेश्चा यथोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरनिवृत्ति पर मवशिष्यते, तत्र केचिदाहु । मुखस्वरोऽत्रेष्यतएव । यद्येतावत् प्रयोजन स्यात् तत्रैवाय ब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेतीति भाष्यस्वरसादिति । अन्ये तु अनव्ययमव्यय भवतीत्यन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरानि वृत्तिर्भविष्यतीति । स्यादेतत् । स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चे त्यादिचतु सूत्री व्यर्था । तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्चेत्यन्तेन आसिमौणादिक वर्जयित्वा तद्धि तश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थ सगृह्यते । कृन्मकारसन्ध्यक्ष रान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थ सगृह्यते । क्त्वातो सुन्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वय तु स्वरूपेणैव पठ्यतइति । अत्राहु । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रागुक्त लुङ्मुख स्वरोपचारा इति परिगणन लभ्यते । न लोकाव्ययेत्यत्राव्यय प्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाण च लभ्यतइति । वस्तुतस्तु मास्तु चतु सूत्री, अव्ययीभावश्चेति तु गणेपि मा स्तु उक्तरीत्यान्वर्थसज्ञयैव सिद्धे । तोसु कसुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्त पथा ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसञ्ज्ञं स्यात्। वारीणि, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः । यदि तु प्रदेशेष्वेव शौ चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात्। अथ शिसुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात्। शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात्। तस्मात्सञ्ज्ञा तावत्प्रणेया महासञ्ज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपञ्चवचनानि उक्तसञ्ज्ञानि स्युः । राजा राजानौ राजानः इत्यादि। प्राग्वद्दीर्घः । अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति । अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः। तेन वनानि सन्तीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता सञ्ज्ञा भवत्येव,प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत। यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः । गौरवं च प्रामाणिकम्। एतेन हि केचिन्नञ्समासा असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नवेति विभाषा ॥ इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेनार्थ एवेह सञ्ज्ञी सञ्ज्ञा च। निषेधविकल्पयोर्विकल्पसञ्ज्ञा स्यात्। न च तयोरपदार्थतया ऽनन्वयप्रसङ्गः । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात्। उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः।तथाहि। विभाषो

पपदेनप्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा। तत्र स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते, पक्षे भवतीति त्वनुवाद । तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा। और्णुवीदित्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपिदिति नित्याङित्वाभ्युपगमात्। तत्र ऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता, विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्प स्यात्। कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्प स्यान्न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन, कित्सु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्ते।सञ्ज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेतिनिषेध प्रथम कित्सु प्रवर्त्तते तत किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्य प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखनैव विकल्प प्रवर्तते। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षण प्रवर्त्तते इति दर्शने इद सूत्रमारभ्यते। यदा तु प्रतिलक्ष्य विभाषाश्वेरित्येतच्छ्रियते। तदा कचिद्विधिमुखेन कचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्ते सभवान्नेद सूत्रमारभणीयम्। तथा च वार्तिकम्।अशिष्यो वा विदितत्वादिति। वस्तुतस्त्वाकृतिपक्षेऽपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि पठित्वेद सूत्र प्रत्याख्यातु शक्यम्। युक्त चैतत्। अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा सञ्ज्ञा विभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्त्तेत। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति और्णुवीदित्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात्। नन्वारभ्यमाणे सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो निषेध एव सञ्ज्ञीति किं न स्यादिति चेन्न। तथा सति नबहुव्रीहाविस्यनेनैव सिद्धौ विभाषादिक्समासइत्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । इतीति किम्। घुसञ्ज्ञावत् स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य सञ्ज्ञा मा भू

त् । तथाहि सति विभाषाश्वोरित्यस्य नवाशब्द श्वयतेरादेश इत्यर्थ स्यात् इतिशब्दे तु सत्यर्थे सज्ञीति लभ्यते । तथाहि । लोके ह्यर्थप्रधान शब्द गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपर सपद्यते । व्याकरणे तु स्वरूपमितिपरिभाषणात् स्वरूपपरत्वम त्सर्गिकम्, इतिशब्दसमभिव्याहारेत्वर्थपरतेति विशेष । अर्थस्यैव सज्ञात्वमपि, न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तम् । तेन हृक्रोर यतरस्यामित्यादावपि वै रूप्योद्धारो बोध्य । एतत्प्रसगेन त्रिविधा अपि विभाषा प्रायेण भाष्ये विवेचिता । तत्राप्राप्तविभाषामध्ये ग्रोयाडि, अचि विभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति । अप्राप्तविभाषेयमिति सत्य, किं तु त्रिसशया इत्युपक्रम्य प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येवरूप कोटित्रयप्रकारकसशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वादत्रापि कोटित्रयस्योक्तिसभवो वक्तव्य । स च दुर्वच । तथाहि । निजेगिल्यतइत्यत्र ग्रोयडीति नित्य लत्व विभाषायास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति। गिलति गिरतीत्यादौ तु विभाषा, ग्रोयडीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कुत प्राप्तविभाषापक्ष । अथोच्येत, अचिविभाषेत्यत्र यडीत्यनुवर्त्य यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति व्याख्यानादस्त्येवोक्तिसभव इति। तन्न। निजेगिर् य अच् इतिस्थिते हि ग्रोयडीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां विभाषाया प्राप्ति । अच्परत्वाभावात्। अथ ब्रूयाद्विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुक पूर्व ग्रोयडीति न भवतीति, एवमप्युभयत्रविभाषात्व दुर्लभमेव । गिरति गिलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुक प्रागेव ग्रोयडीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्यासिद्धतया तत प्रागेव लुगिति वाच्यम्। अन्तर्भूतयङपेक्षत्वे

नान्तरङ्ग लत्व प्रति बहिर्भूताच्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको सिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति । अत्रोच्यते । प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्तिसभव । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्थम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक् । न च लुङ्निमित्तमजेत्र दुर्लभ । तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्ते । तथा चाच पूर्वमेव लत्व स्यादिति वाच्यम् । कृतितुग्विधिग्रहणेन हि बहिरङ्ग परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु कृते ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति निर्जागिर् अच् इति स्थिते ग्रोयडीति न प्राप्नोति यङ्परत्वाभावात् प्रत्ययलक्षण तु नलुमतेति निषिद्धम् । तत्र ह्यङ्गस्येत्यनेनाङ्गाक्षिप्तकारो न निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भाव । लुका लुप्त न स्थानिवदिति निषेधात् । अज्झलादेशत्वाच्च । तथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न । न गातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे पृथगल्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेध । तस्य दोष सयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । यत्त्वच्यचिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोयडीति प्रत्यासिद्धत्वाद्विप्रतिषेधासम्भव । ततश्च सत्यामपि यडीत्यस्य निवृत्तावुभयत्रविभाषात्व न सम्भवति । तथाप्यधुनेत्यादिवल्लाघवार्थमप्नुनेत्येव वक्तव्ये नप्नुनइत्युक्तेर्योगविभागार्थतया न योगे योगो ऽसिद्ध किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चासिद्धत्व न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवो बोद्धव्य । सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेत्र

नित्य लत्व समदायलोपवादिना तु मते अजपेक्षया तरङ्गत्वा न्नित्य लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यम् ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यण सम्प्रसारणम् ॥ यण स्थाने इक् भवतीत्येवरूपो वाक्यार्थ यणस्थानिक इगरूपो वर्णश्चेत्युभयमपि सम्प्रसार णसज्ञ स्यात् । तत्र ष्यड सम्प्रसारणमित्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहण सम्प्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्ये ति विवेक । पूर्वसूत्रादितिशब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य सज्ञित्व मिति लभ्यते । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव सज्ञि । न चै व तदेव विधेय स्यादिति वाच्यम् । वाह ऊठ् सम्प्रसारण मितिसामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वनि र्णयात् । न चैवमपि ष्यड सम्प्रसारणमित्यादौ दोषतादव-स्थ्यम् । सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । ननु तथापि वाक्य तदर्थयोरन्यतरस्य सज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथ मिति चेत् । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि । अत्र च विधेयानुवाद्यसमर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् । आह च । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसज्ञात्वस्येति । उभयो सज्ञेति षष्ठीतत्पुरुष । भर्तृहरिश्चाह । सम्प्रसारणसज्ञा यां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययो । प्रविभागस्तथा सूत्रएकस्मिन्ने वजायते । तथा द्विर्वचनेचीति तन्त्रोपायादिलक्षण । एकशेषेण निर्देशो भाष्यएव समर्थित इति ॥ तन्त्र च शब्दतन्त्रमर्थतन्त्र वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्य पक्ष । शब्दैक्ये द्वितीय । आद्येपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एव च तन्त्रत्वमेकरू

पेण भवेत्तुल्योपकारत । उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्ति लक्षणमिति मामासक्रमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्त्तव्य । तस्य भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिशून्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । वाक्यार्थ एव सञ्ज्ञी अनुवादे तु तन्निर्वर्त्तको वर्णो लक्ष्यते । सम्प्रसारणाज्जात सम्प्रसारणमिति । अथ वा वर्ण एव सञ्ज्ञी । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसञ्ज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिता । स्यादेतत् । अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यण स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिद् । तस्य च सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया सत्या हल इति दीर्घ स्यात् । तरप प्रति लङ तस्याङ्गत्वादिति । अत्राहु । सङ्ख्यातानुदेशात्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य सञ्ज्ञा न तु लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम् । वाक्यार्थ सञ्ज्ञाति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासङ्ख्यपरिभाषोपस्थितौ यण स्थाने इक्स्याद्यथासङ्ख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थ सोय सम्प्रसारणसञ्ज्ञ स्यादिति महावाक्यार्थ । न चावान्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्ग । तस्य सञ्ज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा ष्यङ सम्प्रसारणमित्यादवैयर्थ्यापत्तेरतो नोक्तदोष । अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च । उभयसञ्ज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासङ्ख्यप्रवृत्त एव वर्ण सञ्ज्ञीति । अतो ऽदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्ग । इद च कर्मकर्त्तरि रूपमिति हरदत्त । उपलक्षण चैतत् । केवले कर्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव सञ्ज्ञीति पक्षे तु यथासङ्ख्य दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात् । न चैव स्थानेयोगाप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात् । उक्त हि इ

क्ङ्गणवृद्धीइतिसूत्रे । सिद्ध तु षष्ठ्याधिकारे वचनादिति । इहै क वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणापकर्षोऽस्तु । यथासङ्ख्य तु दुर्लभमित्युक्तम् । कथं तर्हि भवुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति चेत् । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् । यद्वा । कार्यकालपक्षे यण स्थाने सम्प्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवादतैव नास्ति तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासङ्ख्यप्रवृत्त एव सञ्ज्ञी । स एव सम्प्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते । अथ वा स्थानक्रमेण सम्बन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभ । यथासङ्ख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् । द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न । दिवउदिति तपरकरणात् । अत एव द्युलोक इत्यत्र सम्प्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथमस्योपन्यास इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थ सञ्ज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् । सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे तु ऋतउदिति ज्ञापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादौ ऊठ सम्प्रसारणसञ्ज्ञायां सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वार्णादाङ्गं बलीय इत्युक्तं भविष्यति । वाक्यार्थ सञ्ज्ञीत्यादिपक्षान्तरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूतो जीन इत्यादौ तु हल इति सूत्रसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशेपि दीर्घप्रवृत्ति । वर्णसञ्ज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासम्भवेन हल इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादा

द्यन्तावयवौ स्त । भविता । यापयति । पुरस्तादपवादा इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवाद । प्रत्यय परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्बाध्यते । तेन चरेष्ट ,गापोष्टक्,व्रीहिशाल्योर्ढक्,इत्याद य परा एव भवन्ति । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परि भाषेयम् । भाष्ये तु सज्ञापक्षोपि स्थापित । तथाहि । टकि ताविति कर्मधारय । इत्सज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयो सज्ञे स्त । तथा च इट् इति बहुव्रीहि इ ट् आदिर्यस्येति वि ग्रह । तथा च स्थानेन्तरतमपरिभाषया तव्यस्य इतव्यादेशे सिद्धमिष्टम् । एव यापयतीत्यत्र यातेर्याप् आदेश पु क् यस्येति व्याख्यानात् । न चैवमाद्य तौ टकौ इत्येवास्त्विति वाच्यम् । आलजाटचौ ठस्येक इत्यादावपि टकयोराद्यन्तसज्ञात्वप्रसङ्गात् । इत्सज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते। तेन इत्सज्ञकस्य यो देशस्तत्रा वस्थितौ टकौ सज्ञे । न चाटचष्टकार इकादेशन्य ककारश्च तथेति नोक्तदोष । नन्वास्मिन्पक्षे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादिना भू इत्यस्या भू इत्यादेश स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्त प्रसज्येत।नैष दोष। अ ट् उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्या पि उदात्तस्य सौत्र परनिपात । तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याडजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति वाच्यम् । आडजादीनामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । वक्ष्यति हि,अजादीनामटा सिद्धमित्यादि ॥

मिदचोन्त्यात्पर ॥ सन्निविष्टानामचां मध्ये अन्त्यो योच् तस्मात्परो मित्स्यात् स च पूर्वान्त । स्थानेयोगस्य परश्चे ति परत्वस्य चापवाद । वनानि । यशांसि । रुणद्धि । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्याप

वादोस्तु न तु प्रत्यय परश्चेत्यस्यापीति चेन्न । बाध्यसामान्य चिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्त सर्वं बाध्यतइतीहाभ्युपगमात् । अन्यथा श्नमो मित्करण व्यर्थ स्यात् । न च श्रवणार्थ एव श्नमो मकार इति वाच्यम् । तृणह इति निर्देशात् । अच इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । निर्द्धारणे षष्ठी । न चा त्यादि त्यनेन सामानाधिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्यम् । शे मुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचो ऽसम्भवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तावलोन्त्यपरिभाषाप्रसङ्गात् । तथा च तत्र मित्करणवैयर्थ्यापत्ते । पूर्वसूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशेपाहान्तग्रहणमात्रमनुवर्त्तते एकदेशएव स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तेन मित्पूर्वान्त । यदि त्वभक्त स्यात्तदा ताता पिण्डानामित्यादौ शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे कृते नलोपो न स्यात् । प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् । तथा वहलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिह इति खशि अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । यदि त्वादिग्रहणमनुवर्त्य परादि क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घेर्ङितीति गुण स्यात् । वहलिह इत्यत्रानुस्वारो न स्यात् । अतिशयित सखा येषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वप्रयुक्ता वृद्धि प्राप्नोति । सा हि गौणत्वेपीष्यते अस्थ्याद्यनङ्वत् । एतच्चेह सूत्रे भाष्यकैयटयो स्फुटम् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थित । अत्र वार्त्तिकम् । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसयोगादिलोपार्थम् । मग्न । मग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । मस्जिनशोर्झलीति नुम् । स च यद्यन्तादच परः स्यात्तदानिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् । उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां सज्ञा । अथ स्कोरिति सलोपे

कृते नकार उपधात्वाल्लुप्यतामिति चेत् । न । नलोप प्रति स्को रितिलोपस्यासिद्धत्वात् । बहूना समवाये समुदायस्यैव सयो गसञ्ज्ञेति पक्षे सलोपस्याप्राप्तेश्च । तथा च मङ्क्ता मङ्क्तव्य मित्याद्यपि प्रयोजन बोध्यम् । भर्जिमर्च्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्त्तते । भृजी भर्जने । अस्मादौणादिके अचि कृ ते ऊमागम । भरूजा । मर्च शब्दार्थे । चुरादिक । अस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्यय ईमागम । निपातनात्सिद्धम् । भरू जाशब्दो ह्यङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्यय कृत्वा मरीचिश ब्दो व्युत्पादित । तदुपायान्तर बोध्यम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इ गेव स्यात् । हेशब्दमतिक्रान्त कुलमतिहि कुलम् । चित्रगु । अ तिरि । अतिनु । यदत्र वक्तव्य तदेओङ्सूत्रएवोक्तम् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमाना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरेति बोध्यम् । अस्तेर्भूः । अस्ते समी पो ऽनन्तरो वेति सशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थ । स्थान च प्रसङ्ग ।दर्भाणां स्थाने शरै प्रस्तरितव्यामितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थपर्यवसाने सामी प्याद्य सम्बन्धा अर्थाद्व्यावृत्ता । योग सम्बन्ध । स ब हुविधोस्त्यस्या इति योगा । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । स च भूम्नि । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्ते । तेनानेकसम्बन्धप रतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो लभ्यते । अयोगेति वा छेद । अ निश्चितयोगविशेषेत्यर्थ । योगेत्ययोगेति वा किम् । ऊदु पधाया गोह । शास इदङ्हलोरित्यादौ शास इत्यत्र मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासो स्थाने धातुमा

ग्रस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक्। यद्वा । स्थाने योगो यस्या इति बहुव्रीहि । अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । यद्वा । स्थानेन योगोस्या इति विग्रह । निपातनादेत्वम् । न चानयो पक्षयोर्गोह शास इत्यादावतिप्रसङ्ग । परिभाषाणामनियमे नियतु प्रवृत्ते । युक्त चैतत् । आकांक्षापूर्वकत्वात्सम्ब धस्ये, ह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीतआकांक्षाविच्छेदात् । लोकोपि हि पथान पृच्छ त म त्यमुष्मिन्नवकाशे दक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादावुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्सशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न त्वसदिग्धे तिर्यक्पथेपीति दिक् । भाष्यकारास्त्वाहु । अस्तेर्भूरित्यादावनेकसबधप्रसगेपि लक्ष्यानुरोधाद न्तरगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगतैव व्याख्यास्यते । तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थ । किं तु षष्ठ्यतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थ । तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति । तेन पाद पदित्यस्यायमर्थ पाच्छब्दा त यदग तदवयवस्य पाच्छ दस्य सर्वस्य पदादेश इति । अलोंत्यस्यादे परस्येति तु योगौ आरभसामर्थ्यादस्य बाधकौ । अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति । एव स्थिते तत्राद्याश्रयणेन प्रागुक्तोपि सूत्रार्थ सुवच । फलं तु स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक् ॥

स्थाने न्तरतम ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेश स्यात् । सादृश्य च चतुर्धा । स्थानतोर्थतो गुणत प्रमाणतश्चेति । स्थानतो यथा । सुध्युपास्य । मध्वरि । धात्रश । लाकृति । यत्तु यथासंख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्त भाष्यादौ । तदभ्युच्चयमात्रम् । अर्थतः साम्यविवक्षायां यथास

रयालाभात् । इको हि षट्षष्टि यणस्तु सप्तेति वैषम्यात् । अथेक्शब्दाद्यण्शब्दाच्च प्रथम चतुर्णा चतुर्णामुपस्थितेर स्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्येति दीर्घस्य कथ यणादे श । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण च परस्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसङ्ग धात्रंशे च लका रप्रसङ्ग , यवौ च सानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यवतिष्ठेयाता मिति दिक् । दैत्यारि श्रीश इत्याद्यपीहोदाहरणम् । अर्थतो यथा । वातण्ड्ययुवति । वतण्डशब्दाद्गर्गादिभ्य इति यञ् । तस्य लुक्स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समास । पुवत्कर्मधारये त्यतिदिश्यमान पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य त दपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । गुणतो यथा । पाक । त्याग । चजो कुघिण्ण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककार । जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवत स्थाने तादृगेव गकार । प्रमाणतो यथा । अमुम् । अमू । अमून् । अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकार । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुन स्थानेग्रहणाद् योपि वाक्यार्थः सम्मत । ताल्वादिरूपे स्थाने योन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स प्राप्यमाणाना मध्ये स्यादिति । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमा न्तर्य तत्र स्थानत आन्तर्य बलीय इति । तेन चेता स्तोते त्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति । वाक्य भेदे च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम् । एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे सम्मते हि स्थानेन्तरइत्येव ब्रूयात् । सिद्धान्ते तु वाग्घरिरित्यादौ सोष्मण सोष्माण इति द्वितीया प्रसक्ता । नादवतो नादवन्त इति तृती याः प्रसक्ता । तमब्ग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति । ते हि सोष्मा

णो नादश्च तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्सहिता सोष्मा
ण । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । वर्गे वर्गे च प्रथमा
वघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्य इति । शादय ऊ
ष्माण सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षा । इह
त्राणि वाक्यानि,ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचन । शषसहा ऊ
ष्माण इति प्रथमवाक्यार्थ । सस्थानेनेति । इत्थंभूतलक्षणे
तृतीया । हशषसा क्रमेण ख छ ठ थाना द्वितीयानां सस्था
ना । यथा हादय उष्माण स्तथैव खादयोपीत्यर्थ । फकारस्य
तु यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्म
त्व बोध्यम् । हकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा ए
व तेपीत्यर्थ । न चैवमिष्ट उप्त इत्यादावान्तर्यादर्धमात्रस्य
यण स्थाने अर्द्धमात्र इक् स्यात् । दध्यत्र, सुध्युपास्य, इ
त्यादौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्या
दिति चेन्न । अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकाद्विमात्रिकयजनस्य च
लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योस्ति स एव भविष्यति । इह
भाष्ये अन्तरतम इति सप्तम्यतपाठोप्युप यस्य दूषित । त
थाहि । अन्तरतमउरण् रपर इति सहितया तावत्सूत्रकृद
पाठीत् । पदकारास्तु व्याख्यातार । तत्र सप्तम्यतमपि श
क्य छेत्तुम् । षष्ठीति चानुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठी
उपसहर्त्तव्येति सूत्रार्थ । एव चाक सवर्णे दीर्घ इत्यत्र वि
धेयस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या उपसहा
रात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययइत्यत्र एच इत्यनु
वृत्ताया षष्ठ्या वांतादेशस्यातरतमयोरोदौतोरुपसहारात्सि
द्धम् । अन्यथा एजमात्रस्य वान्तादेश स्यात् । अत्रेद दूष
णम् । इको यणचीति यण् ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणाम् ।

अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिक सन्निकृष्ट इति तत्रैवेक इति षष्ठ्या उपसंहारात्। तथेको गुणवृद्धी अचोञ्णिति इति षष्ठ्योर्गुणवृद्ध्यो रन्तरतमेष्वेव इक्ष्वक्ष चोपसंहारात्। नेता लविता नायको लावक इत्यादावेव स्यात्। चेता स्तोता चायक स्तावक इत्यादौ तु न स्या दिति दिक्। तदेव सप्तम्यन्तपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमान्तपक्ष एव युक्त इति स्थितम्। स्यादेतत्। एव सति एज्मात्रस्य वान्तादेश स्यादिति चेत्। अत्राहु । पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्य प्रवृत्तम्। अन्तरतमपरिभाषा वा। अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयते । यादृशो वान्तादेश पूर्व दृष्टओ कारस्थानिकोऽव् औकारस्थानिकश्चाव् तादृशो यि प्रत्यये भ वतीति सूत्रार्थ । यद्वा। वात इति न करिष्यते । न चै व चेय नेयामित्यादावतिप्रसङ्ग । क्षय्यजय्याविति योगो विभज्य कण्ठताल्व्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरत या व्याख्यानात् । क्षिज्यो शक्यार्थएवेति द्वितीयसूत्रार्थ । तेनार्हाद्यर्थे तयोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादि गणपाठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूप न सिद्ध्येत् । तथा हि । नरशब्दस्य ङीन्सन्नियोगेन वि धायमाना वृद्धिरलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । तथा च यस्येति चेति लोपेन तस्यानिवृत्तौ वृद्धिवचन व्यर्थ स्यात् । न च नृशब्दार्थ तादिति वाच्यम् । एव हि सति नुर्वृद्धिश्चेत्येव ब्रूयात्। न च नरशब्देपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भव न्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेर न्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्या लोपो बाध्यताम्, आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवत्विति प्रशये परिभाषाबाध एव न्याय्य । तदुक्तम् । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति । किञ्च वाह ऊठित्यत्र ग्रा

पितत्वेनानुमेयाया परिभाषाया एव बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छुतस्य यस्येतिलोपस्य बाधो ऽनुचित । तथा च लोपे कृते वृद्धि रिति सिद्ध नारीति रूपमिति चेत् । सत्य सिद्ध, किन्तु सप्तम्य तच्छेदपक्षएव । तत्र हि प्रकृतितोंतरतमनिर्वृत्तिरिति वृद्ध्य न्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमांतछेदपक्षे त्वादेशतोंतरतमनिर्वृत्तिरित्यलोंऽत्यस्येति वचनाद्रे फस्य स्यात् ॥ तस्मात्सिद्धांते नारीति रूप नरशब्दस्य दु सा धमिति पूर्व पक्ष ॥अत्राहु । नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्य कृतोभिप्रेत सप्तम्यतपक्षनिराकरणभाष्येण तथैवानुमानात् । न चै व नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति नरीति रूप स्यादिति वाच्य म् । इष्टापत्ते । तथा च प्रयुज्यते किंनरीणां नरीणामिति । यद्वा । नरशब्दस्य नियतपुल्लिंगत्वमेवास्तु । तथाच क्वातिप्रस ङ्ग । उक्तप्रयोगस्तु पुयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति । यथान्या सेपि तस्य दुर्वारत्वात् । अथ वा नृनरयोरित्यत्रात इति वर्त्त ते । अजाद्यतष्टाबिति सूत्रात् । तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठ्या वि परिणत नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन सबध्यते । न तु नृशब्देन । असभवात् । तस्मात्सिद्ध नारीति । अत्रेद वक्तव्यम् । प्रत्याख्याय तां नाम नरशब्द । नृनरयोरिति पठत सूत्रकृतो मते त कथमुक्तिस भव । न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यम् । वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरश ब्दपाठस्य वैफल्यापत्ते । अत इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लिष्टम् । ए कदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात् । किञ्च नृनरयो रिति गणपाठे पठ्यते न त्वष्टाध्याय्याम् । गणे चात इति न प्रकृतम् । तथा शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादिशब्देन गणसूत्रमपि हृ दयमागमय्य तत्रात इत्यस्यान्वयो वाच्य । स च क्लिष्टतर इति स्पष्टमेव । तस्मादित्थ समाधेयम् । नर इति रान्त लुप्ताकारा

नुकरण तस्य अ नर । नुश्च नरस्येवेति द्वन्द्व । चाद्गणे पाठाच्च ङीन् । यद्वा । स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा छेद सूत्रकृत सम्मत भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रयणेन सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथाप्यन्तरतमनिवृत्तिरस्त्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिकी सा । भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् । तथा च वान्तो यि नृनरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानितोन्तरतमानिर्वृत्तिमाश्रित्य नारीति रूप साधयन्हरदत्तोपि न विरुध्यते । इको यणचीत्यादावतिप्रसङ्ग परमवशिष्यते । स च ल्वादिभ्य प्वादीनान्हस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या न्यायमूलिकाया वा स्थानितोन्तरतमानिवृत्तेरनित्यतामाश्रित्य परिहर्त्तव्य इति दिक् । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते । सभायामास्यतामित्युक्ते हि पण्डिता पण्डितै सह समासते, शूरा शूरै, कवय कविभि, न तु सङ्करेण । किं बहुना गवां सङ्घ प्रति गौर्धावति, अश्वो ऽश्वानामित्यादिव्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकत एव लाभान्न तदर्थं सूत्रमारम्भणीयम् । एव स्थानत आन्तर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि । भूय सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा सजातीयान्तरसवलने सत्यपि कृशत्वपाण्डुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते । तदेव लोकत सिद्धं किं वचनेनेति ॥

उरण् रपर ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गावस्थायामेव रप्रत्याहारपरस्स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्यात्त्रिंशत उपस्थाने सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतिमत स्थाने रपरो लृस्थाने तु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णर्द्धि, तवल्कार [illegible]

यो ऽण् इति ग्र थस्तु यथासरयभ्रमापादकोसगतश्च । शब्दत॰ साम्येनाभिमतानिर्वाहात् । न हि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थत स्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न यथासरयमभिमत तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्योल्लेखनेन । आ च आ च रलौ ऋलो स्थानमिति विग्रहे उश्च उल् च ऋलोरिति विग्रहे वा द्व द्वस्य दु र्लभत्वाच्च । स हि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधुत्वानिर्वा हार्थे लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथ चिन्निर्वाहस्तु ग्र थे श्रद्धालुभिरास्थेय इति दिक् । अत्र प क्षचतुष्टय सम्भाव्यते । उ स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्व विशिष्टो ऽण् विधीयतइति प्रथम पक्ष । उ स्थाने अणाम नर्णा च प्रसङ्गे अणेवेति नियम । स च रपर इति वाक्यभेदे न रपरत्व विधीयतइति द्वितीय पक्ष । उ स्थाने योणित्यनू द्य तस्य रपरत्व विधीयतइति तृतीय । प्रसगावस्थायामेव र परत्व विधीयतइति चतुर्थ । तत्राद्ये पक्षे नाप्राप्तेषदात्तादिषु विधीयमानोण् तेषां बाधक स्यात् । तैरनवरुद्धस्य विषयस्या लाभात् । एव तदा वचनव्यक्ति । षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्ना देशो तरतम स्यात् । ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्ता नुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोष । तथाहि । कृतिरित्यत्र ञ्नि त्यादिर्नित्यमिति प्राप्तम् ऋकार बाधित्वा ऽण् रपर स्यात् । त था प्रकृत प्रहृतमित्यत्र गतिरन तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते शेषनिघातमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरित च बाधेत । तथा नॄ पा हीत्यत्र नॄ पइति ज्ञापकात्पूर्वसवर्णदीर्घसभवेप्यनुनासिक बा धित्वा ऽण् रपर स्यात् । किञ्च कर्त्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाण् भवन्नकार एवेति नियमाभावात् कदा चिदिकार उ

कारश्च स्यात् । अपि च ये ऽमी प्रतिपदोक्ता इत्वोत्वादय ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति तेषु रपरत्व न स्यात् । द्वितीये तु गुण वृद्ध्योर्न दोष । अणनणो प्रसक्तावणेवेति नियमेन कर्त्ता कारक इत्यादिसिद्धे । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा वृद्धिरनन्त रतमा तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोंतरतमेत्यावि शेषादुभयत्रापि सकलवृद्धिप्रसगे नियमोस्तु, गुणस्तु कर्त्ता इत्या दौ मात्रिक एव प्राप्त । तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एङे व प्राप्त । तथा च अणनणो प्रसगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घे ष्वेडेव स्यात् । ह्रस्वेषु त्वकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् । यो हि प्र थमवाक्येनाणेवेति नियम्यते । तस्यैव द्वितीयेन रपरत्व विधी यते । तथा च गुणे दोषोस्त्येवेति चेत् । चजो कुघिण्ण्यतोरित्या दौ सावकाशाया स्थानेन्तरतमपरिभाषाया वृद्धिविधौ चरितार्थ याऽउरण्रपर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । त स्माद् द्वितीयपक्षे गुणवृद्ध्योर्न कश्चिदोष इति स्थितम् । उदात्ता दिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्वादिष्वपि । तृ तीये तूदात्तादिषु न दोष । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषासस्कृ तैर्ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोष । गुणवृ द्ध्योस्त दोष एव । तथाहि । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि तरितेत्यादावे- डेव स्यात्तथा अविशेषाद् वृद्धित्रयेपि प्रवृत्ते अकारस्याण्त्वाद्रप- रत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि का यकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते । यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरि म पक्षमाश्रित्य समाहितमनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्त सप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवदिति । त दुभयमपि पाक्षिक बोध्यम् । तथाहि । यदा ऋत्वजात्यवच्छि

न्नस्य कोन्तरतम इति परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदाऽनुरूपप्रतिसबन्धिराहित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम् । न ह्यान्तर्य चतुर्द्धेति मुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्मण सोष्माण इति भाष्याद् वृत्तेश्चानियम एव लभ्यते । एव च नष्टाश्वदग्ध रथन्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण परीक्षायां तूक्तरात्या दुष्टोय पक्ष । तथा चात्र सूत्रे वार्त्ति कम् । य उस्स्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रति पत्तिरिति । किञ्चास्मि पक्षे क रेफपरत्व क वा लकारपरत्व मिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात् । स्वतन्त्र कर्त्तेति निर्देशा न्न विनिमयो ग्रोयङ्श्यचिविभाषेत्यारम्भाच्च न विकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरव स्यादेव । रेफस्य पूर्वान्ततां साधयितुमाद्यन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्तग्रहणमनुवर्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन रेफावयवश्च वाच्य इति महान्क्लेश । चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यतइति वक्ष्याम । तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रित । स चेत्थमुपपादनीय । स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकमु स्थाने यो ऽणित्यनुवादेपि स्थानसम्ब धलाभाय । द्वितीय तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भ वतीति कालविधानार्थम् । स्थानेन्तरतमसूत्रे स्थानशब्दस्य ता ल्वादिपरत्वेपि शब्दाधिकाराश्रयणादिह प्रसङ्गपरत्व बोध्यम् । एव च गुणवृद्ध्यो प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपरा सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमावेडावैचौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोणेव भ वतीति न कश्चिद्दोष । एव मुदात्तादिविधिष्वप्यन्तरतमत्वाद्द कारो भवति न तु अर् इर् इत्यवधेयम् । न चैव कर्त्तेत्यादावनेका ल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्ग । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि । ऋस्थानित्वमुपजीव्य प्रवृत्त रपरत्व सर्वादेशतां नापादयाति ।

उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्त्तिकम् । सर्वादेश प्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् । न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेश स्याविघात इति । अण्ग्रहण किम् । रीङ्रिङादीनां रपरत्व मा भूत् । मात्रीयति । क्रियते । तथा ढकि लोपोपि रपर स्यात् । एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तौ सामर्थ्यादनेनालोन्त्यविधिं बाधित्वा सर्वादेश स्यात् । तथा होतापोताराविल्यत्रानङोपि रपरत्वे सयोगान्तलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिङादिष्वण् स रपर कुतो नेति चेत् । अनादेशत्वात् । आदेशत्व हि समुदाये विश्रान्तम् । न चैव कृष्णर्द्धिरित्यादौ रपरत्व न स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयो रवयवयोरेव स्थानित्वावगमात् । अत एव द्वयो स्थानिनो भिन्नादिषु नत्ववद्द्वावादेशौ मा भूतामिति तत्रैकग्रहण कृतम् । तस्मादृकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव । तदुक्तम् । यो ह्युभयो स्थाने भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । तस्मादेकादेशेपि रपरत्व भवतीति स्थितम् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या ऋत उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्व स्यात् । तथा च विभक्तिसकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरीति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घेण मातू पितूरिति प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्सस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धे । नन्वेव मातु कार्यमित्यत्र षत्व स्यात् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् । न चाय प्रत्ययाविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथात्वादिति चेत् । उच्यते । ऋत उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तस्य प्रत्ययसञ्ज्ञा सकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसञ्ज्ञा । एकदेशवि

कृतस्योपसङ्ख्यानात् । स्थानिवदादेश इत्यत्रादेशग्रहणाद्वा । अत एव यङो यकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तम् । तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्थानिकत्वेपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्लभत्वात् । अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसम्भवात् । न वाप्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात्षत्वं स्यादेव । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् षत्वम् । मातुः कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापक एकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव ज्ञाप्येते । यत्तु भाष्ये लुप्यते प्रत्ययो रात्सस्येति । यच्च कैयटकृतं तद्व्याख्यानम् । उत्वे कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति पक्षे यद्यप्युरारादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिशङ्कैव नास्ति तथापि सम्प्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च वव्रे इत्यादावुरदत्वे रपरत्वे च कृते हलादिशेषेण रेफो न निवर्त्तेत । अभ्यासावयवस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्यस्याल स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनाम । स । य । स्थानष

ष्ठीति किम्। आर्द्धधातुकस्येट्, तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत्। इन्च षष्ठास्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते। अल इति किम्। पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमान वसुस्रंस्विति दत्व परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्। एतेनाल इति जसन्तमाश्रित्यालात्मका आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणा परास्ता। अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात्। किं चैव लाघवार्थमलन्त्यस्येत्येव सूत्रयेत्। अपि चारुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोप पादश्चतस्य सख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेश स्यात्। ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत्। यत्तु अल इति जसन्तमिति पक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहण न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णन, तदपि न। षष्ठीति पक्षेपि ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकाल् अन्त्यस्य स्यात्। न तु अङिदपीति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात्। वस्तुतस्तु पक्षद्वयेप्यनेकाल्ग्रहण कर्त्तव्यमेव। अन्यथा ऽतो भिस ऐसित्यादिपञ्चमीनिर्देशेष्वनेकालप्यादेश परस्यादे स्यात्।सत्यनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेश। अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम्। तथाहि। अलोन्त्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ। आदे परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति। तत्र प्रथमस्यावकाश। ईदास, बहोर्लोप इति। आसीन, भूयान्। द्वितीयस्यावकाश। अस्तेर्भूरित्यादि। अतो भिस इत्यादे परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्ध रामैरित्यादि। न चादे परस्येत्यत्राल इति जसन्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यम्। तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापत्ते। तदेव कार्यस्यान्त्येत्यनुसहारो व्याख्यात। ङिच्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात्। यद्वा। षष्ठ्या एवायमनुसहार। या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्यालो बोध्ये-

ति । अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यायमर्थ यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सा अन्त्यस्याल इति । एवमग्रेपि ॥

ङिच्च ॥ ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् । दध्ना । दध्ने । अनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थमिद तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूप प्रयोजन सम्भाव्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेध । यद्वा । एरुरित्यस्यानन्तरं तह्योस्तादिति वक्तव्ये ङित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्ति । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेध सर्वादेश । प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्ते ॥

आदे परस्य ॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदास । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकार । आसीन ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य॥ अनेकाल् आदेश शिच्च सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भू । भविता । इदम इश् । इत । ङिच्चेति नियमात्सिद्धे ऽनेकाल्ग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । यत्तु वृत्तिकारैर्जश्शसो शिरिति शित उदाहरण दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशता विना तत्र शित्त्वस्यैवालाभात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्डादेशादिष्विव सिद्धत्वात् । तथाहि । णल्डाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदा प्रत्ययसञ्ज्ञा । तत प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्सञ्ज्ञा । ततो लोप । तत एकाल्त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षति । उपजीव्यविरोधापत्ते । अत एव हि कर्तेत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तम् । शकारेणानबन्धेन इश्प्र

भृतीनामनेकाल्त्वादेव सिद्धे शिद्ग्रहण नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि ति ज्ञापनार्थम् । तेन दिवऊत् अर्वणस्त्रसावित्यादेर्न सर्वादेशते ति बोध्यम् । ननु कथ ज्ञापकता ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे त्येतदर्थतया शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि लोपश् इति छिद्यते सज्ञायां च कृत शित्त्व तत्रानुपयुक्त सत्साङ्गिनि फलति, क्रमुटष्ठिल्ववादिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावा त्तदभिप्रायको लोपशितिच्छेद इति सिद्धान्त । एकान्ता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । घ्वसोरित्यत्र तु लोप इत्येव छेद । लोपोयगीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेश । वा र्त्तिकमते तु नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्या सविकारेष्विति पर्युदासस्याय विषय । लोपस्य विकारत्वाभा वात् । रूपान्तरापत्तिर्हि विकार, । यथा भूञामित् अर्त्तिपि पर्त्योश्चेत्यादि । अत एव पस्पशायां लोपो विकारात्पृथग्गृहीत॰ लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेद परिपालयिष्यतीति । उक्त च पृषोदरादीनीति सूत्रे कैयटेन । द्वौ चापरौ वर्णविका रनाशाविति । वस्तुतस्तूपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गत्वेत्सज्ञा । अत एवोच्चरितप्रध्वासिनोनुबन्धा॰ स्मर्यमाणा सन्त एव का र्यं निर्वाहयन्तीति सिद्धान्त । इद चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् । तथा च दिव उत् अर्वणस्त्रित्यादेरेकाल्त्वादेकान्तपक्षेपि न सर्वादेशता प्रसज्यते । एव च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापन व्यर्थम् । शिद्ग्रहण च सुतराम् । इदम इश् इद किमोरीश्की तीशीशोस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशताया॰ प्राङ्नलोप । यत्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्सज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् ।

न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशत्वसम्पादनेन कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्य । इह नानेका ल्शिदिति पठित्वा अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्यानुसहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

स्थानिवदादेशोनल्विधौ ॥ आदेश स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयति च । तृतीया ताद्वतिना स्थानिना तुल्य वर्त्ततइति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्याद्युपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूप स्थान्यलो ऽसाधारण न भवेत् । आवधिषीष्ट । अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि भवति । आङोयमहन इत्यत्र हि अल्नाश्रीयते। रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घे कर्त्तव्ये यद्यपि यत्रादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहमत्युक्ता सुपिचेत्यस्याप्रवृत्ति । यादेशस्य यञादित्वात् । सुप्त्ववैकल्याच्चूपदेशस्याप्रवृत्ति । सुप्त्वञ्चेह यद्यपि ए इत्यस्मिन्नलि वर्त्तते तथापि न तदलो ऽसाधारणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्ते । इद च कार्यकालपक्षाश्रयेणोक्तम् । यथोद्देशपक्षे तु सुप्सञ्ज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवातिदिश्यते । तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टम् । एतेनारुदितामरुदितमित्यादाविडागमोपि व्याख्यात । तत्रापि सार्वधातुकसञ्ज्ञातिदेशसम्भवादिति दिक् । अत्र धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा प्रयोजनमिति वृत्तिकृत । उदाहरणादिक् चेयम् , न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यम् । च्लेः सिजित्यादीनामसङ्ग्रहापत्ते । क्रमेणोदाहरणानि । अस्तेर्भू । आर्द्धधातुके विवक्षिते । अत एवाङ्गात्पृथक् धातूपादानम् । धातुत्वाद्धातुप्रत्यया । भव्यम् । केन काभ्यां कै । अङ्गत्वादिनादेशदीर्घैस्भावा । कृत् । प्रकृत्य । कृत्वा ।

हूस्वस्य पिति कृतीति तुक् । अद्यतनम् । ताद्धितत्वात्तदन्तत्व प्रयुक्ता प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । कदश्च । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वाद्व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहु । तच्चिन्त्यम् । स्थानेन्तरतमपरिभाषया गतार्थत्वाम् । अधोध इति तूदाहरणमाष्टमिकद्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्सभाव्यते किन्तु तत्रापि फल दुर्वचम् । तस्मादधोध काम इत्युदाहार्यम् । अत कृकमीति प्राप्तस्य सत्वस्याव्ययत्वात्पर्युदास । यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरणम् । तच्चिन्त्यम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात् । तदन्तविधे॰ सर्वैकवाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्व आनर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यम् । हूस्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक् । सुप् । रामाथ । तिङ् । अपचताम् । तिङन्तत्वात्पदत्वम् । व ,न । पदत्वाद्गुत्वादि । नन्वेवमधोध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव गतार्थतेति चेत्सत्यम् । गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् । इहकाभ्यामित्यादावादेश कार्य लभते केन कैरित्यादौ तु परस्य प्रवर्तयतीति विवेक । ननु वत्करण मास्तु, स्थान्यादेश इत्येतावताप्यसयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थलाभात् । यदाहु । परत्र परशब्द प्रयुज्यमानो विनापि वातिं वत्यर्थ गमयतीति । न च स्थानी आदेश प्रतिपद्यतइत्येव वाक्यार्थ किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधायकैरेव गतार्थत्वात् । न चादेश स्थानिरूपमापद्यते । वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वाच्यम् । वा लिटीत्यारम्भात् । न च चक्षिङ स्याञ् आदेश स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिट्येवेति नियमार्थ तत्स्यादिति वाच्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लृङोरित्याद्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्ते । अस्तिभ्याम् रूपद्वयसि

द्धावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहु । वत्करणाभावे स्थानी आदेशस्य सञ्ज्ञा स्यात् । प्रायेण ह्यस्मि पादे सञ्ज्ञासूत्राण्येवारभ्य ते । ततश्चाङोयमहन इत्यात्मनेपद वधेरेव स्यान्न तु हन्ते । न च स्वरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । अशब्दसञ्ज्ञेति निषधात् । न च स्थानिन सञ्ज्ञात्वे सिद्धधर्मिणमित्यादिन्यायबाध. । अनेकशक्ते शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन सञ्ज्ञिनि विनियोग इति पक्षे सञ्ज्ञाया एवोद्देश्यकोटिनिवेशात्।न चैवमाङो वधियम इत्येव ब्रूयादितिवाच्यम् । वध हिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्ते । नचैवमाङो वधयम इति पठ्यताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेतिप्रसग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङोयमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चात्रधिष्ठवदाजघ्ने इत्यत्राप्यात्मनेपद सिद्धम् । तथाहि । हन्तेर्लिटि लसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरीति बाधित्वा लिटि धातोरिति द्विप्रयोगे ऽभ्यासस्य चुत्वे ऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदेशविकारासम्भवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्व ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमतैवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेश सञ्ज्ञा । तथाप्यनिष्ट तुल्यमेव । तथाहि । अस्यतिवक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिङेव गृह्येत । कृत्रिमत्वात् । तथा च समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात् आख्यतेत्यत्र च न स्यात् । न चैव चक्षिङ इत्येव ब्रूयात् । अनुबधानिर्देशेनापि यङ्लुग्वारणसम्भवादिति वाच्यम् । एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङि इङाङोर्ग्रहणापत्तेः । इङित्यवचनसामर्थ्याद् ह्युभयगतिः स्यात् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र त्विणिङिकामेव ग्रहण स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्करणम् । नन्वेवं वत्करणाभावापत्तिस्थानिवद्गावानुरोधात्सञ्ज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रकरणं

क्रियतामिति चेन्न । तथा सत्यादेशग्रहण विना वाक्यार्थानिर्वा हे बहुगौरवापत्ते । सिद्धान्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानमानुमानिकसग्रहार्थं भवतीति तद्बलेनैकदेशविकृतस्योपसख्यानमिति वार्त्तिक प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति दिक् । स्यादेतत् । यदि सज्ञाप्रकरणे वत्करण विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित ङित् इत्यादौ का गतिरिति चेत् । उच्यते । क्दिदिति न सज्ञा । न क्त्वा सेडिति ज्ञापकात् । नहि क्त्व कित्सज्ञा प्राप्ता या निषिध्येत। ननु मृडमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यताम् । वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पो ऽस्त्विति चेन्न । मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात् । किञ्चैव निष्ठाशीङित्यादि व्यर्थं स्यात् । न हि शीङादिभ्यो निष्ठाया केन चित्सज्ञा प्राप्ता । एव ङिदित्यतिदेश, कित्साहचर्यात् । किं च ङिदित्यस्य सज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वात् । तथा च नवश इति सूत्र व्यर्थं स्यात् । वावश्यतइत्यत्र सम्प्रसारणाप्राप्ते ।किं च क्ङिति चेत्यत्रास्याग्रहण स्यात् सज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहण व्यर्थं स्यात् । बहुगणेत्यत्र तु सख्येत्यतिदेश । अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षराया एव सज्ञाया कर्त्तव्यतापत्ते । किकिनौ लिट्चेत्यादि तु न सज्ञाप्रकरण तेन लिड्वदित्यतिदेशो निर्बाध इति दिक् । अथादेशग्रहण किमर्थम् । स्थानिवादित्येतावतैव सबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात । यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् । द्विविध आदेश । अस्तेर्भूरित्यादि प्रत्यक्ष । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिक । तत्र हीकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेण चोकारान्त आदेश । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थं । तत्रासत्यादेशग्रहणे

प्रत्यक्षस्यैव ग्रहण स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तू भयपरिग्रह । तेन पचात्वित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसज्ञा सिद्ध्यति । नन्वेरुरित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्व भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि । षष्ठीस्थाने योगेत्युक्तम् । स्थान च प्रसङ्ग । स चार्थवत । अर्थप्रत्याय नार्थ शब्दप्रयोगात् । यद्यपि चले सिजादावसम्भवीदम् । तथापि सति सम्भवे ऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । उक्तञ्च । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने । एकदेशविकारे हि नित्यत्त्व नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्ते । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्त्यत्वानुपपत्ति । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञान योग्यताबलात् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिक विषये आरोप्यते इति भाव । नन्वेव बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वे ऽपवादेप्युत्सर्गकृत स्यात् । तथाहि । कप्रत्यया न्तादण्यणन्तत्त्व प्रयुक्तो ङीप् स्यात् । अत्राह वार्त्तिककार । सिद्ध तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरिति भाव । न चापवाद षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभिनभश्चेत्यादौ तु षष्ठ्या स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दान्तराणि प्रत्ययविषयाणि बोध्यानि ॥ विश्रव शब्दात्तु प्रत्ययो न भवति । अनभिधानादिति भाव । तथा च विदूराञ्ञ्य इति सूत्रे भाष्यम् । बालवायो विदूर च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति । अस्मिन्पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्तइति वृद्धिसूत्रस्थ भाष्य

यश्चाश्रुतमेवेति निर्बाधम्। यत्तु स्थान्यथाभिधानसमर्थस्यैवादेश इत्येवपरतया कैयटेन भङ्क्त्वा व्याख्यातम्। तदत्रत्यपक्षान्तराभिप्रायेणेत्यवधेयम्। अथ वा श्यन शित्करणं ज्ञापकम्। अपवादे उत्सर्गकृतं नेति। न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्। नित्त्वादेव तत्सिद्धे। नित्त्वं ह्याद्युदात्तार्थम्। श्यनः पित्वे तु पित्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्त्वेन। न चानेकाच्सु विशेषः। दिवादौ तदभावात्। वावृत्तुवर्त्तन इत्यस्तीति चेन्न। वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात्। न च भ्वादिपाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम्। भ्वादिपाठस्य वृद्भ्यः स्यसनोरित्याद्यन्तर्गणकार्ये उपक्षीणत्वात्। नन्वेवं ततो वावृत्यमाना सा रामशालान्यवीक्षतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न। तत्र वाशब्दस्येवार्थतया कामयमानेव न तु तथा। किं तु छलनार्थमागतेत्यर्थात्। अत्र कैयटः। ताच्छील्यादिविषये चानशि श्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति। तत्र हि लसार्वधातकाभावादनुदात्ताप्राप्त्या चित इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तमिष्टं च। तत्रानिष्टार्थमेव नित्त्वं किन्न स्यादिति तस्याशय। न त्वेतद्युक्तम्। अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छत्यस्वरस्य दुर्बलत्वात्। न च नित्वसामर्थ्यात्तद्बाध। लसार्वधातुके चरितार्थत्वात्। तत्र स्थानिवद्भावलम्भेन पित्वेन गतार्थतेति चेन्न। इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यबाध्येऽतिदेशबाधस्यैव न्याय्यत्वात्। पूर्वान्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायाच्च। यत्तु कैश्चिच्चानश तस्याद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवपरतया कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्योऽन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विकरणस्वरभाक् तद्विषयः। इह तु विकरणान्तमेव स्वरभाक्। सौवर्यं सप्तम्यन्तस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्युक्तम्। तदेतन्निर्मूलम्। घुसञ्ज्ञासू

असेषस्थेन खश्सूत्रस्थेन च भाष्येण विरुद्ध चेत्युपेक्ष्यम्।किश्चातोनु पसर्गे क इति कापवादस्य गापोष्टगिति टक कित्करण ज्ञाप कम् । नापवादे उत्सर्गकृत भवतीति । अनल्विधावति किम् । तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत् । तत्राला विधौ यथा । व्यूढोरस्केन । अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स्थाने वि हितस्य सकारस्य स्थानिवत्वाद्विसर्जनीयस्य अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायइति णत्व प्राप्तम् । अल परस्य विधौ यथा । द्यौ । पन्था । स । अत्र हल्ङ्याब्भ्यादिलोपो न भवति । अलो विधौ यथा । दिव उत् । द्युकाम । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भव ति । उत्वविधान त्वहर्विमलद्यु इत्यादौ चरितार्थम् । आलि वि धौ यथा । यजेक्त , इष्ट । क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानि वत्वात्कोयष्टत्यादाविव हशिचेत्युत्व न भवति । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदो सुलोपो न भवति । अनल इत्युक्तेपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि विधिशब्दोपादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेधार्थम् । तेन प्रपठ्येत्यादि सिद्धम् । अत्र हि वलादेरित्यप्राधान्येनालाश्रित न तु प्राधान्येन। स्यादेतत् । स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि निषि ध्येरन् । तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्व न लभ्ये तेति चेत् । न । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे अनुबन्धानां स्थान्यल्त्वाभावात् । एकान्तपक्षेप्यन्तरङ्गेण लोपेनादेशसम्ब न्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात् । न ल्यपीति लिङ्गाच्च । यत्तु सेध्रिपिबेति ज्ञापकमुच्यते । तत्पाक्षिकम् । अपिद्वचनसामर्थ्या त्स्थाने तरतमपरिभाषया प्राप्तमनुदात्तत्व न भवतीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सि द्धान्तः । उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकसामान्य

धर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सत्यनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्य मित्युक्ते माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते । अत एव चाशसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवातिदेशा न तु भूतविशेषे विहितयोर्लङ्लिटोरपीति सिद्धान्त । तथापीह सूत्रे नल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोऽप्यतिदिश्यते । कित्ति परतो विहितमित्त्व निषेद्धुं हि नल्यपीत्यारभ्यते । कित्त्वञ्च क्त्वा विशेषधर्मं । सेट्के तदभावात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् । तस्मान्नल्यपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशेऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितम् । यत्तु प्राञ्च । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ विसर्गत्वस्य यण्त्वस्य च व्यापकीभूतयोरद्त्वहश्त्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् । यदपि त्वकादेशे कृत्त्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्युपेत्य कइष्ट इत्यादौ हश्त्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति मिश्रैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयण्त्वयोरद्त्वहश्त्वे कथ विशेषधर्माविति विपश्चित एव विदाङ्कुर्वन्तु । यद्यपि तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभतइति न्यायसिद्धम् । अत एव व्रीहिस्थानापन्नेषु नीवारेषु वचन विनैव व्रीहिधर्मा अवघातादयः क्रियन्ते । तथापि तेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया शुक्त नीवारादावनुष्ठानम् । आङो यमहन इति हन्तेरात्मनेपद तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्त येन वधौ भवेत् । किन्तु स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽऽवृणेडित्यादौ न भवति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भ । स्यादेतत् । मा भून्नयायेन गतार्थता । ज्ञापकात्तु भविष्यति । तथाहि । युष्मदस्मदोरनादेशइति सूत्रे ऽनादेशग्रहणं ज्ञापयति, आदेश स्थानिवत्स्या

दिति । अदोजग्धिरिति सूत्रे तिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमन ल्विधावितीममंश ज्ञापयति । अग्राधा येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्यश च, तथा च किं सूत्रेणेति । उच्यते । उत्तरार्थं ताव त्स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगविभागमात्रेणो पपत्तौ सत्यामर्थापत्तिक वचन न कल्प्यम् । एव स्थिते ऽन ल्विधावित्ययमप्यंश स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्विती यविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजन तु तत्रैव वक्ष्यते । एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्त भगवता । आरभ्यमाणेप्य स्मिन्सूत्रइति । स्यादेतत् । अस्तु सूत्रारम्भ । तथापि कार्याति देश एवायमिति कुत ,प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् । तथाहि । अतिदेश षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपाति देशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुम् । ब्राह्मण्यवत् । न हि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूत ब्राह्मण्य वचनशतेनापि क्षत्रिये ऽतिदेष्टु शक्यते । पूर्ववत्सन इत्यत्रापि प्रकृतिगत नि मित्त ङित्वादि न सन्नन्ते ऽतिदिश्यते । किं तु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपद प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमति दिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहार । न चाय कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यम् । चिक्रसत प्रचिक्र सतइत्यादाविट्प्रसङ्गात् । निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्ग प्र पूर्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यवहितोप्यात्मनेपद प्रवर्त्तितवानिति स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइति नियमादिण् न भवति । निमि त्त हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति वक्ष्याम । सिद्ध त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति वार्त्तिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुवचा व्याख्याचेति तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्नित्येक

स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशोतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणी
ति भाव । तथा च प्राञ्च । आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्त पू
र्ववत्सन इति । एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदत्त ।
तस्याय भाव । कार्यातिदेश एव तत्र युक्त । सर्वातिदेशानां
कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अत एव कार्यातिदेशाभ्यु
पगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरानुसरणम् । न चाद्य
न्तवत्सूत्रे तदस्ति । प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्षे एव बाधकम् ।
तथाहि । कुरुते कुर्वे इत्यादावन्त्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चा
स्तु । तथाप्यन्त्योजादिर्यस्येत्येवरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिस
ञ्ज्ञाया अभावे टेरेत्व न स्यात् । कुर्वीतइत्यादौ दृष्टस्य टेरेत्वाख्य
स्य कार्यस्यातिदेशे तु न कश्चिद्दोष इति । तादात्म्यातिदेशस्तु
भिन्नयोरभेदातिदेश । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरइति यथा । तेन
यत्तो दिवो दुहितर्मर्त्तभोजनमित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसू
त्रेण पदात्परस्यामन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति
समुदाये प्रवर्त्तते । शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको व
क्ष्यते । कार्यातिदेशो गोतोणिदित्यादि । रूपातिदेशस्तु द्विर्वच
नेचि तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादि । तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं
विनिगमकमिति चेत् । उच्यते । कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश
एवायम् । अतिदेशान्तरे बाधकसत्वाच्च । तथाहि । निमित्तव्य
पदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोप्येवम् ।
तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयो सहावस्थितयो स्यात् । सुबामन्त्रित
योरिव । इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भव ।
रूपातिदेशे त्वादेशविधान व्यर्थ स्यात् । न च वचनद्वयप्रामा
ण्याद्विकल्प । विभाषालुङ्लृङोरिति विकल्पारम्भात् । तस्मा
त्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु न्यासकारेणोक्तम् ।

व्यपदेशातिदेशस्सज्ञापक्षे पर्यवसन्न । स च तत्करणसामर्थ्या देव न भविष्यतीति । तत्रेद वक्तव्यम् । अस्तीह सज्ञापक्षाद्वैष म्यम् । तथाहि । आङोयमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहण स्यान्न तु हन्ते । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्याणि न स्युरिति स ज्ञापक्षे दोषद्वयम् । न चेद् व्यपदेशातिदेशोस्ति । स्वरूपमिति व चनाद्धि हन्तेर्हन्तिरेव सज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशे द्युभाभ्यामात्मनेपद लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एव स्थानिनिष्ठा नां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादिकार्याण्य पि सुलभान्येव । तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्व म् । अत्र वार्तिककारा । तस्य दोष इत्युपक्रम्य तयादेशे उ भयप्रतिषेध , ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ , आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्या दि पेठु । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रसङ्गस्तथा सर्वादिगणव्या ख्यावसरे एवोपपादितम् । ङ्याब्ग्रहणेपि ङी ई आ आविति दी र्घप्रश्लेषादतिखट्वेनातिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्ग । न चैवम प्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा दिनियमसत्त्वात् । न चैत्र प्रश्लेषवर्णनवैयर्थ्यम् । अतिखट्व इ त्यादावङ्गाधिकारविरहेणावयवाट्टाबन्तात्परत्वमाश्रित्य हल्ङ्या दिलोपापत्ते । न हि तत्र विहितविशेषणाश्रयण युक्तम् । य स इत्यादावतिव्याप्तेर्यासेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तम् । अत एव सू त्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहण कृतवान् । दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्प्रत्या ख्यानाय वर्ण्यतइत्यन्यदेतत् । युक्त चैतत् । वार्तिकमते ऽतिख ट्वायेत्यादावङ्गाधिकारबलेन कथ चिन्निर्वाहेपि जरसे नसे पू ते इत्यादावतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छ सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रश्लिष्य त त्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि

भुवोरिति वार्त्तिकन्त्विह भाष्यकारा प्रत्याचख्यु । आत्थे त्यत्र आहे स्थानिवद्भावेन प्राप्तोपि ब्रुव ईण्न भवति । आहस्थ इति ज्ञापकात् । तेन हि झलादौ परे थत्व विधीयते । न च कृतेपीटि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्थकारोस्त्विति वाच्यम् । एव हि सत्याथमेव विदध्याल्लाघवात् । तिबादीनां पञ्चानामपि झलादितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् । तस्मादाहस्थ इति ज्ञापकादाहेरिड्विधौ स्थानिवद्भावो नेति स्थितम् । अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्य । अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशन सकारान्तादेवास्ते पर स्येड्विधानादिति । स्यादेतत् । अस् स् इति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाभावात् श्तिबेवानुपपन्न । पदम यमविष्टेन सकारेण सिचो विशेषणासम्भवे सिजाश्रयस्य ईट प्रसङ्गश्च । न चास्ते सान्तत्वेन विशेषणसामर्थ्यात्सिच्प्रयुक्तोपीण् नेति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चार्थभेदाभावेपि स्वतन्त्रास्वतन्त्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदीति रूपद्वयापत्ति । य स्वेतद्दोषोप यासपूर्वक माधवाचार्यैरुक्तम् । सिचोल्पाच्कत्त्वाद्बहुविषयत्वनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये ऽस्तिसिच इति वचनात्तत्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यर्थो लभ्यते । अत एव श्तिप्प्रयोगोपि सार्थक । अन्यथा सिजस्भ्यामित्येव ब्रूयात् । न चैवमसतावस्यतौ चातिप्रसङ्ग । विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्यापृक्तसार्वधातुकस्यासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि श्तिप्प्रत्ययासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्यानिर्वाहात् । एतेन सिच्च अस्च सिच स् । समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अयस्मयादित्वेन भत्वान्न कुत्वजश्त्वे । अस्ति च तत्सिजस् चेति कर्मधारय । तेन लुप्तास्सिचो भूभावेनापहृताद

स्तेश्च परस्य नेति कल्पनापि प्रत्युक्ता । उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि भाष्यानिर्वाहात् । तस्मादिह भगवतो ऽभिप्राया तरमेव वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । अस्तिसिचस् स् इतिच्छेद । सा ताद स्तेर्न तु कृतभूभावात् । सान्तात्सिच श्रूयमाणादिति यावत् । तथा च सिच इत्यस्यान तर सकार प्रश्लिष्यते न तु श्तिप प्राक् । येन माधवोक्त श्तिपूप्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोष स्यात् । अत एव सिचो ऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्त भाष्ये । अ यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयात् । न चेवमस्तिासिचोपृक्तइति सहिता कथ निर्वहतीति चेत् । इत्थम् । सयोगान्तस्य लोप इति द्वितीय' सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिक स् इति पदम् । न चैतत्सयोगा तम् । तथा च सयोगा त य पदतस्य विधीयमानो लोप कथमिह स्यादिति चेन्न । सयोगा तस्य पदा तस्य लोप स्यादिति व्याख्यानात् । सयोगेति हि लुप्तषष्ठीक पृथक् पदम् । सयोगस्य पदस्येत्युभय चा तस्य विशेषणम् । एष एव च सूत्रकृतोप्याशय । यदि ह्यय बहुव्रीहि पद चा यपदार्थ इति वृत्तिकारकृत व्याख्यान समत स्यात्तर्ह्यतग्रहण न कुर्यात् । सयोगेन पदविशेषणादेव तद तलाभात् । अपि च सरूपसूत्रे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेष इति पक्षे वृक्षस्स् इति प्रसज्येतेत्याशक्य सयोगा तलोपात्सिद्धमिति भाष्यग्र थ प्रकृतव्याख्यानएवानुकूल । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । वस्तुतस्सयोगा तस्य लोपाद्धल्ड्याद्लिोपादिति । तन्तु मूलस्वरसविरुद्धम् । अत्र व्याचक्षतइत्युपक्रमादपरितोषग्रस्तञ्च । अत एव हल त्यसूत्रे अन्योन्याश्रयोद्धारार्थम त्यलकारस्येत्सज्ञायां णलो लित्व स्वरार्थ क्रियमाण ज्ञापकमिति प्रक्रम्य, ननु लकार श्रवणार्थ एवेत्याशक्यापृक्त हलिति हल्ग्रहण णल्व्यावृत्तये क्रियमाण णलोपृक्तता

ज्ञापयतीति वक्ष्यति । तस्य ह्ययमाशय । भेत्तेत्यादौ डादेशो हल्ग्रहणस्य व्यावर्त्यो न सभवति । सुतिसीनिप्रत्ययै प्रकृतेरा क्षेपेण हल ताया प्रकृते परेषां स्वादीनां लोप । न च डादेश प्रति तास ता प्रकृतिरिति । एव चेहापि वृक्षस् इत्यस्य प्रकृतित्वाभात्कथ हल्ङ्यादिलोप । आस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्र थोप्युक्तव्यारयायामनुकूल एव । नन्वस्तूक्तरीत्या सयो गान्तलोपस्तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्व दुर्लभमिति चेन्न । स योगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । हरिवो मेदिन त्वा इत्यादिवत् । सिचोपृक्तइति प्रकृतनिर्देश एव च वार्त्तिकोक्तार्थे ज्ञापको बोध्य । अथ वा अस्तु वृत्तिकारोक्त एव सयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्यार्थ । अन्तग्रहणन्तु प्रत्येक सयो गसज्ञेति पक्षे सयोगावन्तौ यस्येति द्वित्वागतयेस्तु । सयोगस ज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात् । प्रकृते तु मास्तु सयो गान्तलोप. । किन्तु द्वयो सकारयो रुत्वे कृते अतो रोरित्य नेन एक एवोकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वे कत्ववद्विवक्षितत्वात् । रोरिति जातिपरानिर्देशेनात परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे प्रकृतिनिर्देश एव प्रमा णमस्तु । न च परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरु स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रया त्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यशे तथात्वेपि निमित्तीभूतहशशे तदसम्भवात् । एष एव च द्विसकारकनिर्देश वदतो भाष्यका रस्याशय । न तु सयोगान्तलोप इति । अत एव नुदाविदेति सूत्रे शुष क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृ त्तिरित्याशङ्क्यान्यतरस्यान्नध्यारयेति सहितापाठेन नकारान्त रप्रश्लेष इत्युक्त भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशय ।

पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिरङ्गत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यम् । संयोगान्तलोपे यण प्रतिषेध, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्तरीत्या सिचस् इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि स् इतिच्छेद इति पक्षे त्वास्तिग्रहण प्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमञ्जरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानयत्सिचस् इति पक्षे वा योज्या । वस्तुतस्तु झल इति वत्सस्येत्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिच परत्वादीटि प्राप्ते आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकबलान्निषेध इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । तस्य दोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्त्तिकेनास्ते परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिच्प्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् । अस्थादगादित्यादावुक्तदोषतादवस्थ्याच्च । तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं बहुना । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति वार्त्तिकान्तरम् । अस्यार्थः । हन्तेर्ण्वुलि कृते बहुलं तण्यप्रवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्तिकेन सञ्ज्ञाछन्दसोर्वधादेशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोऽचिण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावे प्राप्तस्यैकाच इतीण्निषेधः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानि

वद्भावेनाङ्गता नेति वाच्यम् । तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तम् । एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । वधादेशस्तावददन्त । अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चो त्तरसूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम् । वधक इति तु नाय ण्वुल् किं तु हनो वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण क्वुन्प्रत्यय । तथा चेह वृद्धितत्त्वयो प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिषीष्टेत्यादाविण्निषेधोपि न भवति । वध्यादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैव सतिशिष्टेन तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यम् । आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्यय स्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेतत् । इड्विधिश्चेत्यशे पूर्वपक्ष एव शिथिल । तथाहि । उपदेशेनुदात्तादिण्निषिध्यते । न च वधिस्तथा । स्थानिवद्भावेनाय तथेति चेन्न । अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यम् । नेह स्थानिवद्भाव ब्रूम । किन्तु हन्त्युपदेश एव वधेरुपदेश । कृञुपदेश इव कर्त्ता कर्त्तुमि त्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानिवद्भावस्त्वङ्गसज्ञार्थं मृग्यतइत्यु क्तमेव । न वेवमपि परिहारग्रन्थो ऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीय वार्त्तिक विरुध्येत । अन्तरङ्गबहिर ङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येक मेव रूप स्यात् । इष्यते तु घानिषाष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते । वार्त्तिकमते आर्द्धधातुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङिलुङी त्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेध सम्भवत्येव । अत एवेहाद्युदात्तनिपातनासभवादिड्विधिश्चेत्युपसख्यातम् । भा ष्यकाराणां त्वयमाशय । आर्द्धधातुकइतिवल्लिङीत्यादिर पि विषयसप्तम्येव । तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इड्वि

धिश्चेति न कर्त्तव्यमेव । घानिषीष्टेति कथ सिध्येदिति परमव शिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति । एतच्च स्यसिच्सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वार्त्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भाव । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेक । एतेनैकाच उपदेशइति सूत्रेप्यार्द्धधातुकीया सामान्ये न भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याता । यत्तु तत्र कैयटेनोक्त विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चि न्त्येति । तत्र प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्त्तव्ये त्येवपरम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्व किमिह विवक्षितम् अनवकाशत्व वा साक्षादुपादानमात्र वा । नाद्य । स्यसिच्सूत्रे हनग्रहणस्य प्रघानिष्यतइत्यादौ लब्धावकाशत्वात् । तत्रत्यस्य सीयुट्ग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात् । न चाज तादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे अस्वरितत्वाच्च यथासख्याभावे हन्ते सीयुटीति योंशस्तस्यानर्थक्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वधभावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिटि कृते ण्यल्लोपावियडिति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपे सति व धिषीष्टेत्येव रूप स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेण वधिनापहारे न्याय्ये सत्यसभवादेव हन्ते सीयुटा सम सवधायोगात् । सभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायात् । अत एव भस्त्रादिसूत्रे आत स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषण न तु भस्त्रादीनामिति वक्ष्यते । तथा नित्य क्रीडाजीविकयोरित्यत्र क्रीडायां तृचो ऽसम्भवादकेनैव तदन्वय इति वक्ष्यते । नान्त्य । वधादेशेपि हनो वधलिङीति साक्षादपादानस्याविशिष्टत्वात् । अन्तरङ्गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत् । अत्रोच्यते । चिण्वदिट्चेति च कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धन्तेरपि परस्य सीयुटश्चिण्वद्भावो विधीयते । तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्व-

म् । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति ।
च भगवा कृतवांस्तु तदर्थमिति । अत एव ह्याभात्सूत्रमत्या
ख्यानपक्षे कृतेपीटि णिलोप सिद्धयति । सूत्रारम्भेपरमिट्
चासिद्धस्तेन मेलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाण बोध्यम् । यद्वा क्रिणीति
सामान्यमार्धधातुके सीयुटीति विशेष । हतेरित्युभयत्रावि
शिष्टम् । तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिडिति नास्त्यसम्भव । येन
हन्ति सियुटा नान्वियात् । तथा च कैयटोक्त प्रतिपदविधित्वमपि
सम्यगेव । युक्तञ्चैतत् । यदि ह्यसम्भवस्तर्हि येनाप्यसभविनो
विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथ वा वक्ष्यमाण
निष्कर्षरीत्यान्तरङ्ग बलीय इत्यस्यासिद्ध वहिरङ्गमित्यनेन प्र
त्याख्यानात्तस्य च कृति तुग्ग्रहणेनानित्यत्वाल्लक्ष्यानुरोधेनेह
त्यागाद्युक्तो विप्रतिषेध । अथ वा लिडाति परसप्तम्येवास्तु ।
परत्वाच्च चिण्वदिट् । आद्युदात्तनिपातन तु मास्तु । न चैव
वधिषीष्टेत्यत्रेण् निषेधापत्तिः कर्त्तेत्यादाविवेति वाच्यम् । वधे
र्हि द्वावुपदेशौ । हत्युपदेशो वध्युपदेशश्चेत्येकाच इति सूत्रे भा
ष्ये एव स्पष्टम् । तथा च वध्युपदेशे ऽनेकाच्त्वादिण्निषेधो
न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्ध्यनेकाच्कोपदेशो
व्यावर्त्यते । नन्वच इत्युक्ते ऽजन्तस्यैव स्यात् । मैवम् । पचादी
नामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्ते । अत एवैकत्वविवक्षया अच इ
त्यस्यैको योच् तद्वत इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः ।
न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति यु-
क्तम् । शब्दविशेषमनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषा
प्रवृत्ते' सुवचत्वात् । न चैवमिहैव विशेषणसार्थक्ये श्तिपा
शपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्व न स्यादिति वाच्यम् । शीङ
सार्वधातुके गुण दीङो युचीत्यादिसानुबन्धनिर्देशानामेव त

ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं सर्वथापि वधे परस्येडस्त्येवेति स्थितम् । अत एवानिट्कारिकासु व्याघ्रभूतिनादन्तपर्युदासः कृतः अदन्तमूदन्तमृताञ्च वृङ्वृञावित्यादिना । यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे वधादेश इत्युक्तं तच्चूक्तरीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेव । एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धभाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलङ्कमाविरकरोत् । यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । नैतल्लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् अनाङ्गत्वादित्यङ्गाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । यद्यप्येतत् सिद्धान्तग्रन्थेष्वविवादमेव तथाप्यन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतम् । प्रकृतमनुसरामः । आकारान्तानुक्कुक्प्रतिषेधः । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः । आम्विधौ च । स्वरे च वस्वादेशे । एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि । तथाहि । विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्पुकौ न भविष्यतः । ली ई भी ई इतीकारप्रश्लेषात् । ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा । तथा । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तादित्यत्र परत्वात्तातङि कृते शाहौ, हन्तेर्जः, हुझल्भ्योर्हेर्धिः, उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात्, घ्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति तातङः स्थानिवद्भावेन हिग्रहणेन ग्रहणात् । तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति । एवं पुष्णीता

दित्यत्र हल श्न शानज्झाविति न भवति। उभयोर्नित्ययो पर त्वात्तातङ प्रवत्ते । तथा तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिसृभावेन बाधितस्त्रेस्त्रय इति त्रयादेशोपि बाधित एव । एवञ्चतस्रस्तिष्ठ न्तीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम् बाध्यते। तथा। अशास त्वाविदुषा सस्मिन्नहान्नित्यत्र विदे शतुर्वसुरिति वस्वा देशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमोनद्यजादी इति सूत्रेणान्तोदा त्ताच्छत्रन्तात्परत्वमुपजीव्य प्राप्तनद्या उदात्तत्वम्,यस्यैव विदुषो ग्निहोत्र जुव्हतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्व च न भ वति। अनुम इति निषेधात् । तथाहि। अविद्यमान उम् य स्येति बहुव्रीहि । उमिति च सनाशसेत्युकारात्प्रभृत्यानुमो म कारात्प्रत्याहार । तनादिकृञ्भ्य इत्युकारात्प्रभृति वा। तत्र च वसो सम्प्रसारण चा तर्भूतम्। न चेव द्वितीयपक्षे लुनता अच्छारव प्रथमा जानतीगादित्यादावपि निषेधापत्ति ।तनादि कृञ्भ्य इत्युपक्रमे श्नाप्रत्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत् । न। शतरि परे श्नाप्रवृत्तावपि शतुरनुम्कत्वानपायात् । नुमा- गमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्राहित्य विशेषण न तु शत्रन्तस्य। मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्ते । इदन्तु वार्त्तिक सि द्धान्तेपि स्थितम्। गो पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति। चि त्रग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषागोरिति पूर्वरूप प्राप्तम्। ना न्त पादमिति पाठस्येको गुणवृद्धीति सूत्रे षाष्ठभाष्ये च स्थित त्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वौचित्यात्। कैयटस्तु शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यतइति भा ष्यदर्शनात्प्रकृत्या त पादमिति पाठमनुसृत्य वार्त्तिकस्थ पूर्वपद तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान्। न च सर्व त्र विभाषेत्यत्रैङ इत्यनुवर्त्त्याल्विधित्वान्निषेध सुवच । हे चि

त्रगो अग्रमित्यत्रैवमप्यातिप्रसङ्गात् । नह्यत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वत एव एङन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणिदिति णित्त्व प्राप्तम् । चित्रगु चित्रगूनित्यत्र त्वा गोतोम्शसोरिति षाष्ठवार्त्तिकरीत्या आत्व प्राप्तम् । अत्र णित्त्वाग्रहण तु शक्यमकर्त्तुम् । गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेवे णित्वात्वाप्रवृत्ते । औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमित्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वर । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुड्भ्या मतबित्युदात्ततायां नगोश्वन्निति निषेध प्राप्त । तस्माद्गो पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितम् । एव च नगोश्वन्निति सूत्रे वृत्तौ यत्पठ्यते बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्त प्रतिषिध्यतइति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवार्त्तिकाविरुद्धत्वात् ॥

अच परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तो ऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्माद्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्त्तव्ये । वव्रश्च । इहोरदित्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन नसम्प्रसारणइति निषेधाद्वकारस्य न संप्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतार्थता । अल्विधित्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति वाच्यम् । आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । पूर्वस्माद्विधौ यथा । तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । तत्र हि तनू इत्यङ्ग निमित्तम् । तच्चोकारात्पूर्वमिति । अच इति किम् । विश्न । प्रश्न । द्यूत्वा । स्यूत्वा । अभिवस्य । तथाहि । विश्न प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकार परनिमित्तक तस्य स्थानिवद्भावाच्छेचेति तुक् प्राप्त । अच इ

ति वचनान्न भवति । स्यादेतत् । इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम् । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति शकार स्यादिति वाच्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः । यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोः अचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते । प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तम् । तुकस्तु छः । भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण । तथाहि । अभ्यासस्यासवर्णेइति सूत्रे ऽसवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकम् । एतच्च षष्ठे प्रथमान्ते हकान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्धि यथा ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्बाधात् । तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरङ्गौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात् । नन्वियेषेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनयङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । तर्हि कृतेप्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इयर्तीत्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्तीति यणो बाधने सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत् । तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः । तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अर्त्तेश्चेति सूत्रयित्वा य्वोरिति चानुवर्त्यर्त्तेरिकारस्य लाघवादियङि विधेये ऽभ्यासस्ये

त्युक्तिसामर्थ्येनापीयेषेत्याद सुसाधत्वात् । नन्वचेरिति श्तिपा निर्देशे अरियर्तीति यङ्लुकि इयङ् न स्यादिति चेत् । तर्ह्युरित्येवोच्यताम् । इणो यणिति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति । अगेन उर्विशेषणाद्वा । तेन अर्तारमातिक्रातैरत्यर्तृभिरित्यादौ नातिप्रसङ्ग । न वेवमपीयषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैवमियेषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्तनात् । वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे समर्थग्रहणमकृतव्यूहा पाणिनीया इति परिभाषां ज्ञापयतीति । अत एव सौत्थितिर्वैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या ऽन्तरङ्गस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातादप्रवृत्तिर्मा भूदिति सावुत्थितिर्वायीक्षमाणिरित्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थ । कृतमपि निवर्त्तयन्तीति वा ज्ञाप्यताम् । फल तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमितिदिक् । ततश्चेयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घप्राप्तौ यणि प्राप्ते तस्यैवेयङपवाद । ईषतुरित्यादाव तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेण बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्ज्ञापकमवोक्तपरिभाषाया । ननु गुणेन कथं निमित्तविघातो ऽच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न । दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात् । पूर्वस्यैव विधौ हि स न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधि सोपि सवर्णस्याविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नपदा तेति निषेधाच्च । एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेनेयेषेत्यत्रेयङ् न स्यात् । न चासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौती सवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्त्ततां घ्नन्तीति घत्ववदिति

वाच्यम् । तथा सति परिभाषाज्ञापनासम्भवात् । इयर्तीत्येकप्र योजनाय ह्रुश्नेति वक्तव्ये ऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्याद्भवन्ता वियङुवङौ णलीवातुसि दीर्घमप्यविशेषाद्बाधेयातामिति तद्बाधा वृत्त्यैवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तम् । सवर्णे परे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् । तत्र चोक्तरीत्या स्थानिव द्भावे प्रतिषिद्धे इयषेत्यादौ यण एव प्राप्त्या तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियङुवङोरन्तरङ्गेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाधसम्भ वात् । सा च ज्ञाप्यमाना समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवरू पविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति प्राचां भाव । अत एव स्योन इति सिवेरौणादिके नप्रत्यये वलोपापवादे ऊठि श्व कृते सि ऊ न इति स्थिते तरङ्गत्वाद्यण्, न त्वाङ्गोप्युपधागुण । व्याश्रय त्वात् । न चोठ बाधित्वा परत्वाद्गुण शङ्क्य । लघुभूतामि ग्लक्षणामुपधामङ्ग चापेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्ग त्वात् । एतच्च येनविधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्ये वम् । प्रकृतमनुसराम । उक्तरीत्या तुकि कृते शादेश । तथा च विश्नप्रश्नयोस्तुक् श्रूयेतैवेति तन्निवृत्तौ यत्नान्तरमास्थेयम् , अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरश्चेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव यत्नान्तरम् । च्छ्वोरिति सतुकनिर्देशस्य षाष्ठभाष्यादौ स्थित त्वात् । स्यादेतत् । अकृतव्यूहा पाणिनीया कृत वा निवर्तय न्तीति परिभाषाभ्यां विश्नप्रश्नयो सिद्धौ किं सतुकनिर्देशेन । न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापन तत्फलम् । तेन चाखायिने ति सिद्धम् । अन्यथा यस्य हल इति भाविन लोपमालोक्य प्रागेवात्व न क्रियेत, कृत वा निवर्त्तेत, त्वकत्पितृको ऽतिभत्र कानित्यादौ चाकच् न श्रूयेतेति वाच्यम् । अदोजग्धिरिति सू त्रे ल्यब्ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य

च क्रमेण ल्यब्लुकोरन्तरङ्गबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धा तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्त्वसम्भवात् । अथ निर्युक्तिक सिद्धान्तप्रवादो न श्रद्धेय ल्यबुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्धयर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशादप्राप्ते स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि। अकृतव्यूहपरिभाषया आनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात् । मास्तु वा तदपि । केण सोचिल्लोप इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात्। तथाहि । क इ स उ इतीन्दुतो, पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते आद्गुणस्य निमित्तविघातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात् । न चासिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्ग बलीय इति परिभाषाभ्यां निस्तार । वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमित्ताविघातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरापि परिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात् । अन्यथापेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत् । एव त्रिश्न इत्यत्र गुण निषेद्धु क्रियमाण नडो ङित्वमप्याकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव समर्थ पदविधिरिति सूत्रे ऽकर्त्तव्य च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्य सङ्गच्छते । तस्मात्, प्रत्यापत्तिसमर्थत्वल्यबुत्तरपदग्रहा । सतुकत्व च पञ्चापि न कार्याणीत्यवस्थितम्॥ अत्रोच्यते वार्णादाङ्गम्बलीय इति परिभाषाया अनित्यत्व ज्ञापयितु सतुकग्रह ।तथाहि। समानाश्रयइति प्राचां ग्र थाननुसृत्य प्रागुक्त,न तु क्षोदक्षमम्। व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात्। तथा च कैयटेनासिद्धवत्सूत्रे शुन इत्यत्र वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वैकादेश बाधित्वाऽल्लोप उक्त ।न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। विश्न स्योन इत्यत्रापि छकारेकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्। किञ्चाङ्गस्य,

आच्छीनद्योः, श्रीङोरुट्, अच परस्मिन्, येनविधि, उपे यिवाननाश्वान्, आडजादीनाम्, अजादेर्द्वितीयस्य, अदसऔसु लोपश्च, सार्वधातुकमपित्, उपसर्गादृहस्वऊहते, स्नुक्रमोरनात्मनेप दइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रन्था समानाश्रयतां कचि दादृत्य कचिदनादृत्य प्रवृत्ताविति स्पष्टमेव सिद्धान्तपरिशालिनाम्। षाष्ठभाष्ये प्रथमाह्निका ते वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया प्रयोजना न्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव । नमाङ्योग इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थे ष्वेवमेव । आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे भाष्येप्येवमेव । तस्माद्बहिरङ्ग परिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादाङ्गमित्यस्या अप्य नित्यत्वमेव शरणम् । तच्च सतुक्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । न च परस्मि न्पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तुक वारयितु स । अन्यार्थत या ऽवश्यकर्त्तव्येनाच इत्यनेन गतार्थत्वात्। एवञ्चा यार्थ क्रि यमाण सतुक्ग्रहणमकृतव्यूह इत्यस्याप्यनित्यतां काम ज्ञापय तु । प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरण तु यथाश्रुतरीत्या । एव स्थिते नङो ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषा यां ज्ञापकान्तरमास्थेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपदग्रहण समर्थग्रहण वा । तेभ्यो लघुत्वात् ल्यब्ग्रहणमेवेति तु निष्कर्ष । आचारक्किब तार्थ प्रत्ययग्रहण तत्रममादिबाधनार्थमप्राप्तवि यर्थ श्चोत्तरपदग्रहणमिति हि स्थास्यति । प्रपर्यन्तानुवृत्तिरेव ज्ञापिके ति हरदत्तोत्प्रेक्षा त्वन्तरङ्गस्यापवादबाध्यत्वादयुक्तेति सप्तमे व क्ष्यते । एवञ्च पामाद्यन्तर्गणसूत्रे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृ तस धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणमप्यनावश्यकम् । वीक्षमाणादिभ्य कृतसन्धिभ्य एव तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थ वास्तु । एव स्त्रि याः पुवदिति सूत्रे नत्वेषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः समीचीन एव । आभात्सूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभा

षा भाष्यासम्मतेत्येवरूप आपातत' । छ्वो शूठ्सूत्रे न हीद वचन नापि न्याय इत्येवंरूपो हरदत्तग्र थोप्यापातत एव । समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् । अथ वोक्तपरिभाषयोर्मध्ये ऽकृतव्यूहपरिभाषैव लाघवादादर्तव्या न तु कृतमपीति गौरवादि येवम्परतया कथञ्चिद्ग्र थो नेय । फल तु निर्विवादम् । ज्ञापकान्तराणामपि सुलभत्वात् । तद्यथा। चाविति सूत्र दीर्घ विदधदिह ज्ञापकम् । अन्तरङ्गे हि यणि कृते प्रतीच इत्यादौ कथ दीर्घस्य विषयलाभ । लौकिकन्यायोपीह सुवच । लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ नियामक तदनियामक च । आद्य यथा, न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धि तन्नाशेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदान्तनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वमुपाधे स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्व च प्रसिद्धमेव । द्वितीय तु दण्डादि । तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् । एव स्थिते लक्ष्यानुरोधेनेहापि द्वैविध्य कथ न भवेत् । तथा च यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विह यते नासावनित्य इत्यस्य क्वचिदाश्रयणक्व चिन्नेत्येवरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वेनोदाहृत कैयटादिभि । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य वालित प्राबल्य व्यवहरन्ति । भगवत्सहायै पाण्डवैर्जये लब्धेपि पाण्डवानां प्राबल्य व्यवहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि छ्वोरिति सतुकनिर्देशस्तर्हि राल्लोपे तस्यैवानुवृत्ति स्यात् । तथा च हूः हुरौ हुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुकत्वात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुक विनैव तत्र गृह्यताम् । राधो हिंसायामित्यत्रात इत्यनुवृत्तेप्यवर्ण इवेति वाच्यम् । बकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात । यत्तु सतुककवितुककौ द्वावपीह नि

र्दिश्येते इति, तन्न। समाहारद्वद्वे एकवचनापत्ते । इतरेतरयोगे बहुवचनापत्ते । छकारयो समाहारे समास कृत्वा वकारेणेतरेतरयोगद्वद्व करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे टच्प्रसङ्गात् । यथासख्यासम्भवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । छकारवकारयो समाहारद्वन्द्वे कृते छकारा न्तरस्य द्व द्वान्तरमस्तु । आदेशोपि शब्दप्रश्लेष । तथा चा तरतम्याद्यथासरयम्यायाच्चेष्ट सिद्धम् । अस्तु वा स-तुकस्यैव निर्देश । राल्लोपे तु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वय । न ध्यारयेति नत्त्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च । मूर्त्त इत्यत्र हि छलोप विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति । एव मूर्त्तौघन' द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो श्य इत्यादिनिर्देशा अपि सङ्गच्छ तइति दिक । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु द्यूत्वा स्यूत्त्वेति । अत्र ह्यूठ स्थानिवत्त्वा द्यण् न स्यात् । ननु स्वाश्रयमच्त्व भविष्यति । अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्त्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्ते सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि योत्र यण्विधावाश्रीयते अच् नासावादेश । यश्चादेश ऊडिति समुदाय नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत् । न । अनुब न्धानामनेका न्ततया एका न्तत्वेप्युच्चरितप्रध्वसितयोकारस्यैवादेशत्वात् । वतिनिर्देशादभावोप्यतिदिश्यतइति वक्ष्यमाण त्वाच्च । एवमभिगत्येत्यापि प्रत्युदाहरणम् । अत्र ह्यनुनासिकलोप परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्यापीतिकृतीति तुङ् न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानि । अत्र जायाया निङ स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति। स्वाश्रय निवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति ह्युक्तमेव । किञ्च व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपाद् पादस्यलोपो ऽहस्त्यादिभ्य इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः । लोपस्य स्थानिवद्भावा

त्पाद पदिति पद्भावो न स्यात् । वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चे, त्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । किञ्च पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ सत्या द्विपदिकेत्यादौ पद्भाववचनचरितार्थमिति क तस्य सामर्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाच किं त्वचो । तत्कथं स्थानिवत्त्वमिति चे न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् । अत एव श्रायसौ, गौमतौ , चातुरौ , आनडुहावित्यादि सिध्यति । श्रेयसो ऽपत्यमित्यण् । देविकाशिंशपादित्यवाड्दार्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेश । ततश्चतुर्भ्योऽप्यण तेभ्य औप्रत्यये एकादेशस्यादिवत्त्वा प्राप्तौ नुमामौ न भवत । तथा उदवाहे । उदक वहतीति कर्मण्यण् । सञ्ज्ञायामुदभाव । ततो ऽणवेकादेशस्यादिवत्त्वाद्धत्वे सति प्राप्तो वाह ऊण्न भवति । पूर्वविधाविति किम् । नैधेय । निपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घो कि । आतोलोप । द्व्यच । इतश्चानिञ इति ढक् । आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति त्र्यच्कत्वव्यपदेशेन द्व्यच्कत्व विरुद्धत्वाद्बाध्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेश लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहण मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तु शक्यत्वादिति चेत् । न । पूर्वस्य विधि पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वय लाभार्थं विधिग्रहणम् । पञ्चमीसमासे उदाहरण तु तन्वन्तीत्युक्तमेव । स्यादेतत् । यदि पञ्चमीसमासोपाष्टिस्तर्हि विगणय्येत्यादि न सिध्यति । ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशे कर्त्तव्ये ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । निष्ठायांसेटीति ज्ञापकात् । तथाहि । तत्र सेटीति पद न

तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तात्तदसम्भवात् । ननु सज्ञपित पशुरित्यत्र यस्यविभाषेतीण्निषेध सम्भवत्येव । सनीव तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेत् । न । यस्यविभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते । अन्यथा दरिद्रित इतीण्न स्यात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु तत प्रागिति । अ यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीण्निषेध स्यादिति सेटीति वदतो भाव । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेध । णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेट्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्त । अनित्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भाव । निष्ठायांसेटीति सेड्ग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वय न व्याख्यात तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्ग्रन्थस्यार्थ । लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्य । एतेन ओ पुयणीति सूत्रे यदत्र वक्तव्य तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यात । तथा च वस्वेकाच्सूत्रे कैयट । पूर्वस्मादपिविधावित्येतदानित्यमिति । माधवाचार्यास्तु । परिव्रढय्य गत इत्यत्रासिद्धतामुद्भाव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशक्य प्रबेभिदय्यप्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः । यद्वा । ल्यपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्याद यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेपि न दोष इति । केचित्तु पचमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाभावात् । तथाहि । बेभिदिता, माथितिक , अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम् । तत्र बेभिदितेति तावद यथासिद्धम् । एकाचउपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति माथितं पण्यमस्येति विग्रहे त

दस्यपण्यामिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति चेत्यल्लोपे कृते इ सुसुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति । अनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावासम्भवात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वात् । अस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा । न चैवमनल्विधित्वात्कादेशप्रसङ्ग । सन्निपातपरिभाषया समाधानात् । न चापीपचन्नित्युदाहरणम् । इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य चातोगुण इति पररूपत्वे तस्य पर भत्यादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्त । णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाश्च भवतीति वाच्यम् । वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झि सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्याल्लुङोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विप्रतिषेधेपरमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति । अत एव भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि अबोभूवन्निति माधव । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया सम्मतम् । क्त्वोर्थग्रहणाद्धि ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयतइत्युक्त दीधीवेवीटामिति सूत्रे । तस्माद्यङ्लुकि भुवो लुङि जुसेवोचित । आत इति नियमस्य सिच परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्त मात्रपरताया माधवेनैवोक्तत्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात । यदि तु लाघवादात इति नियम सामान्यापेक्षस्तदा जुसभावे ऽदभ्यस्तादित्यत्, तथा चाबोभूवुरबोभूवादिति पक्षभेदेन रूपद्वय लभ्यते । नित्यत्वेन वुको गुणबाधकत्वात् । माधवोदाहृतमबोभूवन्निति तु चि त्यमेव । अन्त्यादेशस्य दुर्लभत्वात् । अपीपचन्नित्येतत्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । विगणय्येत्यादावतिप्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धारा स्मर्तव्या इति

युक्त पन्था । ननु पञ्चमीसमासो मास्त्विति वदतो मते त व न्तीत्यत्रेद् स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्ग स्य यणोसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यइति निषेध । अनन्तरे कार्यविधौ यत्राच आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्यु पगमात् । कथ तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरण प्राग्दत्तमि ति चेत् । हरदत्तमतेनेत्यवेहि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अ चोरानन्तर्यमिति व्याख्यत । न चेव नपदा तसूत्रे दध्यत्रेति वृत्ति मुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्त तइति मिश्रोक्तिर्विरुध्येत । बहिरङ्गे यणि अचोराश्रयणेन ना जानन्तर्यइति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्ते । किञ्च स योगा तस्यलोप इति सूत्रे असिद्ध बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रि त्य क्रियमाण यण प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्येत । अपि च । ढ्रणिति सूत्रे उरणूपर इति परेण चेत्कर्त्र र्थमित्यत्र रेफद्वय श्रूयेतेत्युक्त तदपि विरुध्येत । रोरीति लोप सम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तरीत्या निषेधात् । किञ्च नधातुलोपइतिसूत्रे प्रेद्धमित्यत्रत्यभाष्येण सयोगान्तस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोध । किञ्च एत ऐ इत्यत्र पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य बहिरङ्गतया स्वीकृत समा धानमपि भज्येतेति दिक् । तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापर स्वग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत् । सत्यम् । अत एवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रएवानुपादेयामवोचाम । क्रेण इत्यादि ज्ञापकान्नाजान तर्यइत्यस्यानित्यतामाश्रित्य वा कथचित्समर्थ नीयम् । स्यादेतत् । कैयटमतेप्यचोरिति द्वित्व विवक्षित न वा । आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोध । नहि कोसिचत्कोस्येत्यादावनन्तरे पत्वविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूत ज्ञापक सम्भवेत्

यदीण्ग्रहण पूर्वेण स्यात् , तत्तु परेणैवेति स्थितम् । अथ परेणेण्ग्रहणे हलोपि के चिद तर्भव तु नाम । अजान तर्य तु न गतमित्याशय । तर्ह्यस्तु कथ चिज्ज्ञापकनिर्वाह । अयजइ द्रवृक्षइन्द्रमित्यादौ परत्वात्सवर्णदार्घस्तु दुर्वारएव । न ह्यत्रासिद्ध बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । नाजा तर्यइति निषेधात् । न व तरङ्ग बलवादिति परिभाषा तरेणेद सिद्ध्यति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अ तरङ्ग चेत्युपक्रम्य इण्डिशीनामाद्गुण सवर्णदीर्घत्वादिति प्रयोजन पठितमिति चेत् । सत्य पठितम् । कि तु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेय कर्त्तव्येत्युपसहृतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे पट्व्या मृद्व्येत्युदाहरणदूषणप्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृताम तरङ्गम्बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयट प्रत्युक्त । विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धा ततत्त्व मन्यदेव वक्तव्यमिति । उच्यते । अ तरङ्गपरिभाषाया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजान तर्यइति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता । विप्रतिषेधसूत्रस्थ भाष्य त्वभ्युच्चयपरमेवेति भागवत्तिकारा । कैयटलघुविवरणादयोप्येवम् । बृहद्विवरणकारास्तु । नाजान तर्यइति परिभाषा मास्तु । तज्ज्ञापकतया यत्सम्मत तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहु । अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थ नाजा तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्क्त्वा नेयम् । अन्यथा हि तत्रैवान्तरङ्ग बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यान विरुध्येत । अत एव वृत्तौ नलोप सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य सनिपातबहिरङ्गपरिभाषाभ्यां गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितु तुग्ग्रहणमित्युक्तम् । अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तम् । बहिरङ्गपरि

भाषाया अनित्यत्वात् या सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्यदाद्यत्वमन्तरङ्गे टापि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीव्न इत्यादिसिद्धयेप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्व स्वीकृतम् । अत एव चाक्षद्यूरित्यत्र यलोपे कार्ये ऊठ् नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादि । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्व सुस्थम् । स्यादेतत् । पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविध । कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा । एव च विधिग्रहण विनैव समासद्वयस्य फल लब्ध विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृद्धे स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोप स्यात् । सत्यम् । विधिग्रहण योगविभागार्थम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेवेति नियमात्स्वाश्रय व्यावर्त्यते । यद्वा । मास्तु योगविभाग । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति । शास्त्रीये ऽशास्त्रीये च । तेन पटयतीत्यादौ वृद्ध्यभावो ऽशास्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियम क्रियते । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतुरिति सिद्ध्यति । अन्यथा हि इणोतुसि द्विर्वचनेचीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद् द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन वार्णादाङ्ग बलीय इत्यस्मिन्नप्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घ स्यात् । न चाकृतव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविघाताभावात् । कृतेपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्ते । ततश्च सवर्णदीर्घे कृते तादिवचेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहादभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घ

इण क्तितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ई अतुरिति स्यात् । सिद्धा ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिव त्वाभा वान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणो यणि सिद्ध रूपम् । यद्वा । स्थानिवदिति वतिबलेनाभावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणाल्लिङ्गात् । विधिग्रहण तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपर योरित्येतदर्थमिति दिक् । इह स्था यादेशनिमित्तानां त्र्या णा सन्निधानाविशेषेपि स्था यपेक्षमेव पूर्वत्व गृह्यते न तु आदे शापेक्ष निमित्तापेक्ष वा । वैयाकरण इत्यत्र आयादेशापत्ते । तदुक्तम् । अच पूर्वत्वविज्ञानादैचो सिद्धमिति । नन्वेव स माघेत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसङ्ग , ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन णि लोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्यान न्यतया ऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एव घात्यादित्यत्र वधादेशप्र सङ्ग इति चे न । आदिघात्योरपि स्थानिद्वारा ऽनादिष्टाद च पूर्वत्वात् । ननु स्थानिन पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् । नह्यनादिष्टादच पूर्वत्व नाम शास्त्रीय कार्यं यत्स्थानिवदादे श इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादच पूर्वत्व मुपजीव्याच परस्मिन्निति शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाच परस्मिन्नित्यतिदेश एव शास्त्रीय कार्यं तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइति फलितोर्थः । अत एव नपदा तसूत्रे सवर्णग्रहण कृतम् । अन्यथा श्नसोरल्लो पे कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नानादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहण व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेव क्षत्रियक ण्डूतिरिति न सिद्ध्यति । तथाहि । कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपय लोपयो कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि कृते ऊकारस्याना दिष्टादच. पूर्वस्य स्थाने जातस्योवङ स्थानिवदादेश इति स्थानि

वद्भावेनानादिष्टादच पूर्वत्वादच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारे ण व्यवायादूठो ऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोव्योर्वलीति वलोपा भावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूय् तिरिति प्राप्नोति । यत्त य स्थानिद्वारा पूर्वं उवङ् न तस्योठ् कस्य तर्हि वकारस्य यस्य चोठ् वकारस्य न स स्थानिद्वारा पूर्वं इति । तन्न । तेस्तुरितिवत्कण्डू इत्यस्य कण्डुव् इति आदेशात्। तस्य च कण्डुऊ इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावावश्यम्भावात् । उक्तं हि । सर्वे सर्वपदादेशा इति। अन्यथा निराघ्रात्यादित्यादावपि स्थानिव द्भावानापत्त्या मूलशैथिल्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते । अनादिष्टा दच पूर्वताया स्थानिद्वारकत्वमानित्यम् । नपदा तत्सूत्रे कण्डू तिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् । आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभा ष्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते । तथा च तत्र भाष्यम् । योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्व हीति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सम्पूर्णं प्रघट्टक एवासङ्गत स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तत्रत्य. कैयटस्त्वापातत । एतेन तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्र थोपि व्याख्यात । तत्र हि णौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोञ्णितीति वृद्ध्यभावेपि अत उपधा या इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुङ् न प्राप्नोति । न च यस्य पुक् आकारा तस्य, नासौ पूर्वः,यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पु गिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इ त्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात् स्थानि द्वारक पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् । अत्र केचित् । तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि । तितउ णिच् इति स्थिते टि

लोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययो पर-
त्वाद्वृद्धि । ततष्टिलोपे कृते स्वत एवानादिष्टादच पूर्वमादन्त
न तु स्थानिद्वारेति पुक् न प्राप्नोति । तस्माच्छापि णिचो गुणे
कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति। न च तिता णिच्
इति स्थित अन्तरङ्गत्वादाद्गुण शप्ययादेशे तितयतीति स्यादिति
वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाद्गुणस्य नि
मित्तविघातस्योत्पत्स्यमानतया ऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमन्तरङ्ग
स्याप्याद्गुणस्याप्रवृत्ते । अकृतव्यूहपरिभाषा ह्यन्तरङ्गपरि
भाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च शपि गुणस्याच परस्मिन्नि
ति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यम् ।
पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् ।
तस्मात्तितायतीत्येव साधु । न तु तितयति तितापयतीति वा ।
चाङि तु तिता णिच् चङ् तिप् इति स्थिते तनोतेर्डउ सन्वच्चे
ति व्युत्पत्तिपक्षे ऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्प-
रनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ह्रस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानि
वत्त्वादसिद्धत्वाद्वा ऽऽतोलोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्व
निषेधात्सवर्णदीर्घे ऽतितादिति भवति न त्वतितापदिति । अ
त्रेद वक्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिरित्यसङ्गत नित्यत्वेन टिलोपात् ।
न च वृद्धिर्नित्या । अच परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावं
पि लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात् । एव
च हरदत्तोक्ति सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारक पू
र्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाण चिन्त्यम् । तदेव स्थानिद्वा
रक वा स्वतो वा उभयथाप्यच पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् ।
विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्यय । पूर्वस्येति शेषे
षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाद्यागमेपि विधेये

स्थानिवद्भाव । अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यताबलात् स्थानिसम्बन्धलाभः, षष्ठीस्थानेयोगेत्यत पूर्व सूत्रे ऽनुवर्त्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेति प्रसिद्ध पथा । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्ष वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उप यस्तत्त्वात्स्वीचकार । वैयाकरणादौ तु बहिरङ्गयोरे चोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह । इद च नाजान तर्यपरिभाषाया बहिरङ्गपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपष्टभ्य समर्थ नीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे कि षष्ठी तु अनभिहि तत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्व वे त्य दाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वात् द्वाभ्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ई द्यतीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देय मिति । तथा गुणवृद्ध्यो स्थानिवत्त्वाल्लवन लावक इत्यवावौ न स्याताम् । द्वयोरेकस्य, देयमृणे, किरतौ लवनइत्यादिनिर्देशोप ष्टम्भेनानित्यताश्रयण तु क्लिष्टमिति दिक् । पूर्वत्व च नाव्यवधान गर्भं किं तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्निितिनिर्दिष्टइति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाल्लिङ्गात् । चङ्परानिर्ह्रासे निषेधारम्भाच्च । तेन पटयति अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भाव सिद्ध्यति । वधादेशो ह्यद न्त । स्यादेतत् । पटयतीत्यत्रा तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पद त्वाज्जश्त्व प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः । जश्त्वविधौ तत्प्रति षेधात् । सत्यम् । कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुब तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्ताण्णिजिति पक्षेपि इष्ट वदित्यतिदिष्टया भसज्ञया पदसज्ञाया बाधात् । पटुमित्यस्यैव हि भसज्ञा प्रवृत्तेति कथ तत्र पदसज्ञा प्रवर्तेत । तत्र चाप्रवृत्ता क थ तरामेकदेशविकृते लभ्येत । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तिरिति पक्षेप्येषैव गतिरिति वक्ष्याम ।

अवधीदित्युदारण तु भाष्यमते। आर्द्धधातुकीथा सामान्येन भ वन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकापदेशे यदकारान्त न्तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङीति प रसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् पदित्यादाविवाता लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थ वार्त्तिकात् । एवमखट्वको बहुखट्वक इत्यादौ केण आपो य तरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वा ते त्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति किन्तु कपिपूर्वमित्युत्तरपदा न्तोदात्तत्वमेव भवति । अचितीक बहुचितीक इत्यादौ तु चि तेः कपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेध श ङ्क्य । लोपाजादेशमात्रविषय स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एव पद्व्यामूर्द्धयेति बहुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वात् मूर्द्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरण साध्वेव । अकृतव्यूह यायेन प्रथम पूर्वयणादेशायोगात् । न चैव कर्त्र्यां हर्त्र्येत्यादावुदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्त्व न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्या विद्यमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्व स्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफ स्यादिष्टादच्च पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्य त्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमितिपक्षो नातीव दुष्य ति । अत एव आश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशामल्लन्याशां व्यलजन्याशां राय्याशामित्यत्र क्रमेण येचेत्युलोप ईद्दस्यघोरितीत्व येविभाषारायोर्हलीत्यात्व च प्रा

प्नोतीति भाष्यवार्तिकयोरुक्तम् । य त्वन्तरङ्ग बलवदिति वा ऽसिद्धपरिभाषां वाश्रित्य पट्व्या मृद्व्येत्युदाहरणनिराकरणपर भाष्य तत्तु अकृतव्यूहवचसो ऽनित्यताभिप्रायेण कथ चिन्नेयमि ति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ पदा तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते । कानि सन्ति । कौ स्त । इह यणाबादेश यो कर्त्तव्ययो श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टाद च पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि सस्क्रियन्तइति पक्षे ऽनादिष्टादच पूर्वत्वस्य सत्त्वात्। न हि पदा तरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे सस्कार्यमिति नियम । युष्मद्युपपदइत्याद्यनुशासनस्यासगतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसज्ञा सूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसस्कारपक्षे अदद्रीच इत्यादौ अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदित्युदाहार्यम् । विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधन । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् । शेषषष्ठ्य नेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्य । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्व निपातप्रसङ्गात् । नान्त्य । पदा तस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्था निवदिति पर्यवसानेन वृक्षव् इत्यत्र वलोपापत्ते । द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष अनन्वयापत्तेश्च । तस्माद्भावसाधन एवाऽ त रङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मषष्ठ्य तेन समास । शुकी तटीत्यादौ पदसज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोप स्थानिवदेव । न हि स्वा दिष्विति सूत्रेण पदस्या तो विधीयते येन निषेध स्यात् । किं तु सज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्ष । जश्त्वादिकार्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधापत्ते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्भस स्वानित्यत्र रु, प्राप्त । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते । भा-

ष्ये तु पदसञ्ज्ञाया पदान्ततां स्वीकृत्य पदे अ त इति भसञ्ज्ञापि पदकार्यमिति च द्वेधा समाहितम् । तत्रा त्ये षडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विर्वचने । सुध्युपास्य । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापीह न प्रवर्त्तते । नाजानन्तर्यइति निषेधाद्वा । वरे इति निपातनादलुक् द्वद्वश्च । वरे योजादेश स न स्थानिवत् । यायावर । यातेर्नित्य कौटिल्ये इति यङ् यश्चयङ इति वरच् । तन्निमित्तको ऽतो लोप । स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति । आर्द्धधातुकइति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एव हि अचोयदिति सूत्रे ऽज्ग्रहण कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्ण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यद्भविष्यति किं तेन । विषयसप्तम्यां तु दित्स्य धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अज्ग्रहणमिति यतोनाव इत्याद्युदात्तस्सिध्यति । सत्यम् । वरेग्रहणेन परसप्तमीपक्षो ज्ञाप्यते । तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहण कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्य जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वेत्विहापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युचा भाव्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एव च यातेर्यङन्तात्क्विचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयकारयोर्लोपे सति क्विप्प्रत्ययमात्र श्रूयेतेति वाच्यम् । आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ् यायेनासिद्धत्वाद्वा । यलोपे उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा । कण्डूयते

क्तिच् । कण्डूति । क्तिन्निति तु काशिकायां प्रमाद । अप्रत्य यादित्यनेन बाधात् । न च ज्ञप्तिरित्यादाविवेह आबादित्वक ल्पन बहुलग्रहण वा शरणीकरणार्हम् । भाष्यकारेणैव कण्डूये त्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापशब्दतोक्ते । तस्मादय क्ति जेव ततोल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् ततश्छ्वो शूडित्यूठ् । न चोठ्यपि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्टादच पूर्वत्वात् । अत एव ऊठ पुनरुवङ् न भवति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्या श्रित्य स्थानिद्वारक पूर्वत्व यद्यपीह वक्तु शक्यते भाष्यमते लोलुव पोपुव इत्यादौ यथा । तथापि स्थानिद्वारक पूर्वत्व काचित्कमेवेति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्तिच् अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीतीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिय ङ् यलोप । तेष्ठिति । तथा पेपीयते क्तिचि अल्लोपयलोपयो रेरनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेप्तिरिति भवति । शो तनूकर णे । यङन्तात्क्तिचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशां ष इति षत्वे कृते शाष्टिरिति भवति । एव चेचीयतेश्चेक्तिरिति दिक् । तदेव वरेयलोपेति नैक निमि त्त किं तु द्वे इति स्थितम् । केचित्तु वरई इति ईकार प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्यु । तेनामलक्या फलमामलकम् । नित्य वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । फले लुक् । ततो लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । स च यस्येतिलोपे न स्थानिवत् । पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्त न स्थानिवदिति व चन करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुसके भावे क्त । लुङ् न स्थानिवदिति फलितोर्थ । स्वरे । चिकीर्षक । सनो ऽतो लोपो लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च लितीत्यस्यारम्भसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाश-

त्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृत, तदापातत । ष्ठलो लित्त्वसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि लित्स्वर स्य सुवचत्वात् । घ्नन्तीत्यादौ कुत्ववत् । सवर्णानुस्वारयोश्शि ण्ढि । पिण्ढि। श्नसोरल्लोपोऽत्र न स्थानिवत्। अनुस्वारस्यानादिष्टाद च पूर्वत्व तु स्थानिद्वारेत्युक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणानु स्वारोऽप्याक्षेप्तु शक्यते तथापि विशेषापेक्ष ज्ञापकमित्यपि सम्भाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्ग शिंष न्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भाव निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । अ च परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिण्ढीत्यादेरपि असि द्ध्यापत्तेश्चेति दिक् । दीर्घे । प्रतिदीव्ना । इह हलि चेति दीर्घे ऽल्लोपो न स्थानिवत् । यत्तु काशिकायामुक्तम् उपधायां चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधायां चेत्यत्रोक्त म् । प्रतिदीव्नेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । यद्वा । आचारक्विब न्तात्क्विप् चेति क्विपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य क्विझलो रिति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनम ल्लोपमालोच्या तरङ्गोपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रे ड्डागमनकारादेशाविवेति बोध्यम् । ननु स्थानिवत्त्वाभावेऽप्यसि द्ध बहिरङ्गमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत् । न । कृतितुग्विधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापित त्वात् । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयान्त रङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । जशि । सग्धिश्च मे । ब ब्धान्ते हरी । तथाहि । अदन ग्धिः । अदे क्तिनि बहुल छ न्दसीति घस्लादेशः । घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः । झलोझ- लीति सकारलोपः । झिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता-

नाश्रयणात् । वार्त्तिकमते छान्दसो वर्णलोप । झषस्तथोरि ति धत्वम् । न च तस्मिन् कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भाव । पञ्चमीसमासस्यानित्यताया पूर्वसूत्रएवोपपादितत्त्वात् । घस्य झलाञ्जशिति जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समाना ग्धि सग्धि । सहस्यस सञ्ज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सभाव । बब्धामिति भसेर्लोट् । तसस्ताम् । शप श्लु । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरित्युपधालोपादि प्राग्वत् । चरि । जक्षतु । जक्षु । घसेर्लिट् अतुस् उस् च । गमहनेत्युपधालोप । खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । तत्र वार्त्तिकम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । तेनान्य स्थानिवदेव । पञ्चभिररत्निभि क्रीता पञ्चारत्नय । वदे तु पञ्चारत्य । जसादिषु छन्दसि वावचन प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भावादिग तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहु । यद्यपि असिद्ध बहिरङ्गमित्यनेनापीद सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य योज्यम् । अचितीको खट्वक इत्यत्र ह्रस्वान्तेत्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषाया प्रसङ्गोस्ति । कियोर्गियो । व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घ प्राप्त । यण स्थानिवद्भावान्न भवति । अच इरित्याधिकारे भुजे किच्च, कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्चेति इ स च कित् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कॄग्रोरिच्चेत्युप यस्त तत् क चिद्गुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । ग्राव्णो । इह यलोपो न । अस्मिंश्च वार्त्तिके स्व[illegible] कियोर्गियोरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिक[illegible]

णादीनामव्युत्पत्तिपक्षालम्बेनापि सिद्धम् । वाय्वोरिति तु ब हिरङ्गस्यासिद्धतया सिद्धम् । किलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वे षूपसङ्ख्यानम् । पूर्वत्रासिद्धे च । तस्य दोष संयोगादिलोपल त्वणत्वेषु । अस्यार्थ । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् । लव माचक्षाणो लौ । अत्र णिचि यष्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदु भय च्छ्वो शूडिति वकारस्य क्विन्निमित्ते ऊठि कर्त्तव्ये न स्था निवत् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धि तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुला नीति दीधीवेवीटामितिसूत्रे यदुदाहृत तदपि क्वौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव सङ्गच्छते । क्वौ लुप्त प्रति न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लौ पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्ध्येत् । णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठो ऽसम्भवात् । पिपठिषतेरमत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झललक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत्वनिषेधेन नुम्प्रसङ्गाच्च । एतच्च दीधीवेवी टामिति सूत्रे कड्वादिसूत्रे च मिश्रग्रन्थे स्फुटम् । कैयटोपि दी धीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लु- प्त न स्थानिवदितीत्याह । अत्र व्यवस्थितइति वदता क्वौ लुप्त न स्थानिवदिति पक्षोपि क्व चिदाश्रीयतएव, नियम पर ना स्तीति सूचितम् । लुप्तमिति नपुंसके भावे क्त । एव च स ख्युर्गोमान् पद त्वम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि । स्यत्यात्प रस्येतिसूत्रे भाष्यम् । सखीयते सख्यु लूनीयतेर्लून्युरिति । तत्र सखीयते क्विपि अल्लोपे यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात्किलोप बाधित्वा इकोयणचीति यण् स्यात् । ततो य लोपे सखो लून इति स्यात् । अत एव क्वौ लुप्त न स्थानिव- द्विति तत्र यण परिजहार कैयट । तथा उगिदचामिति सूत्रे अ धातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमधातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमन्त्यतेरम

त्ययेगोमानित्युदाहृत भाष्ये । तत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा त्सर्वनामस्थानपरत्व नास्तीति नुम् न स्यात् । न चाधातुग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वाच्यम् । आचाराक्विब तात्किप्चेति क्विपि चरितार्थत्वात् । तस्मात्क्वौ लुप्त नेत्येव शरणम् । ननु गोमन्त्यतेर्गोमततेर्वा उभयथापि गोमानिति न सिध्यति । अत्वसन्तस्येति दीर्घविधौ अधातोरिति विशेषणात् । सत्यम् । तत्राधातुग्रहणमस तस्यैव विशेषण न त्वत्वन्तस्यापीति वक्ष्यमाणत्वान्न दोष । तथा येनविधिस्तदन्तस्येति सूत्रे केवलोपि पाच्छब्दोस्ति । पादयते पात् । पद इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन पद्भावो न स्यात् । क्वौ लुप्त नेति सिध्यति । अत एव पादस्य पादहस्त्यादिभ्य इति न सूत्रितम् । प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो मा भूत् । किं तु क्विबन्तस्यापि यथा स्यादिति । एव च पादस्य लोप इति गुरुनिर्देश कुर्वता सूत्रकृतैव क्वौ लुप्त न स्थानिवादिति ज्ञापितम् । तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्रस्थेनैव विज्ञायते क्वौ लुप्त नेति भाष्यस्यार्थे । विशब्दमाहात्म्यात् त्यत्यात्सूत्रादिभाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्द प्रयुञ्जानेन कैयटेन ध्वनितम् । युष्मानाचष्टे युष्मयति । तत क्विपि णिलोपे सौ त्वाहौसौ इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम् । स्थानिवत्त्व च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते इति । स्थानिवत्त्वमिति । लोपस्येति शेष । णे क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वय । अस्तु तर्हि क्वौलुप्तमित्यपि नित्यमेव । तावतापिप्लवमाचक्षाणो लौरित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । पिपठिषीत्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । देवयतेर्द्यूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृत क्वौ लुप्त नेति सिध्यतीति । तस्यायमाशय । यद्यपीह क्वौ विधि

प्रत्ययूट् सिद्ध । तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादच पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोञ्णितीति वृद्धिप्रसङ्ग । तस्मात्क्वौ लुप्त नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे कण्डूयते क्यजन्तादप्रत्यये कण्डू कण्डुवाविति व्युत्पादयन् कैयट आह । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यण् । तस्य ऊद् । न च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्ध स्यादिति वाच्यम् । वकारस्यानिष्टादच पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारक पूर्वत्वम नित्यमित्याश्रित्य तद्रीत्या तु दयूरित्यपि ससाधमेव । ननूभयथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धि स्यादेवेति चेत् । न । बहिरङ्गस्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यासिद्धत्वात् । एव च स्थानिवद्भावे सत्यपि न काचित्क्षति । बहिरङ्गत्वेनैव सर्वसमाधानात् । तस्माद्दयूरिति पक्षद्वयेपि सिद्ध्यतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दिव औत्स्यादिति चेन्न । निरनुबन्धपरिभाषया अधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा अक्षद्यूरित्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगिदचामिति सूत्रे अधातुभूतपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भाव । एतेन हलिचेति दीर्घे दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदीप्रासादौ प्रत्युक्तौ । दिवोर्डिविरिति यासोहितसूत्रेण डिविरिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम । प्रकृतमनुसराम । द्विवचनादौ तु ओ सुपीति यण् । दय्वौ दय्व इत्यादि खलपूवत् । कण्डू कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि लूवदेव । सयोगपूर्वकतया यणो ऽप्राप्तेरिति दिक् । अत्राय सग्रह । सत्युर्गोमान् पदस्त्व च क्वौ लुप्तस्य निदर्शनम् । अनित्यत्वे पि पठिषि क्वौ विधौ लौर्द्वयोर्दयू । लुक् न स्थानिवत् । आमलक्या. फलम् आमलकम् । फले लुक प्रत्याख्यानपक्षे तु पञ्चभि पट्वीभि क्रीत' पञ्चपटुरित्युदाहार्यम् । तथा पञ्च इन्द्राण्यो ऽग्नाय्यश्च देवतास्य पञ्चेन्द्र पञ्चाग्नि ङीषा स

न्नियुक्त आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्ति । परताद्धितलुङ्निमित्ताया ङीषृनिवृत्ते पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ कर्त्तव्यायामच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारप्रश्लेष कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहण न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धादकेका तखोपधादिति पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीय सिध्यति। अ यथा उपधासञ्ज्ञाया पूर्वविधित्वेन तत्र कर्त्तव्यायामाल्लोप स्थानिवत्स्यात् । नन्वेत्र पटयतीत्यादौ वृद्धि स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासञ्ज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रैवाय निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथ तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी बलाकेत्युदाहरण दत्वा उपधाविधौ नेत्येक सिद्धमित्युक्तमिति चेत् । अनास्थावादमात्र तदित्यवेहि । तत्र हि तेनैकदिगित्यण तान्ङीप्यल्लोपद्वयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यलोप सिद्ध्यतीति यलोपे न स्थानिवादित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणम् । उपधात्व तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधाविति स्थितम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधाकार इति णौचङीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इद तूदाहरणम् । वारि आरयत् , अवीवरत् । न च नाग्लोपीति निषेध शङ्क्य । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव हलकलेत्यदन्तनिपातन सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चयतेरौणादिक कप

स्यय । अर्क्क । पाचयते क्विच् । पाक्ति । चो कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् । इह सूत्रे जश्चर्त्वेष्वेव सिद्धे विधिग्रहण द्वन्द्वाश्रयेण विध्य तरोपसग्रहार्थम् । तद्व्युत्पादनार्थं च क्विब्लुगित्यादि वार्त्तिकमिति निष्कर्षः । तत्रापि क्विप्चङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकम् । लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् । चजोरिति कुत्वे वोदाहरणमन्वेषणीयम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापच्यतेः क्विच् । पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयते पाक्तिः । याजयतेर्याष्टि । इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत् । एव लेहयतेर्लेढि । दोहयतेर्दोग्धि । वेशयतेर्वेष्टि । दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यम् । न्यायसिद्ध चेदम् । अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्ये ऽतिदेशाप्राप्तेः । न चैव स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशैर्भोभगोअघो इति सूत्रे ऽश्ग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्त्वादित्यवधेयम् । एव स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर सूत्रे न पाठ्या । किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येत्र पाठ्यमिति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । स्यादेतत् । यदि दीर्घग्रहण त्यज्यते तर्हि साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भाव प्रसज्येत । तथा च चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताण्णिज तद्वा णिचि ततार्ईचाणि अशशामि अशामीति यदुदाहृियन्ते तन्न सिद्ध्येत् । न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाध कमेर्णिङ्सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोदीर्घ इत्यत्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहिडि अहीडीत्येतत्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात् । उच्यते । णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धम् । अशशामीति तु यङ्लुग ताण्णिच्चि भवि

ष्यति । न हि यङ्यङ्लुको स्वरे ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति । येन यङ्येव साधयितु क्लिश्येत । एवञ्च ग्राहितमित्याद्यपि सिद्धम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद् ग्राहितमित्यादौ न दीर्घ । अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घ स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितम् । यङ्लुगन्तात्तु तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधव । द्वि प्रयोगो द्विर्वचन षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । ग्रहेर्विहितत्वानपायात् । यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽज्झलादेशतया लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशय । वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इटो दीर्घो ऽनिष्ट एव । एकाचोद्वेप्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात् । तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । तृचो हि जरिगृहीत्यङ्ग न तु ग्रहि । विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्त प्रक्रम्येदमुक्त तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैकाचोद्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह । एकाचउपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्ततइति । न ह्यत्र पक्षे यङ्लाकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोप्यस्ति । नन्वेव ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घ परिहरन् कैयटो विरुध्येत । यङ्लुगर्थ यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोलिटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन यङन्ते उपायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट आह । अन्यथास्य दोष-

स्य सम्यगुद्धृतत्वादिति । एव हि वदन् तत्रत्यपरिहारस्याव्या पकतामेकाच्सूत्रोक्तस्यैवावश्यादर्तव्यतां चाभिप्रैति । न च यथाश्रु तरूपपक्षे गृहीतमित्याद्यसिद्धि । अङ्गसज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रु तरूपस्यैव तत्र सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवम् । एकाच इति स माधान तु णिज्भिन्नविषयकमेव । तस्मात् , यङ्लुङन्ताण्णिज न्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिट । द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा च दीर्घो ने ति व्यवस्थितम् ॥ माधवग्र थस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षान्तराणामभ्युच्चयतां च परिकल्प्य कथ चिन्नेय इति प्रति भातीति दिक् । तस्य दोष इत्यादेरयमर्थ । तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य स्थलत्रये दोष । अतिप्रसक्ति । तस्मात्तत्र स्थानिव द्भावस्य प्रतिप्रसव कर्त्तव्य इत्यर्थ । तेन वाक्यर्थ वास्यर्थमि त्यत्र स्कोरिति लोपो न । निगार्यते । निगाल्यते । अचिविभा षेति लत्व सिद्ध्यति । तथा माषवपनीत्यत्र णत्व न भवति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासा तत्वाभावात् । न चासत्यपि स्थानिवद्भावे ङीबेव समासा तो न तु नकार इति वाच्यम् । ङीबुत्पत्ते प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वा त् । एव स्थिते तक्षयते क्विपि तक् , रक्षयते स्तु रक् , इत्या दि बोध्यम् । अत्र हि सयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्था निवद्भावान्न तत्प्रवृत्ति । सयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषे धाद्भवत्येवासौ । गोरट् इति तु शुद्धात्क्विपि बोध्यम् । यत्त्व च परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम् , पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र सयोगादिलो पस्य सयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति । तन्न वास्तवम् । किन्तु तत्रत्यपूर्वपक्षिणोभिप्रायवर्णनमात्रम् । अत एव नपदान्ते ति सूत्रशेषे तेनैवोक्तम् । स्क दयते स्कन् । तक्षयतेस्तागीति । यत्तु

सिद्धकाण्डे इत्त्व ध्रुदृत्वइति वार्त्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनो क्तम् । मधुगितीष्यते मधुङिति प्राप्नोतीति । तत्तु सकारोपदेश सामर्थ्यादिति बोध्यम् । सन्श्चोततीत्यत्र शितुगित्यस्याप्रवृत्त्या सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि क्वौ लुप्तमिति समाधेयम् । कुस्म नाम्नोवेत्यत्र कूरिति माधवोदाहृत सम्यगेव । तत्र सामर्थ्य विरहेण सयोगादिलोपाप्रवृत्तोरिति दिक् । स्यादेतत् । इह स योगादिग्रहण मास्तु । न चैव वाक्यर्थमित्यादौ स्कोरिति लो पापत्ति । स्को सयोगेत्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्जनस्यापि सयोगेत्यस्य विशेषणम् , न तु प्रधानयोर पि स्को । अव्यभिचारात् । ततश्च झल तो य सयोगस्तदा द्यो स्कोर्लोप स्यादिति सूत्रार्थात्, बहिरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा । अत एव हि दध्यत्रेत्यादौ सयोगा तलोपो न प्रवर्तते । तथा चाष्टमे वार्तिकम् । न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति । न चैवमपि काष्ठतक् राष्ट्ररक् इत्यादि न सि येदेवेति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात् । अनभिधान च काष्ठश गेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयतइति । अत्रोच्यते । कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये सयोगादीति वाच्य मेव । किञ्च तक् रक् इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधा नम् । प्रमाणाभावात् । कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च । न च काष्ठशगे व नास्तीति भाष्य तत्र प्रमाणम् । न्यायवैषम्यात् । तथाहि । काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झलपरो य सयोगस्तदादे ककारस्य लोप माशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभि धानम् । अत एव कान्तेभ्यः क्विप् नेत्येवम्परतया तद् व्याख्या तम् । न च णिजन्तेभ्य क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति । णिलोप स्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धेचेति तन्निषेधः । सयो

मादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात्। तस्मात्सयोगादिलोपग्रह ण कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । इद त्ववधेयम्। सयोगा तस्यलोप इत्यत्र न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति द्विधा सिद्धा तव्यवस्थापनात् । कूरिति सयोगा तलापोपि दुर्लभ । तेन कुस्म् इत्येव भवति प्रथमपक्षे। द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधव । न वे वमपि लत्वग्रहण व्यर्थम् । निगाल्यतइत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धे । न च वर्णाश्रयत्वम् । धातो स्व रूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इद च दाण्डिनायनादिसूत्रे भ्रौ णहत्येति तत्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्चा तरङ्गत्वादपि लत्व सुवचमिति । अत्रोच्यते । तृणहइमित्यत्राचि नेत्यनुवर्तते । हलीति निवृत्तम् । तथा चातृणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षण नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थ तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम्। इतरव्यावृत्तिमात्रफलक प्रत्ययलक्षणसूत्रम्। तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि । तत्र च प्रदीव्येतीण्निवृत्तये अप्राधा येनाप्यल्राश्रयणे निषेधः स्थित । तथा चाचि प्रत्यये विधीयमान लत्वं स्थानिवद्भाव विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वाल्लत्वमित्युक्त, तदपिन । अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्ते । किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वय वक्ष्यते । अयतिपरत्व उपसर्गस्य विशेषण रेफस्य वति । तत्राद्ये पक्षे पल्ययतइति सिध्यति प्लायतइति तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपवर्गा भावात् । उभयत आश्रये अन्तादिवद्भावायोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसन्नः सार्थक एव । द्वितीयपक्षे तु पल्ययतइति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । प्लायत इत्यत्रैव पर लत्व स्यात् । पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफ-

स्यायतिपरत्वाविघातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमष्टमे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्त्तव्यमवेति स्थितम् । णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि । माषवपनीति तावद्बहिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रहिणोति प्रमीणीतइत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यम् । अच परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । न च ष्णान्ताषडिति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्ट्न इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः । यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् । एतेन प्रियाष्ट्ण इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रन्थोऽप्यपास्त, । बहिरङ्गपरिभाषायाअनित्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि । अनितेरन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण् इति रूपसिद्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्तस्यानितेर्णत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वं निमित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याण्णत्वं प्रवर्त्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवत्त्वाद्रेफादव्यवहितस्यानिते. सम्भवात्प्रवर्त्तते । पर्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयेनैकेन च व्यवधानात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्ततइति स्पष्टमष्टमे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यनितीतिवत्प्राणि

तीत्यत्रापि द्वयेनेकेन वा वर्णेन यथासम्भव व्यवधानाण्णत्व न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृत व्यवधान माश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्वइवेति वाच्यम् । निरणिति दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैव निर्दुरोरनितेरित्येव ब्रूयात् । न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षण प्रणयेदिति वाच्य म् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थ निर्दु रोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्य लक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाष्टमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहण न कर्त्तव्यमिति निर्णीयते । अत एव व्यूढोरस्के नेत्यत्र णत्व न । अ यथा विसर्गस्यादृत्वेन तदादेशस्य स स्य स्थानिवद्भावाण्णत्व स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजना भावस्तूक्त एव । ततश्च तस्य दोषः सयोगादिलोपल त्वयोरित्येव वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति ह्यसिद्धत्वादेव न्यायासिद्धमित्युक्तम् । तच्चासिद्धत्वमानि त्यम् । अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनइत्युक्तेर्नेति योगविभागात् । नुटीति वाच्ये नामीतिलिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गस्येत्यनेन व्या वृत्तौ सत्यामपि अक्षण्व त इत्यादौ हि दीर्घ वारायितु हि नामीत्युक्त म् । रुधादिभ्य श्नम् श्नान्नलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्या लोचनेनारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया इवासिद्धत्वस्या प्यविशेषाद्बाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्ग्रहणादि ना सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्बाध इति पक्षेप्यक्षण्वन्त इत्यादावुभयबाधे गौरवाच्च । तस्मादनित्यताज्ञा पनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्डमपि सगृहीत भवति । एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्येत्सञ्ज्ञालोपौ कथ स्यातामित्येतदपि समाहितम् । प्रत्यय परश्चेत्यादिलिङ्गा

च । यस्त्वननुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति । तन्न । तरुमूलमित्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् । राम इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारितार्थ्यस्य स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन सयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्व भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धि ॥

द्विर्वचनेचि ॥ रूपातिदेशोयम् । द्वित्वनिमित्ते ऽचि योजादेशः स स्थानिवद्रूप लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रतुः । चक्रुः । द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न । दुद्यूषति । सुस्यूषति । न ह्यूट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेव चक्रतुरिति यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात् । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रह । लक्ष्यानुरोधात् । किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्षणया वा द्विरुच्यतेस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्शआद्यचा वा द्विर्वचननिमित्त लब्धव्यम् । तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधारणे प्रयोजकेपि सुवचम् । एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव ऊर्णोति सनि सनीवन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्न तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावात् । तदुक्तम् । तद्भावभाविताामात्रेणेह निमित्तत्वमिति । वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्त प्रत्ययो ऽचीत्यनेन विशेष्यते । परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः पर आनीयते । तथे

हापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहित परो गृह्यते । तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योजादेश स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थ । एव च चक्रतुरित्यादौ न काप्यनुपपत्ति । वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचा व्यवहिते प्रवृत्तावपि दिद्वनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्ति । अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्ति । अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् । अत एवेह परस्मिन्नित्यनुवर्ततइति न्यासकार । तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्ययाक्षेप वदन् णिजिभन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं ब्रुव कैयटोप्येतदभिप्रैति । ऊर्णुनाविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभाविताामात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियतएवेत्यवधेयम् । नन्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत् । ऋधातो सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनि इतीटि कृत इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादेर्द्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । अत्रोच्यते । न हि कार्यी निमित्ततयाश्रीयतइति दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वान्नेह इस् शब्दो निमित्तम् । अतो न स्थानिवद्भाव । न चैव सन्न तस्य कार्यित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकाच् द्वित्वरूप कार्यमनुभवति न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात् । न वेवमचात्यस्य जघ्रीयते देध्मीयतइति व्यावर्त्य न सङ्गच्छते । घ्राय् ध्मीय् इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाच कार्यितया यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । अधिजगे इत्येवाजग्रहणव्यावर्त्यमस्तु । तत्र हि गाङ्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङा

देश इति भाष्यएव स्पष्टम् । इदञ्च वार्त्तिकमतमनुसृत्यो क्तम् । तत्र लिटि लिडीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् । भाष्यमते त्वार्द्धधातुकीया सामान्येन भव तीत्यभ्युपगमाल्लिटीत्यादयोपि विषयसप्तम्येवेत्युक्त स्थानिवत्सूत्रे । त मते त्वची त्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्त्यम्बोध्यम् । तथाहि । आदेच इति सूत्रे ऽशीति परसप्तमीति पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणाद्यस्मि न्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितो यस्मिन्परे विधीयमानमात्व लावस्थायां क्रियते । अतो न स्थानिवत् । न चा तरङ्गत्वात्तिबादिष्वेशि च कृते आत्व स्यात्तथा च स्थानि वत्त्व दुर्वारमिति वाच्यम् । नसम्प्रसारणेसम्प्रसारण ल्लिटिच योय इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य त च तत्रानुपयुक्तत्वादिहा नुवर्त्त्य ल्लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्वविधौ व्याख्यानात् । कथ तर्हि जेघ्रीयते देध्मीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतामि ति चेत् । प्रातिशाख्यरीत्येत्यवेहि । तथाहि । अनुस्वारो व्य ञ्जन चाक्षराङ्गमित्युक्त्वा स्वरा तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति तत्र सूत्रितम् । एव च नेनिजत्यनेनिजुरित्यादावेकाच्कस्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमङ्भावजुसादि सिध्यतु । द्व्यच्के तु मध्यवर्तिना हलामुत्तराङ्गत्वात्प्रथमाज तमेव द्विरुच्यताम् । यथा दरिद्रातौ द इति । जागर्तौ जा इति । न चैतावता क चिद्दोषनिष्टमापद्यते येन प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्व्यञ्जनानीति चाश्रित्य दर् जागृ इत्यादि द्विरुच्यते । अत एव चतुरभ्छ्यतावाद्यक्षरलोपश्चाति सङ्गच्छतइति दिक् । यदा तु षाष्ठभाष्यवार्त्तिकरीत्या द्वितीयाजश्चधिक एकाच् गृह्यते, गाङ्लिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते, अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वा आश्रीयते, तदा

जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासम्भवा दचीत्यस्य फल किमिति विभावनीय सूरिभि । स्यादेतत् । भसे कसौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्वित्व मा भूदित्येत दर्थमज्ग्रहण भविष्यतीति चेत् । सत्यसति वा द्वित्वे श्वानिति श्रुतौ विशेषाभावात् । ननु दुर्लक्ष्योपि विशेष सूक्ष्मदृश भाति दु र्वार इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरवद्धातु, इत्यादाविव द्वि त्वाभावसम्भवात् । वक्ष्यति हि षष्ठे लिटिधातोरिति सूत्रे, अनभ्यासग्रहणानर्थक्य च छन्दसि वावचनादिति । न चैव मपि पाक्षिक द्वित्व स्यादेवेति वाच्यम् । दृष्टानुविधानस्यैव छ न्दसि कर्त्तव्यत्वात् । अत एव हि उरृदित्येव सिद्धे नित्य छ न्दसीति सूत्र निष्फलमित्यभियुक्ताः । लोके तु भाष्यमते कसु र्दुर्लभ । उपधालोपश्च छान्दस एव । तदेव जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणमज्ग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमाणम् । कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्लाइत्येषामेव भाव्य द्वित्वेनेति किं तेन । तथा च वार्त्तिकम् । अज्ग्रहण तु ज्ञापक रूपस्थानिवद्भावस्येति । देध्मीयते शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेम मुदाहरणम् । ईघ्राध्मोरिति ईकार । अयङ्यिक्ङितीति शीङोय ङादेश । अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव श ब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येय । पूर्वसूत्रादच इ ति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्ध ये इति गृहाण । तथाहि । विभाषाश्वेरिति सूत्र यद्यपि शुशा वेत्यादौ पित्सु सावकाश तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्वपीत्यस्य बाधकमेव परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषा मित्यस्य तु न बाधकम् श्वयत्यभ्यासविषयकस्य विधेर्नि रवकाशत्वात् । अत एव विभाषाश्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिट्यभ्यास

लक्षणप्रतिषेध इति वार्त्तिकमारब्धम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयामिति तदाशय । अ यथा हि विहि तप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुश्वाय शुश्वियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत । एव स्थिते द्विर्वचनेचीत्यत्राच इत्यस्याननुवृत्तौ शुशावेत्यत्र वृद्ध्यावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि स्थानिवद्भा व स्यात् । तथा च शिशाव शिशुवतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत । न च सम्प्रसारण तदाश्रय च बलवादिति तिबाद्यवस्थायामेव सम्प्र सारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम् । एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषध्रौव्यात् । न च विभाषाश्वेरिति लावस्थायामेव प्रवर्त्ततइति वाच्यम् । एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषता दवस्थ्यात् । लावस्थायां कित्त्वाभावेन तत्र सम्प्रसारणाप्रवृत्ते.। न च कित्त्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैस्तिबादिभि र्बाधितत्वात् । किं च स्वापेश्चङीति सम्प्रसारणे असूषुप दितीष्यते । स्थानिवद्भावे तु सति नसम्प्रसारणइति निषेधाद भ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमा श्रयणादिह कालावधारणमपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम् । द्वित्त्वे कर्त्तव्ये इति । तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथायथ यणादयो भवन्त्येव । अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्य तुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापीयङो द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्रा प्तो ऽप्ययमेरनेकाच इति यणा बाध्यते । यद्वा । पूर्वमपीयङ् न प्रवर्तते । प्रकल्प्य चापवादविषय तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात् । यद्वा ।आभीयत्वेनेयङो ऽसिद्धत्वाद् यण् भविष्यति । स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहण निवर्त्य नञ्च चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते ऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायता म् । एव हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारक्लेशोपि न भव

तीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञ स्वरितत्व प्रतिज्ञातव्य म् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव तदिति लाघवम् । अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् । नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचन कर्त्तव्यम् । नुनावयिषति चुक्षावयिषति तुष्टावयिषतीत्याद्यर्थम् । अत्राहु । ओ पुयण्जिषु वचन ज्ञापक णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्यार्थ । यौते पूङश्च सनीव तेति स्मि पूङ्रञ्ज्वशामिति सूत्राभ्यामिटि कृते यियविषति पिपविषते इत्यत्र द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यासउकारो लभ्यते । तस्य चेकारादेशविधानेन ओ पुयण्सूत्रे पकारयकारग्रहण चरितार्थम् । तथा पि वर्गग्रहण प्रत्याहारग्रहण जग्रहण च ज्ञापक द्वि वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधानेपि स्थानिवद्भाव प्रवर्त्तते इति । त विना अवर्णपरेषु पुयण्जिषु परेषु उवर्णा तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाच्च णिचैवैकेन द्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युट्क्यज्भ्या व्यवधानात् । एव णिजन्ताल्ल्युट्क्यच्सन्स्वपि न स्थानिवत् । निनावनीयिषतीत्यादि । न हि णौ कृत स्थानिवदिति वचनमस्ति कि तु ज्ञाप्यमान स्थानिवद्भावो लाघवादेकेनैव व्यवधानइत्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधान स्पष्टमेव । यद्यप्यनूद्यमानादेशविशेषणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते । तथाप्यचीत्यौपश्लेषिकसप्तमीबलादेव तदर्थे पर्यवस्यति । ईषद्विप्रकृष्टलाभे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्ततइति सूत्रोपक्रमएवोक्तम् । एव चाबीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवदित्यादिषु बिभावयिषतीत्यादिषु च ओ पुयणितीत्व प्रवर्त्तते । ज्ञापनफलन्तु यत्र ओ पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्र

बोध्यम् । तद्यथा । चुशावयिषति । उडुरिवाचरति उडवति । उडवतेर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि । औडूडवत् । तुतावयिषति । अतूतवत् । सौत्रोय तुरुस्तुशमीन्यत्र निर्दिष्ट । ऊर्णुनावयिषति । और्णूनवत् । चिस्फुरोर्णावित्यात्वस्य स्थानिवद्भावात्पुस्फारयिषति अपुस्फरदित्यादि बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकम् । तेनावर्णपरे हल्येव स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिकीर्त्तदित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये स्थितम् । यत्तु काशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वहेर्निष्ठान्ताण्णिचि चङि औजढदित्युदाहृत्य क्तिन्नन्तस्य तु औजिढदित्युक्तम् । तत्रैव न्यासेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । अचिकीर्त्तदित्यस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्त्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरेण ओदौदादेशस्य चुट्टुशरादेरित्यादिभाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यतइत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव, शुष्किका शुष्कजङ्घाचक्षामिमानौजिढत्तथेति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके जिशब्द एव पठ्यते । जशब्दपाठस्तु क्वाचित्क प्रामादिक एवेति बोपदेवो दुर्गसिंहादिसम्मतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्ग्रहपरं, तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्याम । एवं चाङ्कपदे लक्षणे चेत्यस्य चङि सणिच्कस्य द्वित्वेनाञ्चिकदित्येव रूपं न त्वाञ्चकदिति । न चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादल्लोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च सतोरङ्कापयतीति रूपाभ्युपगमात् । न चैवं सत्यङ्कयतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम् । सूचिसूत्रीत्यादिवार्त्तिके सोसूच्यते सोसूत्र्यतइत्यादिभाष्योदाहरणेन पक्षे ऽल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसू

ष्यादयो ह्यदन्ता । अत एवानेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावान्न षत्वम् । षोपदेशलक्षणे ह्येकाच्त्वं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् । एतच्च सेगादिपर्युदासात् ष्वष्कस्विदादिसाहचर्यात् सोसूच्यतइत्यादिभाष्योदाहरणाच्च निर्णीयतइति वक्ष्यते । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । प्रार्थनाध्यवसाये सम्प्रश्नप्रार्थनेषुलिङित्यादिप्रयोगाश्चेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्धायादन्तत्वसाधर्म्यक्याय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च कामधेनौ । अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति । कथयत्याद्यभिप्रायेण पूर्वार्द्धम्, अङ्कयत्याद्यभिप्राय तूत्तरार्द्धमिति विवेकः । नन्वाश्वकादित्यत्र दीर्घोलघोरिति प्राप्ते ऽनग्लोपइति निषेधेनाकारश्चरितार्थ इति चेन्न । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटिटदित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ हलादिरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलम् । और्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनीत्यत्र चङ्परे इत्यङ्गस्य विशेषणं लघोर्वेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिचकासदचचकासदिति रूपद्वयेप्यतिप्रसक्तं च दीर्घविधौ चङ्परइत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक् । एतच्च सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचख्यौ । तथाहि । षष्ठे द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथा च दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् । चयत्र चायको लवनं लावक इत्यादौ चायवावाच । गोदः कम्बलदः इत्यादावाल्लोपः ।

श्लेष्मघ्न इत्यादावुपधालोप कारणा हारणेत्यादौ णिलोपः निपूर्त्ता इत्यादावुत्त्व चेत्येतानि नव बिभिदतुरित्यादौ सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद्बाध्यन्ते,तेन चक्रतु चिचाय लुलाव चिचायिथ लुलविथ पपतु तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतु' आटिटत् ततुरि जगुरिरित्यादि सिद्धम्। न चैव नि यतुरिति न स्यात्, इयङ इहापरिगणितत्वादिति चेन्न । एरनेकाच इति यणेह भाव्यमिति प्रागपीयङोप्रवृत्ते । प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्माद् द्विर्वचनेचाति सूत्र विनापि सर्व सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्र समर्थयन्ते । तथाहि । विप्रतिषेधस्तावदयुक्त । आल्लोपादीनां नित्यत्वात् । द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् । किं च पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारम्भणीयत्वादिह तु सुतरां तथेति क्व लाघवम्। अपि च। क्रियमाणमपि वचन यद्यन्तरङ्गाणामपि बाधक तर्हि निनवनीयिषति दिद्वनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासे उकार श्रूयेत। अथात्रान्तरङ्गत्वादवादेशः,वचन तु नान्तरङ्गाणां बाधक किन्तु नित्यानामेवेति ब्रूया । एवमपि चुक्षावयिषतीत्यादौ वृद्ध्यावादेशयो प्रवर्तनादभ्यासे इत्व स्यात् । तथा च तद्बाधनाय उत्त्व विधेयम्। तथा च त्वया इत्थ न्यास कर्त्तव्य । उत्परस्यातः, तिच, ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति । अभ्यासस्येति वर्त्तते । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य योकारस्तस्य उत्स्यादित्यर्थ । यथा चुक्षावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति ऊर्णुनावयिषति शुशावयिषति पुस्फारयिषतीति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्यात्त्वम्। यद्यपीह खय शेषे कृते शरादित्व नास्ति तथाप्यभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालेस्त्येवेत्यवधेयम् । ओदौदादेशस्येति किम्। चायृ पूजायां, चिचायिषति, खदस्थैर्ये, चिखादिष

ति । चुट्टुतुशरादे किम् । बिभावयिषति । अत इति किम् । ऋजुम् अणुम् ऋतुम् अशु चाख्यत्, आर्जिजत्, आणिणत्, आर्त्तितत्, आशिशदित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपे सणिच्कस्य द्वित्वे कृते मा भूत् । अभ्यासस्येति किम् । चुट्टुत्वित्यादि तदङ्गस्यातो वा विशेषण स्यात् । उभयथापि दोष शीत लुनाति शीतलू सूर्य तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिषतीत्यत्र तकाशादुत्तरस्यात उत्प्रसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजढदाञ्चकदित्यादावभ्यासे ऽकारश्रवणार्थं यत्नान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्तर वार्त्तिककार प्रति कुतो नापादितामिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्तत्वात् । सजातीयापेक्ष हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्यथा अचिकीर्त्तदित्यत्राभ्यासे ऽकारश्रवणापत्ते । तस्माद्वार्त्तिककृता वचनद्वयमपि कर्त्तव्य स्यादिति स्थितम् । तथा जग्लावित्यादिसिद्धये विप्रतिषेधवार्त्तिके वृद्धिरापि पाठ्या तथा ओ पुयण्जीति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपाविषते यियविषति जिजावयिषतीत्यत्र इत्व यथा स्यात् । तथाहि । पु यु इत्यनयो सनि इटि परत्वाद् गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्व द्वित्वमितीत्व वक्तव्यमेव । तथा जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राज्जुधातोर्ण्यन्तात्सनि जिजावयिषतीत्यत्र चुग्तुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्बाधनायेत्व वक्तव्यम् । न च तत्र वकारमेव पठिष्यामि न तु जुशब्दमिति वाच्यम् । गुङ् घुङ् भ्वनौ । आभ्यां णिजन्ताभ्यां चङि सनि च अजूगवत् अजूघवत्, जुगावयिषति जुघावयिषतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । किञ्च । दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यत्र चुट्टुतुशरादेरित्युत्व स्यादिति तद्वारणाय वचनान्तरमास्थेयम् । अथ वा स यत इति सूत्राद् गुणोयङ्लुकोरित्याद्यष्टसूत्र्या किञ्छिन्नमपि सन्ग्रहण मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायेन

णिज्भिन्नैर्ण्यवगने उत्व नेति समाधेयम् । एवमपि तनुशब्दा
दाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णौ सत्यसति वा यदा सन् तत्र तितनविष
ति तितनावयिषतीत्यत्राप्युत्व स्यात् , तद्वारणाय ओदौदादेश-
स्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा । अभ्यासस्येत्यव
यवषष्ठी । ओदौदित्यादिस्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । उभयम
प्यतो विशेषणम् । तदयमर्थ । अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओ
दौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा यो ऽत्तस्योद्भव
ति । चुक्षावयियतीत्यवयव । पुस्फारयिषतीत्यादेश । तथा चा
द्ग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा आटिटदित्यादिसिद्धये चङ्परे
णौ यदङ्ग तदवयवे लघौ स वदतिदेशादार्जिजदित्यादो वाति
प्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थ स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमता
पेक्षया वार्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मास्तु प्रकृ-
तसूत्र मा च वार्त्तिकम् । ओ पुयणित्येतदव ज्ञापयिष्यति अ तरङ्ग
नित्य च बाधित्वा द्विर्वचन स्यादिति । ततो द्वित्वे कृते यथा
प्राप्त यणादि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिषति दिदवनीयि
षतीत्याद्यसिद्धे । किञ्च सामान्यापेक्ष ज्ञापक विशेषापेक्ष वा ।
आद्ये, अचिकीर्त्तदिति न सिध्येत् । अन्त्ये, चकतुरित्यादि
न सिध्येत् । तस्मात्सूत्र कर्त्तव्यमेव । चुभावयिषतीत्यादिसिद्ध
ये तु ओ पुयणिति ज्ञापकमाश्रयणीयम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्ष
मिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजढदित्येतद्भाष्यविरु
द्धमिति बोपदेवोपष्टम्भेन प्रपञ्चित माक् । वस्तुतस्तु वामनोक्त
सम्यगेव । यत । बोपदेवो महाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गज ।
कीर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचित । तथाहि । किं वामनोक्तौ
वार्त्तिकरूपप्रपरभाष्यविरोध । किं वा सजातीयविषयज्ञापकता
वर्णनभाष्यविरोध । नाद्य । नित्यानित्ययोर्विप्रतिषधानुपप-

त्तिरिति दिद्‌वनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येनु क्ततया भाष्य दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढादि त्यभ्यासे ऽकारादेशोपि विधेय स्यादिति वार्त्तिके दूषणान्तर स्यापि देयत्वात्। तदेव वार्त्तिक रचनीयम् । ओदौादादेशस्य चुटुतुशरादेरभ्यासस्योत्सानि। ततोल्लोपवतो णिचोत्। अल्लोप वतोङ्गस्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात्। औजढत्, आञ्चकादिति। न द्वितीय । यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योजवर्णस्त त्र स्थानिवादिति हि भाष्यस्य फलितोर्थ ।अस्ति च हतशब्द स्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णः। ननु पुन प्रवृत्तेन टि लोप्नेनापहारान्नासौ प्रयोगे समवैतीति चेत्। किं तत। नहि प्रयोगसमवायित्व विशेषण भाष्ये दत्तम् ।एवञ्च नुनावयि षतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पश्चाद्भाविन तमा श्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्व स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरते त्यचिकीर्त्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भाव । एव चोवर्ण स्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निर्मूल एव । अत एव लोप पिबतोरिति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात्पाय्शब्दस्य द्वि रुक्तिरिति वृत्तिग्र थोपि सङ्गच्छते। एव चाञ्चकदित्येव साधु, न त्वाञ्चिकदिति। अङ्कापयति आञ्चीकपादित्यादि तु दुरा पास्तम्। अल्लोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारण त्वभ्यासे ऽकारश्चेत्यादिना चरितार्थम् । यदप्यग्लोपित्व स्थानिवत्त्व चेत्याद्युक्तम् । तदपि न । चिन्तेरिरदित्करणेन घुषिरविशब्दमे इत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण च णिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोपविक

रूपस्य निर्मूलत्वात् । णिजभावपक्षे अनेकाच इत्याम्प्रवृत्त्या धातोरन्तोदात्तप्रवृत्त्या चाकार कृतार्थ । अङ्क्यादित्यादौ नलोपप्रतिब धोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजढदित्यभ्यासे डकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तोरिति वाच्यम् । उभौसाभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विर्वचनाविष य तादिति बोपदेवस्तन्न । सुविनिर्दुर्भ्यं इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरु च्यतइति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवा भ्यासे डकार दुर्गगुप्तादय आहु । एव च वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके औजढदिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जि शब्दपाठस्तु क्तिना निर्वाह्य । यत्त्वदन्तेषूनधातौ मा भवानूनिन दित्यभ्यासे इकारश्रवण तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम् । अ यथा कृतसशब्दनइत्यत्र सुब्धातौ च स्वोक्तेन सम विरोधापत्ते । तस्मादू ननदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिक पाठ । नोनयतिध्वनयतीतिसूत्रे काशिकापदमञ्जर्योरप्येवमेवेत्यवधेयम् । एवञ्चेह भाष्यकाशिक योरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि नि र्बाधा एवेत्यवधेयम् । यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषती त्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ गुणे सनि इटि गुणायादेशयो कृतयोर्गुण स्य स्थानिवद्भावात्सिच्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्त त त्तत्तरखण्डे ऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्ध, स्थानिवद्भाव विनाप्यभि मतरूपसिद्धेर्निष्फल चेत्युपेक्ष्यम्। एतेनौजढदपीप्यादित्यादिसिद्ध ये सामान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्त्तदित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निक समाप्तम् ॥

अदर्शन लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च प्रसङ्गे इति।

प्रसक्तस्यानुच्चारण लोपसज्ञ स्यात् । सज्ञाप्रदेशा लोपोऽव्योर्व लीत्यादय । अर्थस्यैषा सज्ञा न तु शब्दस्य । महासज्ञाकरण सामर्थ्यात् । नन्वेव प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोर्थो ग्रहीष्य ते । पशुरपत्य देवतेतिवत् । तर्त्कि सज्ञयेति चेत् । न । प्रस क्तस्येत्येवरूपाविशेषलाभाय सूत्रारम्भात् । अन्यथा दाधिमग्नि त्यादौ तुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र किपोदर्शनम् । तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्ते । नन्वस्त्वेव वार्तिकमते, भा ष्यमते तुप्रत्ययलक्षणसूत्र नियमार्थम् । तत्कथ दध्यादौ तुक् प्रसङ्ग । स्थानिवत्सूत्र तु न तुक प्रति प्रवर्तयति । षष्ठीग्रहण स्य तत्रानुवृत्तत्वात् । अत एव ग्रामणारित्यादावण्कार्य न भवति । तथा च भाष्यरीत्या सहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादि ति वक्ष्यमाणन्यायेनेद सूत्र मास्त्विति चेत् । न । घटङ्करोति ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लोपइति पञ्चम्यापत्ते । अग्निमीळ- इत्यादौ चादिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेश्च । आरम्भे तु सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकतो वा ल्यपश्चादीनां चाप्रसक्तत्वान्नोक्त- दोष । ननु वार्त्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तोपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धि- स्यात् । कर्मण्यण प्रसङ्गसत्त्वादिति चेत् । न । वासरूप या येन पक्षे ऽण सम्भवेपि क्विप्पक्षे तेनाण्प्रसङ्गस्य बाधितत्वात् । वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामा ण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप ॥ अनेकसज्ञाकरणसामर्थ्यात्त त्रा- वृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसज्ञा इह विज्ञाय ते । लुक्श्लुलुप्श- ब्दै कृत प्रत्ययादर्शन क्रमादेतत्सज्ञ स्यात् । सज्ञाप्रदेशा लुक् तद्धितलुकि, जुहोत्यादिभ्य श्लु, जनपदेलुबिति । विधिप्रदे शेषु भाव्यसज्ञाविज्ञानाभान्योन्याश्रय । विशेषविहिता अप्ये

ताः सञ्ज्ञा लोपसञ्ज्ञां न बाधन्ते । एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्ययस्येति शक्यमकर्त्तुम् । न चैव लुक्तद्धितलुकीति विधीयमानमदर्शनं गोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यादिति वाच्यम् । गोरुपसर्ज्जनस्येति योगं विभज्य स्त्रियाः लुक्ताद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसम्भवात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेपि गमेर्डोर्लुक् स्यात् । कसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात् । कृतेपि हि प्रत्ययग्रहणे कमेस कसं परान् शृणाति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यं । न चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च यञञ्लुकां विकल्प । वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्तऔत्सर्गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । ट्युट्युलौ तुट्चेत्यत्र तु चकालतनेष्वित्यनद्यतने लङिति च ज्ञापकाद्वाक्यभेदमाश्रित्य ट्युट्युलोस्तुड् विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृत्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न । तथाहि । अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्योगोत्र इत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते । तेनात्र्यादिभ्यो यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः । जनपदेलुबित्यत्र तु ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्ते । जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् । लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्ठक एव । सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्युत्तरस्येति । स्यादेतत् । सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन यञञोश्च सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोन्त्यस्येति न भ-

वति । तथा लवणाल्लुगित्यादावादे परस्येति न भवतीति । मैवम् । ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः । घोर्लोपो लेटि वेति हि लोपे कृते लुग्वावुहेतिलुग्ग्रहण ज्ञापयति, लगादय स र्वादेशा इति । अलोन्त्यस्य ह्यदर्शन प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धम् । न च वैपरीत्यापत्ति । असञ्जातविरोधित्वेन लोपे ऽलो न्त्यप रिभाषाया प्रवृत्ते । सामान्येन लुमद्विषय ज्ञापक न तु लु ङ्मात्रविषयमिति सर्व सिद्धम् । स्यादेतत् । आगस्त्यकौण्डिन्य योरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते न वा । आद्ये स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रय इति वैषम्याद्यथा सख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशा पर्यायेण स्यु । ततश्चागस्त योपि कुण्डिना स्यु । कुण्डिनाश्चागस्तयस्स्यु । लुक्च क्रिय माणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभक्तिमात्र श्रूयेत । अ थ निवृत्त, ततो ऽगस्तय कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोष । किं तु अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अ जादौ प्रत्यये विवक्षितेप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्ता वृद्ध वाच्छो न स्यात् । प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रहणानुवृत्त्या आगस्त्यकौण्डि ययो प्रत्ययांशस्य लुग्भवति । अवशिष्टभागयो र्यथासख्यमगस्तिकुण्डिनचौ । तेनागस्तय । कुण्डिना इति सिद्धम् । प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे त त्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशोपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छे कृते सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति । कौण्डि न्ये तु नास्ति विशेष । निवृत्तेपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यश ब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यम् । तस्मादागस्त्यकौण्डिन्ययोरित्य त्रावश्यमनुवर्त्यं लुग्ग्रहणम् । ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्त

क्यमेवेति । मैवम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइति गोत्रग्रहणमनुवर्त्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धे । तस्मादत्र प्रत्ययग्रहण मास्त्विति स्थितम् । स्यादेतत् । एवसति लोपसञ्ज्ञया सह लुगादिसञ्ज्ञानां तुल्यव्यक्तिकत्व स्यात् । तद्भावितस्य सञ्ज्ञेति चेत् । अविशेषाल्लोपेपि तथा स्यात् । उच्यते । असञ्जातविरोधित्वाल्लोपसञ्ज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसञ्ज्ञासु परमनेकसञ्ज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रह । तेन सञ्ज्ञासङ्करो नेत्युक्तम् । सति तु सङ्करे हन्तीति शब्लुकि श्लाविति द्वित्व स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धि स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । सञ्ज्ञासकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयतापत्ते । न च यौतिरौतीत्यादिरवकाश । सञ्ज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात् । लोपसञ्ज्ञा तु लुगादिसञ्ज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पञ्चेत्यादौ प्रत्ययलक्षण सिध्यतीति दिक् । भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पञ्चेत्यादि सिद्धम् । तथापि सुदृषद् ब्राह्मण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमोवश्य प्रवर्त्तनीय । तथा च तत्र लुक प्रत्ययसञ्ज्ञाप्यादर्त्तव्येत्यवधेयम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रय कार्य स्यात् । अल्विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकमतम् । तथाहि । अतृणेडित्यत्र तिपो हल्ङ्यादिलोपे कृते तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमोस्माद्वचनाद्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्विधित्वात् । नन्वेव

प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । तथाविधरूप वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्यय लोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु, यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्तु, स्थानि वदित्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धे । एव सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्ते फल तत्पठ्यते । पुन प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्यय स्यासाधारण रूप निमित्ततया ऽऽश्रीयते सुप्त्वतिङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हित गोहितमित्यवादेशो न भव ति । तद्विधावच्त्वमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसा धारण्यात् । अथात्र नलुमतेति निषेध । तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य स स्यात्, सुवाडित्यादौ खरिचेति चर्त्वं स्या दिति दिक् । इमागमे तु हलादौ सार्वधातुकइति प्रत्यय एव प्राधा येनाश्रीयतइति वैषम्यम् । तस्माद्वर्णप्राधा ये प्रत्ययलक्षण नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेक । अनेनैव यायेन न धा तुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्र हणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते । तेन धिन्विकृण्व्योर्भि चि लोपोव्योरिति वलोपस्य वलिनिमित्तत्वात्तत्रार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद् गुणो भवत्येव । तेन सुधे सुधेनौ । सु धेन । सुक सुकर्णौ सुकर्ण इत्यादि भवति । पठन्ति च । सुधे सुधेनाविधात्मराणां सुकारणे लाघवतश्च राम । विशेषणे द्वे य इहादिकर्तुर्वेदेदधीती स हि कैयटीयइति । न च तोतो र्त्तीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथ साम र्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छा दसत्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वार्द्धधातुकग्रहणमात्रस्य सामर्थ्यमुपपादनीयम् । न चैतत् क्कि तिचेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन् योगे यदार्द्ध धातुकग्रहण तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अना

स्थया तथोक्तत्वादित्याहु । तदुपष्टम्भेमात्र विजेवानभिमत इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम्। क्विपि तु ऊद्। तेन धिनू धिन्वौ धिन्व् कृणू कृण्वौ कृण्व इति भवति। सुधी सुधिनौ सुधिन सुकी सुकृणौ सुकृण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहु । यच्छुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य तोतोर्तीत्यत्र चारितार्थ्यादावृत्तौ च मानाभावाद् गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिनावित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे सुकी सुकीर्णौ सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेव परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने पौर्वापर्याभावेन विप्रतिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्ते । सत्यम् । शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाददोष । यद्वा । सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमर्हति तदेवगतिदिश्यतइति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेप्यदोष । भाष्यकारास्त्वाहु । तृणहइमर्थ तावन्नेद सूत्रम्। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। न चाल्विधिरयम् । हलीत्यस्य निवर्त्तनात्। न चैव तृणहानीत्यत्रापीम् स्यादिति वाच्यम्। नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचि नेत्यनुवर्त्तनात्। नाप्याशीरित्यत्र शासइदङ्हलोरितीत्वार्थमिदम्। आशास क्वावुपसंख्यानेनैव सिद्धे । तद्धि त्वयापि वाच्यम्। शासइदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थ, माशास क्वाव यथा स्यात् । आशास्ते इत्यादौ मा भूदिति । यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाङ्साहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थम्। तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिद सूत्रम्। प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण रूपमाश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तन्निवृत्ति फलम्। तेन शोभना दृषदोस्य प्रासादस्य सुदृ-

षत्। अत्र सोर्मनसीअलोमोषसीति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्न तस्या स तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्व न भवति। अत्र हि लुप्तेपि जसि स्थानिवद्भावेनास तपुत्तरपदमस्त्येव। किन्त्वस् इति रूप प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्। अनिनस्मन्ग्रहणा न्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजय तीति वक्ष्यमाण त्वात्। अतो नियमेनाद्युदात्तव्यावृत्ति सिद्धा। तथा च नञ् सुभ्यामित्य तोदात्त पद भवति। इद त्ववधेयम्। न केवल स्व रार्थमेवेद सूत्रम्। कि तूक्तोदाहरणएव प्राप्नुवन्नत्वस तस्येत्युप धादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यं। वार्त्तिकमते तु उक्तस्वर स्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरम वेषणीयमिति। ननु यदि नियमार्थं सूत्र तर्हि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथ योज्या। एव समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, स्नु क्रमोरितीट्, उभयप्राप्तौकर्मणीतीकर्मणि षष्ठीत्यादयोपि तत्रतत्रा भियुक्तग्र था कथ योज्या इति। अत्रोच्यते। योस्माक नियम विधि स मीमांसकरीत्या परिसर यावि‌धिरिति तावत्स्पष्ट विव रणादौ। तत्र दोषत्रय, स्वार्थहानि, परार्थपरिकल्पना, प्राप्तबाध- श्चेति। तच्च यद्यगत्या सह्यतइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध ए वार्थ। प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्भिन्न लक्ष्यते। भवतीत्यनेन तु न भवतीति। तथा च स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्यम्, नानेना तर तमा निर्वर्त्यन्ते अपि तु अन तरतमा निवर्त्यन्ते इति। अत ए व वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति। उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेध इति। अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशे षिता षष्ठीत्यादिक्रमेण व्याख्येय न तु विहितेति। यदि तु दो षत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्र यथाश्रुत व्याख्याय, अ तएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता क

ल्प्यते सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्व याऽपि कल्प्यमेव । अन्यथा विकल्पापत्तेः । भाट्टमतेनतौ पशौ करोतीत्यत्र यथा । पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसम्भवाच्च । न चैवं सामान्यस्य विशेषउपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः । वेदे तु न कश्चित्प्रणेता येनैवं पर्यनुयुज्येतेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपेतः । कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि व्युत्स्था एव । तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, अविशेषादुभौ वेति । एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यत्वात्तयैवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्रन्था सम्यगेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यसंकोचस्थले लक्षणा नास्त्येवेति निर्विवादम् । विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतायामेव तदभ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराकलनीयम् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात् । वार्त्तिकमते पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं निषेधः । भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य । नियमविधीनान्तात्पर्यसङ्कोचकत्वमात्रं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयम् । एवमग्रेपि । गर्गाः । मृष्ट । जुहुत । इह यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते । हार्यते । णेरणिटीति णिलोपे कृते णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अमार्ट् । हल्ङ्यादिलोपे नित्यत्वात्कृतेपि वृद्धिः । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । अत्राङ्गस्येति स्वर्यते । तेनाङ्गाधिकारो गृह्यते । स्वरितेनाधिकार इति वचनादिति वा

र्तिककारा । भाष्ये तु इद दूषितम् । तथाहि । एव सति उत्क्रामे-त्यत्रातोहेरिति हेर्लुकि कृते क्रम परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । तथा जिगमिषेत्यत्र गमेरिट्परस्मैपदेष्वितीन्न स्यात् । तथा विवृत्सेत्यत्र नवृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधो न स्यात् । तस्मान्नलुमतेत्यत्र नाङ्गाधिकार प्रतिनिर्दिश्यते। किन्तु लुमतालुप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्याङ्गमनाङ्ग च सर्व प्रतिषिध्यतइति । न चैवमुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। उत्क्रामेत्यत्र लुप्त परस्मैपदम्। तदपेक्षया यदङ्ग शबन्त न तस्य दीर्घो विधीयते, किन्तु क्रमे । स तु शप प्रत्यङ्ग न तु लुप्त प्रतीति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्ते । एव जिगमिष विवृत्सेत्यत्रापि इटो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्ग सन्नन्त तस्य न क्रियते किन्तु सकारादे प्रत्ययस्य । सचांग नेति स्पष्टमेव । स्यादेतत् । पक्षद्वयेपि ञ्नि-त्यादिर्नित्य, कित, पथिमतो सर्वनामस्थानइति त्रिसूत्र्या विधीयमाना स्वरा लुकि कृतेपि प्राप्नुवन्ति । तथाहि । गर्गा बिदा । यञञोर्लुक् । उष्ट्रग्रीवा । इवेप्रतिकृताविति कनो देवपथादिभ्यश्चेति लुप् । ततो ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तता प्राप्नोति । तथा अत्रेरपत्यानि अत्रय । इतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक् ।तत कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तता प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययग्रहणे तद तदग्रहणात्तद्धिता तस्य विधीयते । न च सिद्धान्तेपि फिट्स्वरेणा-न्तोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण अदेश्चकारानुकृष्टे त्रिप्प्रत्यये तस्य पित्त्वेनानुदात्तत्वादाद्युदात्तो त्रिशब्द । तथा च प्रयुज्यते । अत्रेरिव शृणुत पूर्वस्तुतिम्, यथा शृणोरत्रे कर्माणि कृण्वत इति तथा ढको लुक्यप्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्रीणां सोममद्रिव इति ।

अत्रीणां शृणुत हवमिति च । त्रिन्प्रत्ययान्तस्त्वतोदात्तो नकारान्तश्चेत्य यदेतत् । सोपि प्रयुज्यते । दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिण इति । तथा, पन्था प्रियो यस्य पथिप्रिय मथिप्रिय । सुपोधात्विति सोर्लुकि पथिमथो सर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तता प्राप्नोति । न ह्येषा त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्था येन नलुमतेति निषेध प्रवर्तेत । नाप्येतद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम् । सुप्तिङन्तामिति पदसञ्ज्ञावदुक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् । न वस्तु कित इति तथा इतरत्तु द्वय ञ्निति सर्वनामस्थान इति सप्तमीनिर्देशाद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यम्भवत्येवेति चेन्न । ञ्निद न्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विधानात् । सौवर्य्ये सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तात् । एतच्च भीह्रीभृहुमदजन धनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पितीति पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । अत एवोपोत्तम रितीत्याद्युदात्वमाहवनीयइत्यादौ रिदन्तस्योपोत्तमे नीशब्दस्येकारे प्रवर्त्तते चङ्यन्यतरस्यामिति च चङन्तस्य । न चैव चतुरश्शसीत्युदात्तत्व शस न्तस्य स्यात्तथा च षट्त्रिंशाश्च चतुर कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पद मध्योदात्तमिष्यमाण न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । तत्र शस्ग्रहणसामर्थ्यात्तद न्तसप्तमीत्वबाधात् । इतरथा ह्युडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युचतुर्भ्यं इत्येव ब्रूयात । तत्र ह्यसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः शस एव भविष्यति । षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति हलादे सिद्धान्ते ष्युदात्तविधानात् । न चैव स्वरविधिषु षष्ठ्येव निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । रितश्चङ इत्याद्यपेक्षया रिति चङीत्युक्तावर्द्धमात्रा लाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति । अत्रोच्यते । अङ्गाधिकार निर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते । लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसरयानम् । सर्वामन्त्रितासिज्लुक् स्वर

वर्जम्।प्रयोजन चिनि किल्लुक्स्वरा।पथिमथो सर्वनामस्थाने लुकी ति। अस्यार्थः ।लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते ऽदर्शने य प्रतिषेधः तस्मिन्नेकपदाश्रयो य स्वरस्तस्योपसंख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः । पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव । यथा दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङ तिङ इति निघात । अत्र हि दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे क्ष्यते। तथा इह तिष्ठत्यादौ तिङन्तत्वलाभायापि। न चेवसर्वस्तो मोतिरात्र इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्व न स्यात्। तथा सर्पिरा गच्छ सप्तागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति षाष्ठमाद्युदात्तत्व न स्यात्। तथा मा हि दाता मा हि धातामित्यत्रादि सिचोन्यतरस्यामित्या द्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह।सर्वेत्यादि।इद स्वरत्रय विहाय स्वरा न्तरे प्रतिषेध इत्यर्थः । न च सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्व पदमिति पदद्वयस्वरोयमिति वाच्यम् । सर्वस्यसुपीति यदाद्यु दात्तत्व तस्यैव ह्यनेन प्रकृतिभावमात्र कर्तव्यम्। तथा च तत्प्रा प्तिरवश्योपपादयितव्येति भावात् । न च सर्पिश्शब्दस्यामन्त्रि तस्वर विनाप्याद्युदात्तता लब्धु शक्या । अर्चिशुचिहुसृपिछादि छर्दिभ्य इत्यौणादिके इसि प्रत्यये कृतेन्तोदात्तत्वात् । अव्यु त्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथात्वात्। न च नब्विषयस्येत्याद्युदात्त । अनिसन्तस्येति पर्युदासात्।कैयटेन तु सर्पि शब्दस्य घृतादित्व किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्द सप्यशूभ्यांतु ट्चेति कनिनन्तो व्युत्पादित । तथा च निस्वादाद्युदात्त । अ व्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव । नूंसर्याया इति वचनादिति चेत् । न । उभयथापि घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात्। तथा च प्रयुज्यते। सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्लुग्ग्रहण मास्तु। गा- तिस्थेत्यत्र सिज्ग्रहणसामर्थ्याल्लौकिक स्वरः सिद्धः । अन्यथा हि

लाघवार्थं च्लेरेव लुकं विदध्यात्। एवं ह्यभूदपादित्यादिसिद्धये ऽस्तिसिचोपृक्तइत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषक्लेशोपि नाश्रयणीय इति। न चैवं च्लेर्लुकि आत इति सूत्रं विध्यर्थमेव स्यान्न तु नियमार्थं तथा च तत्र लङ्निवृत्तये ङिल्लुकीति वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम्। ङित इत्यनुवृत्त्यैव लटो व्युदस्तत्वात्। तस्मात्सर्वामान्त्रितस्वरवर्जमित्येवावश्यकम्। वार्त्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह। प्रयोजनमिति। ञिनिशब्दयोरिकार उच्चारणार्थः सुट्तिथोरितिवत्। एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः। प्रयोजनान्तरमाह। पथिमथोरिति। तदेव वचनबलेन त्रिसृत्र्या ऽतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्येतीह सूत्रे स्थितम्। वस्तुतस्तु नैतदर्थं वचनं क्रियते ज्ञापकबलेनैव विदा गर्गा इत्यादेः सिद्धत्वात्। तथा च सञ्ज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिकम्। उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्येति। अस्मिंश्च पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्त्तव्यम्। न ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत। न च स्वरमात्रविषयकं ज्ञापकमिति वाच्यम्। आमन्त्रितस्वरसिज्लुक्स्वरयोरसिद्धिप्रसङ्गात्। न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम्। सर्वस्तोम इत्यत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसङ्गात्। यद्वा। अस्तु सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकम्। सर्वस्य सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठी पाठ्या। तथा च पथिस्वरार्थं वचनं नारम्भणीयम्। ञिनित्कित्स्वरार्थं तूभयथापि नारम्भणीयमिति सर्वं सुस्थम्। पक्षद्वयमपीदं सञ्ज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तम्। तदयं निर्गलितोर्थः। त्रिसूत्र्यां शङ्कितस्यातिव्याप्तिदोषस्य

वचनेनोद्धारमापातत उक्त्वा ज्ञापकेनैवेष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोग्रे कृत इति । एतच्च समाधानमङ्गाधिकारो निर्दिश्यतइति पक्ष इव वस्तुतोङ्गस्य यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेपि तुल्यम् । अत एव सज्ञायामुपमानामिति सूत्रे भाष्यकारै पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्त ज्ञापनवार्तिक योजितम् । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु निष्कृष्टप क्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रेत्थमाशयमभि युक्ता वर्णयन्ति । ज्ञापक द्विविधम् । सामा यापेक्ष विशेषापेक्ष च । तत्र यदा भीह्रीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदन्त ग्रहणपक्षे च फलभेद तत्रैव सौवर्य सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इ ति ज्ञाप्यते । यथा भीह्रीत्यत्रैव पूर्वग्रहणाभावे तद तस्य कार्यि त्वे प्रत्ययान्तानां श्यादीनामुदात्त इत्यलोन्त्यपरिभाषया प्रत्यया न्त एवोदात्त स्यात् । सप्तम्यर्थाश्रयणे तु पितमपहाय श्या दीनामेवोदात्त स्यादिति स्पष्ट फलभेद । तथोपोत्तम रि ति, चङ्च यतरस्यामित्यत्रापि । ञ्नित्यादिर्नित्य पथिमथो सर्वनामस्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेद । तद तस्य हि का र्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्व ञ्नित्यादिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथै वेति । तथा च तत्र सौवर्य इत्यस्याप्रवृत्त्या तदन्ताकार्यित्वा दुक्तदोषस्याप्रसङ्ग एवेति । सज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटा दिग्र थास्तु सामा यापेक्ष ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति । अत्रय इत्यत्र तु स्वरो न भवति । लुकि कृते कार्यिणो ऽभा वात् । प्रत्ययलक्षण हि यदन्यस्य कार्य तत्प्रत्ययलोपेपि भ वति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्य तदपि । न च प्रत्ययग्रहणप रिभाषया तदन्तग्रहण स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेन्न ।

लोपस्याभावरूपतया तदीयान्तस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् ।
अत एव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचो नेट्। न ह्यभावस्य भा
वोवयव सम्भवति। भाष्यमते ऽनल्विधाविति निषेधाच्च । किं
ञ्चिवजादीना तु नेड्वशीतीण्निषेधो ऽप्यस्ति । न चैवं नखनि
र्भिन्न ऐस्प्रसङ्ग । तस्यापि लुकापहारादिति दिक् । वस्तुतो य
दङ्गमिति व्याख्यानाद्राजपुरुष इत्याद्यपि निर्बाधम् । भ-
सज्ञाया निषेधेनाल्लोपाभावात्। सुबन्तत्वप्रयुक्तपदसज्ञाया नलो
पाच्च। तथा अहर्ददातीत्यत्र रेफोपि सिद्ध । असुपीति निषेधो हि
वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारनिर्देशे
तु प्रवर्त्तेतासौ । अत एवाह्नो रविधाविति वचनमारभ्यते । न
चासुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति
वाच्यम् । दीर्घाह्नो निदाघ इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेपि रेफाप
त्ते । एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्ददातीत्यत्र दाधातो
सुब्भिन्नस्य सत्वाद्रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तम् । दीर्घाह्नो नि
दाघ इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । यद्यपि रुत्वरत्वयोरासिद्धतया पूर्वं न
लोपे कृते ऽकारस्यैव रुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि रुत्वरत्वयोर्वि
षये नलोपो नेष्यते। रुत्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नह्यकारस्य
रौ रे वा विशेषोस्ति । न च सम्बुद्धौ नलोपानिषेधाद्धे अहर्गच्छ
हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र चरितार्थता। एवमपि रूपरात्रातिरुत्वस्य
वैयर्थ्यापत्ते । न वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्स
त्यम् । अहन्नित्यावत्यैकेन नलोपोभावनिपातनात्सिद्धमि
ति दिक् । स्यादेतत् । परमवाचा परमगोदुहा परम
लिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभ
क्तिमाश्रित्योत्तरखण्डस्य पदसज्ञा स्यात् । ततश्च चो कु , दादे
र्धातोर्घ , होढ , नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य, दिवउत्, इकोस-

वर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्चेत्येते विधय प्रसज्येरन् । न च भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसञ्ज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता पदसञ्ज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम् । भसञ्ज्ञासूत्रे सुप्तिङन्तमिति सूत्रात्सुबन्तमित्यनुवर्त्तनीयम् । तदय सूत्रार्थे । यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूत पूर्वं समुदायो भसञ्ज्ञो भवति । तदवयवभूत सुबन्त यद्यस्ति तर्हि तदपि भसञ्ज्ञ स्यात् यजादावनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसञ्ज्ञा प्रधानशिष्टा । अवयवस्य त्व वाचयाशिष्टा कर्त्तु क्यङ्सलोपश्चेतिवत् । तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्तावयवाभावेपि भवति, सुबन्तावयवसत्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेक । नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाभावेप्यसर्वनामस्थानइति पदसञ्ज्ञा निषेधात् । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थ । सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं समुदायः पद न स्यात् । तदवयवभूत सुबन्त च पद न स्यादिति । तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसञ्ज्ञानेन निषिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेव सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् । सावपि समदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसञ्ज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न । असर्वनामस्थानइत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यजादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसञ्ज्ञानिषेधात् । सौ तु द्विविधापि पदसञ्ज्ञा भवत्येव । नन्वेव श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसञ्ज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्ते । नन्वेवमेचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे भद्रङ्करोषि गौरित्यत्रातिप्रस

ङ्ग वारयितु पदान्तग्रहण कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाण विरुध्येत । क्रियमाणेपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेन्न । तत्रा तग्रहणमात्र कृत्वा वाक्यस्य टेरित्यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्त्य वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेव समासे चरमभागस्य पदसज्ञा यजादौ क्वापि नास्तीति स्थितम् । क्वचिन्निषेधात्क्वचित्तु भत्वेन बाधादिति विशेषः । नन्वेव दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ् न स्यात् । होता पोताराविल्यत्रानङ् न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न । उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढतया पदसज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्ते । सर्वान्तएव चेयरूढि । तेन होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वाभावात्तत पूर्वस्यानङ् नेति दिक् । नन्वेव दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । पदादादि पदादिस्तस्य षत्व नेति व्याख्यानात् । न चैव रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेध स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या पदसज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषेधाप्रवृत्ते । एतच्च सात्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्त च पदादादेर्नेत्येव व्याख्यान न तु पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्ते प्रागेव समासे दधिसेगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्ते । नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्व स्यादेव । बहुचोऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरिति चेत् । सत्यम् । वचनमेवेह कर्त्तव्यम् । बहुच्पूर्वस्य नेति । अत्राय सूत्रन्यास । साते स, षत्व न स्यात् । ततः बहुच्पदाभ्याम् । आभ्यामुत्तरस्य सस्य षत्व न स्यात् । आदिग्रहण न कर्त्तव्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव सिद्धे । तदिद बहुज्ग्रहणमादिग्रहणेन निमातव्यमिति । वार्त्तिके तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधि

तम् । उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षण न स्यात् । अतो न कुत्वादि । पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षण स्यादेव । तेन षत्वनिषेधाद्दधिसेचेत्यादिसिद्धि । अस्मिंश्च पक्ष प्राक् सुबुत्पत्ते समासोत्र नाभ्युपगन्तव्य । धनक्रीतेत्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैयटस्त्वाह दध्न सेचाविति विग्रहे षष्ठीति समास न त्वयमुपपदसमास । सोपपदात्तु विज् नास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिषेचावित्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नापि पक्षे बहुच्पूर्वस्य चेति वचन कर्त्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुब तरमुत्पद्यतइत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते। तत्रा तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्राप्त पदत्व तत्कुत्वादौ कर्त्तव्ये मा भूत्, षत्वनिषेधएव यथा स्यादिति । अत्राय निष्कर्ष । पूर्वसूत्रे एव स्थित्वोत्तरपदत्वे च पदादिविधौ बहुच्पूर्वस्य-चेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षण भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थ चेद वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एव च नञ् न कर्त्तव्य इति लाघवम् । अस्मिन्पक्षे सौ पदत्व नास्ति । प्रागुक्तकुसृष्टरभावात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य ह ल्ङ्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तम् । अथ सावपि पद भवति । एवमप्युभयतस्पाशा रज्जुरिति । नन्वङ्गाधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षे चाभूवन्नित्यत्र जुस् प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आत इति नियमान्न भवति । ननु देवदत्त याजयाञ्चकारेत्यत्र लुक बाधित्वा परत्वात्तिबादिषु कृतेष्वाम इति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादाम तस्य निघात स्यात्तत परस्य च न स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्ति याये न तिबादीन्बाधित्वा लुक्प्रवृत्ते । तदुक्तम् । आमिसिलोपा

त्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधीयमाना युष्मदस्मदोरादेशा प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणान्न भवन्ति । न च विभक्तौ परत पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्किन्तु विभक्तिविशिष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहण स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति निर्देशनापि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्तेश्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव स्थग्रहणम् । अवस्थान हि श्रूयमाणास्वेव सभवति । यद्वा । तिष्ठतिरहानौ वर्त्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति । समय माहासीरित्यर्थ । तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या श्रूयमाणविभक्तिकत्त्व स्पष्टमेव लभ्यत । इद त्ववशिष्यते । वस्तुतोऽङ्गस्येति सिद्धा ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनिणिङादेशा न स्यु । अवधि भवतादस्यु । अगायि भवता ग्राम । अध्यगायि भवतानुवाक इति । लुङि परतो ह्येते विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुङि यदार्द्धधातुक तत्र हानि णिङादेशविधानात् । तस्माद्वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षो निर्दुष्ट इति स्थितम् ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातौ एकवचनम् । अचां मध्ये योन्त्यस्तदादिशब्दरूप टिसज्ञ स्यात् । टिप्रदेशाष्टित आत्मनेपदानां टेरित्यादय । पचते । पचेते इत्यादि । अ ते भवोन्त्य । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्य आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समास ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्यादल पूर्वो वर्ण उपधासज्ञ स्यात् । उपधागुण । चेतति । च्योतति । वर्द्धतइत्यादि । ननु पूर्वस्याविशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति समुदायस्य सज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । नचैव शासिइदङ्हलोरितीत्वशा इति समुदायस्य स्यादि

ति वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धे । स्यादेतत् । नानर्थ केलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति निषेध प्राप्नोति । इह च बिभर्त्तीत्यत्र भृञामित् अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारेष्वित्युक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेश । अत एव देहीत्यत्र लोप सर्वादेश एव भवतीति । अत्रोच्यते । न तावदेषा परिभाषा सूत्रकृत सम्मता । तस्यलोप इति सूत्रे ञिटुडूनां सर्वलोपार्थ तस्य ग्रहणात् । नापि भाष्यकारस्य सम्मता । एतत्प्रयोजनानाम यथोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात् । तथाहि । अव्यक्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति । नाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेति ज्ञापकात् । इतरथा ह्याम्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् । घ्वसोरेद्धावित्यत्रापि लोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेश । तथा चेत्थ सूत्र न्यास । घोरभ्यासस्य लोप । लोपशब्दान्तरस्यानुवृत्त्या सर्वलोप स्यात् । अस्तेश्चेत् । अस्तेर्घोश्चैद्भवति ह्याविति । अथवा लोपश् इतिच्छेद । सज्ञायां कृतो ऽनुबन्ध साज्ञिनि फलति यथा डमुटि । भाष्ये तु द्विशकारकोनिर्देश इत्युक्तम् । तत्र लोप इति भिन्न पदम् । श् इत्यस्य चोपदेशएवेत्सज्ञा तत्फल तु प्रयोगे । सर्वत्रानुबन्धानां काकादिवदनवयवीभूयैव व्यावर्त्तकत्वादिति भाव । अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे य सयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकारक एव पाठ सुवच । स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादाव कारस्येवेहापि सकारस्य लोपो मास्त्विति तु भाष्याशय । आभ्यामित्यादौ हलि लोप इति सूत्रेणाककारस्येदम इदो विधीयमानो लोपोपि तर्ह्यन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । अनाप्यक इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति ससम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात् । तथा च त

त्रालोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोगुणइति पररूपे च कृते आभ्यामेषामित्यादि सिद्धम् । अत्रलोपोभ्यासस्येति सूत्रेपि अत्राभ्यासत्वाश्रये न तु तदेकदेशइति व्याख्यानादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोप । यद्यपि सनीत्यपेक्षित ददौ दधावित्यादि वारणाय, सादावीति च जिज्ञपयिषतीत्येतद्वारणाय, प्रकृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विषयोप्यपेक्षितः मुचोऽकर्मकस्यगुणोवेति मुमुक्षतिगामित्यादिवारणाय तथापीदं सर्वमनुवृत्त्यैव सुलभमिति सर्वलोपार्थमेवात्रग्रहण बोध्यम् । नन्वेवमपि विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्यति वार्त्तिकेन विधीयमान ओकारो ऽन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वादेशसिद्धे । तस्मान्नानर्थक इंति परिभाषा निष्फला सूत्रभाष्यासम्मता चेति स्थितम् । एवञ्च शासे शाशब्दस्योपधात्वेपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति । सयोगोपधग्रहण कृञर्थमित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे सगच्छन्तइति दिक् । यद्वा । अव यवधिमद्भाव सजातीयानामवेत्युत्सर्ग । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणानाम त्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवाऽन्त्यादव्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदाय । एव चेहाप्यलो ऽव्यवहितपूर्वोऽलेव सज्ञी न तु समुदाय, न वा व्यवहितोल् । सयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः । अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । एव स्थिते ऽल इति जसन्तमपि सुवचम् । जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । पूर्वे इत्यपि जसन्तम् । अन्त्येोप्यलेव साजात्याल्लभ्यते । यद्वा । अल इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । अलां मध्ये ऽन्त्यात्पूर्व इत्यर्थ । तथा चेहाल इति जस्ङसिङस् वेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टे ऽव्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थ ॥ नि शब्दो नैरन्तर्ये दिशिरुच्चारणक्रिय । निरन्तर दिष्टो निर्दिष्ट । नियमार्थमिद सूत्रम् । तथाहि । इकोयणचीत्यत्राचीति यस्यचभावेनभावलक्षणामिति सप्तमी । अश्रूयमाणाक्रियत्वाच्चान्तरङ्गस्यास्त्यर्थस्य लाभ । तेनाचि सति यण् भवतीत्यर्थे । यद्वा गङ्गायां घोष इतिवदौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तत्र सत्त्व परस्येव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपश्लेषोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसम्भवाद्दध्युदक मधिवदमित्यादाविकारोकारयो पर्यायेण यण् प्राप्त पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्त , अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामितिशब्द करोति तथेहापि एव च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेय परिभाषा प्रवर्त्तेत । अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यम् । हे यौष्माकीण अस्मभ्य देहि हे आस्माकीन युष्मभ्य ददामीत्यादौ खञणभ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात् । सत्यम् । इतिकरण पदार्थविपर्यासकृत् । लोके ऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरीतम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेय प्रवर्त्तेत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहण कुर्यात् । तस्मान्नेद तस्मिन्नित्यनुकरणम् । किन्त्वचि हलीत्यादिसकलविशेषसग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोय निर्देश । तस्यापत्य तत्रभव इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पञ्चमीनिर्देशेषूत्तरस्यैव कार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते । तिङ्ङातिङ । अग्निमाळे । इह न भवति । ईळे ऽग्निम् । इह कारकविभक्त

रसम्भवादिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दो ऽध्याह्रियमाणा उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोप्यविशेषादध्याह्रियेत । व्यवहितोपि च गृह्येत । तथा चोत्सस्थाता इत्यत्राप्युद स्थास्तम्भोरित्यस्य प्रसङ्ग । तदेव पूर्वसूत्रमेतत्सूत्र चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितम् । तथा च वार्त्तिकम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचन दध्युदक पचत्योदनमिति । इहापि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देश प्राग्वत् । न त्वनुकरणम् । तथाहि सति यद्यपि तस्मान्नुड्द्विहल इत्यत्रात आदेरिति दीर्घात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात्प्रयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसोन पुंसि तस्मा नुडचीति योगद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौरनश्व इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् । एतत्सूत्र नियमार्थमस्तु । पूर्वसूत्रमप्यौपश्लेषिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमयुक्तम् । षाष्ठभाष्यकैयटविरोधात् । तथाहि । श्नान्नलोप इत्यत्र भाष्यम् । नैषा परसप्तमी । का तर्हि, सत्सप्तमी क्ङिति सतीति । तथा तत्रैव कैयट । कथ पुन सम्भवन्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितु युक्ता । यथेष्ट वाक्याध्याहाराददोष । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्या परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्यनियमे नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अत्रोच्यते । षाष्ठग्रन्थस्य प्रकृतमात्रपरत्वादविरोध । तथाहि । श्नान्नलोप इति सूत्रे शकारवतो ग्रहण मास्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्ने नन्दनादावतिप्रसङ्ग इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुकर्षणे तु हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । तत क्ङितीत्यनुवर्त्य श्नममेव क्ङित

माश्रित्य हिनस्तीत्यत्र लोपोस्त्विति शङ्क्यते । यदि चास्याम वस्थायान्तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठेत तदा नन्दमानादौ चान शो ङित्त्वाल्लोप प्रवर्त्तेत । श्नम शित्करण चानर्थक स्यात् । तद्धि शित्वात्सार्वधातुकतया ङितामिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा । नन्वार्द्धधातुकसज्ञानि वृत्त्या शित्त्व सार्थकम् । तस्यां हि सत्यामनक्ति भनक्तीत्यत्रातो लोप स्यात् । रुणद्धि भिनत्तीत्यत्र गुण स्यात् । तृणेढीतीडा गम स्यात् । नेड्वशीति तु न प्रवर्त्तते अकृत्त्वादिति चेन्न । श्नम पूर्वभागस्यानङ्गतयोक्तविधीनामप्राप्ते । कथमनङ्गतेति चे त् । इत्थम् । प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्ट धातो प्रातिपदि कादित्यादि तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोङ्गमिति हि सूत्रार्थ । इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्ट रुधादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः । यस्माच्च पर पूर्वभागान्नासौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दि ष्ट । अत एव भनक्तीत्यादावतोदीर्घोयञीति न प्रवर्त्तते । न च श्नसोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थ शित्करण स्यादिति वाच्यम् । नसोरल्लोप इत्युक्तेपि दोषाभावात् । नन्वेव नान्तास्त्योर्ग्रहणं स्यात् । तथा च कनेर्यङ्लुकि चङ्कान्त इत्यत्रापि स्यादिति चे न्न । सिद्धान्तेपि श्नमत्ययसान्तयोर्ग्रहणापत्तौ वस्त इत्यादावतिप्र सङ्गसाम्यात् । साहचर्यात्प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यम् । ननु नसोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य क्ङित्वान तर्ह तत्रैव भविष्यति यत्न इवाचरत यत्नत पामनत इति । मैवम् । अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते । तथा च विध्यसस्पर्शान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी । सा र्वधातुकनिमित्तस्य नप्रत्ययस्यास्तेश्चाल्लोप क्ङित्यनन्तरइति । ननु चात्रउत्पार्वधातुकइति सूत्रे सार्वधातुकग्रहण प्रत्याख्यातमि

ति चेन्न । सति ङित्त्वे प्रत्याख्यानात् । तदेव श्नम ङित्त्वकरणसामर्थ्यात् क्ङितीति सत्सप्तम्यामपि परिभाषा नोपतिष्ठतइति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादनास्थया तथोक्तमिति वा वर्णनीयम् । इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षोपि भाष्ये स्थित । तथाहि । षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति । तत्रेकोयणचीत्यादौ सूत्रएव षष्ठीश्रवणात्तां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानन्तरस्यैषा न तूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येताव मात्रमुच्यते । आनेमुगित्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यतइति विशेष । सा चानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठी यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्यनियम इति सोप्यर्थात्सिद्ध्यति । यत्र तूभयनिर्देशस्तत्रोभय तावन्न प्रकल्पक कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपद्सम्भवाज्ज्ञापकाच्च । तथा चैक पूर्वपरयोरिति सूत्रे कैयट । सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकाल्पिके । षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितामिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् । अतुल्यबलत्वात् । तथाहि । आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवकाशा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोयेय इति पञ्चम्या षष्ठीं कल्पयति । एवमीदास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्या, तथा तास्यनुदात्तेत्सूत्रे अभ्यस्तासिजर्थ सार्वधातुकइति सप्तमी निर्देश वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव षष्ठी कल्प्यते । तथा बहोर्लोप इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृतार्थाया इष्ठेमेयःस्विति सप्तम्या षष्ठीं कल्पयति । अत एव भूचबहोरिति पृथक् षष्ठीनिर्देश । तथा गोतोणिदिति पञ्चमी सर्वनामस्थानइति सप्तम्या षष्ठीं कल्पयति । गोशब्दस्य

णित्त्वे प्रयोजनाभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धि फलमिति वाच्यम् । गोशब्द प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एव प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टम् । आमिस र्वनाम्न सुडित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्तया पञ्च म्या सामानाधिकरण्य सम्पाद्य सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि कृ तार्थेति ब्रूयात्तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्ये ति भविष्यति। तदुक्तम्। उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पचमीनिर्देश इति । वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणा मित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् । ये षा तेषामित्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घा च्छे तुग् भवतीत्यत्र तु षष्ठ्या स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घ स्यैव तुग् भवति न तु छकारस्य, सुराच्छायेति निर्देशश्चेह लि ङ्गम् । अ यथा हि खरिचेति चर्त्वेन सुराच्चायेति चकारद्वय निर्दिशेत् । प्रत्ययविधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पिका । षष्ठ्या अनुवादविभक्तित्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादासम्भवात् । तत्रानियमाप्रसङ्गेन नियमकारिण्या परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति दिक् ॥

स्व रूप शब्दस्याशब्दसज्ञा ॥ शब्दस्य स्व रूप सज्ञि शब्द शास्त्रे या सज्ञा तां विना । अग्नेर्ढक् । आग्नेयम् । आङो यमहन । आयच्छते । आहते । इह अग्नि आङ् यम् हन् एषा मेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव सज्ञिनः । अशब्द सज्ञेति किम् । उपसर्गे घो कि । दाधाभ्यो यथा स्यात् । घुधातो शब्दार्थान्मा भूत् । शब्द , शब्दशास्त्र तत्र । स ज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु शब्दस्य सज्ञाति । कर्म करण

मित्यादिष्वर्थसञ्ज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्ते । स्यादेतत् । रूपग्रहण विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायैरपि प्रत्यायनात् । बहिरङ्गश्च पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अनियतोपस्थितिकश्चानुकरणदशायामप्रतीते । तत्किं रूपग्रहणेनेति चेत् । अत्राहु । इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति । तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्य स्वरूपमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । आरभ्यमाणेपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यादयस्तावल्लोकवदर्था एव गृह्यन्ते । अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते । अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च । उपसर्गे घो किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्रहीष्यते । दाधाघ्वित्यारम्भात् । उक्तं हि । व्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिनि क्वचिदिति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि व्रश्चादिसूत्रे राजि पठित्वा पुनर्भ्राजिपाठात्सिद्धा न्यायासिद्धा च । अग्नेर्ढगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्सर्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्तमानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितएव न त्वनर्थकेपि । अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना त्यागायोगात् । गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूल गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थिते । एतेनाभिव्यक्तपदार्था यइत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्न्यायत एव सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननू

णरत्र चतु सूत्र्यामनुवृत्तये स्वरूपमित्यवश्य वाच्यमेवेति चेन्न । अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि । अणुदित्सूत्रे तावत्स्व स्यापि स्वसावर्ण्यादेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवत्तामित्यत्र झ रोझरीति लोप । तत्र व्यक्तिभेदात्सावर्ण्यमिति चेत्, इहापि बोध्यबोधकव्यक्त्योर्भेदात् । तथा तपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि । आदिरन्त्येनेत्यत्राप्यादिग्रहणावृत्त्या सिद्धम् । आवृत्तौ लिङ्ग तु नादिचीत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वार्त्तिककारस्तस्य चेति वक्ष्यत्येव । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धे । अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्याम । अत एव येनविधिस्तदाद्यन्तत्वे प्रयोजनमित्याद्य तवत्सूत्रस्थ वार्त्तिक सङ्गच्छतइति दिक् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अत्र सि दित्युपलक्षण किञ्चिल्लिङ्गमासज्य इत्थलिङ्गा विशेषाणां स ञ्ज्ञेति वक्तव्य, तच्च लिङ्ग वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थ । एवम ग्रेपि । तेन विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे विशेषाणामेव ग्रहणात्प्लक्षन्यग्रोध प्लक्ष यग्रोधा इति सिद्ध्याति । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । स्वेपुष । रैपोष पुष्ट । अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । सभाराजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह रा जसभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्यायवच न । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्प । नापि विशेषेण,सामान्यविशेष योर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात् । तुल्यार्थो स्तु विकल्पेरान्निति न्यायात् । इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्या दिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् । झित् तस्य तद्विशेषा णां च मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । मात्सिकः शाफरिक । पर्यायवचनानां न । अनिमिषान् हन्ति । मी

नस्येष्यतइति भाष्यम् । मैनिक । मृगपक्षिणोस्तु पित्रिर्देश कर्त्तव्य । तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातार । इह वृक्षादौ राजादौ च न्यायेनैवाभिमत सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते । इतरत्तु सर्वं वाचानिकमेवेत्यवधेयम् ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय ॥अत्राण् परेण णकारेणेत्युक्तम्। अणुदिच्च सवर्णस्य सज्ञा स्यात् विधीयमान विना । चकारात् स्वरूपस्य । अस्य च्वौ । शुक्ली स्यात् । माली स्यात् । एर नेकाचो ऽसयोगपूर्वस्य । चिच्यतु । निन्यतु । ॠदोरप् । य च । स्तव । लव । पव । उरण्रपर । कर्त्ता । किरति । न चैवम् ॠदोरप् ह्रस्वा तेभ्य कृत्रादिभ्योपि स्यादिति वाच्यम् । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्ते । नन्वेवमप्यष्टनआविभक्तावित्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वार । नहि तत्रापि सामर्थ्यम् । ह्रस्वोच्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव यथा स्यादिति दार्घग्रहण स्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेन्न । अप्रत्ययइति निषेधात् । दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च । ननु दीर्घाश्चेदनणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्व न लभ्यतेति चेत् । भ्रा तोसि । नहि दीर्घा काप्यण्ग्रहणेन नापस्थाप्य तइति ब्रूम । कि तु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च, इतरत्र तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानवतारा दस्त्येवाण्ग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । उदित् । कुहोश्चु । चकार । जगाद । अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगित्सु न प्रवर्त्तते उगित्करणसामर्थ्यात् । अत एवाहु । भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृण्हातीति । तुक् लुक् नुक् तुडादयस्तु नोदित । प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय इति किम् । विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानां सवर्णग्राह

कत्वं मा भूत् । अतइञ्,इदमइश्, आर्द्धधातुकस्येड्, भुवोवुक्, अम्सम्बुद्धौ । इह हि सर्वत्रोपदेशइति वचनात्सूत्रान्तर्गते ष्वेव इञादिशब्देष्वित्सञ्ज्ञा प्रवर्त्तते । लोपस्तु तत्रानुपूर्व्या बाधितोपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्त । तत स्वरूपमि ति सञ्ज्ञाबलात् ज्ञायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भवति । तथा चोपस्थापकस्याण्त्वात्सवर्णग्रहण प्राप्त नि षिध्यतइत्युचितम् । अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्या कारस्यैवेत्सञ्ज्ञकानामपि णकारादीनां लणमध्याकारस्य च प दपर्यालोचनायामेव लोपश्च बलवत्तर इति न्यायेनापहारादित रान्तर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्त्ततइति सिद्धान्त । इद चालो न्त्या त्पूर्वउपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यत्र च कैयटग्रन्थे स्पष्ट म् । इद् अक इकोचीत्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु प्राथमि कबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय । अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यतइति कथ ततो विभक्ति क्रिय ताम् । इत्सञ्ज्ञाकार्य त्वानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन प्रत्या य्ये प्रवर्त्तते । विभक्त्यर्थावयोप्येवम् । दृष्ट हि डमुडा दावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्बोध्ये फलप्रवर्त्तकत्वमिति दि क् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या उदोष्ठ्यपूर्वस्येति सूत्रे उच्छ ब्दे प्रवृत्ता इत्सञ्ज्ञा लक्ष्ये तित्स्वरं प्रवर्त्तयादिति चेत् । सत्यम् । अत एवैतत्समाधानाय पूर्वाचार्यैं पराक्रान्तामिति गृहाण । कथ तर्हि एओङ्सूत्रे तद्दूषणाय प्रवृत्तमिति चेत् । तत्काला वधारणेन कृतार्थस्य तकारस्यानुबन्धान्तरवैषम्यादिति गृहाण । अत एव वैयाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरो न भवति । पचस्वेति शपोप्येवम् । नय्वाभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्वे इत्यत्र च ऐ चोश्चकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात् । यद्वा । इञिशादिष्वपि

मास्तु सूत्रान्तर्गतेष्वित्सञ्ज्ञा, किं तु फलप्रत्यासत्ते पदार्थेष्वेव सास्तु । नैते उपदिष्टा इति चे,न्न ते फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परम्परासम्बन्धे फलमिति चे,त्सञ्ज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उपदेशेन्त्यत्व हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत् प्रत्यायकनिष्ठमानुपूर्वीसाजात्यादाश्रीयते । न चैतत्तपरेष्वस्ति । प्रत्याय्ये तकाराभावादिति दिक् । प्रकृतमनुसराम । भाष्यमतेप्युकारादेश सवर्णान् गृह्णाति । ऋतउदिति तपकरणाल्लिङ्गात् । तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति । न चैव सनाशसेत्युप्रत्ययोपि सवर्ण गृह्णात्विति वाच्यम् । आदेशविषयक ज्ञापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा । अदसोसेरिति सूत्रएव उश्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्वोस्तु । अत एव सोर्लुका निर्देश कृत । अत एव च ऊदुपधाया इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देश प्रत्याख्यातु भाष्यकारैरुकारान्तरप्रश्लेष उक्त । नन्वेवमप्यक सवर्णइत्यत्र अकारो ऽष्टादशानां ग्राहकोस्तु अण्त्वात् । अस्तु च स एव इकारादीनामपि ग्राहक आदिर न्त्येनेत्युक्ते, ईकारादयस्तु कथ ग्राह्या । नहि तद्वाचक शब्दस्तस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्ति । नन्वक्शब्देन इकारादयोप्युपस्थिता इति चेत्तर्हि वाक्यार्थे ते न्वयन्तु नाम पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेपि स्वार्थोपस्थापका, अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् । अत एव ऋच वेत्तीत्यादौ शब्दविशेष वेत्तीत्येवार्थो न तु तदर्थ वेत्तीति । तदुक्त वार्त्तिककृता । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याव्वचनमिति । शब्दस्य प्रतीयमानस्य । अवचनम् । अर्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थ । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र

स्ववाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्त्तते । न चाक्शब्दवाच्यो दीर्घोस्ति योस्य निषधस्य विषय स्यात् । नन्वाकारोस्तीति चेन्न । नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः । प्वादीनामित्यादिनिर्देशा अपीह लिङ्गम् । नन्वेवमिकोयणचीति सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । तथा च सुध्युपास्यो दध्यानयेत्यादि न सिद्ध्येदिति चेन्न । सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् । इह चाण्नद्या इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यग्राहकत्वात् । यदि तु प्राचां मते श्रद्धावशाद्युगपद्वृत्तिद्वयं नाभ्युपैषि, तर्हीह ईदातोरपि इगच्छब्दयोर्लक्षणैवास्तु । स्ववाच्यहृस्ववाच्यत्वाविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । न वेवमपि शरीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याद्यकारादेश प्राप्नोति । इकारवाच्यो हि दार्घ तत्सवर्णश्च शकार इति तस्यापीग्ग्रहणेन ग्रहणात् । तथा शीतलमित्यादावपि यण्प्रसङ्ग, दीर्घे पर न भवति । अक्शब्दवाच्यवाच्यताया दीर्घे विश्रान्त्यातत्सम्बन्धग्रहे मानाभावादिति । अत्रोच्यते । भवेदय शकारस्य यकारादेशरूपो दोष । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदाम । वयन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूम । न च ईकार शकारस्य वाचक । दीर्घाणामनणुत्वेन सवर्णाग्राहकताया असकृदावेदितत्त्वात् । भाष्यमते त्वज्झलो सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गलितोर्थ । अकारोष्टादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । ऋ लृ इत्येतौ तु पर्यायशब्दौ त्रिंशत सञ्ज्ञे । ऋलृवर्णयो सावर्ण्यस्योपसख्यातत्वात्, ऋलृक्सूत्रे ऋत्यक इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव ज्ञापितत्वाच्च । न च तुल्यव्यक्तिकसञ्ज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं, तदर्थमिह सूत्रान्तराप्रणय

नात् । एचस्तु द्वादशानां सञ्ज्ञा । यवला द्वयोः । रहौ तु स्वस्यैवेति । यद्यपि हकार आकारस्य सञ्ज्ञेति प्राप्त तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्न कृतो न विस्मर्तव्य । वार्त्तिककारास्त्वहाण्ग्रहण प्रत्याचख्यु । तन्मते ऽस्यच्चावित्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम् । अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षा । विधिप्रदेशे तु पश्वेकत्ववद्विवक्षेति सर्वेष्टसिद्धि । यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऋकारेण लृकारग्रहण दु साध्य तथापि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या समाधेयमिति दिक् ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ त परो यस्मात्स तपर । तात्परोपि तपर । द्विविधोप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहक स्यात् । तेन अत् इत् उदिति षण्णां सञ्ज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् । अत एवोपसर्गादृतिधाताविस्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणन्तपरत्वाद्दीर्घे नेति सिद्धान्त । पञ्चमीसमासोदाहरण तु वृद्धिरादैजिति । इह हि राज्ञायां कृत तात्परत्व सञ्ज्ञिनो फलति डमुटष्ठित्वमिवेत्युक्तम् । परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोष । आदेङ्गुण इत्यत्राप्येव सिद्धम् । तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् । यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदित्सूत्रे ऽशब्दसञ्ज्ञायामित्यनुवर्तते । यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते । तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरण स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीय॰ । अत एव शास्त्रान्ते अदिदिति भाष्य सङ्गच्छते । गुणा भेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थम् । गुणा तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे ज्ञापकन्त्वणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणमिति हल् इति सूत्रएवोपपादितम् । तथैतत्सूत्रस्थ तत्कालस्येति पदमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा हि स्वस्य रूप

स्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात् । ऋति ॠ वेति वि हित रेफद्वयमध्य वोच्चारयेत् । आ इत्येव सिद्धे ऽकोऽदीर्घोयत्री ति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्र भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि । अणिति नानुवर्त्तते । तेनाकारादावनाणि तत्कालाना सवर्णा नां गुणभेदेप्यनेन ग्रहणम् । अतोभिसऐसित्यादौ तूभयप्रस ङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्ति । ननु सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्यु क्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव स मावेश । इह तु विरोध एवास्ति । अष्टादश ग्राह्या षट् ग्राह्या इति हि विरुद्धम् । सख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्ट त्वात् । अत एव छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति सूत्रे ऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्य मिति वार्त्तिकं सङ्गच्छतइत्याहु । वस्तुतस्तु नेह सञ्ज्ञासूत्रद्वये सख्योपात्ता येन विरोध स्यात् । किं त्वतोभिस इत्यादौ तप्र करणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोनुमीयतइति तत्त्वम् । वस्तुत स्तु तकारविशिष्टैव सञ्ज्ञा न त्वण्मात्रम् । तत्कालस्येति तच्छ ब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति । न तु विशिष्टम् । तदुच्चारण कालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेप्यस्त्येव । सर्वनामपदेप्यत स्यैव वारवन्तीय, तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणाया पूर्वोत्तरतन्त्रसो स्थितत्वात् । तथा च टिघुभाद्यन्तर्गताण्वदिह पदैकदेशत्वेना नर्थकग्राह्यग्राहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विभक्त्युत्पत्तिरप्येव स ति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे अत्राकार प्रयोगस्थौकारैकारैरर्थवानि ति इत्यादिग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्ष । सो ऽ य विध्यर्थतापक्ष । यदा त्वणित्यनुवर्त्तते तदा नियमार्थमिदं तपरोणु तत्कालस्यैवेति, गुणानामभेदकत्वादनण्सु न कश्चिदो

ष । अस्मिंश्च पक्षे तत्कालत्वग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । अण्ग्रहणानुवृत्तिश्चानावश्यका । तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः । दिवऔदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाष्यमानतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । तथा च स्वरितः प्रयुज्यते । द्यौष्पितः पृथिवि मातरध्रुगिति । पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य बोध्यः । औदच्चघेरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणम् । व्याख्यानात् । तेन समिधाने अग्नाविंत्यादौ तित्स्वरो नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु नविभक्तौतुस्मा इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तम् । इटादिष्वत्राय निषेधो न भवति । इदमस्थमुरित्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति तदभ्युपगमवादमात्रम् । तित्स्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भक्षीयतवराधसइत्यादावन्तोदात्तश्रवणात् । तस्मादिटोदित्यत्रापि मुखसुखार्थस्तकारः । एतईद्बहुवचने, ऊर्ऋदित्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु दिवऔदित्यत्राप्येवमेव । हलः स्वसनेधर्मिणोनुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इत्येव स्वरितसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बिता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम् । अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बितेति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तथाहि । द्रुतवृत्त्या यस्यामृचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश । विलम्बितायां तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले ऽतोभिसऐस् न स्यात् । कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव वृत्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्त्तिकम् । द्रुतायां तपरकर-

णे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यान कालभेदादिति। अत एव नि पातना-मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासञ्ज्ञासूत्रे कैयट । अत्र सि द्धा-तवार्तिककारा एवाहु । सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तु श्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्य तइति । अस्यार्थ । व्य ञ्जकीभूतो ध्वनिर्यद्यपि बहुकालानुवर्त्ती । तथापि कश्चि न्मात्रापर्य्यन्तमेवाभिव्यनक्ति । तदुत्तरकालोपहितस्तु स्वय मेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति । यद्वा । ह्रस्वस्य व्य ञ्जको ध्वानिर्वृत्तित्रयेपि मात्राकाल एव । मध्यमविलम्बित यो प्रथमगृहीतध्व-यनुनिष्पादिना ततो-न्यूनकालेन ध्व-य-तरे णाभिव्यक्तय-तर ज यते अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते। एव दीर्घव्यञ्जकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्द्विमात्र एव । अनुनिष्पादी तु ततो न्यून इत्याद्यूह्यम् । व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्पर विलक्षणा । एतच्च सर्व कैयटेन ध्वनितम् । तस्मादुच्चा रण तेषां मात्राकाल प्रतीयते।द्विमात्र वा त्रिमात्र वा न वर्णो मा त्रिक स्वयमिति। शब्दा-तराधिकरणस्थराणककारोक्तिस्तु क थ नेयेति सूरिभिश्चि-त्यम् । वर्णास्तु नित्या एव। वर्णो त्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपि ग्राह्य कश्चिद् ध्वनिरव श्याभ्युपेय । तस्यैव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभदे प्येकरूपा एव । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्य ध्वनित्वेन प्र कल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्य क्तित्वमिति दिक् । उक्त च भाष्ये । ध्वनि स्फोटश्च श ब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषां चिदु भय तत्स्वभावत इति । अस्यार्थ । शब्दो द्विधा। व्यञ्ज को व्यङ्ग्यश्च । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनि स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । तदुभय व्यङ्ग्य

व्यञ्जकरूप केषांचिदेव ताल्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेर्यादिजन्यानामपि । कुत । स्वभावत । कारणवैलक्षण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देश । उभयरूपतेत्यर्थ ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाण आदिवर्णो वर्णसङ्घातो वा मध्यगानां सञ्ज्ञा स्यादादे स्वरूपस्य च । वर्णो यथा अल् । सङ्घातस्तु कुञ् । इह ह्यभूततद्भावे कृभ्वस्तीत्यत कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहार । आद्यन्तौ तावदवयवौ । ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेषु सञ्ज्ञावतरन्ती मध्यमेषु विश्राम्यति न त्वाद्य तयो सञ्ज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयो पारार्थ्यनिर्णयात् । अत स्वरूपमित्यनुवर्त्तते । स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अप्राधान्यात् । अन्त्येनेति ह्यप्रधाने तृतीया । तेन दध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकार प्रवर्त्तते न णकारसहित इति कैयटादय । अत्रेद वक्तव्यम् । प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्र सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्थभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्व तावदाद्यवर्णे विश्रान्तम न्त्यस्तु तात्पर्यग्राहक । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् । तत्रान्त्यस्येत्सञ्ज्ञयापहृतस्य कथ सञ्ज्ञित्वप्रसक्तिः । अन्यथाजादिसञ्ज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्ते क उद्धार । किञ्चास्तु विशिष्टस्य यण्सञ्ज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यत्र यण्शब्दापादनमसङ्गतमेव । यायसाम्येनेकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वासम्भवात् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकारा ॥

ष्टकारो न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः । नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्घस्य टाट्कारो त्यो भवत्त्यवेति चेन्न । व्यव सिता त्यताविरहात्। इह हि अ त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा तेन प्र त्याहार इति सुडनपुंसकस्येतिसूत्रे हरदत्त । न चैव रप्रत्याहारासि द्धिः । लण्सूत्रे ऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि प्रत्या हारात् । इद तु वक्तव्यम् । औटाष्टित्वस्यानन्यार्थतया तेनै व सुट्प्रत्याहारः । प्रत्यासत्तेश्च । तथा चान्त्यग्रहण मा स्त्विति । अत्रेद समाधानम् । मध्यमेनेता सहित आदि स्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत् । एवम त्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां सञ्ज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । रप्रत्या हारा यथा स्यात् । स ह्यन त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञासाम र्थ्याद्भवतीत्युक्तम् । न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यते । न वीनास्तु सहासम तादेतीति सहेता मध्यमो वर्ण । अ त्ये नादिः अणित्यादिसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थ । आद्यन्तसमभिव्या हाराच्च । सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते । स्वरूपमिति चानुवर्तते। वृद्धिगुणादिसञ्ज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्यात्सञ्ज्ञात्वावगति । अस्मिंश्च व्याख्याने हल त्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशङ्कापि नास्ती त्याहुः । आद्य तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे त्यव्या वृत्तये इदम् ॥

येनविधिस्तद त्तस्य ॥ विशेषण तद न्तस्य सञ्ज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । एरच् चय । जयः । अयः । ओ रावश्यके, अवश्यलाव्यम् । इह येनेति करणे तृतीया न तु कर्त्तरि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात् । विधिरिति हि क र्मणि किप्रत्यय । तेन कर्मणोऽभिहितत्वादुभयप्राप्ताविति नि यमस्य नाय विषयः । करण च परत त्र कर्त्रेविष्ठितस्यैव

करणत्वात् । एव चेह तृतीयया पारतन्त्र्य लक्ष्यते सुब्विभ
क्तौ न लक्षणेति नैयायिकोद्घोषस्तु निर्मूल । न च प्र
त्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम् । तिङ्क्ष्वपि तस्य तुल्य
त्वात् । रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि
स्वीकारात् । अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र
प्रयाजशेष हविष्षुक्षारयेदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक् ।
न च एरजित्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्य धात्वादीनां च स्वा
तन्त्र्य वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपत सम्भवति
किं तु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधान तच्चात्मा तस्य वि
शेष्यस्य सज्ञेति फलितम् । विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्व
भवति सन्निधिस्तु क्वचित्साक्षान्निर्देशेन यथा ईदूदेद्द्विवचनम्प्र
गृह्यमिति द्विवचनस्य, क्वचिच्छब्दाधिकारात् । यथा एराजित्यत्र
धातो, क्वचिदाक्षेपाद्यथा इकोझलित्यत्र सना धातो । इको
यणचि, एचोयवायाव इत्यादौ तु न कथ चिदपि विशेष्यस
न्निधि । अतो नेद प्रवर्त्तते । स्यादेतत् । उदोष्ठ्यपूर्व
स्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्व धातोरेव विशेषण स्यान्न तु ऋकार
स्य । स हि विशेषणत्वादृदन्तस्य सज्ञा । सज्ञा च सज्ञिन
प्रत्याययति न तु स्वय विशेषणादियोगमनुभवति । तत
श्च सङ्कीर्णमित्यादावतिव्याप्ति । पूर्त्तमित्यादावव्याप्तिश्च । एव
मुतश्चप्रत्ययादित्यत्राप्यसयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा वि
शेषण स्यान्न तूकारान्तस्य ततश्चाश्नुहीत्यादावतिव्याप्ति ।
विशेषण च यद्यङ्गस्य तदा तक्ष्णुहि इत्यादावतिव्याप्ति ।
अथ प्रत्ययस्य, तर्हि तक्ष्णुहीत्यादि सिद्ध्यतु अश्नुहीत्या
दौ तु दोष एवेति । अत्राहु । गुणप्रधानभावसापेक्षेय सज्ञा ।
तथा च उतश्चप्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलाया गुण

भग्वास्फुरणात्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्बन्धे विशिष्टा सज्ञा भवति । इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । न तु विशेष्ये विशेषणमिति । व्याख्यानात् । अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्य नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् । तथा च वार्तिकम् । येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्, ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्ग । सिद्ध तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति । ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानामोष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थ । यथेष्टत्वादित्यनेनेद दर्शयाति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवेह सम्मतं न त्वितरत्त्रिक व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च । इह सिद्धान्ताभिमत विशेषणविशेष्यभाव स्फुटीकर्तु बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि । तद्यथा । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध । द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप् । एव नडादिभ्य फगित्यादौ नडादि विशेष्य प्रातिपदिक विशेषणमिति फलितोर्थ । एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातम् । तस्याप्युदात्हृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत्सूत्रे कैयटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे गोन्त यत्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन शेषोध्यसखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेध सञ्चारयन्तो हरदत्तादय प्रत्युक्ता ।प्रकृतमनुसराम, श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् । तेन द्वितीयाश्रितेति समास, कृष्णाश्रित इत्यत्रैव भवति न कृष्ण परमश्रित इत्यादावपि । तथा नडादिभ्य फक्, नाडायन, नेह सूत्रनडस्यापत्य सौत्रनाडि । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि । ननु कृष्णपरमश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुब् विहित तेन श्रितान्त सुबन्तमेव भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ । स

म्बुध्यन्तमुदाहर्त्तव्यं कृष्णपरमाश्रित इति, एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन सु
बन्तं भवति श्रिता तु न श्रूयतइति । स्यादेतत् । सिद्धान्ते श्रि
तादीनां विशेष्यत्वेपि तत्र सुबन्तत्वं बाधितम् । न चात एवा
न्वयानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यम् ।
सम्बुध्यन्तएव मुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात् । तथा च कृ
ष्णाश्रितमित्यादि न सिद्ध्येदिति । उच्यते । समासतद्धित
प्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिके लक्षणैव
खट्वाक्षेपे नदीभिश्चेत्यादावभेदस्य बाधात् । न हि तत्र स
म्बुद्ध्यन्तता सम्भवति । पूर्वकालैकेत्यादौ सम्बुद्ध्यन्ततास
म्भवेप्येकविभक्ताविन्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मा
त्सामान्यापेक्षज्ञापकबलेनैकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणे
ति स्थिते इह यभाष्यवृत्त्यो कैयटहरदत्तकृतं भक्त्वा व्याख्यान
मनादेयमित्यवधेयम् । अस्यापवादमाह । उगिद्वर्णग्रहणव
र्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यतइति फलि
तोर्थः । महान्तमतिक्रान्तातिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षण
स्य ङीषो ऽभावे उगिदन्तत्वान्ङीप् । बृहन्महतोर्गौरादित्वं
नास्तीत्यपि केचित् । युक्तं चैतत् । महतेसौभगायेत्यादौ वि
भक्तेरुदात्तत्वसिद्धये शतुरनुम इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे बृह
न्महतोरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्ङीपोप्युदा
त्तत्वसिद्धे । अत इञ् । दाक्षि । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तवि
धि । अस्यापत्यमि काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमि
ञो ञित्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथाय
थं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमस्यौपगविरित्या
दावेव स्यान्न तु दाक्षिरिति । अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न ।
वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्ते । तथा चैतत्सूत्रशेषे

वार्तिकम् अलैवानर्थकेनेति । अत एव सघातेनार्थवतैव । तेन स्त्रिया इतीयङ् इहैव भवति स्त्रियौ परमस्त्रियौ, नेह शस्त्र्यौ शस्त्र्य । तथा इ हनपूषार्यम्णांशौ, सौचेत्यत्र हन् इत्यत्र स घातग्रहणे प्लीहन्ग्रहण न तेन प्लीहानावित्यादौ सौ चेति नियमाप्रवृत्ते दीर्घ सिद्ध्यति। उदस्थास्तम्भोरित्यत्र वापदा न्तस्येत्यत पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेप्युदेव विशेष्य । अननुवृत्तौ तु न काचित् क्षति । उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणान्नेह गर्मुत्स्था स्यति गर्मुत्सुवर्णतृणयो॰ । ननु शस्त्र्यौ प्लीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्यचेति वचनान्नहीद त ञापि तदुत्तरमिति चेत् । सत्यम् । पदाङ्गाधिकारइति वचनस त्वे तथैव किन्त्वेतद्दूषित भाष्ये सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थ त्वात् । अत एव परमश्चासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहा निति सिद्ध्यति वचनाश्रयणे तु नैतत्सिद्ध्येत् । अतिमहच्छ ब्दस्य महदुत्तरपदत्वेप्यनङ्गत्वात् । परमविशिष्टस्याङ्गत्वेपि मह दुत्तरपदत्वाभावात् । सौत्रेण तद तविधिना तु सान्तमहत इति दीर्घमुगिल्लक्षणो नुमागमश्चेह सिद्ध्यति । न चेह ग्रहणवतेति निषेध शङ्क्य । समासप्रत्ययविधावित्यनेन सह समानविष य" स इत्युक्तत्वात् । एतेन वीतजन्मजरस पर शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतु मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यात । अलैवेत्य स्यापवाद पठ्यते भाष्ये, अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ केन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति । अन्, राजेत्यर्थवता सामेत्यनर्थकेन । इन्, दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्, सुपया इत्यर्थवता सुस्रोतेत्यर्थकेन।मन्,सुशर्मेत्यर्थवता सुप्रथिमेत्यनर्थकेन। तच्चेण षीध्वमिति सूत्रेऽङ्ग्रहणेमार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनि त्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् ॥ परिवविषीध्वमित्यत्र हि षीध्वंशब्दस्या

नर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्ग्रहणनेति दिक् । सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्त्तिककार । प्रयोजन सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम् । अन्वर्थसञ्ज्ञयाक्षिप्त सञ्ज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यतइति फलितोर्थ । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् । भयञ्च आढ्यादयश्चेति द्वन्द्व । तेन खच्प्रकरणे मेघर्त्तिभयेषु कृञ इति सूत्रे वाक्य भित्वा उपपदेन मेघर्त्ती विशेष्यते भयेन तूपपदम् । यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्द्वन्द्व कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहि क्रियत तदा क्षेमप्रियमद्रैरप्युपपद विशेष्येत सिद्धान्ते तु क्षेमादय उपपदेन विशेष्यन्ते भयङ्कर, अभयङ्कर आढ्यकरण स्वाढ्यकरणम् । ङीप्प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणबिस्तादिग्रहण च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्त्तते । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपद बिस्तादिभिर्विशेष्यतइति भाव । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दिति । दैत्य आदित्य । दित्यदित्यादित्येति सूत्रे ऽदितिग्रहण न कर्त्तव्य परमादित्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवतीति भाव । रोण्या अण् । रौणीति सूत्रेण चातुरर्थिक रौण आजकरोणः सैहकरोण । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वेषामय शेष । तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्ततइति फलितोर्थ । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकारा । यद्यपि रोणीशब्दो न प्रातिपदिक तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्स्त्रीमत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भाव । यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ज्ञापयन्

त्रे वक्ष्यते । ननु यदि तस्य चेत्युच्यते स्वरूपग्रहणं चानुवर्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न । सूत्रा ताठक् दशा ताड्ड इत्यादौ सावकाशत्वात् । न च तत्रान्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्येतद्वाधेनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकसिद्धेय परिभाषा । पूर्वात्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनि सपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेह ज्ञापक । वस्तुतस्तु भयाढ्यादाविव सूत्रान्ताठ्क् दशान्ताड्ड इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूपपादमिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । न चैव गोकुलमित्यत्र ह्रस्व स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् । सन्निधानाच्च प्रातिपदिक प्रत्येव विशेषणताश्रयणात् । गोशब्दे च तदभावात् । अत एव राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्व । उपसर्जन यत्स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सन्निधानाश्रयणात् । एषैव तवापि गति । न ह्युक्तपरिभाषेह सम्भवति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । एव च पूर्वादिनिरिति योगविभागो व्यर्थ । किम्बहुना पूर्वादिनिरित्यत्र तद तग्रहणसम्भवात्सपूर्वाच्चेति सूत्र व्यर्थ व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्येति प्रकृतवार्त्तिकमपि न कर्त्तव्यम् । स्वरूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ । तद्वहतीति यत् । रथ्य परमरथ्य । सीत्य परमसीत्य क्षेत्रम् । सीतया सम्मित संमतमित्यर्थ । नौवयोधर्मेति यत् । हलस्य कर्षो हल्य

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्विति यत् । यद्विधाविति किम् । हलसीराट्ठगिति ठग्विधौ तद् तग्रहण मा भूदिति कैयट । अत्रेद वक्तव्यम् । हलसीरादिति हि पठ्यते । तस्येदमित्यधिकारे तद्वहतीत्यधिकारे च तत्रोभयत्रापि तद् तविधिरिष्ट एव । आद्यस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाल्लुक् । द्विहल । अपरस्य श्रवणम् । द्वैहलिक । स्पष्ट चेद चतुर्थे हरदत्तग्रन्थे । युक्त चैतत् । रथाद्यत् तद्वहतीति रथशब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येप्युक्तत्वात् । वहत्यधिकारस्थरथहलयोरुपादानसामर्थ्याल्लभ्यो हि तदन्तविधिरविशेषादुभयत्रापि स्यादेव। न चैवमिह यद्विधावित्यसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा । रथाद्यादिति सूत्रे रथाद्रथाङ्गे इतिवद्वोढरीत्युक्तौ तत्प्रकारकशाब्दबोधस्योपपादयितु शक्यत्वेपि हलग्रहणे तदुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्त्वेन हलग्रहणेन न तद् तविधि । अस्तु वा सत्यापूर्वपदएवेति कैयटाशय । तस्मैहितमिति प्रकरणे शरीरावयवाद्यदिति सूत्रे रथाच्चेति वार्तिकम् । तत्राप्यय तदन्तविधिर्बोध्य । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । हलसीताशब्दाभ्यां साहचर्याच्चतुर्थाध्यायविहित एव यदिति तद् तविधिमाहुरिति । तत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । असमासेनिष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेन तस्मि प्रकरणे विशिष्यापि तद् तविधेर्ज्ञापिततया साहचर्याश्रयणेपि तदन्तविधेर्दुर्वारत्वादित्यवधेयम् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य । सुपाञ्चालक । सुमागधक । सर्वपाञ्चालक । अर्द्धपाञ्चालक । अवृद्धादपिबहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धि । दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालक । अपरपाञ्चालक । पूर्ववद् वुञ् । दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धि ।

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् । ऋतुवाचिन शब्दाद्यो वृद्धि मान् वृद्धिनिमित्त प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां पूर्वपदत्वइति शेष । तदन्तविधिरिह वाचनिक एव । शरद पूर्वो भाग पूर्वशरत् । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः । तत्र भवं पूर्वशारद । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् । अवयवादृतोरित्युत्तरप दवृद्धि । वृद्धिमदिति किम् । प्रावृषएण्य इत्यत्र तदन्तवि धिर्मा भूत् । तेन तत्र ऋत्वणेव भवति । पूर्वप्रावृषमिति । अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्रा ण् न भवति किं तु कालाठ्ठञेव भवति । तत्र हि यथाकथञ्चि त्कालवाचिनो गृह्यन्ते न तु रूढ्यैवेत्याग्रह । उत्तरत्र सन्धि वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति विशेषणात् । अत एव सायम्प्रातिकः । पौन पौनिक इत्यादि सिद्ध्यति । ठञ्विधौ सङ्ख्यायाः । द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेत्यनेन समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति । सङ्ख्यायास्तदन्तविधौ सति सङ्ख्या न्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठञेव भवति । अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्तु न भवति । सोस्यांशवस्नभृतय इत्यत सोस्येत्यनुवर्त्तमाने तदस्यपरिमाणमित्यत्र पुन प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्तेश्च निर्देशात् । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुक्स म्बद्धाद्विलक्षणमिदमिति सूच्यते । यद्वा । अनुवर्तमानेन सो स्येत्यनेन सहित परिमाण सङ्ख्याया इत्येतत्तावत्प्रत्यय विधत्ते । ततस्तस्य लुकि कृते पुनस्तदस्यपरिमाणमिति वचनसामर्थ्या त्स्वार्थे तज्जातीय प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनि मित्तत्वाभावाद्वा लुग् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमत माश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थे प्रत्यय कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि साध्यम् । न चात्राध्यर्द्धेति लुक्

प्राप्नोति । अनार्हीयत्वात् । यद्यपि तमधीष्टइत्यत्र काला
दिति वर्तते । तथापि काले सप्तये वर्तमानात् षष्टिश
ब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति ।
परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि । प्राग्वतेष्ठञिति ठञ्
तदर्हतीत्यतः प्राक् तेनक्रीतमित्येवमाद्या येर्थास्तेषु भवति । अर्ह
त्यर्थेच । तत परेपि येर्था वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडार्थ
न्तवचनइत्येवमन्तास्तेष्वपि भवति । एवञ्च ठञ आर्हीया
नार्हीयार्थसाधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यत प्राङ् नि
र्देशात्तत्रोत्पन्नष्ठञ् आर्हीय एव । न च तदस्येति पुनरुपादा
नमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति । न हि काको वाश्यतइत्यार्हीयं
त्व निवर्त्तते । किञ्च यद्यार्हीयत्व निवर्त्तेत । तर्हि जीवितप॰
रिमाणादन्यत्रापि लुङ् न स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य
द्विनिष्क । न च द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति वचनसामर्थ्यात्स्या
दिति वाच्यम् । परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य सा
वकाशत्वात् । तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाण षष्टिमसौ
भूतो भवतीति तमधीष्टोभृत इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीय ।
तदस्येति तु त्यक्तव्यम् । सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थि
तम् । धर्मान्नञः । धर्मं चरति धार्मिक । अधर्मं चरति
आधर्मिकः । अधर्माच्चेत्येतन्न वक्तव्यम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य च
तदुत्तरपदस्य च, प्रयोजनम् । इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभा
रिषु । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलेन । मुञ्जेषीकतूले
न । मालभारी । उत्पलमालभारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयो
जनस्योदाहरणात्पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटादय ।
अत एव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहतो द्रव्यस्य परिमा
णमिति षष्ठीतत्पुरुष । सामानाधिकरण्ये त्वा महत इत्या

त्व स्यादित्युदयनाचार्या व्याचख्यु । यत्तु तत्र वर्द्धमानेनोक्तम् । पदाङ्गाधिकारइत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकार । अ यथेष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदन्तविध्युपसख्यान व्यर्थ स्यात् । तथा च परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षेप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति, तदेतदनवहिताभिधानम् । इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् । उपसख्यानान्तरस्य गगनकुसुमायमानत्वात् । तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक् । एतेन सततनैशतमोवृतमन्यतइति भारविप्रयोगे ओजसहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुक् कुतो नेत्याशक्य वर्धमानोक्तरीत्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तरपदग्रहण नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता । यदप्योज सह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । ओज प्रभृतानामुत्तरपदाक्षिप्त पूर्वपद प्राति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । विशेष्यविशेषणभावनिर्णयायैवेहत्य वार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् । भारविप्रयोगस्त्वित्थ समाधेय । वृत वृत्ति नैशतमसो वृतमिति षष्ठीतत्पुरुष । नपुसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तत सतत नैशतमसा वृत यस्मिन्निति बहुव्रीहि । यद्वा । वृतु वर्तने, घञर्थे कविधानमिति भावे क । सतत नैशतमसो वृत वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । अङ्गाधिकारे प्रयोजनान्याह । प्रयोजन महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ । महान् । परममहान् । आपस्तिष्ठन्ति । स्वाप । नपूजनादिति समासान्तनिषेध । नन्वेवमपि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदितीकार प्राप्नोति । न ह्यय समासान्त येन ऋक्पूरित्यप्रत्ययइव निषिध्येत इति चेन्नसत्यम् । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरण प्रथमान्तम् । अ हो ऽदन्तादितिवद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्र

थमा । इहत्य स्वाप इति भाष्य चास्मिन् व्याख्याने प्रमाण मित्यवधेयम् । स्वसारौ । परमस्वसारौ । नप्तारौ । परमनप्तारौ । पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । पद्भाव प्रयोजनम् । द्विपद पश्य । केवलस्योदाहरण तु पादयतेरप्रत्यय ,पात् । पद । पदे त्यादि । इह कौ लुप्तत्वाण्णिलोपो न स्थानिवत् । उत्तरप दाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन पादस्यपदाज्या तिगोपहतेष्विति पदभाव । पादेनोपहत पदोपहतमित्यत्रैव भवति । इह तु न दिग्धपादेनोपहत दिग्धपादोपहतमिति । उत्तर सूत्रेप्येवम् । तेन पद्यत्यतदर्थे, हिमकाषिहतिषु चेति पद्भाव इहैव भवति । पादौ कषतीति पत्काषी । इह तु न, परमपादकाषी । यस्तु परमपत्काषीति प्रयोग । स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्यकैयटयो स्थितम् । यूय वयम्, अ तियूयम् अतिवयम् । अस्थ्ना परमास्थ्ना । अनड्वान् परमानड्वा न् । द्युपथिमथिपुगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् । द्यौः सुद्यौ । पथा सुप था । नपूजनादिति समासा ताभाव । म था परमम था । पुमान् परमपुमान् । गौ सुगौ । सखा सुसखा । स खायौ सुसखायौ । चत्वार परमचत्वार । अनड्वाह परमा नड्वाह । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्था प रमगौरित्युदाहृतम् । तत्र समासा तापत्ति । नपूजनादिति नि षेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामेवेति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव का चित्कोयमपपाठ इति कैयट । समासान्तविधेरनित्यतया वा समाधेयम् । यद्वा परमुदाहरणान्तरमित्यर्थ । अन्यथा, अगौ रित्यत्र नञ्तत्पुरुषात्पथोविभाषेति साधुत्वम् । यत्तु परमसखाया विति पठित भाष्ये । तत्र बहुव्रीहिर्बोध्य । गौणत्वे ऽपि ह्यनडुणित्त्वे इष्येते एवास्थ्याद्यनडवत् । एतच्च मिदचोन्त्यादित्यत्र द्वितीया

श्रितेत्यत्र च स्पष्टम् । अरुग्न्नक्षोवरुण इन्द्रसखा, आग्नेयाहिमरु त्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छ ते । एतेन घिसञ्ज्ञासूत्रे शोभ न. सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन् हरदत्तो न्यासकारश्चापा स्त । त्रेस्त्रय इति तु त्रिशब्दार्थसमवेतसङ्ख्याद्यभिधायिन्यामि परे इति व्याख्यानाद्गौणे न भवति, प्रियत्रीणाम् अतित्रीणाम् । प्रा धान्ये तु स्यादेव, परमत्रयाणामित्याहु. । अत्र व्याख्याने प्रमा ण मृग्यम् । इह पदाङ्गाधिकारइति न कर्त्तव्यम् । तदन्तग्र हणेनैव सकलेष्टसिद्धेरित्युक्त न विस्मर्त्तव्यम् । प्रत्ययग्रहण यस्मा त्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धा तुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तवि धिर्लभ्यते । अङ्गसञ्ज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इ ति योग विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादर्थान्तरलाभः । इद च सञ्ज्ञाविधौ न प्रवर्त्तते, सुप्तिङन्तपदमिति ज्ञापकात् । उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्त्तते, हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते । अस्यापवादमाह । प्र त्ययग्रहण चापञ्चम्या इति । यत्र पचम्यन्त प्रत्ययस्य वि शेषण तत्र तदन्तग्रहण नेत्यर्थ । यथा रदाभ्यांनिष्ठात इत्य त्र । तेन हषत्तीर्णेत्यत्र तृधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययावयवीभू तस्य नत्व न भवति । इह प्रघट्टके सञ्ज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यतासलिलुदोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीय ते,इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः । तदिद सकल सूत्रेणैव सिद्ध्यतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकमपवादमा ह वार्तिककार । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचि श्नुधात्विती यङुवङ् च यथेह भवति । श्रियौ भ्रुवावित्येवमिहापि सिद्ध्यति श्रिय भ्रुव इति । तदन्तवि.यपवादस्तदादिविधि

रतो विशेषणेनैव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ यस्य समुदायस्यावयवा नामचां मध्ये प्राथमिकोऽज् वृद्धिसञ्ज्ञक स वृद्धसञ्ज्ञक स्यात् । आम्रगुप्तीय । वृद्धाच्छ । अचामिति जातौ बहुवचन तेन द्वयो रपि भवति । शालीय । एकस्यापि च भवति व्यपदेशिवद्भावात् । झा ब्राह्मणी तस्या अय झीय । वा नामधेयस्य । पौरुषेय नाम तस्य वृद्धसञ्ज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्रविभाषेयम् । देवद त्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीया । दैवदत्ता । विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीमिति श्रीहर्ष । गोत्रो त्तरपदस्य च । नित्य वृद्धसञ्ज्ञा वक्तव्येति शेष । कम्बलचा रायणीया । ओदनपाणिनीया । घृतरौढीया । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । पणन पण । घञर्थे कविधान मितिकः । सोस्यास्तीति पणी । पणिनो गोत्रापत्य पाणिन. । अण् । गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्चेति प्रकृतिभाव । ततो यूनीञ् । पाणिनि । स्यादेतत् । ण्यक्षत्रियार्षञित इति सूत्रेणेह इञो लुक् प्राप्नोति । आर्षादृष्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । आर्षग्रहणेन ऋष्यन्धकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अस्य चौ त्सर्गिकत्वात् । यद्वा । पणिन्शब्दो यौगिको न तु ऋषौ रूढः । लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च शास्त्रान्तएकशेषनिर्दे शाद्वा भगवत. पाणिने सिद्धमिति वार्त्तिकनिर्देशाद्दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णीयते । न चैवमपि पाणिनेश्छात्रा पाणिनीया इति न सिध्यति । वृद्धाच्छ बाधित्वा इञश्चेत्यण प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनिलुगितीञो लुकि सति नायमिञन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन इञन्त त्वानपायात् । अत्राहुः । इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्योगोत्रइत्यतो

गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते तच्च पूर्वसूत्रएव स्वर्यते । तेनापत्याधिकारा दन्यत्वेन प्राप्त लौकिक गोत्र विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्व रितेनाधिकार इति वचनात् । कण्वादिश्च गर्गाद्य तर्गण । ततो गर्गादिभ्यो यञिति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्रापत्याधिकारसत्त्वात् । तेन इञश्चेत्यत्रापि पारिभा षिके गोत्रे य इञ् तदन्ताच्छषेऽणित्यर्थ फलित । यद्वा । लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिसूत्रे यञेव गृह्यते स च पारि भाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायक । एव चार्थाधिकारा दिञश्चेत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि इञ् न तु गोत्रे । तेनाणो ऽप्राप्तेर्निर्बाधश्छप्रत्यय इति स्थितम् । रूढस्यापत्य रौढि । अतइञ् । अनन्तरे गोत्रे वा । न चैवमिञश्चेत्य ण् प्रसङ्ग । नद्व्यच प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसज्ञा विधीयते । तर्हि पिङ्गलकाण्व स्य छात्रा पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छ स्यात् । इष्यते तु क ण्वादिभ्योगोत्रइत्यण् । सत्यम् । अत एवापरितोषादुक्त वार्त्तिकक्ृ ता गोत्रान्ताद्वासमस्तवदिति । शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्य त्र वा इत्थमतिदेश कर्त्तव्य इत्यर्थ । अपत्याधिकाराद् यत्वा च्च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादि सिद्ध्यती ति भाव । किमविशेषण, नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितका त्यवर्ज्जम् । कतशब्दो गर्गादि । जिह्वा चपलो, हरितवर्णश्च कात्य । तस्य छात्रा इत्यर्थे ऽणेव भवति जैह्वाकाता, हा रितकाता ॥

त्यदादीनि च ॥ एतानि वृद्धसज्ञानि स्यु । त्यदीयम् । अदसीयम् । इदमीयम् । किमीयम् । त्वादायनि । मादाय नि । उदीचांवृद्धादिति फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमा

षादेशौ ॥

एङ्प्राचां देशे ॥ यस्यचामादिरिति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयं । गोनर्दीयं । भोजकटीयं । एङिति किम् । आहिच्छत्रं । कान्यकुब्जं । विधेयसंज्ञासम्बन्धबलेन पृथग्विभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा तेन क्रौडो दैवदत्त इत्यणेव भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्यादित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः शैषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिञ् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् न । तदेवं कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राचः पुरुषास्तेषां यो देशस्तदभिधानइति व्याचख्यौ । प्राचामित्यस्य च श्रूयमाणदेशविशेषणत्वं सम्भवति अध्याहर्त्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन् पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्र क्रौड इत्यत्र वा ऽवृद्धत्वादेव ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टम् । किं तु सैपुरिकीत्यादिभाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देशइति किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौमताः । देशग्रहणेन नदी न गृह्यते नदीदेशो ऽग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्थम् । शरावती नाम न

दी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थि तो देश प्राग्देश । उत्तरापरस्यामुदग्देश । उक्तञ्च । प्रागुदञ्चौ विभजते हस क्षारोदक यथा। विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा न पातु शरावतीति॥ अमरसिंहोप्याह। लोकोय भारत वर्ष शरावत्यास्तु यो ऽवधे । देश प्राग्दक्षिण प्राच्य उदीच्य प श्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी शरावतीति वदन्ति । उभयथापि प्रा गुदक्स्वरूपे न विवाद । वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूत । बहिषष्टिलोपो यञ्चेति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चि न्त्यम् । अव्ययात्त्यबिति सूत्रे काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति वा र्तिक व्याचक्षणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाही कोभयरूपताभ्युपगमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादा च । तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथा च क र्णपर्वणि । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानाम तर ये समाश्रिता । वाही का नाम ते देशा न तत्र दिवस वसेदिति ॥ एतेन धर्मबहि र्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्त भवति । शतद्रूर्विपाशा इरावती वि तस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्य , सिन्धुनदस्तु षष्ठ , तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातार । व्युत्पत्त्यन्तर तु तत्रैव दर्शि तम् । वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ । तयो रपत्य वाहीका नैषा सृष्टि प्रजापतेरिति ॥ एतच्च विवेचन वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयोक्ष्यतइति सर्व सुस्थम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरे सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममा ह्निकम् ॥ पादश्चायं प्रथम समाप्त ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङित् । गाङादेशात्कुटादेश्च परे ऽञ्णित प्रत्यया ङिद्वत्स्यु ॥ अध्यगीष्ट । विभाषालुङ्लृङोरितीङो गाङ् । इह विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे ङकार इति गाङ् लिटीति सूत्रे वक्ष्यते । कुटिता । कुटितुम् । अञ्णित्किम् । कोट । घञ् । चुकोट । व्यचे कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । एतच्च षष्ठे लिट्यभ्यासस्येति सूत्र भाष्ये पठितमपि सन्दर्भ शुद्ध्यर्थ वृत्तिकृतेह पठितम् । तुदादिगणे कुटादिभ्य प्राक् पठितस्य व्यचे कुटादित्व वार्तिकनातिदिश्यत । विचितुम् । विचिता । अनसि किम् । उरुव्यचा । अत्र हरदत्तः । अनसीति पर्युदासात्कृत्स्येवेदम् । तेनेह न । विव्याचिथ । अव्याचीत् । अव्यचीत् । के चित्तु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य थलादिष्वपि ङित्त्वमाहु । तत्तु वाक्यभेदादसमर्थसमासाच्चायुक्तमिति माधवादय । अथ कथ लिखितु स्वयमेव लिखिष्यते इति । अत्र दुर्घटादय, कण्वादिभ्य इत्यत्रेव षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्यो सहविवक्षया बहुव्रीहिशेषोयम् कुटादिभ्य इति । तेन लिखेरपि कुटस्यादितयात्र सङ्ग्रह इति । तन्न । शकुनिष्वालेखनइति सौत्रप्रयोगविरोधापत्तेः । रलोव्युपधा, दीश्वरेतोसुनित्यत्र वृत्तिग्रन्थविरोधाच्च । तत्र हि लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति विलेखितुमिति प्रदर्शितम् । तस्मात्संज्ञापूर्वकतया समाधेयमिति हरदत्तः । कथ चुकुटिषतीति सनो ङित्त्वाद्धङन्तादिव तङ्प्रसङ्गात् । मैवम् । उपदेशग्रहणानुवृत्त्योपदेशे यो ङित्तदन्तादात्मनेपदमिति व्याख्यानात् ॥

विज इट् ॥ विजेः पर इडादि प्रत्ययो ङित्स्यात् । उद्विजितुम् । इट् किम् ॥ उद्वेजनम् । इह वृद्धिर्यस्येतिसूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरित्यनुवर्तते तेनेडादि प्रत्ययो लभ्यते न तु

त्तमैकवचनमिट् । तथाहि सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यात् । ओ विजी भयचलनयोरिति विजिरिह गृह्यते न तु पृथग्भावार्थ इ रित् तस्यानिट्कत्वादिति हरदत्त । न च क्रादिनियमाल्लिटीट् सभवत्यवेति वाच्यम् । तत्र क्ङित्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भा वः । वस्तुतस्तु नेद युक्तम् । विवेजिथेति थलीट्सम्भवात् । त त्र च क्ङित्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भाव । वस्तुतस्तु नेद युक्तम् । पित्त्वेन कित्त्वाभावात् । तस्मात्कुटादिसाहचर्यात्तु दादेरेव ग्रहण न तु जुहोत्यादेरिति बोध्यम् । न चेव रुधादेर पि क्ङित्त्वादुद्विजितेत्याद्युदाहरता माधवेन सह विरोध इति चे,त्तर्हि व्याख्यानादेव जुहोत्यादेरग्रहणमित्यस्तु । हरदत्तोक्ति स्तु दुष्टैवेति दिक् ॥

विभाषोर्णो ॥अस्मादिडादिप्रत्ययो ङिद्वा स्यात् ।ऊर्णुविता ऊर्णविता । इडिति किम् । ऊर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित्॥ अपित्सार्वधातुक ङिद्वत्स्यात्। विनुत । इ ह परत्र परशब्दप्रयोगात्कल्प्यमानो वति सप्तम्यन्तात्र कल्प्यो ङि तीव ङिद्वदिति। तथासति प्रतियोगिनि सप्तमीप्रसङ्गात् ,सार्वधातुके ऽपितीति । पूर्वत्राप्येवमेव अङ्णितीति । इटीति च । सप्तमी स्यात् । श्रूयते तु सर्वत्र प्रथमा । तस्मात्तृतीयान्तादेव वतिर्ङि ता तुल्य ङिद्वदिति । अत एव पचेते इत्यादौ ङितो यत्कार्य मातोङित इतीय् सोपि भवति । न चेव यादम्पतीसमनसा सु नुत इत्यत्र तास्यनुदात्तेङिदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्व स्यादि ति चेन्न । उपदेशग्रहणस्योभयसम्बन्धेन ङिदुपदेशादनुपदेशा च्चेति पाष्ठभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अन्द्विङोरिति पर्युदासे नोपदेशे ङकारवतो ग्रहणाद्वा । सप्तम्यन्ताद्वतिरित्येव परः सा प्तम्यन्तग्रन्थस्त्वापातत इत्येष निष्कर्षः । अत्र पिच्च ङिन्न ङिच्च

पिश्च भवतीति वाक्यार्थद्वय क्ङितिचेति सूत्रे वर्णितमस्माभिः । भाष्ये तु हलश्च शानाजिति सूत्रे स्थितमेतत् ॥

असयोगाल्लिट् कित् ॥ असयोगात्परोपिल्लिट् कित् स्यात् । निन्यतु विभिदतु । अपित्किम् । बिभेद । असयोगात्किम् । सस्रसे । ङित्त्वे प्रकृते कित्करण यजादीनां कितीति सम्प्रसारणार्थम् । ईजतु ईजु । पूर्वत्रापि कित्त्व कुतो न कृतमि चेत्, वक्तो वक्य इत्यत्र सम्प्रसारणापत्ते । जागृत जाग्रतीत्यत्र गुणापत्तेश्च । ङित्त्वे तु वच्यादीनां कितीत्युक्तेर्न सम्प्रसारणम् । अजाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासान्न गुण । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्व गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । कित्त्वस्यावकाश ईजतु ईजुः । गुणस्यावकाश चेताति ववृते ववृधे इत्यत्र पूर्वविप्रतिषधात्कित्त्वम् ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ आभ्यां लिट् कित्स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्रईधे अथर्वण । बभूव । बभूविथ । इ धे सयोगार्थ ग्रहण भवतेस्तु पिदर्थम् । इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देश । सुट्तिथोरिति वत् । नत्विक्श्तिपाविती का, नलोपापत्ते । अत्र वार्तिकम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिट किद्वचनानर्थक्यमिति । अयमर्थ, इ धेर्भाषायामिजादेश्चेत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु अमन्त्रइति प्रतिषेधाद्यद्यप्याम्नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिट सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्समीधे इति नलोप । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वात् । व्यत्ययाद्वाभुवोपि वुक् नित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते । न च शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि लक्ष्यानुरोधान्नित्यत्वस्याश्रयणात् । शब्दान्तरप्राप्त्या स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या चानित्यतायाः प्रसिद्धान्ते ब

हुधा त्यक्तत्वात् । एषैव सूत्रकृतोपि गति बभूवेत्यत्र वृद्धेर निग्लक्षणतया क्ङितिचेति निषेधासम्भवन वुको नित्यताया एव शरणीकरणीयत्वात् । न च कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अ पि वृद्धेर्निषध । अह बभूवेत्यत्र णित्वाभावपक्षे तथा थलि चरितार्थत्वात् । अत एव यङ्लुकि णल्थलोर्ब्भूव बोभुविथेति नित्यत्वाद्वुकि सिद्धम् । न हि तत्र कित्त्व प्राप्नोति श्तिपा निर्देशात् । तस्मादेतत्सूत्र न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । अत्र काशिका, श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वक्तव्यमिति । य द्यप्येतदिह सूत्रे भाष्ये नास्ति तथापि मणीवादेर्नेति बन्नाप्रामा णिकम् । तथा चात एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलापौ प्राप्ति न लोपस्याभीयत्वेनासिद्धौ सत्यां दम्भेश्चेतिवार्तिकमारब्धम् । आभात्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्छसोरल्लोप इति तपरकरणेनानि त्यत्वाद्वा नेद वार्तिकमावश्यकमिति तु षष्ठे वक्ष्यते । तथा सदे परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुपसख्यानमिति वार्तिकस्य भाष्यकृता परिषस्वजइत्युदाहरण दत्तम् । प्रयुज्यते च । त मिन्दु परिषस्वजइति । एतच्च कित्त्व पिदर्थमपिदर्थे चेति सुधाकर । अपिदर्थमेवेति न्यासकारात्रेयादय । हरदत्तस्तु सन्दिदेह । वस्तुतस्तु न्यासाद्युक्तमेव न्याय्य, इह वृत्तौ षाष्ठभाष्ये चापित एवोदाहृतत्वात् । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे श्रेथतु श्रेथुः । ग्रेथतु ग्रेथु । देभतु देभुः । सस्वजे । सस्वजाते । केचित्तु श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वेति पठन्तः कित्त्व विकल्पयन्तीति हरदत्तमाधवौ । तन्मते ददम्भतुः शश्रन्थतुरित्याद्यपि । सुधा करमते तु णल्यपि श्रेथग्रेथदेभेति । स्यादेतत् । सर्वमतेषु श्रे थतुर्ग्रन्थतुरित्यादि दुर्लभम् । सस्वजइतिवत्सयुक्तहल्मध्यस्थत्वादि ति चेत् । सत्यम् । अत एव एत्वाभ्यासलोपावत्र वक्तव्या

विति हरदत्तः । अत्र मूलं मृग्यम् । तथा सुधाकरमते श्रथिथ, न्यसादिमते शश्रन्थिथेति वदतो माधवस्याप्युक्तौ मूलं मृग्यम् । किन्त्वेवं विप्रतिपत्तावपि थलि चसटीत्यस्याप्राप्तेरविशेषात् । तथा नलोपस्यासिद्धत्वादेत्वाप्राप्तौ वचनमिति माधवोक्तिरपि शिथिलमूला । श्रन्थेतिप्राग्भागे संयोगसत्त्वाद्ग्रन्थेरादेशादित्वाच्चैत्वाप्राप्तेरुद्घटनया नलोपसिद्धत्वासिद्धत्वविचारस्य काकदन्तपरीक्षाप्रायत्वादिति दिक् । कौमाराणां तु सर्वमिदं सूत्रारूढम् । तथा च शर्ववर्मणा सूत्रितम् । अनिदनुबन्धानामगुणेनुषङ्गलोपः । परोक्षायामिनि ग्रश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामिति । अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् । थलि च सेटि । तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां चेति । अत्र निरनुषङ्गैः साहचर्याच्छश्रन्थथेत्यादीति दुर्गसिंहः । एवं स्थिते दम्भेश्चेति वार्तिकभाष्ययोः सामान्यापेक्षज्ञापकतामाश्रित्य दम्भिप्रभृतीनामन्यत्रोक्तं पाणिनीयेपीष्टमिति कथञ्चित्समर्थनीयम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवस क्त्वा ॥ गुधकुषक्लिशिभ्यः क्त्वो रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते इतरेभ्यो नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । वसतिक्षुधोरितीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छस्सश्च ॥ एभ्यस्सश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुदविदमुषाणां रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेस्तु विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छयोस्तु सन्नर्थम् । तावतैव चरितार्थत्वादनिटं क्त्वं किन्त्वविधानं नियामकं स्यादिति न शङ्कनीयम् । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुप्त्वा । सुषुप्सति ।

पृष्ट्वा । पिपृच्छिषति । कित्वाद्ग्रहादीनां सम्प्रसारणं किरश्च-पञ्चभ्य इति प्रच्छे सन इट् ॥

इको झल् ॥ इकः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । ननु चिस्तुकृञ्भ्य सनि कृते गुणं बाधित्वाज्झनेति दीर्घोस्तु किं कित्त्वेन । न च पिपविषतीत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकस्यक्वीति सूत्राज्झलनुवृत्त्या झलादौ सनि दीर्घविधानात् । न चेह गुणमिव ज्ञीप्सतीत्यत्र णिलोपमप्यविशेषाद्दीर्घो बाधेत । कित्त्वे तु सति चिचीषतीत्यादौ कृतार्थो दीर्घो ज्ञीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोपेन बाध्यतइति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्य गुणापवादत्वात् । न च पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोप एव बाध्य इति भ्रमितव्यम् । उभयापवादतासंभावनायामेव तदवतारात् । इह तु णिलोपेन सह येन नाप्राप्तिविरहात् । न च बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपबाधो दुर्वार इति वाच्यम् । स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति निर्देशालक्ष्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिन्ताया एव युक्तत्वात् । न च कुटादौ गु पुरीषोत्सर्गे धुगतिस्थैर्ययोरिति पाठाज्जुगूषति दुधुषतीत्यत्र कृतार्थो दीर्घः परेण गुणेन बाध्येतेति वाच्यम् । उहनेति वक्तव्ये अज्झनेति प्रत्याहारग्रहणस्य निरवकाशत्वात् । न च गमेरिङादेशस्येति वार्तिक प्रत्याख्यातु त्रादिना सम्भवव्यभिचाराभ्यां गमेरूचा विशेषयिष्यमाणत्वादज्ग्रहणसार्थक्यं शङ्क्यम् । एवं हि उतो दीर्घ इत्युक्त्वा इङ्हनोरिति सूत्रयेत् । इणिकोरादेशस्यापि ग्रहणमिति पक्षेपीहनोरिति ब्रूयात् । हना साहचर्याच्चेधातुरेव ग्रहीष्यते न त्विवर्णान्त । यथान्यास पाठेपि हनिसाहचर्याल्लुग्विकरणस्यादेशगमेर्ग्रहणसम्भवाच्च ।

तस्माद्दीर्घविधिना गुणबाधार्थं किंत्त्वेनेति । उच्यते । उ
त्तरार्थमवश्यमिकोझलिति कर्तव्यम् । योगविभाग किमर्थ इ
ति परमवशिष्यते । तत्राज्ग्रहणसामर्थ्यस्य ञीप्स्यमान इत्या
देर्ज्ञापकस्य च पर्यालोचनाक्लेशपरिहारार्थ लक्षणैकचक्षुषो बा
ध्यसामा यंचि ताभ्रम वारयितु योगविभाग इति निष्कर्ष ।
वार्त्तिक तु यथाश्रुताभिप्रायकम् । तद्यथा, इक कित्त्व गुणो
मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् । अनर्थक तु ह्रस्वार्थ दीर्घाणां तु
प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्व दीर्घसश्रयम् । दीर्घा
णां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ अस्यार्थ । इक उत्त
रस्य सन कित्त्व विधीयते गुणो मा भूदित्येवमर्थम् । दूष
यति । दार्घारम्भादिति । गुणो न भविष्यतीति शेष ।
आरम्भवाद्याह । कृते भवेदिति । अय भाव । सनिमामेत्यत्र
मीग्रहणेन मिनोतिमपि ग्राहयित्वा दीर्घ कृतार्थ इति चिचीष
तीत्यादौ कृतेपि दीर्घे गुण स्यात् । दूषयति । अनर्थक त्वि
ति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेषा मा
ग्रहणनैव मिनोतिमीनात्यारपि सिद्धे मीग्रहण तत्र मास्तु । तथा
च दीर्घविधान न कृतार्थमिति भाव । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वे
षु दीघ प्रवर्त्तताम्, न तु दीर्घेषु । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति
न्यायात् । ततश्च बुभूषतीत्यादौ गुण प्रसज्यतएवेत्यर्थ ।
दूषयति । सामर्थ्यादिति । गुणनिवृत्तिरूपप्रयोजनसद्भावाद्दी
र्घाणा दीर्घैर्भाव्यमेव, मोराजीतिवदिति भाव । न चैव दी
र्घेण गुणस्येव ऋदित्त्वस्यापि बाध स्यात्तथा च चिकीर्षतीति
न सिध्येदत आह । ऋदित्त्वमिति । य विधिं प्रतीति न्याया
द् गुण एव बाध्यो न तु ऋदित्त्वमित्यर्थ । ननु तितीर्षतीत्या
दौ तर्हि इत्व बाध्यता, तत्राह । दीर्घाणामिति । इत्वोत्त्वयो

र्हि गुणवृद्धी परत्वाद्बाधिके। ततश्चाज्झनेति दीर्घेण गुणबाधे सत्ये वेत्व लभ्य न तु तत प्राक् । एव च यस्य तु विधेरित्यशो ह्रस्वइव दीर्घेष्वविशिष्ट इति भाव । एव प्राप्ते सिद्धा तमाह । णिलापस्त्विति ॥

हल न्ताच्च ॥ कर्मधारयोयम् । अ न्तशब्द समीपे परभूते वर्तमानो विशेषणमपि निपातनान्न पूर्वनिपतित । इक इति पञ्चम्य न्तमपीह षष्ठ्या विपरिणम्यते तत्सापेक्षोप्य न्तशब्दो नित्यसापेक्षत्वात्समस्यते । इक्समीपाद्धल परो झलादि सन् कित्स्यात् । बिभित्सति । इक किं । यियक्षते । झल् किम् । विवर्धिषते । कथ जिप्सतीति, हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमित्युपपादित निपातएकाजिति सूत्र ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ इक्समीपाद्धल परौ झलादी लिङ् तिङ्पर सिचेत्येतौ कितौ स्त । भित्सीष्ट । अभित्त । इक किम् । यक्षीष्ट अयष्ट। सम्प्रसारण मा भूत्। आत्मनपदेष्विति किम् । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । अकितीत्युक्तेरम् न स्यात् । सिच एवेद विशेषण नतु लिङो ऽसम्भवात् । झलनुवृत्त्यैव लिङ परस्मै पदस्य व्यावर्तितत्वाच्च । हल किम् । चषीष्ट । अचेष्ट । झल् किम् । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट ॥

उश्च ॥ ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । कृषीष्ट । अकृत । झलादी किम् । वरिषीष्ट । अवरिष्ट । लिङ् सिचारितीट् । तङि किम् । अकार्षीत् । ऋ इति वर्णग्रहण च्याश्रि यायात् ॥

वा गम ॥ गम परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट । सङ्गसीष्ट । समगत । समगस्त । कित्त्वपक्षे ऽनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिनानुनासिकलोप ॥

हन सिच् ॥ हन्ते पर सिच कित्स्यात् । आहत । आहसाताम् । आहसत । सिच कित्त्वादनुनासिकलोप । यद्यपि सिज तस्याङ्गस्यात्मनेपद डित्परमस्तीत्यनिदितामित्येव सिद्ध तथापि सिज तस्योपधालोपो नति ज्ञापनार्थमिद तेनामस्तेत्यादि सिद्धम् । न चानिदितामिति पर्युदास शङ्क्य । सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वात् । अन्यथा नुमापत्ते । न च धातुग्रहणेन तद्व्युदास । धातुग्रहणमुपदेश नुम्प्रवृत्त्यर्थमिति कुण्डा हुण्डत्यादिसिद्धये भाष्यएव वक्ष्यमाणत्वात् । न च तासेर्व्यावृत्तये तत् । तत्रापीकारस्योच्चारणार्थत्वात् । न चैव मन्ता हन्तेत्यादावात्मनेपदे उपधालोपापत्ति । आभीयस्य तासेष्टिलोपस्यासिद्धत्वात् । आभात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे तु विकरणप्रयुक्तमुपधात्वमाश्रित्य लोपो नति सामान्यापेक्ष ज्ञापकमस्तु । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा मन्ता हन्तेति साध्यताम् । न वाहतेत्यत्रातो लोप व्यावर्तयितु समानाश्रयत्वप्रयुक्ता ऽसिद्धतापेक्ष्यते , सा च सिच कित्त्व विना न निर्वहतीति कथ ज्ञापकतेति चेन्न । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यानादेव लोपाप्रवृत्ते । जयादित्यस्तु सिच्नास्योरिदित्करणमननुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्याह । तन्मते धातुग्रहणस्य तद्व्यावृत्त्या कृतार्थत्वा नुम्विधावुपदेशिवद्वचन प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणीकरणीयमिति दिक् । यद्यपीह लिङ्सिचावित्यनुवृत्त्या सिद्ध तथाप्युत्तरार्थमवश्यकर्तव्य सिज्ग्रहण स्पष्टत्वार्थमिहैव कृतम् । अन्यथा हि लिङि वधादेशो नित्य घानिषीष्टेति चिण्वदिटि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या वधादेशाभावेपि अझलादित्वान्न कित्त्वमित्यादि व्युत्पादनीय स्यात् ॥

यमो गन्धने ॥ सूचनार्थाद्यमे सिच् कित्स्यात् । उदाय

त । उदायसाताम् । उदायसत । धातूनामनेकार्थत्वात्सूचनेत्र यमिर्वर्त्तते । तच्च परदोषाविष्करणम् । आङोयमहन इत्यात्मनेपद धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वात् । सिच किन्त्वादनुनासिकलाप । ग धने किम् । उदायस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थ । स्वाङ्गकर्मकत्वात्तङ् । उदायस्त कूपाद्रज्जुम् । उद्धृतवानित्यर्थ । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्र थइत्यात्मनेपदम् ॥

विभाषोपयमने ॥ यमे सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । राम सीतामुपायत उपायस्त वा । उदवोढेत्यर्थ । उपाद्यम स्वकरणइति तङ् । ग धनाङ्गे तूपयमने पूर्वविप्रतिषेधेन नित्य कित्त्वमिति नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

स्थाघ्वोरिच्च॥ अनयोरिदादेश स्यात्सिच्च कित्स्यात् ॥ उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । उपा म त्र करणे अकर्मकाच्चेति तङ् । घो । अदित अधित । घुस्थोरितीह वक्तु युक्तम् । यद्यपि जयादित्येन वागम इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवर्त्तित तथापि निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि । गमे परस्मैपदे सिज्नास्ति । अङा बाधात् । लिङ् तु न झलादि । न चात्मनेपदमेवानुवर्त्त्यं झल्ग्रहण त्याज्यमिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रस्याद्यानिषातामिति चिण्वदिटि अतिव्याप्त्यापत्ते । हन्तेस्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यो यमेस्तु यमरमेतीट्सको सतोर्झलादि सिच् परस्मैपदे नास्ति । उपयमे तु नित्यमात्मनेपदम् । स्थाघ्वो परस्मैपदे सिचो लुक् । एव स्थिते हन' सिचसूत्रे यदुक्त वृत्तिकृता आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तइति । तदप्यापातरमणीयमेव । तस्मात्रेथार्व्याख्यानमेव साधु । स्यादेतत् । भाव्यमानस्य सवर्णा

ग्राहकत्वादिति तपरकरण व्यर्थम् । सत्यम् । इश्चेत्युक्तेपि लाघवे विशेषाभावादिच्चेत्युक्तमिति तत्त्वम् । भाष्यमानोपि क चित्स वर्णान् गृह्णातीति कुशकाशावलम्बनेन तु वार्त्तिकम् । इच्च क स्य तकारेत्व दीर्घो मा भूद्दृतेपि स । अन तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृत इति ॥ अस्यार्थ । इच्चेति तकारेत्व कस्य चित् सिद्धये इति प्रश्न । हेतोरपि सामान्यत सम्बन्धित्वनै व विवक्षाया षष्ठी, अन्यथा हेताविति तृतीया स्यात् । अत्र तकारस्येत्वोक्तिरापातत इत्युक्तमेओङ्सूत्रे । यद्वा । तकारमेती ति तकारेत् । तपर इति व्याख्येयम् । तथा च भाष्यम् । कस्य हेतोरिकारस्तपर क्रियतइति । अमूभ्यामित्यादाविव भा ष्यमानोप्या तरतम्याद्दीर्घो मा भूदित्युत्तरम् । कृतेपीति । इच्चेत्य श्चादृतेपि स्थाघ्वोरिति कित्त्वे सति घुमास्थेतीत्वेन सिद्धे विधा नसामर्थ्यादन तरतमोपि ह्रस्वः सिद्धस्तत्किं तपरेणेति पुन प्र श्न । अन तरे इति । असदृशे आदेशे क्रियमाणे ह्रस्व इ व प्लुतोपि स्यात्स मा भूदित्यर्थ । प्लुतश्चेति । विषयविशेषे वा क्यस्य टेरित्यधिकृत्य हि प्लुतो वक्ष्यते । अत एव कुरूनगम न्नित्यादौ स्मृतो, न त्वास्थितेत्यादौ । आटित्वात् । तथा चेष्टाप त्तिर्न कार्येति तपरत्व समर्थितम् । प्राञ्चस्तु अनन्तरे ऽविद्यमा नेपि विशेषे, घुमास्थेतीत्वेन सिद्धेपीति यावत् । प्लुतो मा भूदि त्येतदर्थं दीर्घ स्यान्मोराजीतिवत् । अस्त्वेवमिति चेन्न । प्र श्नाख्यानादिरूपे विषये प्लुतस्येष्यमाणत्वात् । तदेव स्थला न्तरे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमपि तपरत्वमिह दीर्घनिवृत्तिद्वारा प्लु तसिद्ध्यर्थ पर्यवस्यतीति व्याचख्यु । अपरे तु यद्यनेन प्लुतो विधीयते तर्हि यत्राष्टमिकस्य विषयस्तत्राप्यनेनैव स्यात् तस्या सिद्धत्वात् । ततश्च पक्षे ऽनुवाददोष स्यात् । अतो ह्रस्व एव

भविष्यतीति तपरकरणप्रत्याख्यानपरश्चतर्थचरण इति व्याच ख्यु । एतच्च मतद्वयमप्ययुक्तम् । अन त्यस्यापीत्यादिना टिसंज्ञा विरहादिहाप्रवृत्ते । कैयटोपि मतद्वयखण्डनपरतयैव नेय । न्यास हरदत्तादयस्तु आष्टमिकग्र थैर्वेत्त्यादिभिश्च विरोधादुपेक्ष्य भाष्य त्वस्मदुक्त याख्यानुगुणमेव । यदा विषयस्तदैव प्लुतेन भवितव्यमिति योजनया नेह प्लुतस्य विषयोस्तीति ध्वनित त्वादिति दिक् ॥

न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । देवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । क्त्वा किम् । निगृहीति । अत्र वार्तिक, नसेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापका न परोक्षायां सनि झल्ग्रह ण विदु ॥ इत्त्व कित्सनियोगेन रेण तुल्य सुधीवनि । वस्वर्थ किदतीदेशाद् गृहीति क्त्वा च विग्रहात् ॥ अस्यार्थ । पूर्वार्द्धम को ग्रन्थ । तत्रोत्तरार्धान्नत्यपकृष्यते । क्त्वाग्रहण त्यक्त्वा नसडित्येतावतापि योगेनाकित्त्वे कृते गुधित इत्यादौ निष्ठायां नाकित्त्वम् । कुत । अवधारणात् । निष्ठाशीडित्यनेन । शी डादिभ्य एव निष्ठा न किदिति नियमादित्यर्थ । विपरीतनिय मस्तु लक्ष्यानुरोधान्न व्याख्यास्यते । न चैव लिटि प्रतिषेधाज्ज ग्मिवेत्यादावुपधालोपो न स्यादत आह । ज्ञापकादिति । किं त, त्तत्राह सनीति । शिशयिषतइत्यत्र कित्त्व वारयितु क्रियमा णमिकोझलिति झल्ग्रहण ज्ञापयति आतिदेशिकस्य कित्त्वस्य नाय निषेध इति । ननूत्तरार्थ झल्ग्रहण स्या,न्नेत्याह । इत्त्वमि ति । उपास्थायिषातां हरिहरौ भक्तेनेत्यत्र अस्था स आ तामिति स्थिते इत्त्वम्प्राप्तञ्चिणवद्भावश्च । परत्वाच्चिणवद्भावे कृते युक् च प्राप्तइद्विधिश्च । अपवादत्वाद्युकि कृते यकार स्येत्प्रसङ्ग । त वारयितु झल्ग्रहणमिति ज्ञापकभङ्गवादिनो म

मतम् । तन्न । न सेडिति सिचोपि कित्त्वे निषिद्धे तत्सनियोग शिष्टतया इन्त्वस्याप्रवृत्ते । अत्र दृष्टान्तमाह । रेणेति । शोभना धीवानोस्या सुधावेत्यत्रानोबहुव्रीहेरिति ङीपो निषेधे वनोर चेति रेफोपि न भवति, तथेत्यर्थ । भाष्ये त्वभ्युपेत्यापि समाहितमिन्त्वे कृतेपि वृद्धिर्भविष्यतीति । युक्ता हि आकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापीति भाव । जग्मिवानित्यत्र क्वसो किन्त्वनिषेध वारयितु क्त्वाग्रह इति शङ्कते । वस्त्वर्थमिति । दूषयति । किदतिदेशादिति । औपदेशिकस्य निषेधेप्यातिदेशिकेन सिद्ध, तदनिषेधस्य ज्ञापितत्त्वादिति भाव । स्यादेतत् । सयोगान्तष्वातिदेशिककित्त्वाभावादौपदेशिकमेव शरणम् । अञ्जिराजिवानिति यथा । अत्राहु । आनुपूर्व्यात्सिद्धम् । नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजितीट् । कृताद्विर्वचनानामेकाचामिति सिद्धान्तात् । न चेदानीं कित्त्वप्रतिषेध । उपजीव्यविरोधात् । किन्त्वे हि प्रतिषिद्धे नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि एकाच्त्वाभावादिडेव नावतिष्ठेत । किञ्च क्वसोश्छान्दसत्वात्सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्सिद्धम् । एव स्थिते सिद्धान्तमाह । गृहीतिरिति । किन्निवृत्त्यर्थ क्त्वाग्रहणमित्यर्थ । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् । किन्त्वात्सम्प्रसारणम् । एव कुचकौटिल्याल्पीभावयो । निकुचितेति । कित्त्वान्नलोप । उपस्निहिति । कित्त्वान्न गुण । इदानीं क्त्वाग्रहण प्रत्याचष्टे । क्त्वाचेति । विग्रहादिति । योगविभागादित्यर्थ । अय भाव । न सेण्निष्ठाशीङित्यादित्रिसूत्रीं पठित्वा पूङ क्त्वाचेत्यत्र योगो विभज्यते । पूङ परा सेण्निष्ठा कि न्न स्यात् । तत क्त्वा च, सेट् किन्नेत्यनुवर्तत पूङ इति निवृत्तम् । एव चैक क्त्वाग्रहण प्रत्याख्यातम् । योगविभागस्तु पू

वेमेकसूत्रेण सह निमातव्य ॥

निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष ॥ एभ्य परा सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयित शयितवान् । अनुब धनिर्देशो यङ्लु क्निवृत्त्यर्थ । शेशियत । शेशियतवान् । एरनेकाच इति यण् । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयो । भ्वादि' । प्रस्वेदित प्रस्वेदितवान् । यस्तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणइति दिवादिरञित् स नेह गृह्यते । ञि द्वि साहचर्यात् । ञिमिदा स्नेहने । प्रमेदित । प्रमेदितवान् । ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिगृह्यते न तु ञिक्ष्विदा अ व्यक्ते शब्दइति भ्वादिरपि, मिदिना साहचर्यादिति हरदत्त स्तच्चिन्त्यम् । भ्वादिष्वपि मिदे पठ्यमानत्वात् । तस्माद विशेषादुभयोर्ग्रहण न्याय्यम् । प्रक्ष्वेदित । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षि त । प्रधर्षितवान् । सेट् किम् । स्विन्न स्विन्नवान् । आ दितश्चेतीण्निषेध । विभाषाभावादिकर्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञा यते । स किन्त्वप्रतिषेधस्य विषय ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षित मर्षितवान् । क्षमाया किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थ । ति तिक्षाग्रहण ज्ञापक भीमसेनादिकृतोर्थनिर्देश उदाहरणमात्र न तु परिसख्यति ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ उकारोपधाद्धातोः परा भावादिकर्मणोर्विहिता सेण् निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदित, मोदित साधुना । प्रद्युतित । प्रद्योतित । प्रमु दित, प्रमोदितस्साधु' । उदुपधात्किम् । किटितम् । खिटि तम् । भावेत्यादि किम् । रुचितङ्कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । उदुपधाच्छप इति भाष्य, शब्वि[illegible]र्थः । नेह गुषपरिवेष्टने दिवादि । गुधित[illegible] ॥

पूङ क्त्वा च ॥ पूङ परे सेट्क्त्वानिष्ठे कितौ न स्त । नित्योय योग । विभाषयोर्मध्ये पाठात् । पवित । पवितवान् । पवित्वा । क्लिश क्त्वानिष्ठयो, पूङश्चेतीट् । नक्त्वासेडिति सिद्धे क्त्वाग्रहण प्रागुक्तरीत्या योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानार्थम् । सूत्ररीत्या तूत्तरार्थम् । तथा च भारद्वाजीया पठन्ति, नित्यमकित्त्वमिडाद्यो क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । कात्यायनस्तु, इह सेडिति निवर्त्य विकल्प चानुवर्त्य अनिट एव कित्त्व विकल्प्य कित्त्वाभावे पवित पवित्वेत्यादिसिद्धौ कित्त्वपक्षे श्र्युक कितीतीण्निषेधात् पूत पूतवानित्यादिसिद्धौ सत्यां पूङश्चाति सूत्र प्रत्याचख्यौ उत्तरसूत्रे वाग्रहण च । किंत्वस्मि पक्षे उत्तरत्र सेड्ग्रहण मण्डूकप्लुत्यानुवर्तनीयमिति क्लेश । पूर्वकृत क्त्वाप्रत्याख्यान त्विदानीं न सङ्गच्छते मृडमृदेति ज्ञापकाद्वा नक्त्वासेडित्यर्थ साधनीय । न च स्वपिप्रच्छिग्रहणादनिट्कस्याप्यकित्त्व स्यादिति वाच्यम् । तस्य सनर्थत्वात् । अ यथा क्त्व कित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् । इद त्ववधेयम् । पूङ क्त्वाचेत्यत्र सानुब धनिर्देश स्पष्टार्थो न तु पूञो निवृत्त्यर्थ । तत्रेटो दुर्लभत्वात् । इड्विधौ पूङ एव निर्दिष्टत्वात् । नापि यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ । इड्विधावनुब धनिर्देशेन यङ्लुकि पूङोपीडभावात् । यत्तु यङ्लुक्यार्धधातुकस्येडितीड स्त्येव । न च श्र्युक कितीतीण्निषेध । तत्रैकाच इत्यनुवर्तनात् । उक्त हि यङ्विधौ वार्त्तिककृता, एकाचश्चेदुपग्रहादिति । एव यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थमनुब धोच्चारणमिति मतम् । अस्मिन् पक्षे पोपुवित पोपुवितवानिति निष्ठायां भवति क्त्वायां तु गुणे पोपवित्वत्येव । नक्त्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेध । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि यङ्लुकि प्रतिषेध । तस्योत्तरा

र्थत्वात् । अनुब धनिर्देशस्य च मिष्ठायां चरितार्थत्वादत एव क्त्वा च विग्रहादिति वार्तिक सङ्गच्छते । इह किञ्चित्त्र पोऽतीति यायेन प्रकृतेप्युपयोगे हि तद्विरुध्येत। अत एव क्त्वा ग्रहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयोक्तिरापि सङ्गच्छतइति दिक् ॥

नोपधात्थफा ताद्वा ॥ निष्ठेति निवृत्त चानुकृष्टत्वात् । न कारोपधात् थान्तात् फा ताच्च पर सेट् क्त्वा किन्न स्याद्वा । ग्रथित्वा । ग्रंथित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात् किम् । रिफ कत्थनादौ, रेफित्वा । इह रलोव्युपधादिति विकल्पोपि न प्रवर्तते । नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । ननु तृफतृम्फ हिंसायाम् । अत्रा द्य ऋकारोपधत्वात् नोपधग्रहणस्य व्यावर्त्योस्त्विति चेत्, मैवम् । र्अर्फित्वा तृफित्वा तृम्फित्वेति त्रैशब्द्यस्य नोपधग्रहणसत्वास त्त्वयोरविशिष्टत्वात् । सति हि तस्मिन् नक्त्वासेडिति प्रवृत्ते ऋदुपधस्यार्फित्वेति भवति । नोपधस्य त्वस्मिन विकल्पे तृ फित्वा तृम्फित्वति । असत्यापि नोपधग्रहण सर्वत्र प्रकृतविकल्प प्रवृत्तौ सत्यां तदेव रूपत्रयम् ।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ एभ्य सेट् क्त्वा न कित् स्याद्वा । वञ्चु गतौ भ्वादि । वञ्चु प्रलम्भने चुरादि सोपि गृह्यते चुरादीनामनित्यण्य‑तत्वात् । वचित्वा । वञ्चित्वा । उदितोवेति वेट् । इडभावे तु कित्त्वमस्त्येव वक्त्वा । लुञ्च अपनयने । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतेरीयङार्धधातुके वि कल्पित । तदभावे ऋतित्वा अर्तित्वा । सूत्रे उच्चारणार्थ इका रो वञ्चिलुञ्चीति न त्विक् । नलोपप्रसङ्गात् । ऋदिति धातुरेव गृह्यते । न तु ऋद ता । पूर्वसूत्रे तग्रहणेनेह प्रकरणे यत्न विना तद तविधिर्नेति ज्ञापितत्वात् ॥

तृषिमृषिकृषे काश्यपस्य ॥ एभ्य सेट् क्त्वा किद्वा स्या

त्। काश्यपग्रहणं पूजार्थं, वेतिप्रक्रमात्। नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते विकल्पोयम्। तृष पिपासायाम्। तृषित्वा। तर्षित्वा। मृष तितिक्षायाम्, मृषित्वा। मर्षित्वा। कृश तनूकरणे। कृशित्वा। कर्शित्वा। न्यासग्रन्थे तु कृष विलेखनइति क्वाचित्क प्रमादपाठ। अनिट्त्वात्॥

रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात् परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतित्वा द्योतित्वा दिद्युतिषते दिद्योतिषते। द्युतिस्वाप्योरिति सम्प्रसारणम्। रलः किं, देवित्वा दिदेविषति। व्युपधात् किं, वर्तित्वा विवर्तिषते। हलादेः किम्। एषित्वा। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते ओणेरृदित्करणेन सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यज्ञापनात्। सेट् किम्। भुक्त्वा बुभुक्षते। आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्। व्युपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्॥

ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देशः। तत्र न तावदन्ते मात्रिकः। विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति हेः प्लुतविधानात्। नापि मध्ये। सुपिचेति दीर्घविधानात्। द्विमात्रिकस्तु नान्ते। ओमभ्यादानइति प्लुतविधानात्। पारिशेष्यादेकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां क्रमः सिद्धः। यत्तु, घित्त्वात्पूर्वम्भवेद्ध्रस्वः प्लुतोन्ते सन्धितो मतः इति मैत्रेयः। तद्भाष्यादर्शनप्रयुक्तम्। यतः व्यत्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्वं त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम्। ईचाक्रवर्मणस्येत्यत्रेवेहापि सूत्रे केचिदूई इति प्लुतद्योतिकां लिपिं लिखन्ति। तत्प्रामादिकं, दीर्घस्यैवौचित्यात्। तदयमर्थः। उश्च ऊश्च ऊ३श्च

षः, षः काल परिच्छेदको यस्य सोच् क्रमाद्ध्रस्वादिसज्ञ स्यात् । सज्ञाप्रदेश ह्रस्वस्य गुण । हे हरे दीर्घो कित । पापच्यते । वाक्यस्यटे प्लुत । एहि कृष्ण ३ । स्यादेतत् । उकालोच् ह्रस्व इति वाक्यार्थे ह्रस्वेनोकारेणाण्त्वात्सवर्णग्रह स्यात् । मैषम् । एव सति ह्रस्वसज्ञां न विदध्यात् । अच्सज्ञयैव सिद्धे । तस्मात्सज्ञारम्भसामर्थ्यान्नेह सवर्णग्रह । महासज्ञाया अन्वर्थत्वाच्च कालशब्दसामर्थ्याच्च । उरजित्युक्तेपि यथाश्रुते ऽज्ग्रहण व्यर्थम् । उकारस्याच्त्वाव्यभिचारात् । तेन सामर्थ्यादुसदृश इत्यर्थ । सादृश्य च न स्थानत । असम्भवात् । न यत्नत । अव्यभिचारात् । परिशेषात्कालत एवेति सिद्धे कालग्रहण गृह्यमाणेनैव परिच्छेदलाभार्थम् । ह्रस्वनद्याप इत्यादिलिङ्गाच्च । यदि हि लुमत्संज्ञानां लोपसज्ञेव दीर्घप्लुतसज्ञयोर्ह्रस्वसंज्ञा व्यापिका तर्हि किं नद्याब्ग्रहणेन । न च नियमार्थ स ।विध्यर्थत्वे लाघवादिति दिक् । यद्वा । अशब्दसज्ञेत्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्य श दसज्ञायां सवर्णग्रहण नेति व्याख्येयम् । न चैवमुदात्तादिसज्ञाविधानेच्शब्दो न सवर्ण गृह्णीयादिति वाच्यम् । वाक्यस्यटे प्लुत उदात्त इति लिङ्गेनाशब्दसज्ञायामित्यस्यानित्यत्वात् ॥

अचश्च ॥ यत्र ह्रस्वो दीर्घ प्लुत इति शब्दैरज्विधीयते तत्राच इति पद पूरणीयम् । इकोगुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । नत्वलोन्त्यस्य शेषोपवादो वा । तेन शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र शमादिभिरचो विशेषणात् शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । ह्रस्वोनपुसकइत्यत्र त्वज तस्य प्रातिपदिकस्येति व्याख्यानात् । अलो त्यस्य ह्रस्व । अतिरि, अतिनु । नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलम् । वाक्यस्य टे प्लुतउदात्त अत्र टेरच इति व्याख्यानात् । अग्निचित् । सोमसुत् । आजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वसंज्ञया ऽविधाने

इति लभ्यते । नेह, द्यौ पन्था स ॥

उच्चैरुदात्त ॥ ताल्वादिषु भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्प द्यन्ते तत्र ऊर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसञ्ज्ञ स्यात् । प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्त ॥ स्पष्टम् । प्रदेशा अनुदात्तौसुप्पितावि त्यादय ॥

समाहार स्वरित ॥ समाहृति समाहार । उदात्तत्वानु दात्तत्वयोरज्धर्मयोर्मेलनम् । तद्वान् स्वरितसञ्ज्ञ स्यात् । सूत्रे अर्शआद्यच् ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा ल क्ष्यते । प्रकृतत्वादेव सिद्धे तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरि तस्य ग्रहणात् । यद्वा । ह्रस्वग्रहणमविवक्षितम् । तेन स्वरित स्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्ध वा उदात्त बोध्यम् । शिष्ट तु अनुदा त्त परिशेषात् । क्व चित्तु तस्य वाचनिकी एकश्रुति । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यम् । एकाक्षरसमावेशे पूर्वयो स्वरित स्वर । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ अनुदात्त पर शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्त वोच्यते किञ्चित् स्वरि त वाक्षर परमिति ॥ पूर्वयो, उदात्तानुदात्तयो । तस्य, स्व- रितस्य । अर्द्धमात्रा उदात्तादुदात्ततरा स्वतन्त्रोदात्तादुच्चतरेत्य र्थः । अर्द्धमेव वेति द्वितीयव्याख्याभिप्रायम् । दीर्घप्लुतयोर नुरोधेनेदम् । स शेष, उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण । नेत्याह । नचेदिति । उदात्तस्वरितपर विहायेत्यर्थ । अत्राय निष्कर्षः । स्वरितो द्विधा । प्राकृतोप्राकृतश्च । तत्राद्य उदात्ता- दनुदात्तस्येति विहित । तच्छेषस्यैकश्रुतिर्नियता । अग्निमीळे प्रत्यग्ने इत्यादि । गार्ग्यादिमते तु अत्राप्यनुदात्त शेष ।

द्वितीयस्तु सूत्रा तरैर्विहित । तस्याप्युत्सर्गत एकश्रुति शेष । व्यचक्षयत्स्व , तेवर्न तइति यथा । उदात्तस्वरितपरत्वे तु शेषोनु दात्त । क्व वोश्वा ३न्यध्न्यस्य । उदात्तपूर्वस्याप्राकृतस्य पूर्वरू पनिष्पन्नस्य दीर्घस्याप्येवम् । न ये रा । उदात्तपूर्वस्य किम् । पुनस्तेमैषाम् । अत्र विशेषमनुपद वक्ष्याम । पूर्वरूपनिष्पन्नस्य किम् । अस्मि त्स्वे एतत् । अप्राकृतदीर्घान्तरे तु, मध्ये तु कम्प येत्कम्पमित्यादिवचनात् पूर्वोत्तरभागौ नीचौ मध्ये तूदात्त । र थी२वेति । पुनस्ते२मास्वेए२तत् । सर्वत्र च समाहार स्वरित इति पाणिनीय लक्षण निर्बाधम् । तस्यादित इति त्रिषयविवेकस्तु प्रायोवादो विशेषे शिक्षादिभिर्बाध्यतइति दिक् । एव स्थिते अर्धह्रस्वमित्यर्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति वृत्तिग्र न्थ पूर्वापरितोषेणोत्तरवाक्यमवतार्य व्याख्येय । अर्द्धमात्रा दित उदात्ता अर्द्धमात्रा तु अनुदात्ता एकश्रुतिर्वेति वृत्तिग्र थोपि विषयभेदेन व्यवस्थया बोध्य । उभयत्रापि हरदत्तग्र थो मूलापर्या- लोचननिब धन इति सुधीभिराकलनीयम् । इत आरभ्य नवसू त्री इत उत्कृष्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्मादुत्तरत्र पाठ्ये ति प्राश्च । तत्राव्यवधानपर्य त नार्थ किं तूत्तरत्वमात्रम् । नोदात्तस्वरितोदयमित्यत्र निषेधलाभानुरोधेन तदुत्तरत्र अअ इ त्यत प्रागिय नवसूत्रीति फलितार्थ । तेनाष्टमिकस्यापि स्वरि तस्येद विभागकथनम् ,न्य२ग्नि,ये२रा । उत्तरत्राप्युत्कर्षस्य प्रयो जन तत्तत्सूत्रे वक्ष्याम । उत्कर्षे लिङ्ग तु देवब्रह्मणोरिति सूत्रम् । नह्युत्कर्ष विना देवब्रह्मणो स्वरितो लभ्यते त्रिपादीस्थत्वेना सिद्धत्वात् । तत स्वरितात्परमिदङ्काण्डमिति स्थितम् ॥

एकश्रुतिदूरात्सबुद्धौ । सम्बुद्धि सम्बोधना अन्तर्भावित ण्यर्थाद् बुधेः क्तिन् । दूरत्व च प्राकृतप्रयत्नाधिकप्रयत्नसापेक्षोच्चार

णवत्त्वम् । दूरादनुधेयतया बोधनायां करणीभूत वाक्यमेकश्रुति स्यात् । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । स्वराणामविभागे नावस्थानमेकश्रुति । अ त्यस्य तु वाक्यस्यटेरिति प्लुतेनापवा दत्वादेकश्रुतिर्बाध्यते । एकश्रुतिप्लुताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुच्चिताभ्यां दूरात्सम्बोधना द्योत्यते । दूरात्किम् । त्रैस्वर्य मेव । तत्राङुदात्त उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रात् । गच्छेति तिङ्निघात । भोशब्दो निपातत्वादाद्युदात्त शेषयोरामन्त्रितनि घात । एकवचनसम्बुद्धिरिति कृत्रिमा सम्बुद्धिर्नेह गृह्यते । दू रादित्यपादानकारकान्वयाय क्रियाया एवाकांक्षितत्वात् । तेन आगच्छत ब्राह्मणा इत्यादावपि भवति ॥

यज्ञकर्मण्यजप यूङ्खसामसु ॥ यज्ञक्रियायाम त्रएकश्रुति स्यात् जपादी वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्द्धादिव ककत्पति पृथिव्या अयम् । पारेतांसि जि वतोम् । यज्ञकर्मणीत्युक्ते स्वाधायकाले त्रै स्वर्यमेव । अजपेत्यादि किम् । ममाग्नेवर्चोविहवष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगो यथा जले निमग्नस्येत्याहु । युक्त चैतत, जप मानसे चेति धातोर्व्यवजपोरनुपसर्गे इत्यपि जपशब्दनिष्पत्ते । रूढश्चायमकरणमन्त्रेषु यत्रजपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः । अत एव याजुषत्वादुपांशुप्रयुज्यमानानामपि इषेत्वेत्यादीनां ज पत्वाभावादेकश्रुतिर्भवत्येव । शाखाछेदनादिकं प्रति तेषां करणत्वात् । अकरणीभूतो मन्त्र इत्य ये । न्यूङ्खानाम षोडश ओ काराः तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्ता त्रिमात्राश्च । इतरे त्रयोदशानुदात्ता अर्धोकारा । एतच्चाश्वलायनेनं चतुर्थेहनीति खण्डे स्फुटीकृतम् । वृत्तौ तु षडोङ्कारा इति प्रायिक पाठ तत्र षट्त्वे मा तत्त्वे च मूला तर मृग्यम् । गीतिषु सामाख्येति जैमिनिः । पविश्व संमित्रिण दह । विश्वमत्रिण पाप्मान सन्दहेति सम्बन्ध ।

एशब्दो गीतिपूरण । निपात इत्यन्ये ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कार । यज्ञकर्मणि वषट्कार उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते तुल्यार्थत्वात् । द्वावपि हि देवतासम्प्रदानस्य दानस्य द्योतकौ । वौषडित्येव तु नोक्तम् । प्रतिपत्तिलाघवेपि मात्रागौरवात् । कारग्रहण ज्ञापक समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चै शब्दोधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्त्तत । तेन क्रियाप्रकर्षादामुप्रत्यय । उदात्ततरो भवतीति फलितोर्थ । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेरिति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादे प्लुत उदात्तो विहितस्तदपेक्षया अयमुदात्ततरोन्त्यस्य विधीयते । द्वयोरप्ययमुदात्ततर इत्येके । तदा याज्यान्तापेक्ष प्रकर्ष । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहु । तत्रोदात्तमात्र प्रथमस्य सिद्ध द्वितीयस्यानेन विधीयते । अत्र प्रकर्षाविवक्षापक्ष एव प्रबल । वषट्कारोन्त्य । सर्वत्रोच्चैस्तराम्बलीयान् याज्याया इति सूत्रितत्वात् । सामस्याग्न विही वौषट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ छ दसि एकश्रुतिर्वा स्यात् । पक्षे त्रैस्वर्यम् । सम्प्रदायाव्यवस्थितो विकल्पस्तेन बह्वृचानां स्वाध्यायकाले सहितायान्त्रैस्वर्यमेव । ब्राह्मणे त्वेकश्रुति । शाखान्तरेष्वपि यथासम्प्रदाय व्यवस्था । अत्र त त्राद्वृत्त्यादिना अछन्दसीति नञ्प्रश्लेषाद्भाषायामपि ऐच्छिको विकल्पो बोध्य. । तथा च दाण्डिनायनादिसूत्रे भाष्यम् । एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनामेत्यादि । अत एवाभियुक्तानां च विरुद्धस्वरकतत्पुरुषबहुव्रीह्याद्याश्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माण सङ्गच्छते । अल्प बुसानामातेति, श्वेतो धावती तिंच द्व्यर्थ वाक्य मिति परिपश्यन्ते ।

भाष्यमपि । काव्यप्रकाशेपि वेदइव लोके स्वरो न विशेषा ऽध्यवसायहेतुरिति । किमर्थं तर्हि ह्मल्युपोत्तम विभाषाभाषायामिति सूत्रमिति चेत्, त्रैस्वर्येण प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभायेति गृहाण । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं कुर्वं सूत्रकारोपि तन्त्रादिकमभिप्रैति । यत्तु वृत्तिकृन्मतं विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । छन्दसीत्युक्तेपि तन्निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपादिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोपवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति परत्रैव जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नन्वा किञ्च छन्दोग्रहणेन । एतेन ऊहितानामच्छन्दस्त्वात्तत्र सावकाशस्य मन्त्रेषु परेण बाधः स्यादिति हरदत्तोक्तं प्रत्युक्तम् । सिद्धान्तेपि अनूहितेषु परत्वादस्य प्राप्तिमाशङ्क्य यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति स्वोक्तिविरोधात् । यदपि हरदत्तेनोक्तम्, जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव ग्रहणमिति पक्षे विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यादिति । तदपि इन्द्रशत्रुप्रस्तावे दूषितमस्माभिः । यदपीह वृत्तिकृता अग्निमीळइत्याद्यप्येकश्रुतावुदाहृतं तत्सकलाऽध्यापकसम्प्रदायविरुद्धं, छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापादकञ्च । छन्दसि व्यवस्थितोऽन्यत्रैच्छिक इति विकल्पयोर्वैषम्यं सूचयितुं हि तत् । न च लोके विकल्पस्य वृत्तिकृतानुक्तत्वादसाम्प्रदायिकत्वं वाच्यम् । भाष्यादिसम्मतेरुक्तत्वात् श्वेतइत्यादेर्वृत्तिकृतापि तत्रतत्रोदाहृतत्वाच्च । इतः इत्यस्य बूडिदमित्य तोदात्तता श्वेत इति तु एकोदात्तमिति कथं स्वरानुसरणे तत्र स्यादिति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्या

ब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत। द्वयोरप्यामन्त्रितायुदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्त । द्वितीयस्य आष्टमिको निघातस्तु न भवति आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवदिति पदात्परत्वाभावात् । ततः प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात् । ये तु देवा ब्रह्माण इति सामानाधिकरण्येन व्याचक्षते । त मते विभाषित विशेषवचने बहुवचन मिति पक्षे विद्यमानतया द्वितीयस्य निघात । प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु वकारस्यैव । तथा च भाष्य, देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति । देवा ब्रह्माण इति द्विः पाठ. । उदात्तौ द्वावेको वेति विकल्पाभिप्रायेण । तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृतसूत्रे ब्रह्मग्रहण न कर्तव्यम् ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुति स्यात्संहितायाम् । इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोश्च भवत्येव । संहिताग्रहण ज्ञापकमन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति तेन तिङ्ङतिङ इति निघातः पदपाठेपि भवति । अग्निमीळ,पुरोहितमित्यादौ त्ववग्रहेपि भवत्येकश्रुति । यथा स धीयमानानामित्यतिदेशात् । इतिशब्दात्परस्य तु पुरुहूत इति पुरुहूत इत्यादौ न भवति परिग्रहे त्वनार्षान्तादिति प्रातिशाख्ये विशेषवचनात् । एवमन्वेतवाइत्यादावपि । पद्यदीस्तु द्व्युदात्तानामिति निषेधादिति दिक् ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर. ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तथाभूतस्यानुदात्तस्य अनुदात्ततर स्यात् । अग्निम् । कन्या । स्यादेतत् । इम मे इति मन्त्रे शुतुद्रि शब्दस्य पादादित्वेन निघाताभावादाद्युदात्ततया तस्मिन्परे सरस्वतीतिकारस्य

सन्नतर इष्यते एकश्रुतिरेव तु प्राप्नोति । नवसूत्र्या उत्कर्षेणासिद्धतया सन्नतरायोगात् । उक्त हि । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति । सत्यम् । नमुने इत्यत्र नेति योगविभागान्न दोष ।देवदत्तन्यङ्ङित्यत्र तु यचीचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यञ्चत्यकारस्य स्वरित पूर्वस्य सन्नतर प्राप्ति नासिद्ध । प्रकरणे उत्कर्षात् ॥

स्वरसूत्रप्रसङ्गात्फिट्सूत्राणि व्याख्यायन्ते ॥

फिषोन्त उदात्त ॥ फिष् इति प्रातिपदिकस्य प्राचां सज्ञा। फिषो त उदात्त स्यात् । उच्चै ॥

पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानाम त उदात्त स्यात् । पाटला । लघाव त इति प्राप्ते । अपालङ्क वृक्षविशेष । इहापि प्राग्वत् । अम्बार्थ , माता। उनर्वन्न तानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । सागर समुद्र , लघाव तइति प्राप्ते ॥

गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गह गृहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । अत एव पर्युदासाज्ज्ञापकाच्छाला शब्द आद्युदात्त ॥

गुदस्य च ॥ अ त उदात्त स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्य । स्वाङ्गशिटामद तानामित्य तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । तलष्टाप् ॥

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ नित्यस्त्रीलिङ्गस्य धकारयकारपूर्वो यो त्याच् स उदात्तः । अ तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया। माया। जाया। या तस्या त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । बहिषष्टिलोपो यञ् चेति यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्।विषयग्रहण किम् ।इभ्या क्षत्रिया। यतोनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु या तस्यान्त्यात्पूर्वमि

ति मध्योदात्त ॥

खा तस्याऽश्मादे ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नख
स्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखानाम यवाग्वादि पा
कार्थं याज्ञिकैर्निर्मितो भाण्डविशेष । तस्य कृत्रिमत्वात् खय्यु
वर्णकृत्रिमाख्याचेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदु खयोर्न
ञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादे किम् । शिखा मुखम् । मुखस्य
स्वाङ्गशिटामिति नञ्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्व शिखायास्तु
दीर्घा ततया स्वाङ्गशिटामित्यस्याप्राप्तावपि अश्मादेरिति प
र्युदासेनाद्युदात्तत्व ज्ञाप्यते । तथा च शीङ खो निह्रस्वश्चेति
उणादिषु नित्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव शरणम् । शङ्खो नि
धौ ललाटास्थ्नीति कोशादस्थिवाचकस्य स्वाङ्गशिटामित्या
द्युदात्तस्याव्याप्त्या चरितार्थस्याश्मादेरित्यस्य ज्ञापकत्वायो
गात् ॥

बहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्त स्यात् ।
अतिशयेन बहुलो बहिष्ठ । नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते । बहिष्ठैरश्वैः
सुवृता रथेन, यद्बहिष्ठ नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्त. ।
सवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाध्यते । सप्ताति. । अ
शीति, । लघावन्ते इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् ।
अभ्यर्णानामभूथस्यायो । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र बा
ध्यते ॥

दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्त. स्यात् । साधौ किम् ।
व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तो यथा स्यात् ।
अर्थान्तरे तु लघावन्तइति गुरुरुदात्त । दक्षिणः सरलोदारपर
च्छन्दानुवर्त्तिष्विति कोश ॥

स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणो

दात्तौ स्त । दक्षिणो बाहु । आख्याग्रहण किम् । प्रत्यङ्मु खमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥

छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिण । इह पर्याये णाद्यन्तावुदात्तौ ॥

कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ वर्णानान्तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते न्तोदात्तो विधीयते । कृष्णाना व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभ । मृगाख्यायां तु । कृष्णो रात्र्यै ॥

वा नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अय वा कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषि ॥

शुक्लगौरयोरादि ॥ नित्यमुदात्त स्यादित्येके । वेत्य नुवर्त्ततइति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तद र्शनात् ॥

अङ्गुष्ठोदकबकवशाना छन्दस्य त. ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वा ङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेन्तोदात्तार्थ आरम्भ. । वशाग्रहण नियमार्थम् । छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्तेत्याहु ॥

पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्त स्यात् वा भाषायाम् । भाषामात्रविषय सूत्रमिद प्रागेकादशभ्योच्छन्दसि झल्युपोत्तम विभाषाभाषायामित्यादिवत् । पृष्ठम् ॥

अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्त स्यापवाद ॥

अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्त स्यात् । आश्लेषानुराधादीनां लघावन्तइति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानां इष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिकेत्यत्राप्य तोदात्तौ नेत्याहु ॥

घृतादीनाञ्च ॥ अ त उदात्त । घृत मिमिक्षे । आकृतिगणोयम् ॥

ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अ त उदात्त स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुर । वयसि किम् । ज्येष्ठ, श्रेष्ठ । कनिष्ठाल्पिष्ठ । इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥

बिल्वतिष्ययो स्वरितो वा ॥ अनयोर त स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्त ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथम पाद ॥

अथादि प्राक् शकटे ॥ अधिकारोयम् । शकटिशकट्योरिति यावत ॥

ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ आदिरुदात्त स्यात् । वलि तनु ॥

नब्विषयस्यानिस तस्य ॥ वनेन वा य । इसन्तस्य तु सर्पि । नब् नपुसकम् ॥

तृणधान्यानाञ्च द्व्यषाम् ॥ द्व्यचामित्यर्थ । कुशा । काशा । माषा । तिला । बह्वचान्तु गोधूमा ॥

त्र सख्याया ॥ पञ्च चतस्र ॥

स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥ शिट् सर्वनाम । कर्ण । ओष्ठ । विश्व ॥

प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ कवर्गात् पूर्वमादिरुदात्त । काक, वृ

क । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । उदकम् ॥

खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ खयि परे पूर्वमादि उवर्ण मुदात्त स्यात् । क दुक ॥

ऊनवन्नन्तानाम् ॥ उन, वरुण वोरिशादसम् ॥ स्वसार त्वा कृणवै । वन् । पीवान मेषम् ॥

वर्णाना तणतिनिता तानाम् ॥ आदिरुदात्त । एत । हरिण । शितिः । पृश्नि । हरित् ॥

ह्रस्वा तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्जं ह्रस्वा तस्यादिभूत ह्रस्वमुदात्त स्यात् । मुनि ॥

अक्षस्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्त । तस्य नाक्ष । देवने तु अक्षैर्मा दीव्य ॥

अर्धस्यासमद्योतने ॥ अर्द्धो ग्रामस्य । समेंशके तु अर्द्ध पिप्पल्या ॥

पीतद्र्वर्थानाम् ॥ आदिरुदात्त । पीतद्रु सरल ॥

ग्रामादीनाञ्च । ग्राम ॥ सोम । याम ॥

लुब तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ स्फिग तस्येति पाठा तरम् । स्फिगिति लुप प्राचां सज्ञा । चञ्चेव चञ्चा ॥

न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ एषामुपमेयनाम्नां नादिरुदात्त । ताल इव ताल । मेरुरिव मेरु । व्याघ्र । सिंहः । महिष ॥

राजविशेषस्य यम वा चेत् ॥ यमन्वा वृद्ध । आङ्ग उदा हरणम् । अङ्गा प्रत्युदाहरणम् ॥

लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वो सतो बह्वष्कस्य गुरुरुदात्त । कल्याण । कोलाहल । इह गुरूणा मध्ये य आदिरित्यर्थोऽभिमेत । तेन वृषाकपिरि

त्यत्र व्यपदेशिवद्भावेनादिभूते सिद्धम् । तेन वृषाकप्यग्नीत्यादिसूत्रस्था वृत्त्यादिग्रन्था न विरुध्यन्ते ॥ क्रीतवत्परिमाणादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थाश्च सङ्गच्छन्ते । न चैवमन्यतो ङीषिति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थो विरुध्यतइति चेत् । सत्यम् । आदिशब्द इह नान्वेतीत्येव सारम् ॥

स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयाणामादिरुदात्तः । स्त्रीविषय । मल्लिका । वर्ण । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वोस्त्येषान्तेक्षुपूर्वा । तरक्षु ॥

शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम् ॥ पूर्वं लघूदात्त स्यात् । कुक्कुट । तित्तिरि ॥

नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्व न । वसन्त । कृकलास ॥

धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्त । कान्त. । श्यामाका । षान्त । माषा ॥

जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥ केकय ॥

हयादिनामसयुक्तलान्तानामन्त पूर्वं वा ॥ हयिति हलः सज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकल । असयुक्तेति किम् । मल्ल ॥

इगन्तानाञ्च द्व्यषाम् ॥ आदिरुदात्तः । कृषि. ॥

इति द्वितीय पादः ॥

अथ द्वितीय प्रागाषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकार ॥

त्र्यचां प्राङ् मकरात् ॥ मकरवरूढेत्यत प्राक् त्र्यचामित्यधिकार ॥

स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादी वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ॥ ललाटम । कुर्वादीनान्तु, कपोल । रसना । वदनम् ॥

मदिनाञ्च ॥ त्र्यचां द्वितीयमुदात्तम् । मलय । मकर ॥

शादीनां शाकानाम् ॥ शीत या । शतपुष्पा ॥

पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादप । आतप । लघ्वादीनान्तु । अनूपम् । द्व्यचान्तु नीपम् ॥

युतान्यण्य तानाम् ॥ युतादित्रितया तानां द्वितीयमुदात्तम् । युत, अयुतम् । अनि, धमनि । अणि, विपणि ॥

मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्त ।मकर । वरूढ इत्यादि॥

छ दसि च ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भ । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीय वोदात्त ज्ञेयम् ॥

कर्दमादीनाञ्च ॥ आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । कर्दम ॥

सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ आदिर्द्वितीय तेशब्दश्चेति त्रय पर्यायेणोदात्ता । सुगन्धितेजना ॥

नप फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादन फलम् ॥

यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् ॥ कुलाय ॥

आन्तस्य च नालघुनी ॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्त । सनाथा सभा ॥

शिशुमारोदुबरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च ॥ अन्त्यात् पूर्वमुदात्त द्वितीय वा ॥

साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्त वा । साङ्काश्यमित्यादि ॥

ईषा तस्य हयादेरादिर्वा ॥ हयादेईलादे । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥

उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावत्हृदय हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ एषामादिरुदात्त स्यात् ॥

महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चत् ॥ आदिरुदात्त । महिषी जाया । अषाढा उपधाति ॥

इति तृतीय पाद ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षर पर्यायेण ॥ उदात्तम् ॥ शकटि । शकटी ॥

गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षर क्रमेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मण । अन्यत्र गोष्ठज पशु । कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त ॥

पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेष क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥

धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ एषाञ्चतुर्णा धूम्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानु । मुञ्जकेश । कालवाल । स्थालीपाकः ॥

कपिकेशहरिकेशयोश्छ दसि । कपिकेश । हरिकेश ॥

न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ स्पष्टम् । यङ्डुत्तान । व्यचक्षयत्स्व ॥

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादि ॥ स्वरित स्यात् ॥

तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त ॥ स्वरित स्यात् । तिलानां भवन क्षेत्र तिल्यम् । यतोनाव इति प्राप्ते ॥

बिल्वभक्ष्यवीर्याणिच्छ दसि ॥ अ तस्वरितानि ॥

त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्व पश्यन् । नभ ताम यके समे । सिमस्मै ॥

सिमस्याथर्वणे ऽन्त उदात्त ॥आथर्वणइति प्रायिकम्।तत्र दृष्टस्येत्येवपर वा।तेन वासस्तनुते सिमस्माइत्यृग्वेदेपि भवत्येव ॥

निपाता आद्युदात्ता ॥ स्वाहा ॥

उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥

एवादीनामन्तः ॥ एवमादानामिति पाठा तरम् । एव एव नूनम् । सह । ते पुत्र सूरिभि सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्यस इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चि त्यम् ॥

वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तपदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥

चादयोनुदात्ता ॥ स्पष्टम् ॥

यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा । पादान्ते किम् ? यथा नो अदिति करत् ॥

प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पटुपटु ।

शेष सर्वमनुदात्तम् ॥ शेष नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थ । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पदम् ॥ प्रासङ्गिक समाप्य प्रकृतमनुसराम ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्यय ॥ एकाल् प्रत्ययो य सोपृक्तसज्ञः स्यात् । सज्ञाप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्यादयः।एकेति व्यर्थम्।निपातएकाजित्येकग्रहणेन वर्णग्रहणेजातिग्रहणमिति ज्ञापनेपि अल्ग्रहणसामर्थ्यादेवेह व्यक्तिपरत्वात् । किञ्च सूत्रमवेद व्यर्थम्। अपृक्तप्रदेशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धे । न च सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचक्षाणः सुरा इत्यत्र धात्ववयवस्य सस्य लोप स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया गतार्थत्वात् । विभक्तिसाहचर्याच्च । यथासूत्रारम्भेपि तिसाहचर्यात्सेरपि तिङ एव ग्र

हृणादभैत्सीदिति सिचो न भवति। वेरपृक्तस्येत्यत्र तु वकारेका रयोरन्यतरमनुनासिकमाश्रित्यापृक्तग्रहणं प्रत्याख्यास्यत एव ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ समानाधिकरणाव यवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः पुंवत्कर्मधार येत्यादयः। समानाधिकरणे पद आश्रयत्वेन स्तोस्येत्यर्शआद्य च्। यदि तु पूर्वकालैकेति प्रकरणस्यान्ते कर्मधारयश्चेति कृत्वा तत्पुरुषानुवृत्त्या पर्याये लब्धे चकाराद्गतिश्चेत्यादाविव समु च्चयः साध्यते तदेदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ समासविधायकं शा स्त्रं समासः। तादर्थ्यात्। समस्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या वा। तत्र प्रथमया यन्निर्दिश्यते तदुपसर्जनं स्यात्। द्वितीयाश्रितादिभिः कृष्णाश्रितः। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थम्। लोके ह्यप्रधानमु पसर्जनमाहुः। तेन राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यत्रोभयोः षष्ठीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि राजैवोपसर्जनं न तु कु मारी। तेन कुमारीशब्दस्य न पूर्वनिपातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। न च राज्ञः कुमारीति प्रथमान्तेनैव विग्रह इति भ्र मितव्यम्। मूलाभावात्। तथा च तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्त मीति सूत्रे परमे कारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबलेन समाहितं भाष्ये। अनेकमन्य पदार्थइति सूत्रेपि भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेतत्। प्रथमान्तेनैव विग्रह इति नियमो नास्तीति परिनिष्ठितविभक्त्यैव विग्रहस्योचितत्वा च्च। अत एव पूरणगुणेति समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनि षेधोपि सङ्गच्छते। अत एव चैकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युस्य त्रिषयलाभः। स्यादेतत्। उक्तरीत्या सूत्रभाष्यादिस्वरसा न्न्यायाच्च द्वितीयाद्यन्ततया परिनिष्ठितस्य प्रथमान्तेन विग्रहो

नास्तीत्येवोच्यताम् तत्किमुच्यते नियमो नास्तीति । सत्यम् । अस्ति तत्राप्यालम्बनम् । तथाहि । राजकुमार्या इत्यादे परिनिष्ठितस्यार्थप्रदर्शनपरे लौकिके विग्रहवाक्ये प्रकृतिभागमात्र व्याख्येय न तु समासोत्तरविभक्तिरपि। नहि षष्ठी षष्ठ्या व्याख्येया किन्त्वनुवादमात्र तत् । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रव्याचिख्यासायां प्रथमया विग्रह केन वार्यते। अत एव हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीमित्यादिप्रयोगा सङ्गच्छ ते । मातेति प्रथमान्तेन समासे बाधकाभावात् । अत एव पचतीति पाचकस्त पाचकमित्याद्यपि सम्यगवेति दिक्। तस्माद् द्वितीयाद्य तस्य परिनिष्ठितस्य प्रथमया परिनिष्ठितया वा विग्रहो न तु तदुभयभिन्नयेति निष्कर्ष । स्यादेतत् । यत्र वर्थसज्ञेय याच कवृन्दारको गोगर्भिणीत्यादिषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातो न स्यादिति चेत् । वृ दारकनागकुञ्जरै पूज्यमान चतुष्पादोगर्भिण्येत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमानिर्देशस्यान्यार्थत्वाददोष । तस्मात्सति सम्भवे व्यवस्थापकम वर्थत्वमिति स्थितम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ अर्थाधिकारादिह समासार्थमलौकिक विग्रहवाक्य समास । तत्र विशेष्यसमर्पके पदे प्रयोगभेदादनेकविभक्तियुक्तापि यन्नियतविभक्तिक तदुपसर्जनसज्ञ स्यात्पूर्वनिपातेतरास्मि कार्ये। अतिक्रा तो मालामतिमालः । इत्यतिका तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण सकलविभक्तियोगेपि मालाशब्दस्य द्वितीयानियमात् सज्ञायां सत्यां गोस्त्रियोरिति ह्रस्व। एव निष्कौशाम्बिरित्यादि । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् । नेह । अर्द्ध पिप्पल्या अर्धपिप्पली। न वेव पञ्चखट्वी न सिध्येत् । सत्यम् । अत एव सज्ञापूर्वकतया व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वार्द्धपिप्पली साधयित्वा षष्ठ्यन्तेति वार्त्तिक नारब्धव्यमिति प्रा

माणिका । वस्तुतस्तु एकदेशिसमासविषयकोय निषेध । न चात्र प्रमाणाभाव ।पञ्चखट्वीति द्वितीयभाष्यस्य प्रमाणत्वात्॥

इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ डित्थादी यव्युत्पन्नान्युदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकम् । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु बहुपटव इत्याद्यर्थमिदम् । न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाह । पचतकीत्यादावतिव्याप्ते । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कमिग्रहणेन सिद्धे कसग्रहणेनैव ज्ञाप्य । ज्ञापिते च तत्राप्यनेनैव सञ्ज्ञा सिध्यति । न चेतदेव ज्ञापकम् । बहुचूपूर्वे कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत्किम् । धन वनमित्यादौ प्रतिवर्ण सञ्ज्ञा मा भूत् । स्यादेतत् । विशिष्टरूपोपादानविषयतया अर्थवत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धम् । न चाधाते यावक इत्यादौ इड्कनौ निरर्थकावपि धातुप्रत्ययौ स्त इति वाच्यम् । अडादिव्यवस्थायै इड एवार्थवत्त्वस्वीकारात् । स्वार्थिकानाञ्च प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वात् । न चेद कल्पनामात्रमिति वाच्यम् । डित्थादावपि तथात्वात् । उक्त हि । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्ध त्व वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥ कल्पिताभ्यामिति हि तदर्थ । वस्तुत पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवद्ग्रहण इह तु स्पष्टार्थम् । अधातु किम् । अहन् । नलोपो मा भूत् । न च सुपोधात्विति धातुग्रहणात् धातोर्नेय सञ्ज्ञेति वाच्यम् । श्येनायते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्यय किम् । पच

तीति तिपो मा भूत् । सुपोप्येवम् । न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थ्यम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानामिति । न च तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम् । अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्वञ्च प्रशंसार्थः । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं मा नामनुरोधात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवन्त एते प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतान्तद्धितानां चार्थोस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः स । भित् । छित् । अत्राधातुरिति पर्युदासे प्राप्ते कर्त्ता हर्त्ता, अत्र तद्धितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते, सन्निहितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते नतु समासग्रहणकृतो नियमोपि । तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्य न भवति । ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोपि बाध्येत । विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादन्याया बलारात्तद्धितनियमोपि न बाध्येतेति चेत् । सत्यम् । आद्ये एवेह पक्षः । न च वाक्येतिप्रसङ्गः । शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात् । अतिशये मतुप्स्मरणात् । वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपर इति पक्षे तु मध्येपवादन्यायात् सर्वेष्टसिद्धिः । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेपि पुरस्तादपवादन्यायादिष्टसिद्धिरिति दिक् । तद्धित । औपगव । अत्रानेन पूर्वेण वा संज्ञा नियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एवं समासेपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वा

च्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थानां तर्हि कथं सञ्ज्ञेति चेत्, धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण । असूर्यललाटयो रित्यादिना हि समासउपपदे कृद्विधीयते । उपपदञ्च महासञ्ज्ञाकरणबलाद्विभक्त्यन्तमेव । न चैवमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ प्रत्यया न्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम्। अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्ते । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात्प्रकृते समासग्रहणं नियमार्थं सद्वाक्यस्य सञ्ज्ञां निवर्तयतीति स्थितम् । नियमश्च सजातीयापेक्ष । यत्र पूर्वो भाग पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्न तादृशस्य समुदायस्य चेत्स्यान्तर्हि समासस्यैवेति । षड्विधेपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन बहुच्पूर्वस्यास्त्येव सञ्ज्ञेति बहुपटव इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि चित सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति चित्स्वरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्ते । अन्यथा तु जसेवोदात्त स्यात् । उत्तरश्चेत्यादि किम् । हरिष्वित्यादेरनेन व्यावृत्तिर्मा भूत् । एवमस्तु, को दोष इति चेत् । शृणु । तथासति ज मवानित्यादौ तद्धितान्ते विध्यर्थं तद्धितग्रहणं स्यात् राजानावित्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन वार्यताम् । न तावदनेन नियमेन, पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्धितग्रहणेन, तस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वायोगात् । न च सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं प्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हारिष्वितिवत् प्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि ङ्याब्ग्रहणं ज्ञापकम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययभा

वानापन्नसघातविषयको नियम इत्यपि सुवच तथापि सरूप सूत्रे समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थ योजयितुमिद गौरव माद्दतम् । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्धितग्रहण नियमार्थमेव । भेदससर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भाव । भेदे परस्परपरिहारेण प्रयोगे सति य ससर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेद ससर्गो वा द्वय वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तद्ग्रथ । बहुच्समासयोर्वैरूप्यालाभात् । यद्वा । सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्थ प्रत्ययग्रहण सामर्थ्यात्तद तपरम् । तद्धितग्रहण तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेपि राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादे सञ्ज्ञा दुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुक् स्यादिति चे मैवम् । जहत्स्वार्थायामानर्थक्यात् । अजहत्स्वार्थायामपि पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्साहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् । प्रशसायां हि मतुबित्युक्तम् । एव घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव पदयो सहभूतार्थता । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-बोधकत्वाच्च । घटावित्यशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थ समासग्रहण किं न स्यादिति चोद्य प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरात्या अर्थवत्त्व वृत्तिमत्त्व तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहण विध्यर्थम् । तद्धितग्रहणमपि तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षति । तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बहुपटव इत्यस्य सुसाधत्वात् । किन्त्वस्मि पक्षे सिद्धान्तविरोध मूलकेनोपदश पचतकीत्यत्रातिप्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथाश्रुता प्राचां ग्रन्था दुष्टा एवेत्यवधेयम् । नि

पातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्याति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकता, भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु सञ्ज्ञा स्यादेव । भुवोवुगिति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासापत्ति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशस्यानित्यतयांवडंशे प्रवृत्तावपि सञ्ज्ञांशे अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋऌक्सूत्रे उपपादितम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्व स्यात् । श्रीप कुलम् । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यान्नेह । काण्डे । कुड्ये । इह त्वन्तादिवच्चेत्यातिदेशेनास्ति प्राप्ति । न च द्विकपक्षे वारिणीइति व्यावर्त्त्यं कृतार्थतोति वाच्यम् । तत्रापि प्रातिपदिकमित्यस्यानुवृत्त्या सिद्धे सामर्थ्यस्य सुवचत्वात् । लक्ष्यानुरोधेन पक्षा तरस्यैव सुग्रहत्वाच्च । यद्वा कार्यकालपक्ष प्रत्ययान्तस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेध चाश्रित्य समाधेयम् । न चैव ब्रह्मब धुरित्यत्र स्वादयो न स्युरिति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वश्रूरित्यत्रेव तत्सिद्धे. ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ उपसर्जन यो गोशब्दस्तादृगेव च यत्स्त्रीप्रत्ययान्तन्तद् तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्व स्यात् । चित्रगुः । निष्कौशाम्बिः । उपसर्जनस्य किम् । सुगौ । राजकुमारी । स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययग्रहणान्नेह । अतिलक्ष्मी । अतिश्रीः । कथ गोकुल राजकुमारीपुत्र इति चेत् । शृणु । उपसर्जनस्य ससबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थ प्राति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेदं ह्रस्वत्वम् ।

प्रति गुणीभावेपि गां प्रत्यतथात्वात्। कुमार्याश्च पुत्र प्रति गुणीभावेपि राजान प्रत्यतथात्वात् । शास्त्रीय चेहोपसर्जन गृह्यते । कृत्रिमत्वात् । अत एव प्रत्ययमात्रस्य तथात्वासम्भवात्तद्‌न्तलाभ । यदि तु लौकिकमुपसर्जनत्व गृहीत्वा प्रत्यय एव विशेष्येत तदा हरीतक्या फलानि हरीतक्य इत्यत्राति व्याप्ति स्यात् । स्पष्टञ्चेदमुपमानानिसामान्यवचनैरिति सूत्रे भाष्ये । अथ कथ राजकुमारीमतिक्रान्तोतिराजकुमारिरिति । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्युक्ततया राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यवेहि । अतिक्रान्तम्प्रति ह्यसावुपसर्जन न तु राजानम्प्रतीति विवेकः । अत्रत्यः कैयटस्त्वापातत इत्यवधेयम् । अत्र वार्त्तिकम् । ईयसो बहुव्रीहौ पुवद्वचनमिति । ईयसन्ताद्य स्त्रीप्रत्ययस्तद्‌न्ता तो यो बहुव्रीहिस्तत्र ह्रस्वो नेत्यर्थ ।गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो विहितः। तत्र पुसि यथा स्त्रीप्रत्ययान्तता नास्ति तथेह बोध्यमित्येव वचनव्यक्त्या ह्रस्वाभाव पर्यवस्यति । बव्ह्य श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । ईयसश्चेति कब्निषेध. । बहुव्रीहौ किम् । अतिश्रेयसि ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लुक् तावत्प्रत्ययस्यैव सम्भवति।न तु तद् तस्य । अत एवोपसर्जनमिह लौकिकम्, न तु पूर्ववच्छास्त्रीयम् । असम्भवात् । न हि प्रत्ययमात्र शास्त्रीयमुपसर्जनम् । आमलक्या. फलमामलकम् । नित्यवृद्धशरादिभ्य इति मयटः फले लुक् । ततोनेन गौरादिङीषो लुक् । इह पूर्वसूत्रस्यावकाशो निष्कौशाम्बि । अस्यावकाश आमलकम् । पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र तु परत्वाल्लुगेव ॥

इद्गोण्या ॥ गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोपवाद् । पञ्चभिर्गोणीभि क्रीत पट पञ्चगोणि । दशगोणि । गोणीशब्द परिमाणवचन आवपनवचनश्च । तत्राद्यात्प्राग्वतेष्ठञ् । द्वितीयादार्हीयष्ठक् । तयोरध्यर्धेति लुक् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ प्राचामिद सूत्र दूषणार्थं पाणिनिरनुवदति । लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचन स्त । पञ्चाला क्षत्रिया पुल्लिङ्गबहुवचनविषया । तेषा निवासो जनपद पञ्चाला । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ते तद्राजा । तद्राजस्य बहुषु । ततस्तस्यनिवास इत्यणो जानपदे लुप् । लुपि किम् । लवणस्सूप । ससृष्टे । लवणाल्लुक् । व्यक्तिवचने किम् । हरीतकी पञ्चाला इत्यादिष षष्ठ्या अतिदेशो मा भूत् । समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुप । नियमार्थमिदम् । मथुरा पञ्चाला । उत्तरपदस्यैवेति नियमान्नेह । पञ्चालमथुरे । बहुवचनस्य किम् । गोदौ ग्रामो मथुरा च गोदमथुरा । पूर्वपदस्य द्वित्वातिदेश स्यादेव ॥

विशेषणानाञ्चाजाते ॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजाते किम् । पञ्चाला जनपद । गोदौ ग्राम । कथ तर्हि पञ्चाला जनपदो रमणीय इति । जातिविशेषणत्वाद्दिति गृहाण । पञ्चालविशेषकत्वे तु रमणीया इति भवत्येव । स्यादेतत् । लुपोन्यत्रापीद तुल्यम् । बदरावृक्ष इत्यत्र सूक्ष्मकण्टका सूक्ष्मकण्टक इति प्रयोगयोर्विशेष्यभेदेन व्यवस्थास्वीकारात्, तत्किं सूत्रेण । सत्यम् । गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति सूत्रार्थ । तथाहि । जातिभिन्नानि यानि विशेषणानि तेषां युक्तवत् विशेष्यवद्दित्यर्थ । गुणवचनानामित्यु-

द्घोषेपि जातिभिन्न गुणशब्दाथ । तदुक्तममरेण। स्त्रीदाराद्यैर्य द्विशेष्य यादृशै प्रस्तुत पदै । गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्त स्य भेदका इति ॥ सामा ये नपुसकस्य न्यायप्राप्तस्यापवादो यम् । तेन शुक्ल पटा इति न भवति । अनित्यश्चायमतिदेश । सस्कृतभक्षा इत्यादिलिङ्गात् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था। हरीतक्या दिषु व्यक्ति ॥ नियमार्थमिदम् । तेन वचन न युक्तवत् । हरी तक्या फलानि हरीतक्य । गौरादिङीषन्तादनुदात्तादेश्चेति लुप् । खलतिकादिषु वचनम् ॥ अयमपि नियम एव । खलति कस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि । खलति को वरणादि । मनुष्यलुपि प्रतिषेध ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे वि शेषणानां प्रतिषेध । लुब तस्य तु भवत्येव । चञ्चा तृणमय पु मान् । स इव चञ्चाभिरूप । सज्ञायामिति कन् लुम्मनुष्यइति लुप् । चर्मविकारविशेषोवध्रिका । स इव वध्रिका दर्शनीय । तदिह द्वे वार्त्तिके आद्यस्य तृतीय तु द्वितीयस्यापवाद इति स्थितम् । इद त्ववधेयम् । इहाभिरूपदर्शनीयपदयोर्विशेष्यलिङ्गे प्रतिषिद्धे नपुसकत्व प्राप्नोति । भाष्यकारीयोदाहरणसामर्थ्यान्न भवतीति ॥

तदशिष्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ तत् युक्तवद्वचनम् । अशि ष्यम्, अकर्तव्यम् । कुत । सज्ञाना प्रमाणत्वात् । अय भाव । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिका । तन्निवासेपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नाम्नीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधानाच्च । किं तु सज्ञाशब्दा एते । ते च यल्लिङ्गसख्यतया लोके प्र सिद्धास्तत्र प्रमाणभूता एव । तदर्थप्रमाणका इत्यर्थ । यथा आ पो दारा वन गृहा सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेनुशासनमा-रच्य तदर्थमपि मास्तु । किञ्च ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ लुबप्यशिष्यः । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति । कुत, योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात्, अप्रतीते । तथा चात्र तस्यनिवासो ऽदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेनेत्यर्थ ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शन स्यात् ॥ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येद प्रमाण बोधक स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोग जनपदे पञ्चालशब्द । न च भूतपूर्वगति । क्षत्रिययोगाद्देशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भाव । अतोक्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ प्रत्ययार्थ प्रधानमित्येवरूप वचनमपि अशिष्य कुत अर्थस्य लोकत एव सिद्धे । आख्यातस्य क्रियाप्रधानतया व्यभिचाराच्चेत्यर्थ ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ अतीताया रात्रे पश्चार्द्धेन आगामिन्या पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसो ऽद्यतन । विशेषणमुपसर्जनमित्यादिक्रमेण काल उपसर्जन च पर्वाचार्यै परिभाषित तत्रापि तुल्यम् । अशिष्यत्व समानमित्यर्थ । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भाव ॥

जात्याख्यायामेकस्मि बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ब्राह्मणा पूज्याः । ब्राह्मण पूज्यः । एकोप्यर्थो वा बहुवदित्यतिदेशाद्विशेषणादपि सिद्धम् । बहूनां वचन बहुवचन प्रतिपादनमिति व्याख्यानाच्चातिदेश फलित ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते ऽस्मदो बहुवचन वा स्यात् । वय ब्रूम । पक्षे अह ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति

वा । सविशेषणस्य प्रतिषेध । पटुरह ब्रवीमि। कथ तर्हि त्व रा जा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इति भर्तृहरि । अत्रो न्नतत्वस्य विधेयत्वाद्भवत्येव । अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्प्रति षेधस्येति हरदत्त । भाष्ये त्वेतत्सूत्र प्रत्याख्यातम् । तथाहि । अहकारावच्छिन्नेध्यस्तानाञ्चक्षुरादीन्द्रियाणा तत्तादात्म्याद हमुल्लेखगोचरता भेदाभेदप्रतीतिश्च । अह शृणोमीति व मम श्रोत्र शृणोतीत्यपि व्यवहारात् । तत्र चक्षुरादीना बहुत्वाद्भे दस्वातन्त्र्ययोर्विवक्षायां वय ब्रूम इति सिद्धम् । अभेदमात्रविव क्षायां तु एकवचनम् । न च गौणता । गौरोहमित्यादीनां यावद्व्यवहार बाधाभावात् । एतेन पुष्यादिगुरावेकेषामिति वृ त्तिकारेण पठितमपि गतार्थम् । त्व गुरुर्यूय गुरव इत्यस्यो क्तरीत्या सिद्धे । अत एवाचार्या कथय तीत्यादिलौकिकप्र योगोपि सङ्गच्छते ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे ॥ द्वयोरित्यनुकर्षाद् द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्त कार्य वा विधीयते । तेन विशेषणेपि सिद्ध, पूर्वे फल्गु यौ पूर्वा फल्गु य । पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वा प्रोष्ठपदा । नक्षत्रे किम् । फल्गु यौ माणविके । फल्गु योर्जाते इत्यर्थ । फल्गु यषाढाभ्या टाणाविति ट । टित्त्वान्ङीप् । एकस्या तु तारायां नेमौ शब्दौ प्रयुज्येते । उद्भूतावयवभेदे समुदायएव निरूढत्वात् । सूत्रे तु नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचन नक्षत्रे यद्यभि धीयेते इत्यर्थात् ॥

छ दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ द्वयोरेकवचन वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू वा । लोके तूद्भूतावयवस मुदाये निरूढत्वाद्द्विवचनमेव । गाङ्गताविव दिव पुनर्वसू ॥

विशाखयोश्च ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रमि द्राग्नी देवता ।

पक्षे विशाखे। छ दसीत्यनुवृत्तेर्लोके विशाखेइत्येव। अमरस्तु राध विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचननियम नेच्छति। सूत्र तूदासीनम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्व द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम् ॥ छ दसीति न सम्बध्यते पूर्वत्र चकारेणानुकृष्टत्वात् । एतदर्थ एव हि पूर्वत्र योगविभाग । तिष्य एक । पुनर्वसू द्वौ । तेषां द्वन्द्वो बव्हर्थे । तत्र बहुत्व द्वित्ववद्भवतीत्यतिदेशो ऽयम् । तिष्यपुनर्वसू उदितौ । तिष्यपुनर्वसू इति किम् । विशाखानुराधा । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवका । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्रेण युक्त काल इत्यण् लुबविशेषे । ततो जातार्थे सं धवेलादिसूत्रेणाण्। तस्य श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् । माणकवृत्तिरय द्वद्वो न तु नक्षत्रवृत्ति । न चाय गौण । यौगिकत्वात् । ननु नक्षत्रइत्यनुवृत्त्या सिद्धमेतत् । किं पुनर्नक्षत्रग्रहणेन । अत्र भाष्यम् । पर्यायाणामपि यथा स्यादिति । तस्याय भाव । तिष्यपुनर्वस्वो शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रशब्दानां द्वद्व इति व्याख्यानात् । पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति । स्यादेतत् । यथा भावेचाकर्मकेभ्य इत्यकर्मकश्रुत्या तरङ्ग द्रव्यकर्म निषिध्यते न तु बाहिरङ्ग कालादि कर्म तथा तरङ्गस्य कालस्य व्यावृत्त्या बहवास्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रा ता इत्यादे सिद्धावपि माणवकस्य बहिरङ्गस्य व्यावृत्तये पुनर्नक्षत्रग्रहणमस्तु । यद्वा । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योग विभज्य देशान्तरस्थमपि तिष्यस्य कार्य नक्षत्रएवेति व्याख्यास्यते । तेन तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति सिद्धम् । तस्माद्बहिरङ्गव्यावृत्त्या योगविभागेन वा कृतार्थ नक्षत्रग्रहण कथ पर्यायग्रहणार्थ स्यात् । उच्यते । अकर्मकशब्द श्रुत्यैव कर्म व्यावर्त्तयन् मुख्यम तरङ्गमेव व्यावर्त्त

यतीति युक्तम् । नक्षत्रशब्दस्तु स्वार्थार्पणप्रनाड्या अर्थान्तर व्यावर्त्तयन्नविशेषात्तुभौ व्यावर्त्तयतीति नाद्य फलम् । नापि द्वितीयम् । पुष्यार्थवचनस्यावश्यकत्त्वात् । अत एव पक्षद्वये प्यपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम् । द्वन्द्वइति किम् । यस्ति ष्यस्तौ पुनर्वसू येषा ते तिष्यपुनर्वसव । तिष्याद्य एव वि पर्ययविषया इह बहुव्रीहिणोच्य ते । अतो भवत्यय नक्षत्रस मास न तु द्वन्द्व । बहुवचनस्य किम् । इद तिष्यपुनर्वसु । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवत् । न्यायसिद्ध चेदम् । प्राण्यङ्गादीना स माहार एवेति हि नियम । न तु विपरीत । चार्थेद्वन्द्व इति पृथग्विधानात् । प्रकृतसूत्रे बहुवचनग्रहणाच्चेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते । अ नैमित्तिकत्त्वेनान्तरङ्गोयमेकशेष सुबुत्पत्ते प्रागेव कृत ता व त्प्रातिपदिकानां प्रवर्त्तते । हरिणी मृगी हरितवर्णा च । तयो सहविवक्षायां हरिण्यौ हरिण्य । क्षितिक्षान्त्यो क्षमा । वासोन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्निति श्रीहर्ष , श्रियौ नरेन्द्रस्य निरी क्ष्य तस्येति च । सकृच्छ्रुतात्सकृदर्थे प्रत्यय इति मते शब्द सारूप्येपि द्वन्द्व स्यात् । अथापि तन्त्रेणानेकार्थताभ्युपगम्यते एवमपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वार । आरब्धे त्त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहात् द्वन्द्व स्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य द्वन्द्वापवा दकतेत्युक्तंच । इकोगुणवृद्धीत्यस्य अलोन्त्यापवादकतोति पक्षे ऽपवादशब्दस्येत्थमेव व्याख्यातत्त्वात् । अत एव घटौ घटा

इत्यादी यथाहोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेक व्यक्तिबोधोद्देश्यकस्यानेकविशकलितशब्दप्रयोगस्य घटोय घटोयमिति बहुशो दर्शनेन तद्वदेव सहविवक्षायां घटावित्यादि द्वन्द्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति वार्त्तिक दृष्ट्वा नानार्था एवेहोदाहरणमिति भ्राम्यन्त परास्ता । न च पदार्थतावच्छेदकभेदाभावाद्घटावित्यादौ द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एकशेषे च विशेषणत्व प्रयोगोपाधित्व वा । समाहारद्वन्द्वे तु प्राधान्येन भानमित्य यदेतत् । न चैवमपि घटकलशावित्यादिद्वन्द्वापत्ति । विरूपाणामपि समानार्थाना मिति वार्त्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौत्र एवायमर्थ । रूप्यते बोध्यते इति रूपम्, अर्थ समान रूप येषामिति स रूपा । ज्योतिर्जनपदेति समानस्य सभाव । सरूपाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्व व्यापारायोग व्याक्यापरिसमाप्ति यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रा ततया तुल्यास्यप्रयत्नमिति वत्स्वस्मिन्नपि प्रवृत्ते । एतद्विषयविवेचन तु अइउणित्यत्रैव कृतम् । अत एव जननीवाचिनो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृज तस्य च एक शेष निषेद्धु प्रवृत्ते मातृमात्रो प्रतिषेध' सरूपत्वादिति वार्त्तिके स्वान्तर्गते मातृमात्रोरित्यत्रापि निषेधप्रवृत्ति । नन्वर्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवाद । अन्यथा जननीवाचिनोरपि निषेधापत्ते, तत्कथ शब्दरूपपरे स्वान्तर्गते निषेधप्रवृत्तिरिति चेत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशादिति गृहाण । सूत्रमते तूत्तरसूत्रादेवकारोत्रानुकृष्यते । तेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानात्परिच्छेतृवाचिनश्चाप्तृमिति सर्वनामस्था

ने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभाव । न च वाचानिकैक शेषविरहेपि श्लिष्टरूपकस्थलइव तन्त्रन्यायाश्रयेण पाक्षिक एक शेषो मातृमात्रो स्यादेवेति वाच्यम् । या येकविभक्तौ सरूपा ण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् । न चैव घटघटाविति पा षाक्षिक दुर्वारमिति वाच्यम् । त त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन सरूपा णामेकशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कु म्भकुम्भौ मातृभ्यां चेति पाक्षिकमनिष्टत्रितय प्राप्त सूत्रेणा नेन वार्यते । घटावित्यादिसिद्धिस्तु स्यादेवैतद्विनापि हि । जा तिपक्षे व्यक्तिपक्षेपीति निष्कर्षसग्रह । स्यादेतत् । देवदेव इत्यादावपि तर्ह्येकशेष प्राप्नोति । न चैकविभक्ताविव्यनेन तद्वारणम् । तस्य सारूप्योपलक्षणत्वादेकशेषस्य चानैमि त्तिकत्त्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणता ब्रूषे, तथाप्यनिस्तार । देवदेव इत्यत्रापि षष्ठीसमासादुपरि एकवि भक्ते सत्वात् । अन्तर्वर्तिन्योस्तु लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा भावात् । अत्राहु । सहविवक्षायामेव एकशेष । इतरेतरयोग द्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्ये तरान्वय स तथाभूतो विषय । उक्तञ्च । अनुस्यूतेव भि न्नानामेका प्रख्योपजायते । यदा सहविवक्षा तामाहुर्द्वन्द्वैकशेष योरिति ॥ अयञ्च विषयनियमो ऽभिधानबलाल्लभ्यते वृ द्धोयूनेत्यादिसूत्रेषु सहयोगे तृतीयाया प्रयोगाच्च । यद्वा । पूर्व सूत्रात् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वावगम । तेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानादुक्तविषयनियमसिद्धि । न च द्वन्द्वे कृतइत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । स्वरसमा सान्तादिदोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्य माणत्वात् । एतेन सारवसारवोर्मिज इति श्रीहर्षप्रयोगोपि

ख्याख्यात । सरव्यां भवा सारवा । ते च ते आरवसाहि ताश्चाति कर्मधारये सहविवक्षाविरहात् । विद्व मानसराजहंसे त्यादिश्लिष्टरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो न तु सौत्र एकशेष । सहविवक्षाविरहात् । सारव इत्यत्रापि तथा स्यादिति चेत् । पक्षे एवमेव । तावतापि उभयप्रयोग स्य निर्वाहत्वात् । न चैवं समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशास नात्पाक्षिक घटघटमित्यादि दुर्वारमेवति वाच्यम् । तत्रानभि धानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अस्तु वा तत्राप्येकशेषप्रवृत्ति । न चैव नपुसकतापत्ति । समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मण इत्यादित्या दौ सकलव्यक्तिसङ्ग्रहो भविष्यतीति प्रतिव्यक्तिलक्षण नाव र्तनीयम् । एकवच्चास्या यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चे त्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव वारणीयौ । उत्सर्गत सख्याशब्देष्येवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेक शेष इष्ट एवेति दिक् । एव स्थिते सूत्रारम्भपक्षेपि बहुशो ऽन- भिधानस्यैवाश्रयणाद् घटघटावित्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरा सार्थं सूत्रारम्भेणेत्याशयेन भगवता एकशेषप्रकरण प्रत्याख्या तम् । न चैव पितरावित्यत्र मातु श्वशुरावित्यादौ श्वश्र्वादेश्च प्रतीति कथ स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भेपि तौल्यात् । य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत्, तर्हि द्विवचनाद्यु पाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्तिर्निरूढ लक्षणा चेति फलितोर्थ । तथा च लोकव्यवहारादेव तद्ग्रह सम्भवे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमग्निचिदित्यादौ क्विबाद योपि प्रत्याख्यायतामिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन तुगाग

मप्रातिपदिकसञ्ज्ञाद्यर्थं तदारम्भात् । तदेव सरूपाणा विरूपाणा च सर्वमकशेष मत्वाचक्षाणेनापि भगवता सरूपसूत्रमात्र तु शास्त्रीये व्यवहारे सञ्ज्ञापरिभाषादिवद्विनापि सहविवक्षामेकशेष विधातु भविष्यतीत्याशयेन द्विर्वचनेचीत्यत्र एकशेष इति भाष्येभिहितमित्ति दिक् । आरभ्यमाणे तु सूत्रे यद्यपि षट् पक्षा सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव त्रयस्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथाहि । पृथक्सर्वेभ्यो विभक्तौ परत एकशेष । एकवचनान्तानाञ्चाकृतद्वन्द्वानां वा समुदायादेकविभक्तौ वा युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति षट् पक्षा । तत्राद्ये एकशब्द समानपर्यायस्तथा च वृक्ष स् वृक्ष स् इति स्थिते आद्ययोर्निवृत्तौ स् स् वृक्ष स् इति स्थिते सयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति व्याख्याने मध्यमस्य सोर्लोप । सयोगान्त यत्पद तदन्तस्येति व्याख्याने तु हल्ङ्याब्भ्यादिलोप तत्रापि सुतिसीति प्रत्यये प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे त न कस्य चिल्लोप । सर्वथापीष्टरूप न सिध्यत्येव । आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तु स् वृक्ष स् स् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्ष स् स् इति स्यात् । तथा वृक्षा अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवण स्यादिति दुष्ट एव प्रथम पक्ष । द्वितीये तु वृक्ष स् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् । द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणञ्च स्यात् । तृतीये तु द्वन्द्वे इति अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धुं शक्यते तथापि अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वम तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्ते कृते यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्त पद स्यात् । परशेषे त्वन्तोदात्त स्यात् । इष्यते त्वाद्युदात्तम् ‘अशे क्वनिब्व्युत्पादनात् । यो अश्वेभिर्वहतेविभवोत्र इवा इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किञ्च ऋक्च ऋक्च ऋचावि

त्यत्रा तरङ्गत्वाद्दकूपूरिति समासा ते कृते विभक्तेरकारेण व्यव धानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि समासभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात् । स्वरूप तु व्यवदधात्येव । समासार्थोत्तरपद स्यावयव इति भाष्यमतेपि विरूपत्त्वादेकशेषो दुर्लभ । विरू पाणामपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋ च इत्यस्य शेषे टापि ऋच ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एव पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे स्यात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्राण्यङ्गानां समाहार एवेति नियमात् । अपि च सर्वे षामित्यादौ द्वन्द्वेच विभाषाजसीति प्रवर्त्तेत । अत एव विरूपै कशेषो न कृतद्व द्वानां तेषामित्यादौ त्यदादीनिसर्वैरित्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात्तदेव त्रय पक्षा दुष्टा इति स्थितम् । सिद्धान्तस्तु त्रेधा । तथाहि । राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसज्ञा तावदास्ति । मिलितेनार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्समुदायाना समासग्रहण नियमार्थमित्युक्ते कथमेतदिति वाच्यम् । नियमस्य सजातीयविषयकत्त्वेन यत्र समुदाये पूर्वो भाग पद तत्रैव प्रवृत्ते । अत एव बहुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्त्व भवत्येवेत्युक्तमर्थवत्सूत्रे । तथा चैकाङ्गद्विर्नेच न्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्ति । तावताप्यवयवानां सख्या वयेनानुग्रहसम्भवात् । तथा च समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेष । रामकृष्णावित्यादौ तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्ति प्राप्ता तथापि द्वन्द्वविधा वनेक सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन्पक्षे मातृमात्रोरपि एकशेषः प्राप्त । एकविभक्ताविल्यस्यावृत्त्या एवकारस्य चानुकर्षणेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानान्न भवति । यद्वा युगपदाधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचना

न्तानामेकशेष । द्वंद्वोप्येवम् । अजहत्स्वार्थायां हि वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावभिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि । न चा यतरवैयर्थ्यम् । परस्परसमभिव्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा च द्वंद्ववृत्ते प्रागेकैकार्थतावगमेपि वृत्तावुभयाभिधानात्प्रत्येकं द्विवचनाद्युत्पत्ति । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानवृत्तिरिति सिद्धान्तात् । तथा च रामश्च कृष्णश्चेति लौकिकवाक्यस्यादूरविप्रकर्षेण विग्रहतया प्रदर्शनेपि अलौकिकद्वन्द्वैकशेषयो प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति प्रविशति । तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोपि निर्बाध एव । अथ वा उपक्रमएव यथा व्याख्यात तद्रीत्या अनैमित्तिक एवैकशेष । तथा च पक्षत्रय स्थितं सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम् । उक्तपक्षत्रयमध्येपि समुदायादेकविभक्ताविति पक्षस्तावत् दुष्ट एव मातृमातारावित्यत्रातिप्रसङ्गं वारयितु एकविभक्तावित्यस्य सरूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आवश्यकत्त्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्त्वायोगात् । आवृत्तौ मानाभावात् फलाभावाच्च । न च पय पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्ति फलम् । सहविवक्षायामित्यस्य द्वंद्वग्रहणबलेनावश्यवाच्यत्त्वात् । अन्यथा पय पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्ते । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भैक्षमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिक्षा ३ आम् अ इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोपीति लुकि कृते लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचनतापक्षोपि दुर्बल । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । तथा च द्वितीये भाष्यम् । सेय युगपदधिकरणवचनता दु खा च दुरुपपादा चेति । तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्याम । तस्मात्प्रागुक्तषट्पक्षीमध्ये ऽनैमित्तिकत्वपक्ष

एव प्रबल । इतरे पञ्चापि हेया इति तदभिप्रायकतयैव सूत्र व्याख्यातम् । पचतीत्यादौ तु धातोर्द्व्यादिप्रसक्तिरेव नास्ति यद्वाक्यशेषो मृग्येत । न च मिलिताल्लडादिप्रसङ्ग । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव कर्तृद्वये लद्वय कर्तृबहुत्वे लकारबहुत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्ते । लस्येत्यत्र जातिविवक्षया लद्वयस्य तसादय बहूना तु झिथादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु वर्तमामाने लडित्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणान्न कश्चिद्दोष । अत एव वृक्षवृक्ष सिञ्चतीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थ विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गावित्यादावपि पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकाप्रत्ययास्तु बहव । सर्वेषा प्रकृत्यर्थाविनाभिधायितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गर्गयशब्दस्य शेष । न च पक्ष यशब्दमात्रस्यापि तदापत्ति । विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । न च विनिगमकाभाव । अणुरपीति यायेन स्पष्टप्रतिपत्तिसामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यञ इत्यपि व्यक्त्यैक्य विवक्षितम् । प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्ति । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेष । उभयथा यञ त यद्बहुष्विति लुक् । न चैव काश्यपस्य प्रतिकृति काश्यप । तत प्रतिकृतीना सहविवक्षाया काश्यपा इत्यत्रापि अज त बहुषु वर्त्ततइति लुक् स्यादिति वाच्यम् । यस्कादिभ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवृत्ते । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्र तथापाहि ऋषिप्रजन एव गोत्र विवक्षितमिति स्त्रीपुसाभ्यान्नञ्स्नञाविति सूत्रे कैयट । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन सख्यया कर्मभेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेशात्सख्यया कर्मभेद स्यादित्यधिकरणे सप्तदश प्राजापत्यानित्युदाहृत्य, कि त्वय तद्धितान्ता

नामेकशेष कुतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धित सञ्ज्ञतिरिति वदतां भट्टानां ग्रन्थोपि व्याख्यातः । ण्यप्रत्यया न्तानामेकशेष । ण्यप्रत्ययान्तानामेव वेति तदाशयात् । कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येषामिति कृतैकशेषयच्छब्देनोप स्थापितानां तद्धितसङ्गतिस्ताद्धितवाच्यता । तथा च मिलिता नां देवतासम्बन्ध बोधयितु लौकिकविग्रहे येषामिति निर्देश । वृत्तौ तु देवतावद्वाचकस्य तद्धितस्यैकशेष इति मिलितेषु पशुषु देवतान्वयादेको याग । अग्नीषोमीय इत्यादौ मिलितयोर्देव तायामभेदान्वये यथेत्युदाहृतवार्त्तिकस्योत्तरार्धेर्थोऽध्यवसेयः । युक्त चैतत् । प्रत्ययार्थबहुत्व हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तत्कृत चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेदित्युत्तरवार्त्तिकस्यानुगुण्यात् । स्यादेतत् । प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभे दश्चेह सम्बन्ध आग्नेयादाविव स्थितिरिति पक्षे देवतावतां साहित्य लभ्यते न तु सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरिष्यतइति पक्षेपि एकप्रत्ययोपात्तदेवतान्वय स्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत्सत्यम् । प्रदेयएव शक्ति प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहाराद्देवतायां निरूढलक्षणेत्याशयनाय ग्रन्थो नेय । केवलादेवतावाची तद्धितोग्ने समुच्चरन्नित्यादिग्रन्थास्तु मतान्तराभिप्रायेण नेया । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समा नार्थतालाभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्व स्वीकार्यमेवेति वाच्यम् । ययय इत्येषा मेकविभक्ति प्रति प्रकृतित्वाभावे ऽपि विभक्तौ परत सारूप्यसम्भवेन सरूपैकशेष एवेत्याशयात् । प्र कृतमनुसरामः । स्वरभिन्नानां यस्योत्तर स्वरविधि स शि ष्यतइति वक्तव्यम् । तेन पूर्वोदाहृते हरिण्यावित्यत्र ङीबन्त स्य पित्त्वादनुदात्तप्रत्ययकस्य शेष । न तु जातौ पुयोगे वा

यो ङीष् तद तस्य प्रत्ययस्वरेणा तोदात्तस्य । ननु वर्णादनुदा त्तादिति ङीष तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणा तोदात्तता स्या देवेति चेत् । भ्रान्तोसि । उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात् । वर्णाना न्तणातिनिता तानामिति फिट्सूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात् । त दुक्त वर्णादनुदात्तादिति । तथा मीमांसते इति मीमासक । लित्स्वरेण मध्योदात्त । मीमांसामधीते मामांसक । क्रमादि भ्यो वुन् । नित्स्वरेणाद्युदात्त । उभयो सहविवक्षाया माद्यु दात्त । उभयो सहविवक्षायामाद्युदात्त शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षा । अक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्त । देवनाक्षे तु फिष इत्यन्तोदात्त । य द्वा । अशेर्देवने इति प्रत्यया तत्वादन्तोदात्तः । शकटावयव बिभीतकयोस्तु घञ तत्वादाद्युदात्त । अत एव प्राचेयामेति सूक्ते अक्षकितवनि दामस्तावअक्षस्याहमेकपरस्येत्यादयाक्षेशब्दा बहवो तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते । तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथा वयवपरत्वादाद्युदात्त । उभयो सहविवक्षाया तु आद्युदा- त्तस्य शेष । इद्रियवाचिना क्लीबेन सहविवक्षायान्तु नपुस कमनपुसकेनेति अक्षमक्षाणीत्याद्यूह्यम् । न वचेतनानां देवतानां कथ पुनपुसकादिव्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धमवय वसस्थानविशेषात्मकलिङ्ग तावन्न व्याकरणे आश्रीयते । दारान् इत्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथ लिङ्गात् त्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च । कि न्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वायि । अयमर्थः इय व्यक्तिरिद वस्त्वितिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिन्नेव लिङ्गे शक्त कश्चित्तु द्वयो क श्चित् त्रिष्वित्ति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णेयम् । कुमारब्राह्मणा

दिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ता लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथम यथा कुमारी कुमार इत्यादय प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । करेणुरिभ्या स्त्रीनेभइत्यमरस्याप्ययमेवार्थ । न चैव पशुनेतिपुंस्त्व विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोष कथ योज्य । पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । छागो वा म त्रवर्णादिति षष्ठा ल्याधिकरण यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्य । छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातित्रयामित्येके । उक्त च हरिणा । तिस्रो जातय एवैता केषां चित्समवस्थिता । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरिति भाष्ये तु स्त्रियामितिसूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् । सस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्तत । सस्त्याने स्त्यायतेर्ड्ट् स्त्री सूते सप्रसवे पुमान् ॥ उभयोर तर यच्च तदभावे नपुंसकमिति ॥ अयमर्थ । सस्त्यान स्त्री । सत्वरजस्तमोलक्षणाना गुणानाम पचय । प्रसवो गुणानामुपचय । स एव पुमान् । सूतेर्धातो सप्सकारस्य पकारादेश इत्यर्थ । सूङो ड्डुमसुन्निति माधव । यत्तूज्ज्वलदत्तेन यातेर्डुमसुन्नित्युक्तम् । यच्च पुंसोसुङिति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातर्मकसुन् ह्रस्वश्चेति सूत्र पठित तदुभयमपि भाष्याननुगुण तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृश तन्नपुंसकम् । नभ्राण्नपादिति निपातनादिति भाव । तथा च स्थितिमात्र नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुंसकलिङ्ग सर्वत्रमेति सिद्धा त । स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्च शुक्त्यादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि वर्त्त तइत्यवधेयम् । स्वकृतान्त इति । कृता

न्तौ यमसिद्धा ताविस्यमरः । वैय्याकरणसिद्धा ते इत्यर्थे ॥

वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषः ॥ वृद्धो गोत्रम् । अपत्यम त हित वृद्धमिति पूर्वाचार्यैं सूत्रितत्त्वात् । यूना सहोक्तौ वृद्ध शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतञ्च तयोर्वैरूप्य कृत्स्न स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । तल्लक्षण किम् । भागवित्ति भागवित्तिकौ । कृत्स्न किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्रीपुवच्च ॥ यूना सह विवक्षायां वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुवद्भवति । स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात्पूर्वेणाप्रा प्तौ वाच्यम्, पुवदिति विधातुञ्च । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गा । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने यञञोश्चेति लुक् । दाक्षी च द्राक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ सरूपाणां मध्ये स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स च पुवदेव स्यात्तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् । सम्पृक्ता च सम्पृक्तञ्च सम्पृक्तौ । य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी ति सिद्धा तात्स्त्रीत्वस्यापि सत्वेन टाप् प्राप्त पुवदेवेत्यनुवृत्तेर्न भवति । हसश्च वरटा चेत्यादौ हसजातिसाम्येपि शब्दवलक्ष ण्यस्य स्त्रीत्वपुस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेष प्राप्त रूपग्रहणानुवृ त्त्या वार्यते तदनुवृत्तौ च भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति सूत्र ज्ञाप कम्, अन्यथा एकापत्यत्वस्य अपत्यत्वस्य वा साम्यात्तत्रापि पु मान्स्त्रियेत्येव सिध्येत् । न चैवमपि गौरीय गौश्चाय तयो सहोक्तौ पुनौ गावाविति नियमतो न स्यात् । नैष दोष ।इयमयामिति पदा न्तरगम्येपि तल्लक्षणविशेषे पुमान्स्त्रियेत्यस्य प्रवृत्तिसभवादिति कैयट । स्यादेतत् । तल्लक्षणविशेषरूपो विशिष्टाभावो ऽत्र हेतु ।स च किन्नरैरप्सारोभिश्च क्रीडद्भिरित्यादौ विशेषणाभा वात् । गावावित्यत्र तु विशेष्याभावादित्यन्येदतत् । तथा च किमर्थं

पदा तरगम्यत्वपर्यन्तमुक्तमिति चेत् । उच्यते । नेह विशिष्टा भाव प्रयोजक किन्तु तन्मात्रप्रयुक्तो विशेष प्रयोजक । अन्यथा भागवित्तिभागवित्तिकावित्यत्र वृद्धोयूनेति स्यात् । इह हि कुत्सासौवीरत्वाभ्यां प्रयुक्तोपि ठकि युवप्रयुक्ततास्त्येवेति विशिष्टाभावो निर्बाध । एवमिन्द्रे द्राण्यावित्यत्र प्रकृतसूत्र प्रवर्त्तेत। हिमहिमान्यावित्यादौ चोत्तरसूत्रमिति दिक् । नन्वेव गार्ग्यवात्स्यायनयोरतिप्रसङ्ग इति चेत् । योसौ विशेष स तल्लक्षणश्चेदिति वचनव्यक्त्या पाठादुद्देश्यविधेया वयलाभात् । एवञ्च कृत्स्नस्य विशेषस्य त मात्रप्रयुक्तत्व फलितम्। तेन पदान्तरपर्य तानुसरण कैयटादीनां युक्तमेवेति दिक् । तदितरप्रयुक्तविशेषविरहरूपविशिष्टाभावाविवक्षाया तु सर्व सुस्थम् । एतेन सा च स च ताविति व्याख्यातम् । अनैमित्तिकस्यैकशेषस्य तद् तद् इत्यवस्थायां प्रवृत्तावपि पुस्त्वनियमस्यैतेन लभ्यत्वात् । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यत्र तु न भवति । स्त्रीपुसयो सहविवक्षायामेकशेष । सहविवक्षा च प्रधानयोरेव । तेन यत्र प्रधानयोरेव स्त्रीपुसयोर्विशेषप्रयोजकता तत्रैव एकशेषप्रवृत्ते । इह वा प्रधानकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वात् । एवकारानुवृत्तेर्नेह । इन्द्रेन्द्राण्यौ । इह हि पुयोगकृतोपि विशेष । आरण्यारण्यान्यौ । इह महत्वकृतोपि विशेष ।पुमानितिकिम् । प्राक् च प्रतीची च प्राक्प्रतीच्यौ स्त । प्रपूर्वादञ्चे क्विन्नन्तादस्तातेरचेर्लुगिति तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादलिङ्ग प्राक्शब्दः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ यथासख्य शिष्येते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अक्लीबेन स

होक्तौ क्लीब शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात् । तल्लक्षण एव चेद्विशेष । शुक्ल कम्बल शुक्ला बृहतीका शुक्ल वस्त्र तादिद शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुसकेनेति किम् । शुक्लञ्च शुक्लञ्च शुक्ले । एकवच्चेति न भवति । अस्येति किम् । उत्तरसूत्रे एकवद्भावानुवृत्तिर्मा भूत् ॥

पिता मात्रा ॥ माला सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । पितरौ । मातापितरौ। अय योग शक्योकर्तुम् । तथाहि। य शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति यायेनास्मिन्विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्ताति निर्विवादम् । तत्र च निरूढलक्षणा वा शक्तिरेव वेत्यन्यदेतत् । न च द्व द्वनिवृत्त्यर्थ सूत्रम् । तस्यापि पक्षे इष्टत्वात् । एव श्वशुर श्वश्र्वेत्यत्रापि बोध्यम् । एतेन पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथेत्यस्य व्याख्यावसरे विग्रहे क्रमप्रतीते प्रथम माता धनभाक् तदभावे तु पितेति विज्ञानेश्वरग्र थश्चि त्य । एकपदज न्ये बोधे क्रमाभावात् । सूत्रारम्भेप्येवमेव । प्रत्युत मुख्यार्थस्य प्रथमप्रतीतिरुचिता । न तु लक्ष्याया मातु । यत्तु विग्रहे क्रमप्रतीतिरिति । तन्न । वृत्तिविग्रहयो सहाप्रयोगात् । वृत्तेरवेह व्याख्येयश्लोके प्रयोगात् । किं च वृत्तावपि प्रयुक्तायां विग्रहोपि स्मर्यतां कथञ्चित् । न तु तत्रापि पूर्वापरिभावे किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्क्रमनिर्णये प्रमाणान्तर मृग्यम् ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । श्वश्र्वेति सौत्रान्निर्देशादेव प्रत्यया न्तस्यापि प्रातिपदिकत्वम् । अ न्यथा हि प्रकृतिवदनुकरणमिति ऊङ तत्तृतीया न स्यात् ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ सर्वैस्त्यदादिभिर न्यैश्च सहोक्तौ

त्यदादीनि नित्य शिष्य ते । प्रत्यासत्तेस्त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदिति सर्वग्रहणम् । स च देवदत्तश्च तौ । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ताविति तु सरूपसूत्रेणैव सिद्ध देवदत्तस्यापि तच्छब्देनैव निर्देष्टु शक्यत्वात् । त्यदादीनां मिथ सहोक्तौ यत्पूर तच्छिष्यते शब्दपरविप्रतिषेधात् । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोपि दृश्यतइति भाष्यम् । स च यश्च तौ । अह च भवांश्चावाम् । त्यदादित शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि । आद्यादित्त्वात्तसि । त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितो योर्थ पुमान् यश्च नपुंसक तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थ । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु सहविवक्षायां नपुसकवशेन व्यवस्थापरत्वात् । तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धं पिप्पल्यास्तत् । अर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते । इह परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशे कृते तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गम् । भाष्ये तु एतत्सूत्र प्रत्याख्यातम् । यदाह । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धमिति । विशेषसन्निधौ हि प्रयुक्त सामान्यशब्दो विशेषा तरे वर्त्तते । ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चेति यथा । तथाविधे विषये वाचनिकोय द्वद्वनिषेध । तेनैव तद्देवदत्तावित्यादिनिवृत्ते सिद्धत्वादयमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थ इति कैय्यट । कथं तर्हि शूद्राभीरङ्गो बलीवर्द तृणोपलमिति । अत्राहु । आभीरी जात्यन्तराणि । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेत विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृते ॥ गोशब्दस्तु स्त्रीगवीपरोय स्त्रीलिङ्ग । अपामुलप इति नामधेयमिति । अनित्योय निषेध । प्राच्यभरतेष्वितिसूत्रनिर्देशाल्लिङ्गात् । तेन

प्रमाणप्रमेयेत्यादिषु द्व द्व सिद्ध । एतेनाविद्या तच्चितो योग षडस्माकमनादय । मत्स्यादौ तद्विशेषयेरित्यादिप्रयोगा व्याख्याता । सूत्रारम्भे त्वेतेन सिद्ध्येयुरेवेति सत्हृदयैराकलनीयम् ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद । गाव इमा । ग्राम्यग्रहण किम् । रुरव इमे। पशुग्रहण किम् । ब्राह्मणा । सङ्घेषु किम् । एतौ गातौ चरत । एकशेषस्यानेकविषयत्त्वे लब्धे सङ्घग्रहण सामर्थ्याद्बहूना सङ्घो गृह्यते । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । बकेरा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । अश्वा इमे । गर्दभा इमे । एकशफत्त्वात्पुशेष एव । शफ क्लबे खुर पुमानित्यमर । हरदत्तस्तु शफा खुरा इति प्रायुङ्क्त । तत्र शफशब्दस्य पुस्त्वे मूला तर मृग्यम् । उष्ट्राणां त्वारण्यत्वात् स्त्रीशेषाभाव ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

भूवादयो धातव । क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसञ्ज्ञा स्यु । धातुत्वाल्लिडादय । भवति एधते । क्रियावाचिन किम् । या पश्येत्यादौ धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन्नातोधातोरित्यालोप स्यात् । न च याप्रापणइत्याद्यर्थनिर्देशो नियामक । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीदिति भाष्यवार्त्तिकयो स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोर्थनिर्देशो नार्थान्तरनिवृत्तिपर सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्तञ्च । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोर्थ प्रदर्शित । प्रयोगतोनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातव इति ॥ अत एव कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येव

कार । पच्यते श्लिष आलिङ्गनइत्यादिसूत्राण्यपीह ज्ञापकानि । तस्माद्या पश्येत्यादिव्यावृत्तय क्रियावाचिन इति विशेषण स्थितम् । गणपठिता इति किम् । हिरुक् पृथक् ऋते इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् । न चैव सौत्रेष्वव्याप्ति । स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारीयकार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात् । न चैवमपि लौकिकानां चुलुम्पादीनामसङ्ग्रहापत्ति । भ्वाद्यन्ते यजादिसमाप्त्यर्थ वृत्करणेपि भ्वादीनामसमाप्ते । धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात् । कास्यनेकाज्ग्रहण चुलुम्पाद्यर्थमिति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते । एव भ्वाद्य ते वृत्करणस्य पुषादिसमाप्त्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्मृग्यतीत्यादिसिद्धि । वस्तुतस्तु चुरादानामन्ते बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धिः । तद्धि-धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम् । भ्वादिगणपठितेभ्यापि णिच् प्रयोगानुसाराज्जप इति । दशगणीपाठो दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येपि शिष्टप्रयुक्ता धातव सङ्ग्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादि-र्येषामिति विग्रहे यणि सति भ्वादय इति स्यात् । क्रियावाचित्वञ्च सूत्रानारूढमेवेति । उच्यते । भवन भू क्रियासामा यम् । वदन्तीति वादय वदेरौणादिक इञ् इति भाष्यम् । यद्यपि वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हानि वासि वादि वारिभ्य इञित्यौणादिकसूत्रेण वदेर्ण्य तादिञ् विहितस्तथापि बहुलग्रहणात् केवलादपि भविष्यतीति यासकारादय । वस्तुतस्तु क्दन्तादि वादय इतिभाष्यमर्थकथनपरम् । ण्य तादेव त्विञ् । न चेह ण्यर्थान वय । पचतिभ्याचयत्योस्तुल्यार्थत्वात् । भुवो वादय इति विग्रह । तथा च क्रियावाचित्व तावत्सूत्रारूढम् । निरनुब धानां शब्विकरणानां भूप्रभृतीनां पाठसामर्थ्या पठितानामेव सञ्ज्ञेत्यनुमीयते । सनाद्य

न्ता धातव इति सूत्रारम्भाच्च । अथ वा भूरादिर्येषामिति वि
ग्रह । निपातनाद्धुगागम महासञ्ज्ञाकरण तु दधति क्रियामिति
धातव इत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाश्चेति द्वन्द्व ।
आदिशब्दयोस्तु व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष । ततो भूवौआद्वी
येषामिति बहुव्रीहि । भूप्रभृतयो वासदृशा क्रियावाचिन इति या
वत् । अथ वा वाइत्ययमादिर्येषामिति बहुव्रीहि वाइत्यस्यादय इति
तत्पुरुष । तयोरेकशेषे स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहिशेष । भुवो वा
दय इति षष्ठीतत्पुरुष । वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थ । द्विर्व
चनेचीतिवत्त त्रावृत्त्यादिना वा उभयलाभ । सर्वथापि क्रिया
वाचिनो भ्वादय एव धातव इति स्थितम् । का पुन क्रिया । उ
च्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापार
रूपा भावनैव क्रिया । तथाहि । अभवतो गगनादेरक्रियमाणत
या भवतश्च घटादे क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तु करोतिकर्मत्वम् ।
तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थाप्र
योजकव्यापारे णिजुत्पद्यमान करोत्यर्थमवलम्बते । उक्तञ्च ।
करोतिक्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना । भवत्यर्थस्य कर्त्ता च
करोते कर्म जायते ॥ करोत्यर्थस्य य कर्ता भवितु स प्रयो
जक । भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्व प्रपद्यते ॥ प्रयोज्यकर्तृ
कैकार्तव्यापारप्रतिपादका । ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयो
जककर्मसु ॥ तेन भूतिषु कर्तृत्व प्रतिपन्नस्य वस्तुन । प्रयोज
कक्रियामाहुर्भावनां भावनाविद इति ॥ सा च सकलधातूनां
वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतिपठतीत्याद्युत्तर
सङ्गच्छते । न चासौ मीमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्यैवास्तामिति
वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यात विनापि तत्प्रतीते ।
तथा च तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करो

तिसामानाधिकरण्य, किं कर्त्तव्य, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्भुक्तवानिति । किञ्च । भावयति घटमिति वत्त्व मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते कर्त्तु कुम्भकारस्य व्यापार णिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्यय. । ननु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थ कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् । कारकचक्रप्रयोक्तु कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात् । यदि तु धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यतइतिभर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारस्वरूप कर्तृत्व तवापि सम्मतकस्तर्हीदानीमाख्यातार्थ । व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात् । अपि च । धातो सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्येत । अकर्मकाच्चेत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन् । ननु सिद्धान्तेऽपि क्रियाया कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकतेति चेत् । न । फलव्यापारयो सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकविभागस्य "वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च । ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे यज इति णिनिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात् । पच्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहु । विक्लित्याद्यशान्तरे तु पचित्वादिना प्रातिस्विकरूपेणाहु । तत्रांशान्तरभावनां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्ग भावितवानित्यर्थप्रतीते । स्पष्ट चेद णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे । एतेन द्व्यर्थ पचिरिति भाष्य व्याख्यातम् । भट्टिश्चाह, विभज्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातूनिति ॥ ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प

त्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्त त्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थं प्रधानमिति ह्युत्सर्गं स चेह त्यज्यते। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च। प्रत्युत तवैव पचतीत्यादावनुपपत्ति । पचन्त त पश्येत्यादौ शतृशानचो कर्तृप्रधान्यस्य सर्वसम्मततया तिङ्क्ष्वपि तथात्वापत्ते । शत्रादीनां तिङाञ्च लादेशत्वस्याविशिष्टत्वात् । आदेशानाञ्च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यध्रौव्यात् । अत एव हि युष्मदि समानाधिकरणे मध्यम अस्मद्युत्तम इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च । न च समानाधिकरणइत्यनेन स्वाभिधेयसङ्ख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्व विवक्षितमिति वाच्यम् । सूत्राननुगुणत्वात् । कृत्तद्धितसमासै सङ्ख्याया अनभिधानात्तदभिहितेपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम्। भावार्थलकारेपि कर्त्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। अस्तिभवतिविद्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम्। नहि तत्रोत्पाद प्रतीयते। एवन्तिष्ठतावपि तथा जायतउत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्ति उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसम्ब धः। तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना। तदनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येष। अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवतइति चेत्। उच्यते। अस्तीत्यादे स्वरूपधारण करोतीत्यर्थः। धारणञ्चोत्तरकालसम्बध। तथासत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्यकाङ्क्षाया पूरणात् जीवतिनृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्तिरुच्यते। अत एव तत्र घटादीनां कर्मता। परसमवेतव्यापारफलीभूतोत्पत्तिशालित्वात्। जनि-

प्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते। अत एवाकर्मकता तेषाम्। सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटादीनां परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात्। उक्तञ्च हरिणा। आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यतइति॥ अन्येप्याहुः। अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येस्त्येव हि भावना। अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशतइति॥ तथा पचौ विक्लिदौ च विक्लित्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पचौ व्यापारव्याधिकरणा विक्लिदौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकर्मकाकर्मकविभागः। नहि धात्वर्थभूतफलशालित्वमात्रं कर्मत्वं किन्तु व्यापारवैयाधिकरण्यमपि फलेपेक्ष्यते। यत्तूक्तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि। तदसिद्धम्। आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात्। इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम्। एतेन यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयतइत्यपि व्याख्यातम्। पूर्वापरीभावापन्नानेकक्षणविशिष्टस्योत्पत्तिरात्मास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भावः। पचत्यादावपि हि अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्तो व्यापारकलापः क्रिया। अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षान्न प्रत्यक्षता। किन्तु एकैकस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कलना क्रियते। तदुक्तं भाष्ये। क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति। ऐक्यमपि पारिभाषिकम्। एकफलावच्छिन्नत्वात्। उक्तं च। गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यतइति॥ तदेवं भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम्। अत एवाभूदस्तिभविष्यतीति का-

लयोग' । न हि क्रियात्व विनासौ सम्भवति । तदुक्तम् । क्रिया भेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति ॥ कालानुपातियद्रू पन्तदस्तीति प्रतीयतइति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्त कारवचनमुदाहृतम् । षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान्वार्ष्या यणिरिति । भावस्य क्रियायाः षद् प्रकारा इत्यर्थ । तेषु च जायते ऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वय सिद्ध इत्यर्थ ' कैयटस्तु प्रकारा न्तरेणापि व्याचख्यौ । भावास्य सत्ताया एते प्रकाराः सत्तैवा- नेकक्रियात्मिका साधनसबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मा- दिरूपतयावभासतइति । तथा च । जातिसमुद्देशेपि सम्बन्धिभे दत्सत्तैवेत्युपक्रम्योक्तम्, प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते। क्रमरूपस्य सहारे तत्सत्वामिति कथ्यतइति ॥ व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात् क्रमिकत्त्वाच्च तदुपहितायास्ते भवत इत्यर्थः । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया उपस्थिति । घञा तु सिद्धरूपाया । उक्तञ्च । क्रियाया सिद्धतावस्था सा ध्यावस्था च कीर्त्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधन व र्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रम ॥ साध्यत्त्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्व भावस्तु यस्तस्या स घञादि निबन्धन इति ॥ लिङ्गसङ्ख्या कारकाद्यन्वययोग्यतेनावस्थाविशेषेण घञादिभ्य उपस्थितिरि त्यर्थ । एतेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतइति तृतीया ध्याये भाष्यमपि व्याख्यातम् । प्रकल्पितेत्यनेन पदस्फोट स्यैव वास्तवत्वं ध्वनयति । साध्यत्त्वेनेति । अत एव तम्प्रति कारकतया ओदनादेरन्वय इति भावः । अत एव भोक्तु पी क्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ तुमुनादयः सिद्धा । क्त्वार्थोस्त्व

नभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव क चिद्दृश्यतेपि द्विर्वचनम् । द्विरणुविधिरिति सूत्रवार्त्तिकयो प्रयोगात् । स त्वभावस्त्विति । अत एव पाक करोतीत्यादौ कारकत्वेन सा‍ऽवेतीत्यर्थ । न न्वेव पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनम्प्रति कर्मता न स्यात् । न च ससर्गमर्यादयेह कर्मताभानेपि प्रका रत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि पचातिभवती त्यादावसङ्गते । एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्तृ का वर्तमाना भवनक्रियेति हि तत्र वाक्यार्थ । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपाचिक्रियां प्रत्यभेदेन ससर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् । तथा च देवदत्तवत्पचिक्रियाया सत्वधर्मो दुर्वार । अताहु । कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुभवबलाद्भान स्वीक्रियत । कारका तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति । आख्यात शब्दे भागाभ्यामित्युदाहृतश्लोकोप्येतदभिप्रायक एव । तत्र य प्रतीत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्याम । ए तेन अपाक्षादपाक्षी पचत पचान्ति पक्ष्यति पक्ष्यत इ त्यादावपि भवतीत्यनेन कर्तृत्वेना वयो व्याख्यात । भा वी वर्त्तते ध्वस्तोस्तीत्यादाविव सूक्ष्मावस्थस्य वर्त्तमानसत्ता सम्भवात् ॥

उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ उपदेशनुनासिकोजित्सज्ञ स्या त् । उपदिश्यतेनेनेत्युपदेश । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलका त्करणे घञ् । अ यथा ल्युट् स्यात् । स च धातुपाठप्रातिपदि कपाठौ सूत्रवार्त्तिके च । एतैर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते । तत्र शा स्त्रकृता पठितस्याप्यनुनासिकस्य पाठ इदानीमपभ्रष्ट । अत एवा हुर्वृत्तिकारा । प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया इति । तत्र एध स्पर्धेत्यादावनुदात्तत्वादात्मनेपदम् । एधते । स्पर्धते । भव्रूत्वित्यत्रो

गित्त्वान्नुम् । भवान् । लण्सूत्र अकारस्येत्त्वाद्प्रत्याहारसिद्धि । आचारेवगलभक्लीबहोढेभ्य इति वार्तिके ऽवगलभादेरनुनासिकत्वेनानुदात्तेत्त्वात्तङ् । अवगलभतइत्यादि । उपदेशे इति किम् । अभ्रऑअप । आङोनुनासिकश्छ दसीत्यनुनासिक । नासौ शास्त्रे पठित । नन्वेव उञ ऊँ इत्यत्रातिप्रसङ्ग । विधानसामर्थ्यान्नेति तु प्रकृतेपि तुल्यम् । अथानुब ग अनेका ता इति पक्षे अभ्रूऑ अटित इत्यादावादितश्चेताण्निषेधार्थमित्सञ्ज्ञा किन्न स्यादिति चेन्न । एवमपि आङ इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानस्य वैयर्थ्यापत्ते । एतेन दधि इच्छतीति दधि ब्राह्मणकुल दधीयते क्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वत्वे चाणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिक । अत्रेदितोनुम्धातारिति नुम् स्यात् । दधि मध्वित्यादिषु प्रातिपदिकेषु भवतिपचतीत्यादिषु च इत्कार्य लोप एव स्यात् । तस्मादुपदेशग्रहण कर्त्तव्यमिति परास्तम् । अणोप्रगृह्य इदिति वक्तव्ये ऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञा विरहोपपत्ते । सत्यम् । उत्तरार्थमुपदेशग्रहणम् । आजिति किम् । मनिन्प्रत्यये मकारस्य मा भूत् । सत्यां हि तस्यामन्ये भ्योपि दृश्यन्तऽति हल तेष्वत्यादच पर स्यात् । अनुनासिक किम् । चिरिणोति जिरिणोति ॥

हलन्त्यम् ॥ उपदेशे न्त्य हलित्स्यात् । यद्यपि सर्वो हलन्तमवधिं प्रत्य न्त्यो भवति तथापि धातुप्रातिपदिकत्वाद्युपाधि परिच्छिन्नसमुदाय प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् । शाङ् स्वप्ने ङि त्त्वात्तङ् । शेते । उपदेशे किम् । अग्निचित् । श्रोत्रियञ्छन्दोधीते क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यादौ तु वाक्यार्थे पदवचनामिति पक्षे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागत्पुपदेशत्वाभावात्येवेत्सञ्ज्ञा । सनुत इत्यस्य स्वरादिपाठा

दित्सञ्ज्ञा प्राप्ता उच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । न च रित्स्वर प्रयोजनम् । अ तोदात्तनिपातनवैयर्थ्यापत्ते । स्यादेतत् । हल्प्रत्याहारसिद्धेरेतत्सूत्रसापेक्षत्वादन्योन्याश्रय । पदार्थबोध विना वाक्यार्थज्ञानासम्भवात् । अत्राहु । हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वे सयोगान्तलोपेन लकारोप्यत्र निर्दिश्यते । तेन लस्य त्सञ्ज्ञायां सत्यामादिर न्त्येनेति हल्सञ्ज्ञा । ततोन्त्य हलिदिति वाक्यार्थबोध । यद्वा । हल् इति तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणाद्धस्य समीपवर्त्ती लकारो हल् स इदिति । सम्पूर्णसूत्रावृत्त्या हल्सूत्रस्यान्त्य हलन्त्यमिति वा । इह पक्षत्रये पूर्वं पूर्वं प्रबलो लाघवादिति तत्त्वम् । यद्वा । हल्सूत्रे ऌकारस्यैव तवल्कार इतिवद् गुणभूतस्य निर्देश । तस्य च पुषादिद्युताद्यॢदित इति ज्ञापकादित्सञ्ज्ञा । न तूपदेशेजनुनासिक इति । अच्सञ्ज्ञाया अद्याप्यनिष्पादात् । यत्तु णलो लित्करण ज्ञापकमिति । तच्चिन्त्यम् । लित्त्वस्याद्याप्यसिद्धे । न च बिभेदेत्यत्र लोपाभावार्थं हल्ड्याब्भ्यादिसूत्रे ऽपृक्त हलिति द्वितीयहल्ग्रहण तत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । भवितेत्यादौ डानिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणोपपत्ते । न च सुतिसीतिप्रत्ययै, प्रकृतेराक्षेपान्नैवमिति वाच्यम् । यासेत्यादौ सुलोपानापत्ते, । न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्त्वादेकादेशस्य च पूर्वान्ततया ग्रहणाद्धलन्ताया प्रकृते परत्वेनेष्टसिद्धि । अ स इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्माल्लोपप्रवृत्तिकाले हलन्तत्व वाच्यम् । तच्च यासेत्यत्रापि नास्ति किं त्वावन्तात्परत्वमाश्रित्य लोप कार्य । न च तत्रावन्ता प्रकृति । उभयत आश्रयणेन्तादिवद्भावायोगात् । अथ तदर्थीप्रहरणमिति निर्देशादावन्तस्थले उभयतआश्रयेप्यन्तादिवद्भाव ब्रूषे तथापि हल्शब्दस्यैवद्याापि शक्त्यग्रहे कथ हल्ग्रहणसामर्थ्याण्णलो लित्व

निश्चेयम् । न च लितीति ज्ञापकम् । ल्युडादौ चरितार्थ त्वात् । तस्मादुक्तप्रकारचतुष्टयमत्र शरणम् । स्यादेतत् । आद्ये हल्सञ्ज्ञात पूर्वं कथ सयोगान्तलोप । सयोगसञ्ज्ञाया अनिष्प त्ते । द्वितीये ह्रस्य ल् इति कथ समास । सुप्सञ्ज्ञाया श्चा निष्पादात् । एव तृतीये हलो त्यमिति तत्पुरुष कथम् । चतुर्थे च लृदित इति बहुव्रीहि कथम् । उच्यते । साधुत्वज्ञानोप योगिन शास्त्रस्याप्यर्थबोधो यदि तद्बोध्यसाधुत्वानां पदा नां स्वार्थानुभावकतायामुपयुज्येत तदैष दोष स्यात् । स च नोपयुज्यते । प्रमाणाभावात् । शतशो व्यभिचाराच्च । यथा चैतत्तथा अइउणित्यत्रैव प्रतिपादितम् ॥

न विभक्तौ तुस्मा ॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्यु । रामान् । पचेरन् । ब्राह्मणा । पचत । रामम् । अ द्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् ऊर्णाया युस्, रुधादिभ्य श्नम्, प्राग्दिशोविभक्तिरिति यत्र विभक्तिसंज्ञा तत्राय निषेधो न भवति।इदमस्थमुरिति मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनाज्ज्ञा पकात्। तेन किमोत्, क्व इति सिद्धम्। स्यादेतत्। तदानीमित्यादौ दानीमोपि तर्हि मित्त्व स्यादिति चेन्न। था तत्त्वात्तस्य। यकारोह्य त्यत्वमनुभवन्मकारस्येत्सञ्ज्ञां प्रतिबन्धाति । सयोगान्तस्य लो प इति यलोपस्येत्सञ्ज्ञां प्रत्यसिद्धतया मकारस्यान्त्यत्वाभावा त् । यद्वा । इदमस्थमुरित्यनेनानित्यत्वमात्र ज्ञाप्यते । न तु प्राग्दिशीयेष्वप्रवृत्ति ।औत्, इटोदित्यत्र तु सुखमुखार्थस्तकार । न त्वित्सञ्ज्ञक । तित्स्वरापत्ते । न चेष्टापत्ति । उरौत्राये । भक्षीयतवराधारा इत्यादौ उरौभक्षीयेत्यनयोरन्तोदात्ततादर्श नात् । आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भविषीयेत्यत्र भाष्यकारैरेवान्तोदात्त त्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च । यत्त्विह वृत्तिकृतोक्तम्, किमोत्,

इटोत इत्यत्राय निषेधो न भवति अनित्यत्वादस्य विधेरिति । तत्स्वोक्तिविरुद्धम् । इटोदिति सूत्रे तकार उच्चारणार्थ इति त नैवोक्तत्वात् । तस्मादभ्युपेत्यवादमात्रम् । यद्वा । इटोदित्य त्रास्य अकारमात्रस्य विधे । अनित्यत्वादिति तु किमोदित्येत त्परमिति व्याख्येयम् ॥

आदिर्ञिटुडव ॥ उपदेशे आदिभूता ञि टु डु एते इत स्यु । ञिइन्धी । इद्ध । टुवेपृ । वेपथु । डुवप् । उप्त्रिमम् । उपदेशइति किम् । ञिकारीयाति । आदि किम् । पटूयाति । अस्ति हि पृथ्वादिषु पटुशब्दस्योपदेश । अत्रेत्सज्ञायां सत्याम थुच् स्यात् । अवयवे ह्यचरितार्थ द्वित्व समुदायस्य विशेषक स्यात् ॥

ष प्रत्ययस्य ॥ प्रत्ययस्यादि ष इत्स्यात् । शिल्पिनि ष्वु न्, नर्तकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडश । षषडत्वाग्नित्यत्रोप देशस्थोय षकार । आदि किम् । अविष । महिष । अवि- महिभ्यां टिषच् । नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति ईकारस्य टित्वादेव सिद्धे । न च पक्षे ङीषर्थ षका र । ङीषोपि चित परस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात् । स त्यम् । विनिगमकाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवण स्यात् ॥

चुटू ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्त । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । कौ ञ्जाय य । छस्य ईयादेश वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणा । झस्यान्ता देशो वक्ष्यति । सोस्याभिजन इत्यधिकारे शुण्डिकादिभ्यो ण्य । शाण्डिक्य । चरेष्ट । कुरुचरी । ठस्येकादेश वक्ष्यति । सप्तम्या जने ड । उपसरज । ठस्यैकादेश वक्ष्यति। धनगणलब्धेत्यतो लब्धेत्यनु वर्तमाने, अन्नाण्ण । अन्न लब्धा आन्न । चुटुषा प्रत्ययस्येति कर्तव्ये योगविभागादनित्यमिदम् । तेन केशचुञ्चु - केशचण इत्यत्र

चकारस्येत्सञ्ज्ञा न । सत्यां हि तस्या चित इत्यन्तोदात्त स्यात् । चित्करण तु पर्यायार्थं स्यात् । अवात्कुटारच्चेत्यतोऽवादित्यनुवर्त्तमाने नतनासिकाया इति टीटच् । अवटीट । यद्वा । चुञ्चुप्चणप्टीटचोयादय । लोपोव्योरिति यलोप इति व्याख्येयम् ॥

लशक्तद्धिते ॥ तद्धितभिन्ने प्रत्यये आदिभूता लशकवर्गा इत स्यु । ल्युट् च । भवनम् । कर्त्तरि शप् । भवति । क्तक्तवतू निष्ठा । भूत भूतवान् । प्रियवशेवद खच् । प्रियवद । वशवद । ग्लाजिस्थश्चग्स्नु । जिष्णु । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । ङे । हरये । अतद्धिते किम् । चूडाल । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । लोमशः । अत्र प्रयोजनाभावान्नेत्सञ्ज्ञे स्यापि सुवचम् । कर्णिका । कर्णललाटात्कनलङ्कारइति भवार्थे कन् । अत्र किितिचेति वृद्धि स्यात् रूपञ्च न सिध्येत् । इर उपसङ्ख्यान, रुणद्धि । अथ वा रेफो हलन्त्यमितीत्सञ्ज्ञ । इकारस्तूपदेशेजनुनासिक इति । स्यादेतत् । एव सतीदित्वान्नुम् स्यात् । न च तक्रकुम्भीधान्यन्याय आश्रयितु शक्य नन्दश्रीत्याद्यव्याप्ते । सत्यम् । स्कन्दिरप्रभृतानां नकारपाठो ज्ञापक अन्तेदितामेव नुमिति । यद्वा । गोः पादान्तइति सूत्रादन्तग्रहणमनुवर्त्तयिष्यते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । चक्षिङो नुम्मा भूदिति । अथवा न दृश इति ज्ञापकान्न भविष्यति सति हि नुमि इगुपधत्वाभावादेव क्सस्याप्राप्ते किं तन्निषेधन । यद्वा । इरितोवेति ज्ञापकात्समुदायस्येत्सञ्ज्ञा । अवयवे अचरितार्थस्य स्वरितत्वस्य समुदायविशेषकत्वात्स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदम् । तेन रुध इत्यादि सिद्धम् ॥

तस्य लोप ॥ तस्येतो लोप स्यात् । तस्यग्रहण सर्वलोपार्थम् ।

भिदुड्नामन्त्योन्त्यस्य मा भूत् । नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति तु नास्ति । अलोन्त्यात्पूर्व उपधेति सूत्रे तस्य प्रत्याख्यानात् ॥

यथासङ्ख्यमनुदेश समानाम् ॥ सममङ्ख्याना सम्बन्धो यथाक्रम स्यात् । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच । नन्दन । ग्राही । पच । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह । समूलघात ह तीत्यादि । अत्रानुवाद्ययोरपि धातूपपदयोर्यथाक्रमबोध्यम् । स्यादेतत् । विदिभिदिछिदे कुरजित्यादौ तच्छीलाद्यर्थत्रयेण यथासङ्ख्य प्राप्नोति । एव स्यत्या ङसिङसोरित्यादावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । स्वरितेनेत्यपकृष्यते । तेन स्वरितत्वाभावान्नेह यथासङ्ख्यमिति । प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीया । स्वरितत्वाभावादेव कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरिति सूत्रेन यथासङ्ख्य नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासङ्ख्य च भवत्येवेति भाष्यम् । वृत्तिकारस्तु कर्तृकर्मणोश्च नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रद्वयेपि भाष्य विपरीत वदन्नुपेक्ष्य । नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासङ्ख्याभावपर भाष्यमपि पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । एतदेव वा मतान्तरपर सत्तत्रत्यवृत्तेरालम्बनमस्तु । कर्तृकर्मणोरित्यत्र तु वृत्तिश्चिन्त्यैव । वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खावित्यत्राप्यस्वरितत्वादव न यथासङ्ख्यम् । इह सूत्रे भाष्ये वृत्तौ चेत्थ स्थितम् । चतुर्थे तु वृत्तिकारो योग व्यभजत् । भगाद्यलिति ख चेति च ॥

स्वरितेनाधिकार ॥ इत्थभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोग स्वरितत्वयुक्तशब्दस्वरूपमाधिकृत बोध्यम् । प्रत्यय परश्चेत्यादि । यथा प्रायेणोत्तरत्रोपस्थिति । क्वचित्तु पूर्वत्रापि । तदुक्तम् । अतिङित्युभयोर्योगयोः शेष इति । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र व्याख्यान शरणम् । यथा आतृतीयाध्यायान्त धात्वधि

कारो न तु माग्लादेशेभ्य एव । तथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेर ङ्गाधिकारो न तु मागभ्यासाङ्गिकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा । स्वरिते इति सप्तम्य न्तम् । तेन तस्मि दृष्टे अधिकारो नि र्त्ततइत्यर्थ । क स्वरिताधिकारार्थ कश्च तन्निवृ त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यान मेव शरणम् । नन्वत्र व्याख्यानादेवानुवृ त्यननुवृत्ती स्तां किमनेन सूत्रेण । सत्यम् । अर्था तराणि सङ्गृहीतु सूत्र कृतम् । तथाहि । स्वरितेनाधिकाररूपोर्थो ग्राह्य । गोस्त्रियोरित्यत्र च स्त्रीशब्द स्वर्यते । तेन गोटाङ्ग्रहण कृन्निवृ त्यर्थमिति न वक्तव्यम् । कि ञ्च अधिक कार्यमधिकार । गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थ । तथा च गौणमुख्य न्यायो यत्र नेष्यत । अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरित पाठ्य । अपि च अधिक कार कृतिरियम् । यत्पूर्व सन् पर बाधते । तथा च पूर्वविप्रतिषेधा संगृहीता भवन्ति । तत्रतत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनपदम् ॥ अनुदात्तेत्क उपदेशे यो ङित्तद न्ताद्धातोर्लस्थाने आत्मनेपदमेव स्यात् । एधते । स्पर्धते । बोभूयते । ऋतीयते । कथ तर्हि शेतइत्यादि, ङिदेव त्वयामिति चेत् । सत्यम् । व्यपदेशिवद्भावो बोध्य । उपदेशे किम् । चुकु टिषति । गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिक ङित्त्वम् । धातोरिति किम् । अत्युतत् अदुद्रुवदिति ङिद्भ्यामड्वड् भ्या मा भूत् । कथं पुनर्धातोरिति लभ्यतइति चेत् । भूवादिसू त्रा मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात् । सादृश्यमात्रेण परिणामव्यवहारो वस्तुगत्या तु योग्यशब्दा न्तरमेव सन्निहितं भवतीति कैयटः । यद्वा । आत्मनेपदेनैव शङ्का